विश्वावसु॰ आश्वी॰ वदी ११ बुधवार दिवा

॥ ॥ नि०॥

नारायण

[illegible]

BHAU DAJI MEMORIAL

नारायणायनमः। नारायणंनम
नागरिपु

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं देवींस्वर
नचाशब्दस्वस्तितररि
नारायणं विष्णनारायणाय १ रिपुणां

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वादिरेतो वृद्धिस्तयोन तु परस्य सनातनस्य ॥ नैतादृशः क्वचन बन्नवनन्वैवचाव्योनास्तु न स
किमु परात्परमस्य विष्णोः ॥१२॥ सर्वज्ञ ईश्वर नमः स्वस्वसर्वशक्तिः पूर्णाव्ययात्मबलचित्सु
खवीर्यसारः ॥ यस्याज्ञया रहितमिंदिरया समेतं ब्रह्मेशपूर्वकमिदं नतु कस्य चेशा ॥१३॥ आ
नासको ऽस्य पवनः पवनस्य रुद्रः शेषात्मको गरुड एव च शक्रकामौ ॥ वीन्द्रेशयोस्तदपरे त्वन
यो ऽथ तेषां मृष्यादयः क्रमशस्तु नगुणाः शतांशा वा ॥१४॥ आचासका त्वथ रमास्य मतस्त्वरूपा छु

प्राज्ञजात्तदनुगीः शिवतो विरिंचा ॥ तस्या उमा विपतिनी च गिरस्तयोस्तु शच्यादिकाः क्रमश ए
१ वयथा पुमांसः ॥१५॥ तात्यास्वतंत्रगुणदेशतो विरिंचाः पत्नीरपि यथाक्रमशः श्रुतिस्थाः ॥ शब्दा बृह
त्वचनः श्रानमिस्यनश्वस्तुमंनरेषु बृहद्धौतिविरूपनाम ॥१६॥ तेषां स्वरूपमिदमेव यतो ऽथ मुक्तावप्य
वमेव सततो ऽविनी स्वरूपाः ॥ शब्दः श्रानंदशसहस्रमिति स्मृयस्मात्सात्स्मान्नहीनक्वनोयतन्तो
ऽप्ररूपाः ॥१७॥ एवं नरा न मपरास्तु विमुक्तियोग्या अन्यस्व संसृतिपराश्च सुरास्तमागाः ॥१८॥ देवस देव
नियमः क्वचिदन्यथान यावन्न पूर्णितत संसृतिगाः समस्ताः ॥ पूर्निश्चनवनियमाद्भविता हयस्मा

गजाननदैवज्ञ

॥२॥

त्तस्मात्तत्समानिममपि यो ति न जीवसंघाः ॥ आनन्तमेव गणशो नियता हि तेषां मिश्रं ततः सकलकालग
ताप्रवृत्तिः ॥१९॥ एतैः सुरादिभिरतिप्रतिनादियुक्तैः युक्तैः स हैव सततं प्रविभिन्नतद्भिः ॥ पूर्णैरभिन्नमहि
मः परमः परात्मा नारायणोस्य गुणविस्मृतिरन्यगामिक ॥२०॥ सोम्यं न चास्य परमेण च केन चाप्य मुक्तेन वर्द्धि
द तस्य भिदा कुतोस्य ॥ प्राप्यन्त्वनेन न गुणाः सततास्वतंत्रे नित्यस्वतन्त्रवपुषः परमात्मारस्य ॥ अर्थोयमेव नि
खिलैरपि वेदवाक्यैरामायणैः सहितभारतपंचरात्रैः ॥ अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सहतत्वसूत्रैर्निर्णीय
ते सहृदयं हरिणा सदैव ॥२२॥ नारायणस्य न समः पुरुषोत्तमो हि जीवाक्षरत्वदिगतोस्मि ततोन्यदात्तौ ॥ मुक्तो
पसृप्य इह नास्ति कुतश्च कश्चिन्मानेन वधर्मपृथगात्मदृगन्यथा हि ॥ आभास एव पृथगीशतनुश्च जीवो मुक्तस्य
नास्ति जगतो विषये तु शक्तिः ॥ मात्रापरास्मिन्न तु ते भुवतमहित्वं षाड्गुण्यविग्रहसुपूर्णगुणात्कदेह ॥२४॥
माहात्म्यदेहसृतिमुक्तिगते शिवश्च ब्रह्मा च तद्गुणगतौ न कथंचनेशौ ॥ नश्रीः कुतस्तदपरेस्य सुखस्य मा
त्रामश्नंति मुक्तसुगणाश्च तथा तदावरेण ॥२५॥ आभासका आसपरा च त्रासरूपाण्यजस्य न क्वचन नानौ ॥ विष्णोः स
देवा तिवशात्कदापि गच्छंति कर्माशादिगणान मुक्तौ ॥ यस्मिन्नृपरेन्येप्यज जीवकोशा नाहे परायुर्नमरी विमुख्याः ॥

॥२॥

कन्नडग्रंथ

ता०॥

ज्ञानं नियत्तुणगणान्नरमादयोपि नित्यस्वतंत्र उत कोस्ति तदन्यदीशाः ॥ नैवैक एव पुरुषः पुरुषोत्तमोसावे
कः कुतः स पुरुषोयन एव जात्या ॥ अर्थाद्गुतश्च गुणतो निजरूपतश्च नित्यान्य एव कथमस्मि स इत्यपिस्या
त् ॥२८॥ सर्वोत्तमो हरिरिदं तु तदाज्ञयैव वेत्तुं समस्तु हरिः परमः स्वतन्त्रः ॥ पूर्णाव्यया गणितनित्यगुणा
णविसाविसेवचेदवचनानि परोक्तयश्च ॥२९॥ ऋगादयश्च चत्वारः पंचरात्रं च भारतं ॥ मूलरामायणं ब्रह्म
सूत्रं मानं स्वतः स्मृतं ॥ अविरुद्धं च यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ॥ एतद्विरुद्धं यत्तु स्यान्न तन्मानं कथंचन ॥३०॥
वैष्णवानि पुराणानि पंचरात्रात्मकत्वतः ॥ प्रमाणान्येवमन्वाद्याः स्मृतयोप्यनुकूलतः ॥३२॥ एतेषु वि
ष्णुराधिक्यमुच्यतेन्यस्य न क्वचित् ॥ अतस्तदेव मन्तव्यं नान्यथा तु कथंचन ॥३३॥ मोहार्थान्यन्यशास्त्रा
णि कृतान्येवाज्ञया हरेः ॥ अतस्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां तमोगतेः ॥३४॥ यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुना
क्तैः शिवादिभिः ॥ एषां यच्च विरोधि स्यात्तत्रोक्तं तच्च वार्यते ॥३५॥ विष्ण्वाधिक्यविरोधीनि यानि वेदव
चांस्यपि ॥ तानि योज्यान्यनुकूल्यादैश्वाधिक्यस्य सर्वशः ॥३६॥ अवतारेषु यत्किंचिद्दर्शयेन्नरवद्धरेः ॥
तच्चासुराणां मोहाय दोषा विष्णोर्न हि क्वचित् ॥३७॥ अज्ञत्वे पारवश्यं वा वधभेदादिकं तथा ॥ तथाप्र

नि०॥

॥३॥ न

कृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ॥३८॥ अनीशत्वं च दुःखित्वं साम्यमन्यैश्च हीनता ॥ प्रदर्शयितुमोहा
य दैत्यादीनां हरिः स्वयं ॥३९॥ न तस्य कश्चिद्दोषोऽस्ति पूर्णाखिलगुणो ह्यसौ ॥ सर्वदेहस्थरूपेषु प्रादुर्भा
वेषु चेश्वरः ॥४०॥ ब्रह्माद्यन्तेदः साम्यं वा कुतस्तस्य महात्मनः ॥ यद्वचो वाचकं शास्त्रं तदपि शास्त्रं परमं मतं ॥
॥४१॥ निर्णयार्थं वयं चोक्तं ब्रह्मसूत्रं तु विष्णुना ॥ व्यासरूपेण तद्भाष्यं तत्रोक्तः सर्वनिर्णयः ॥ यथार्थश्च
नानावमोहार्थं नाना च संशयं ॥ अपनेतुं हि भगवान् ब्रह्मसूत्रमथाकृपत ॥४३॥ तस्मात्तत्सूत्रार्थमागृह्य क
र्तव्यः सर्वनिर्णयः ॥ सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीरितं ॥ अनन्तदेहः सर्वरूपेषु जीवभेदः सदैव च ॥ विष्
तक्तो निःसूत्रेषु सर्ववेदेष्वथ तथा ॥४५॥ तारतम्यं च मुक्तानां विमुक्तिर्विज्ञेया तथा ॥ तस्मादेतद्विरुद्धं यन्मो
हार्थं तदुदीरितं ॥४६॥ तस्माद्ध्येयगुणा विष्णोर्ग्राह्यास्ते सर्व एव हि ॥ इत्युक्तं भगवतात्र विष्णुना वैपि स्फुटं ॥
॥४७॥ एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति ॥ त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥ अतथ्या
थ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥ प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु ॥४९॥ इति वारा
ह वचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथापरं ॥ अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता ॥५०॥ निर्दोषित्वं तार

॥३॥

नी०॥

नि०॥

तम्यं मुक्तानामपि चोच्यते ॥ एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः ॥५१॥ स्कान्देऽप्युक्तं शिवेनैव
षण्मुखायैव सादरं ॥ शिवशास्त्रेऽपि तद्ग्राह्यं भगवच्छास्त्रयोगि यत् ॥५२॥ परमो विष्णुरेवैकस्तज्ज्ञा
नं मोक्षसाधनं ॥ शास्त्राणां निर्णयस्त्वेष तदन्यन्मोहनाय हि ॥ ज्ञानं विना नैव मुक्तिः साम्यं चैव मम वि
ष्णुना ॥ तीर्थादिमात्रतो ज्ञानं मम आधिक्यं च विष्णुतः ॥५४॥ अन्ये च श्वास्मदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा
॥ इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्यथा ॥५५॥ उक्तं पद्मपुराणे च शैवे च शिवेन तु ॥ यदुक्तं हरिणा पू
र्वमुमायै प्राह तत्परः ॥५६॥ स्वमाराध्यतया शम्भो ग्राहयामि वरं सदा ॥ द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानु
षादिषु ॥५७॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखान् कुरु ॥ मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा ॥५८॥
न च वैष्णवशास्त्रेषु देवोऽपि हरः परः ॥ कथितुक्तो न्यशास्त्रेषु परमो विष्णुरीरितः ॥५९॥ निर्दोषत्वाच्च
वेदानां वेदोक्तं ग्राह्यमेव हि ॥ वेदेऽपि परो विष्णुः सर्वस्मादुच्यते सदा ॥६०॥ अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णो
रेषस्य प्रभृथे हविर्भिः ॥ विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥६१॥ स्तुहि श्रुतं गर्तसदं
युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रं ॥ यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां ॥६२॥

॥५॥

एको नारायणो ऽऽसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः॥ वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः॥ यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं॥ तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः प
रमं साम्यमुपैति॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्॥ सो ऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा वि
पश्चिता॥ प्रधानत्वस्य महतो महानि सत्यासत्यस्य करणानि वाची सत्यमनेन मनु विश्वमर्दति राति
देवस्य गृणतो मघोनः॥ यश्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता॥ सत्यः सो अ
स्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये॥ ६७॥ सत्या विष्णोर्गुणाः सर्वे सत्या जीवेशयोर्भिदा॥ स
त्यो मिथो जीवभेदः सत्यश्च जगदीदृशी॥ असत्यः स्वगतो भेदो विष्णोर्नान्यदसत्यकं॥ जगत्प्रवा
हः सत्यो ऽयं पञ्चभेदसमन्वितः॥ जीवेशयोर्भिदा चैव जीवभेदः परस्परं॥ जडेशयोर्जडानां च जड
जीवभिदा तथा॥ ७०॥ पञ्च भेदा इमे नित्याः सर्वावस्थासु सर्वशः॥ मुक्तानां च न हीयन्ते तारतम्यं
च सर्वदा॥ क्षितिपा मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः॥ आजानजाः कर्मजाश्च देवा इन्द्रः पुरंद
रः॥ रुद्रः सरस्वती वायुर्मुक्ताः शतगुणोत्तराः॥ एको ब्रह्मा च वायुश्च वीन्द्रो रुद्रसमस्तथा॥ एको रुद्रस्त

॥५॥

ता०

रि०॥

था शेषो न कश्चिद्वायुना समः॥ मुक्तेषु श्रीस्तथा वायोः सहस्रगुणितां गुणैः॥ ततो ऽनन्तगुणो विष्णु
र्न कश्चित्तत्समः सदा॥ इत्यादिवेदवाक्यैश्च विष्णोरुत्कर्षमेव च स्फुटैः॥ तात्पर्यं महादात्र क्रतुं यो
मामिति स्वयं तेन॥ उन्नीतो ज्ञाप्य स्तमित्युक्तं सूत्रेषु निर्णयितेन॥ तन्त्रीत्येव च मा सः प्राप्यस्तेन च न
न्येन॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आ
त्मा विवृणुते तनूं स्वां॥ ७७॥ विष्णुर्हि दाता मोक्षस्य वायुश्च तदनुज्ञया॥ मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो मुक्ति
गोचारग एव च॥ ७ तत्प्रसादेन नीचानां नान्यथा नैव च॥ सर्वेषां च हरिर्नित्यं नियन्ता तद्वशाः परे॥
तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं हरेस्तथा॥ एतद्विना न कस्यापि विमुक्तिः स्यात् कथंचन॥ ८०॥ पंचभे
दांश्च विज्ञाय विष्णोः स्वाभेदमेव च॥ निर्दोषत्वं गुणोद्रेकं ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा॥ ८१॥ अवतारान्
हरेर्ज्ञात्वा नावतारा हरेश्च ये॥ तदावेशांस्तथा सम्यक् ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा॥ ८२॥ सृष्टिं स्थितिं संहृतिं ज्ञान
नियतिं ज्ञानबंधनान्॥ मोक्षं च विष्णुतस्त्वेव ज्ञात्वा मुक्तिर्न चान्यथा॥ ८३॥ वेदाश्च पंचरात्राणि सेतिहास
का पुराणकान्॥ ज्ञात्वा विष्णुपरानेव मुच्यते नान्यथा क्वचित्॥ ८४॥ माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतो

DEBHAUJ

धिकः॥ नेहो न क्रीरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्नचान्यथा॥५॥ त्रिविधा जीवसंघास्तु देवमानुषदानवाः॥ तत्र दानवास्तु तमोलयाता मुक्तिर्नि सा तमश्चैव ॥२—
देवा मुक्तियोग्या मानुषेषूत्तमास्तथा॥६॥ मध्यमा मानुषा ये तु सृतियोग्याः सदैव हि॥ अधमा निरयायैव नित्यं
वृत्तिः पुनरन्तयोः॥७॥ देवानां निरयो नास्ति तमश्चापि कथंचन॥ असुराणां तथा मुक्तिः कदाचित्केन चिक्व
चितु॥८॥ मनुष्याणां मध्यमानां नैवेतद्द्वयमाप्यते॥ असुराणां तमः प्राप्तिस्तदा नियमतो नवेत्॥९॥ यदा तु ज्ञा
॥५॥ निसद्भावेनैव गृह्णाति तत्परः॥ तदा मुक्तिश्च देवानां यदाप्यस्य सगोहरिः॥ स्वयोग्ययोपासनया तत्वात ज्ञोस्य ॥५॥
या तया॥ सर्वेषुपि ब्रह्मणा तु समुपास्यो हरिः सदा॥ आनंदाद्यैः सदान्यैस्तु पास्यो मानुषैर्हरिः॥ ययाक्र
मगुणाद्युकान्त देवैराविर्जनः॥ ब्रह्मत्वयोग्या ऋजवो नाम देवाः पृथग्गणाः॥ तेरवाप्यं तत्पदं तु नैवान्यैः
साधनैरपि॥ १०॥ वसवेपदानां तु योग्याः संति पृथग्गणाः॥ तस्माद्देवान्हितारं नम्यं विदात्मनोत्तर
नैवान्यथा कर्तुं शक्यं केनापि कुत्रचित्॥ ११॥ अयोग्यमिच्छन्पुरुषः पतत्येव न संशयः॥ तस्माद्यो
ग्यानुसारेण सेव्यो विष्णुः सदैव हि॥ १२॥ अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वाच्च योग्यतः॥ दृष्टुं शक्यो हरिः
सर्वैर्नान्यथा तु कथंचन॥१३॥ नियमोयं हरेर्यस्मान्नोल्लंघ्यः सर्वचितनैः॥ सन्न्यसंकल्पतो विष्णु

१

ता०॥ नि०॥

नान्यथा तु करिष्यति॥ दानतीर्थतपोयज्ञाः पूर्वेस्सर्वेपि सर्वदा॥ अंगानि हरिसेवायां नक्तिस्त्वेका विमुक्त
ये॥ न विष्णत्पर्वकृतनं मिन्येतदखिलं परं॥१००॥ सर्ववीरत्रगुर्दमायन्नन्यमन्यमतिर्ननीयमा
नः॥ १॥ थामान्द्विज नयस्य राजा वो यत्रे विशाईद्रामनुष्यान्॥ परापूर्वेषां सख्या वृणक्तिवितर्तुराणा अप
रेभिरेति॥ अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शरदस्तर्तरीति॥ तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः
प पन्था अयनाय विद्यते॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥ यस्य देवे परा भक्ति
र्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः॥ भक्त्यर्थान्यखिलान्येव भक्तिर्मोक्षाय
केवलं॥ मुक्तानामपि भक्तिर्हि नित्यानंदस्वरूपिणी॥१०५॥ ज्ञानपूर्वः परः स्नेहो नित्यो भक्तिरितीर्यते॥ इत्या
दिवेदवचनैः साधनश्रेष्ठधीयकं॥ १॥ निःशेषधर्मकर्तापि भक्तस्त्वन्नरके हरेः॥ सदा तिष्ठति भक्तस्तु ब्रह्म
हापि विमुच्यते॥ ७॥ धर्मो भवत्यधर्मोपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत॥ पापं भवति धर्मोपि यो न भक्तैः कृतो हरे॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप॥१०९॥ अनादि २
द्वेषिणो दैत्या विष्णौ द्वेषो विवर्धितः॥ तमस्यंधे पातयति दैत्यान्नैव निश्चयात्॥११०॥ पू

२

नो   र्ख

॥६॥ पदुःखात्मको द्वेषः सोनंद्यवतिष्ठते ॥ पतितानां तमस्यंधे निःशेषसुवर्जिते ॥११॥ जीवा
न्ने दोनिर्गुणत्वमपुर्णगुणता तथा ॥ साम्याधिक्यतदन्येषां भेदस्तद्भत एव च ॥१२॥ प्रादुर्भावि वि
पर्यासास्तु भक्तद्वेष एव च ॥ तत्प्रमाणस्या निंदा च द्वेषा एते विलक्षणता ॥१३॥ एते विहीनायाभु
क्तिः सा नक्तिरिति निश्चिता ॥ अनादिनक्तिर्देवानां क्रमाद्वृद्धिं गतेव सा ॥१४॥ अपरोक्षदृशे हे
तुः मुक्तेहे तुश्च सापुनः ॥ सेवानंदस्वरूपेण नित्यं मुक्तेषु तिष्ठति ॥१५॥ यथा हि क्रीडादिकं रूपं मो
नेविद्येव सर्वदा ॥ सुखज्ञानादिकं रूपमेवं नक्तेर्नचान्यथा ॥१६॥ नत्वैव तु ष्टिमत्येति विष्णुर्ना ॥६॥
न्येन केनचित् ॥ स एव मुक्तिदाता च नक्तिस्तत्रैव कारणं ॥१७॥ ब्रह्मादीनां च मुक्तानां तारतम्ये
तु कारणं ॥ तारतम्यस्थितानादि नित्या नक्तिर्नचेतरत् ॥१८॥ मानुषेष्वधमाः किंचिद्द्वेषयुक्ताः
सदा हरौ ॥ दुःखनिष्ठास्ततस्तेपि नियमेव न संशयः ॥१९॥ मध्यमा मिश्रनूतत्वान्नित्यं मिश्र
फला स्मृताः ॥ किंचिन्नक्तियुतानित्यं मुत्तमास्तेन मोक्षिणः ॥२०॥ ब्रह्मणः परमा नक्तिः सर्वेभ्यः

१

ता०॥ परमस्तु नः ॥ इत्यादीनि च वाक्यानि पुराणेषु पृथक् पृथक् ॥२१॥ षण्णवत्यंगुलोयस्तु न्यग्रोध नि०॥
परिमंडलः ॥ सप्तपादश्चतुर्हस्तो द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतः ॥२२॥ असंशयः संशयच्छिद्गुरुरुक्तो मनीषि
भिः ॥ तस्माद्ब्रह्मगुरुर्मुख्यः सर्वेषामेव सर्वदा ॥२३॥ अन्येपि चात्मनो मुख्याः क्रमाद्गुरव ईरिताः ॥ क
माल्लक्षणहीनाश्च लक्षणैः समाः ॥२४॥ सम्यग्दुर्लक्षणयुतः कलिः ॥ सम्यग्लक्षणसंपन्नाय दद्यात्तु
प्रसन्नधीः ॥२५॥ शिष्याय सत्यं नवति तत्रावर्ना त्र संशयः ॥ अगम्यत्वाधीरस्तस्मिन्नाविष्णोर्मुक्तिदो न
वेत् ॥२६॥ नानि प्रसन्नहृदयाय दद्याद्गुरु रप्यसौ ॥ न तत्त्वस्यं नवेत्तस्माद्वर्जनीयो गुरुः सदा ॥ श्रावस्त्र
राणां गुरुत्वं तु नवेत्कारणतः क्वचित् ॥ मर्यादार्थं तेपि पूज्या न तु यद्वत्पराग्गुरुः ॥ इत्येतत्पूर्वरान्नो
क्तं पुराणेष्वनुमोदितं ॥ यदा मुक्तिप्रदानाय स्वयोग्यं पश्यति ध्रुवं ॥ रूपं हरेस्तदा तस्य सर्वपापा नि
नत्समासात् ॥ यानि पूर्वाण्युत्तराणि न स्लेषं यान्ति कानि चित् ॥३०॥ मोक्षस्थो नियतस्तस्मात्स्वयोग्यह
रिदर्शने ॥ न विष्णत्यर्वव चनमित्यतत्सूत्रगीतया ॥३१॥ श्रुतिश्चतत्परात द्वतु तद्वचयेच्च वदस्फु
टं ॥ मुक्तास्तु मानुषा देवा न देवाः इंद्रसंशंकरौ ॥३२॥ स ब्राह्मणं क्रमणा वतेनयोः स्यविल्लाहारं ॥

॥७॥

उत्तरोत्तरवश्यास्ते मुक्तास्तद्वत्पुरःसराः॥ निर्दोषा नित्यसुखिनः पुनरावृत्तिवर्जिताः॥ स्वेच्छयैव र
मन्ते च न निषेधस्तेषु किंचन॥ असुराः कलिपर्यन्ता एवं दुःखोत्तरोत्तराः॥ कलिर्दुःखाधिकस्तेषु नैव्य
वं ब्रह्मवद्गुणाः॥ ३५॥ तथान्येऽप्यसुराः सर्वे गुणा योग्यतया सदा॥ ब्रह्मैव सर्वजीवेभ्यः सदा सर्वगुणा
धिकः॥ मुक्तोऽपि सर्वमुक्तानामाधिपत्ये स्थितः सदा॥ आश्रयस्तस्य भगवान् सदा नारायणः प्रभुः
ऋग्यजुःसामाथर्वपञ्चरात्रेतिहासतः॥ पुराणेभ्यस्तथान्येभ्यः शास्त्रेभ्यो निर्णयः कृतः॥ विष्ण्वाज्ञयैव
विदुषां तत्प्रसादबलोन्नतेः॥ आनन्दतीर्थमुनिना पूर्णप्रज्ञाभिधायुजा॥ तात्पर्यं शास्त्राणां सर्वेषामु
त्तमं मया प्रोक्तं॥ प्राप्यानुज्ञां विष्णोरनन्तज्ञात्वैव विष्णुराप्योसौ॥१४१॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीमदान
न्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सकलशास्त्रनिर्णयो नाम प्रथमो
ध्यायः॥ ॥१॥ ॥छ॥ ॥ॐ॥ जयति हरिरचिन्त्यः सर्वदेवैकवंद्यः परमगुरुरभीष्टावाप्ति
दः सज्जनानां॥ निखिलगुणगणार्णो नित्यनिर्मुक्तदोषः सरसिजनयनोऽसौ श्रीपतिर्मन्दिदानः॥१॥ उ
क्तः पूर्वाध्याये शास्त्राणां निर्णयः परो दिव्यः॥ अथ भारतवाक्यान्येतैरवाध्यवस्यंते॥ क्वचिद्ग्रंथान्प्र

॥७॥

ना०॥

॥२॥

क्षिपंति क्वचिदंतरितानपि॥ कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात्क्वचिदन्यथा॥३॥ अनुत्सन्ना अपि ग्रंथा व्याकु
ला इति सर्वशः॥ उत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोऽपि न वर्तते॥४॥ ग्रंथोऽप्येवं विलुलितः किम्वर्थो देवदु
र्गमः॥ कलावेवं व्याकुलिते निर्णयाय प्रवोदितः॥५॥ हरिणा निर्णयान्वच्मि विजानंस्तत्प्रसादतः॥
शास्त्रांतराणि संजानन्वेदांश्चास्य प्रसादतः॥६॥ देशे देशे तथा ग्रंथान्दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान्॥
यथा स भगवान्व्यासः साक्षान्नारायणः प्रभुः॥७॥ जगाद भारताद्येषु तथा वक्ष्ये तदीक्षया॥ संक्षेपा
त्सर्वशास्त्रार्थं भारतार्थानुसारतः॥८॥ निर्णयः सर्वशास्त्राणां भारते परिकीर्तितः॥ भारते सर्ववेदा
श्च तुलामारोपिताः पुरा॥९॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैरृषिभिश्च समन्वितैः॥ व्यासस्यैवाज्ञया तत्र
त्वत्यरिच्यत भारतं॥१०॥ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः
प्रमुच्यते॥११॥ निर्णयः सर्वशास्त्राणां सदृष्टोऽतो हि भारते॥ कृतो विष्णुवशत्वं हि ब्रह्मादीनां प्रका
शितं॥१२॥ यतो कृष्णावशाः सर्वे भीमाद्याः सम्प्रकीर्तिताः॥ सर्वेषां ज्ञानदो विष्णुर्यशोदाते निचोदितः॥
तस्माद्व्यासात्मना तेषां भारतयशानुविवान्॥ ज्ञानदश्च शुकादीनां ब्रह्मरुद्रादिरूपिणां॥ ब्रह्माधि

नि०॥

॥५॥

कश्च देवेभ्यः शेषाद्रुद्रादपीरितः ॥ प्रियश्च विष्णोः सर्वेभ्य इति भीमनिदर्शनात् ॥ नूनारहर
पो विष्णोः प्रधानो गरुडिमारुतिः ॥ माध्वादादिवधाद्देवदुर्योधनवधादपि ॥ १६ ॥ यो यदेव बलज्येष्ठः
स त्रियेषु सुतन्तमः ॥ अर्गने हि विष्णुकार्येषु तद्बलेनैव नान्यथा ॥ १७ ॥ बलेन सर्गकिंतत्त्वे ज्ञानास्त्रा
देस्तदन्यथा ॥ अन्यावशानि मित्तेन छलमन्यात्मके हितत् ॥ १८ ॥ देवेषु बलिनामेव ज्ञानेत्कि
ज्ञानेन नान्यथा ॥ स एव प्रियो विष्णोर्नान्यथा तु कथंचन ॥ १९ ॥ तस्माज्ज्ञायो बलज्येष्ठः स
गुणज्येष्ठ एव च ॥ बलं हि क्षत्रियव्यक्तं ज्ञायते स्थूलदृष्टिभिः ॥ २० ॥ ज्ञानादयो गुणा यस्मा
ज्ज्ञायते सूक्ष्मदृष्टिभिः ॥ तस्माद्यत्र बलं तत्र विज्ञातव्यो गुणः परः ॥ देवेष्वेव न चान्येषु वा
सुदेवप्रतीपतः ॥ क्षत्रादन्येष्वपि बलं प्रमाणं यत्र केशवः ॥ प्रवृत्तो दुष्टनिधने ज्ञान
कार्यतयैव च ॥ अन्यत्र ब्राह्मणानां च प्रमाणं ज्ञानमेव हि ॥ २३ ॥ क्षत्रियाणां बलं चैव सर्वेषां
विष्णुकार्यता ॥ कृष्णरामादिरूपेषु बलकार्यो जनार्दनः ॥ २४ ॥ दत्तव्यासादिरूपेषु बल
ज्ञानकार्यस्तथा प्रभुः ॥ मत्स्यकूर्मवराहश्च नृसिंहवामनभार्गवाः ॥ राघवः कृष्णबुद्धौ च क

॥५॥

ना०॥

॥२॥

ष्णद्वैपायनस्तथा ॥ कपिलो ऋषभो यज्ञो कुमारो रुचेः सुतः ॥ २६ ॥ नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरे
व च ॥ महिदासस्तथा हंसस्त्रीरूपो हयशीर्षवान् ॥ २७ ॥ तथैव वडवावक्त्रः केकी धन्वन्तरिः प्रभुः ॥
इत्याद्याः केवला विष्णुर्नैषां भेदः कथंचन ॥ २८ ॥ न विशेषो गुणैः सर्वैर्बलज्ञानादिभिः क्वचित् ॥
श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च वीन्द्रेन्द्रौ काम एव च ॥ २९ ॥ कामपुत्रो निरुद्धश्च सूर्यश्चन्द्रो बृहस्पतिः ॥ धर्म
ऋषीन्तथा नोर्या दक्षाद्या मनवस्तथा ॥ ३० ॥ मनुपुत्राश्च ऋषयो नारदः पर्वतस्तथा ॥ कश्यपः सनका
द्याश्च वस्वाद्याश्च देवताः ॥ ३१ ॥ भरतः कार्तवीर्यश्च वेन्याद्याश्चक्रवर्तिनः ॥ गयश्च लक्ष्मणा
द्याश्च त्रयो रोहिणीनन्दनः ॥ ३२ ॥ प्रद्युम्नो रामपायश्च तत्पुत्रश्चानिरुद्धकः ॥ नरः फल्गुण इत्या
द्या विशेषावेशिनो हरेः ॥ ३३ ॥ वालिसंवादयश्चैव किंचिदावेशिनो हरेः ॥ तस्माद्बलप्रवृत्तस्य राम
कृष्णात्मनो हरेः ॥ ३४ ॥ अंतरंगे हनूमांश्च नामतः कार्यसाधकः ॥ ब्रह्मात्मको यतो वायुः पदं ब्रह्म
मगात्पुरा ॥ ३५ ॥ वायो रुद्रस्य न ब्राह्मं पदं तस्मात्स एव सः ॥ यत्र रूपे तत्र गुणा नत्त्याद्यास्त्रीषु नित्यशः ॥
रूपं हि स्थूलदृष्टीनां दृश्यं व्यक्तं न तो हितत् ॥ प्रायो वक्तुं न शक्यन्ते नत्त्याद्यास्त्रीषु यत्नतः ॥

नि०॥

॥१९॥

यासां रूपं गुणास्तासां नव्याद्याइति निश्चयः॥ तच्चैनैसर्गिकं रूपं द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युतं॥ नालक्षणं वपुर्मात्रं
गुणहेतुः कथंचन॥ आसुराणां वरादस्तु वपुर्मात्रं भविष्यति॥ ३८॥ नलक्षणान्यतस्तासां नैव चन्त्विकिः
कथंचन॥ तस्माद्रूपगुणोदारा जानकी रुक्मिणी तथा॥ ३९॥ सत्यनामन्त्यादिरूपाश्रीः सर्वपरमात्मना ॥
ततः पश्चाद्द्रौपदी तु सर्वाभ्यो रूपतो वरा॥ ४०॥ नृनारक्षपणासा सादगंत्रीमवदाशतुः॥ हे नाथ वैरहे
तुश्चनीमः पापडनस्यवं॥ द्रौपदी वैरहेतुस्यात्तस्माद्भीमादनंतरा॥ बलदेवस्ततः पश्चात्तत :
पश्चत्त्वफल्गुनः॥ नरावेशादन्यथा तु देवोपि पश्चात्ततोपरे॥ रामवज्जीववत्याद्याः षट्त
तो रेवती तथा॥ लक्ष्मणो हनुमत्पश्चात्ततो नरतवालिनौ॥ शत्रुघ्नश्च ततः पश्चात्सुग्री
वाद्याः स्त्रतावराः॥ ४५॥ रामकार्यं तु यैः सम्यक्स्वयोग्यं न कृतं पुरा॥ तेः पुरं तं तत्कृष्णाय बी
भित्स्वाद्यैः समंततः॥ अधिकं यैः कृतं तत्र तैन्यैनकृतमत्र वा॥ कर्णाद्यैरधिकं यैस्तु प्रा
दुर्भावद्वये कृतं॥ विविदाद्यैर्हितैः पश्चाद्विप्रतीपं कृतं हरेः॥ प्रादुर्भावद्वये ह्यस्मिन्
सर्वेषां निर्णयः कृतः॥ नैतयोरकृतं किंचिच्छुने वायोर्देवाच्छुने॥ अन्यत्र पूर्यते कोपि तस्माद

ना०॥ ॥२॥ नि०॥

य॥

त्रैव निर्णयः॥ पश्चात्तन त्वाकृष्णस्य वैशेष्यादत्र निर्णयः॥ प्रादुर्भावित्रिमेतस्माद्भूहीन्वा भा
रतं कृतं॥ ५०॥ उक्ता रामकृष्णेस्मिन्मार्कंडेयसमारव्यया॥ तस्माद्यद्भारते नोक्तं तधि नैवात्र कु
त्रचित्॥ ५१॥ अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु नेहि सम्यगुदाहृतं॥ इत्यादिकथितं सर्वं ब्रह्मांडे हरिणा स्व
यं॥ ५२॥ मार्कंडेयेपि कथितं भारतस्य प्रशंसनं॥ देवतानां यथाव्यासो द्विपदां ब्राह्मणो वरः॥
आयुधानां यथा वज्रमोषधीनां यथा यवः॥ तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमं॥ वायुप्रोक्ते
पि यत्प्रोक्तं भारतस्य प्रशंसनं॥ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुं॥ ५५॥ को ह्यन्यः पुंड
रीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्॥ एवं हि सर्वशास्त्रेषु पृथक्पृथगुदीरितं॥ ५६॥ उक्तार्थैः सर्व
रवार्यमाहात्म्यक्रमपूर्वकं॥ भारतेपि यथाप्रोक्तो निर्णयोयं क्रमणतु॥ ५७॥ यथा प्रदर्शइष्याम
स्तद्वाक्यैरेव सर्वशः॥ नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च॥ त्रै
गुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं वंदे भवघ्नममरासुरसिद्धवंद्यं॥ ज्ञानप्रदः स भगवान्कमलाधि
रिविशर्वादिपूर्वजगतो निखिलद्वारिषः॥ भक्त्यैव तुष्यति हरिः प्रवणत्वमेव सर्वस्य धर्म इति

॥४॥ पूर्वाविना गसंरुध: ॥६०॥ निर्दोषकः स्मृतिविहीन उदारपूर्णसंविद्गुणः प्रथम कृत्स्नकलात्मशक्तिः ॥
मोक्षैकहेतुरसुरपसुरेश्वमुक्तैर्वन्द्यः स एक इतिवाक्यमयान्तरार्थैः ॥ नम्यत्वमुक्तमुत्तयत्र यतस्त
तास्य मुक्तैरमुक्तकगणैश्च विनम्यतात्र ॥ इच्छेहि सर्वगुणपूर्तिरमुष्य विष्णोः प्रस्ताविताप्रथम
तः प्रतिज्ञानतैव ॥ कृष्णाय ब्रह्मेशिज्ञनतसोमपूतैः कृष्णाविरिङ्ग्यने विक्रमद्भिः ॥ कृष्णा वन्द्यैरिज्य
तसमृशानैः कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैः ॥६३॥ सृष्टा ब्रह्मादयो देवा निहता येन दानवाः ॥ तस्मै दे ॥४॥
वाधिदेवाय नमस्ते शार्ङ्गधारिणे ॥६४॥ सृष्टत्वं देवानां मुक्तिः सृष्टत्वमुच्यते नान्यत् ॥ उत्तानि दैत्या
नाम पियस्मात्समिता विशेषाय ॥६५॥ अथ च देय हि तिस्त्रमसिच्छिरा नियतसंस्थितिरेवान्यथा ॥
तनु विनागकृतिः सकलेष्वियं न हि विशेषकृतासुरदेवगा ॥ तमिममेव सुरासुरसेव्य यहरिकर्तृप्र
विशेषमुदीक्षितुं ॥ प्रतिविन्नभ्यवनीमसुयोधनो स्वपरपक्षनिदा कथिता कथा ॥६७॥ नमो भगवते
तस्मै व्यासायामिततेजसे ॥ यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमां ॥६८॥ वासुदेवस्तु भगवा
न्कीर्तितात्र सनातनः ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मनि स्थितं ॥६९॥ नास्ति नारायणसमं न भू

तं

ना०॥ ॥२॥ नि०॥

तं न च भविष्यति ॥ येतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहं ॥७०॥ आद्यन्तयोरिन्यवदत्सयस्मा व्यासात्म
को विष्णुरुदारशक्तिः ॥ तस्मात्समस्ता हरिसद्गुणा नो निर्णीयते भारतगा कथैषा ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यमु ट
द्धृत्यभुजमुच्यते ॥ वेदशास्त्रात्परं नास्ति न देवः केशवात्परः ॥ आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ॥
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ॥ सर्वे विधिनिषे
धास्स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ को हि तं वेदितुं शक्तो यो न स्यात्तद्विधोपरः ॥ तद्विधश्चापरो नास्ति तस्मात्तं वेदस
स्वयं ॥ को हि तं वेदितुं शक्तो नारायणमयं ॥ नृते सत्यवतीसूनोः कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ अप्रमेयो नियोज्य
श्चश्चयः कामगमो वशी ॥ मोदते पक्षसदान्तैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ न प्रमातुं महाबाहुः शक्योयं मधुसूद मना
नः ॥ परमात्परमेतस्मादिश्वरूपान्न विद्यते ॥ वासुदेवसुतानायं नायं गर्भे वसत्ययं नु ॥ नायं दशरथा
ज्जातानना पिडामद भिन्नतः ॥ जायते नैव कुत्रापि म्रियते कुत एव तु ॥ न वध्यो मुह्यते नायं बध्यते नै
व कर्हिचित् ॥८०॥ कुतो दुःखं सर्वसत्वस्य नित्यानंदैकरूपिणः ॥ ईशोनपि हिदवशः सर्वस्य जगतो हरिः ॥
कर्माणि कुरुते नित्यं कीनाश इव दुर्बलः ॥ नात्मानं वेद मुग्धोयं दुःखितानां च मार्गते ॥ बध्नः श

MEMORIAL Dr. BHAU DAJI

कृतिनेत्यादिलीलेषासुरमोहिनी॥ मुह्यन्तश्शस्त्रपातेन निस्सत्त्वक्षतधिरस्रवः॥ अज्ञानन्तु पृच्छ
ते स्मान्यांस्तनुत्यक्ता दिवंगताः॥ इत्याद्यसुरमोहार्दे शयामासना ह्यवनु॥ अविद्यमानमेवशंकु
हकर्तादिदुःसुराः॥ प्रादुर्भावा हरेः सर्वे नैव प्राकृतदेहिनः॥ निर्दोषा गुणसंपूर्णा दर्शयित्वान्यथैव
तु॥ दुष्टानां मोहनार्थाय सनामपि च कुत्रचित्॥ ८ यथायोग्यफलप्राप्त्यै लीलेषा परमात्मनः॥ ज्ञा
॥११॥ नं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ अहं कृत्स्न ॥११॥
स्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥ मत्तः परं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय॥ अवजानन्ति मां मूढा मा
नुषीं तनुमाश्रितं॥ परंभावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेत
सु सः॥ १० राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः॥
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरी
यान्॥ न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां
ज्ञानमुत्तमं॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः॥ सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः

ता० ॥२॥ नि०

त॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥ द्वाविमौ पु
रुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा
त्मेत्युदाहृतः॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः॥
अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं॥ स सर्ववि
द्भजति मां सर्वभावेन भारत॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्
स्यात्कृतकृत्यश्च भारत॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च॥ ५० दैवो विस्तरशः प्रोक्त
र आसुरं पार्थ मे शृणु॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं॥ १ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहै
तुकं॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः॥ २ प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः॥ इ
श्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी॥ ३ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया॥ मामात्म ७
परदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्यसूयकाः॥ ४ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभा
नासुरीष्वेव योनिषु॥ ५ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो

॥१२॥ यास्यधर्मांगतिं॥ सर्वेष्वेतेषु यन्नैकं नावमव्ययमीक्षत॥ अविनष्टे विमुक्तेषु तन्द्रानं विधिसान्त्विकं ॥१२॥
सर्वगुह्यतमं ह्येतत्पाः शृणु मे परमं वचः॥ इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं॥ मन्मना भव मद्भ
क्तो मद्याजी मां नमस्कुरु॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता
नारायणः स्वयं॥ सर्वेष्वेतेषु राजेंद्र ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते॥ ७॥ ज्ञानेष्वेतेषु राजेंद्र सांख्यपाशुप
तादिषु॥ यथायोगं यथान्यायं निष्ठा नारायणः परः॥ ११॥ पंचरात्रविदा मुख्या यथाक्रमपरा नृप॥ एकांत
भावोपगतो वासुदेवं विशंति ते॥ ॥जनमेजय उवाच॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु॥ कोह्यत्र पु
रुषश्रेष्ठस्त्वं भगवान्वक्तुमर्हसि॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ नैतदिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह॥ बहूनां पु
रुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते॥ तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकं॥ अहं ब्रह्मेतमेवार्थं महा
देवाय पृच्छते॥ तस्यैकस्य ममत्वं हि स एवैकः पुरुषो विराट्॥ ५॥ अहं ब्रह्मा वाद्य ईशः अजानीत स्मा
ज्ञातत्वं वमत्तः प्रसूतः॥ मत्तो जगत्स्थावरजंगमं च सर्वे वेदाः सरहस्याश्च पुत्र॥ तथैव चान्ये मम
वचनं धर्मजं प्रत्युदीरितं॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समेतेयं चेंद्रपाशकैः॥ नावास यथ

ता०॥ ॥२॥ नि०॥

तु शक्यो यान्त्वक्षपैश्च सर्वदा॥ स एष भगवान् कृष्णो नैव केवलमानुषः॥ यस्य प्रसादतो ब्रह्मा
रुद्रश्च क्रोधसंभवः॥ स्वर्नं चैव कृष्णास्य ज्येष्ठं कुंतिसुतं प्रति॥ रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्र
ह्माणमाश्रितः॥ ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुपाश्रितः॥ २१॥ यथाश्रिता निर्जातीष
ज्योतिश्च पर्दिवाकरं॥ एवमुक्त गुणाः सर्वे वासुदेवमुपाश्रिताः॥ २२॥ न विष्यत्स्व गंगा पि
क्त्वा व्यासस्य सादरं॥ वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः॥ २३॥ न तदर्थास्तु कथाः स
र्वा नान्यार्थं विष्णुर्यशः॥ तत्प्रतापं तु यद्दृश्ये भवतन्मम मानीषितं॥ २४॥ भाषास्तु त्रिविधास्त
त्र मया वै संप्रदर्शिताः॥ उक्ता यामहिमा विष्णोः स तत्क्तो हि समाधिना॥ २५॥ दोवदर्शनिमाल्
व्यक्तं स्वेच्छेवी कथोदिता॥ समाधिभाषया लौकयत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि॥ २६॥ अविरुद्धं समाधस्तु
दर्शनो कं च गृह्यते॥ आद्यंतयोर्विरुद्धं यद्दर्शनं तदुदाहृतं॥ २७॥ दर्शनांतरसिद्धं च गुह्य
भाषान्यथा न वेत्॥ तस्माद्विष्णोर्हि महिमा भारतोक्तव्ययं यथार्थतः॥ २८॥ तस्यौग प्रथमे वायुः

॥१३॥

प्रादुर्भावत्रयान्वितः॥ प्रथमो हनूमान्नाम द्वितीयो भीम एव च॥ पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्का
र्यसाधकः॥ त्रेताद्येषु युगेष्वेवसंभूतः केशवाज्ञया॥ एकैकशस्त्रिषु पृथुक् द्वितीयांगसरस्व
ती॥ शंसपेतु रतेवाणु यो श्रीरित्येव कीर्यते॥ सैव चद्रौपदीनाम कालीचद्रेतिचोच्यते॥ तृती
यांगं हरेः शेषः प्रादुर्भावसमन्वितः॥ प्रादुर्भावनरश्चैव लक्ष्मणो बल एव च॥ रुद्रांत्मकत्या
छेषस्य शुको द्रौणिस्थ तत्तनू॥ इंद्रनरांशे संपन्याप थंषीषत्तदात्मकः॥ प्रद्युम्नाद्यास्तत्तो
विष्णोरंशान्नताः क्रमेण तु॥ चरितं वैष्णवानां तु विष्णुद्रेकाय कथ्यते॥ तथान्नगवते प्युक्तं
हनुमद्वर्णने परं॥१२५॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्य शिक्षणं रक्षोवधायेव न केवलं विभोः॥ कुतो
स्य हि स्युः रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य॥ न वै स आत्मात्मवतामधी
श्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान्वासुदेवः॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विज
हाति कर्हिचित्॥ यन्माद पीकङ पराग निषेवका पीदुःखानि सर्वाण्पिलयं प्रयांति॥ स ब्रह्मच
र्यवरपांडनमोहनाय स्त्रीसंगिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार॥ क्वचिच्छिव क्वचिद्दृष्णून क्व

॥१३॥

ना०

॥२॥

क्वचिद्देवान्क्वचिन्नरान्॥ न मध्नंतयतिस्नौ तिवरान र्थं नृतं फिवा॥ ल्लिंग प्रतिष्ठापयति नृपो ऽस्तु
रतावरान्॥ सर्वस्मर स्वतंत्रापि सर्वशाक्तिस्तु सर्वदा॥ सर्वज्ञापि विमोहाय ज्ञानां पुरुषाधमः॥
तस्माद्योमहिमाविष्णोः सर्वशास्त्रोदितः सदा॥ नान्यदियंपशास्त्राणि निर्णयः समुदाहृतः॥
भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्ता स्वयं भगवतैव हि॥ मन्वादिकं चिद्बुवते ह्यास्तिकादि तथापरे॥ तथापरे
वराद्यं भारतं पाठं वदते॥ स कृष्णान्पांडवान्नत्यपुरुषमर्थं प्रवर्तते॥ प्रातस्तोभ्यादिवेनित्या
तु॥ तमास्तीकिकं प्रवदते॥ धर्माभ्यादि दशकः कृतादिशालवैनयो॥ सत्रीलकारनते यत्र मं
न्वादीनि विदुर्बुधाः॥ नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तु॥ न सामर्थ्याभिधानं नित्ते
मौपरिचरं विदुः॥ भक्तिज्ञानरावैराग्यप्रज्ञामेधाधृतिः स्थितिः॥ योगप्राणाबलोनेवर्को द
र इति स्मृतः॥ एतद्दशात्मकोवायुः तस्माद्रामरुद्रात्मकः॥ सर्वविद्याश्रोत्रपदं तु तस्मात्सेव
सागस्तनी॥ तज्ज्ञानादिस्वरूपत्वं क्रनिर्दुर्यधनस्य तु॥ तपरीतं तु यत्र नद् दुःशासन इन॥र

ना

नि०

॥१४॥

तः॥ नास्तिकैः शकुनिर्नाम सर्वदोषात्मकाः परे॥ धार्तराष्ट्रस्तु दुष्कारो द्रोणीकृज्ञात्मको यतः॥ द्रोण
स्यार्द्ध प्रियाण्यपापान्यन्यानि सेनिकाः॥ पंडवाश्चापुण्यानि तेषां विष्णुर्नियोजकः॥ एवमध्यात्मनि
ष्टं हि भारतं सर्वमुच्यते॥ तु विज्ञेयमतः सर्वैः भारतं तु सुरैरपि॥ स्वयं व्यासो हि तत्त्वदर्शी लोचनात्सम
दतः॥ तथापि विष्णुपरता भारते सारसंग्रहः॥ इत्यादि व्यासवाक्यैस्तु विष्णूत्कर्षोऽवगम्यते॥ वायुर्हि
तत्त्वात्मेति तस्माद्धि हनुमान्स स्मृतः॥ न ब्रह्मसदृशः कश्चित्तु शिवादिषु कथंचन॥ ज्ञानविरागहरिभक्ति
भावधृतिस्थितिः प्राणबलेषु योगे॥ बुद्धौ वचनोन्मुखे हनुमतः समो नापुमान्कदाचित्क्वच कश्चनैव॥ बकि
त्वात्तद्वपुषा इदर्शितं देवस्य भर्गः स दृशायतो जनी॥ यदीमुपह्वरते साधते मतिऋतस्य धेना अ
नयंत सस्रुतः॥ प्रुसोऽवपुः पितुमान्निरे आश्रये द्वितीयमासप्त शिवासु मातृषु॥ तृतीयमस्य वृषभ
स्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः॥ निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रंतसूर
यः॥

वाय्वादीनां क्रमश्चैव तद्वाक्येनैव वि स्यते ।

॥१४॥

ता०॥

॥२॥

नि०॥

शवसाक्रंतसूरयः॥ यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति॥ प्र यत्पितुः
परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति॥ उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यवि
ष्ठो अभवद्घृणा शुचिः॥ ६०॥ आदिन्मातॄराविशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे॥ अ
नु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते॥ अस्य मध्ये क्रतुश्रेष्ठो तिष्ठामस्त्रे षो दि
वाकरः॥ ब्राह्मणादिपदांश्चैषां देवत्र स्वक्तमारुतः॥ बलभिंद्रस्यांगिरसोऽंगिरसस्य बलं मरुत्॥ ब
लं तस्य हरिः साक्षान्न हरेर्बलमन्यथा॥ वायुर्नामोन्नामना दोमहोबाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राण
नृतः॥ प्राणावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः॥ ६४॥ तत्त्वज्ञाने विष्णुभक्तौ धैर्य
स्थैर्ये पराक्रमे॥ वेगे बलाघ्य क्वे च प्रलापस्य च वर्जने॥ ६५॥ भीमसेनसमो नास्ति सेनयोरुभयो
रपि॥ पांडित्ये च पटुत्वे च शौर्ये चैव बलेऽपि च॥ ६६॥ तथा युधिष्ठिरेणापि भीमं प्रति समीरितं॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य मोक्षस्य च वयं भोः धृवं॥ ६७॥ त्वय्यायत्तमिदं सर्वं सर्वलोकस्य भारत॥ वि
राटपर्वणि चापि च वो दुर्योधनस्य हि॥ ६८॥ वीराणां शास्त्रविदुषां कृतीनां तत्त्वनिर्णये॥ सत्त्वे

बाहुबलेधैर्यप्राणेशारीरसंभवे॥सांप्रतंमानुषेलोकेसदृश्यन्नरराक्षसे॥चत्वारःप्राणिनांश्रेष्ठाः
संपूर्णबलपौरुषाः॥७०॥भीमश्चबलभद्रश्चमद्रराजश्चवीर्यवान्॥चतुर्थःकीचकस्तेषांपंच
सु मोनानुशुश्रुमः॥७१॥अन्योन्यानंतरबलाःक्रमादेवप्रकीर्तिताः॥वचनंवासुदेवस्यतथाद्योग
गतपरो॥७२॥यत्किंचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपांडव॥सहस्रगुणमप्येतत्त्वयिसंभावया
म्यहं॥७३॥यादृशस्तुकुलेजातःसर्वराजाभिपूजिते॥यादृशानिचकर्माणिभीमत्वमसिताद्
शः॥७४॥अस्मिन्युधेभीमसेनत्वयिभारःसमाहितः॥धूरर्जुनेनवोढव्यावोढव्याइतरैर्ज
नाः॥७५॥उक्तंपुराणेब्रह्मांडेब्रह्मणानारदायच॥यस्याःप्रसादात्परमंविंदंतिशेषःसुपर्णोगिरि र
शःसुरेंद्रः॥मातातुयेषांप्रथमैवचारतीसाद्रौपदीनामबभूवभूमौ॥यामारुताद्दूनमथत्रपूर्वं
सेषसुपर्णौगिरिशःसुरेंद्रः॥चतुर्मुखानांश्चतुरःकुमारान्साद्रौपदीनामबभूवभूमौ॥यस्याधिके
बलनास्तिभीमसमकमृतेचकिंच॥नविज्ञानेनचज्ञानेहषरामःसलांगली॥यस्यनप्रतियोधा
स्तिभीमसमकमृतेचकिंचन॥अन्विष्यामित्रिलोकेषुसहषमुसलायुधः॥तथायुधिष्ठिरेणोक्तं

मायसमुदीरितं॥अनुज्ञातोरौहिणेयात्त्वयाचैवापराजित॥१८०॥सर्वविद्यासुबीभत्सुःकृष्णेन
चमहात्मना॥अन्वेषरौहिणेयंचत्वांचभीमापराजित॥८१॥वीर्यशौर्यबलेनान्यस्तृतीयःफाल्गु
नादृते॥तथैवद्रौपदीवाक्यंवासुदेवप्रतीरितं॥८२॥अधिज्यमपियन्नैवशक्यतेनैवगांडिवं॥अ
न्यत्रभीमपार्थाभ्यांभवतश्चजनार्दन॥८३॥तथैवान्यच्चवचनंकृष्णद्वैपायनेरितं॥द्वावेवपुरुषौ
लोकेवासुदेवादनंतरौ॥८४॥भीमस्तुप्रथमस्तत्रद्वितीयोद्रोणिरेवच॥अक्षयाविषयीदिव्येध्व
जावानरलक्षणः॥८५॥गांडीवधनुषाश्रेष्ठंतेनद्रोणिर्वरोऽर्जुनः॥इत्याद्यनंतवाक्यानिसंत्येवार्थे
विवक्षिते॥८६॥कानिचिद्दर्शितान्यत्रदिङ्मात्रप्रतिपत्तये॥तस्मादुक्तक्रमेणैवपुरुषोत्तमता
हरेः॥८७॥अनौपचारिकीसिद्धाब्रह्मताचविनिर्णयात्॥पूर्णप्रज्ञकृतेयस्मिन्संक्षेपादुद्धृतिःसुवाक्य
नीयमद्भारतगान्नां॥विष्णोःपूर्णत्वनिर्णयायैव॥सप्रीयतांपरतमःपरमादनंतःसंतारकःसत
तसंसृतिदुस्तरार्णात्॥यन्नादपद्ममकरंदजुषांहिपार्थःस्वाराज्यमापुरन्नयत्रसदाविनादाव॥
॥१९०॥ ॥७॥ ॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारततात्प

॥१६॥

र्यनिर्णयेसुवाक्येधारोनामद्वितीयोध्यायः॥ ॥२॥ ॥७॥७॥ ॥ॐ॥जयत्यजो
खंडगुणोरुमंडलःसदोदितोज्ञानमरीचिमाली॥स्वभक्तहार्दोच्छतमोनिहंताव्यासावतारो
हरिरात्मभास्करः॥१॥जयत्यजोक्षीणसुखात्मबिंबःस्वैश्वर्यकांतिप्रततःसदोदितःस्वभ
क्तसंतापदुरिष्टहंतारामावतारोहरिरीशचंद्रमाः॥२॥जयत्यसंख्योरुबलांबुपूर्णोगुणोरुर
त्नाकरआत्मवैभवः॥सदासदात्मज्ञनदीभिराप्यःकृष्णावतारोहरिरेकसागरः॥३॥नारा
यणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥देवींसरस्वतींव्यासंततोजयमुदीरये॥४॥जयोनामेति
हासोयंकृष्णद्वैपायनेरितः॥वायुर्नरोत्तमोनामदेवीरतिश्चरुदीरिता॥५॥नारायणोव्यास
इतिवाच्यवक्तृस्वरूपकः॥एकःसन्भगवानुक्तःसोथकेशोनरोत्तमः॥६॥उपसाथकोनर
श्चोक्तोदेवीनाम्न्यात्मिकानृणां॥सरस्वतीवाक्यरूपातस्मान्नाम्न्यहितेखिलाः॥७॥कृष्णोसहा
नीमपार्थैकृष्णोन्यकृत्काहिनोरते॥सर्वस्यनिर्णयसुवाक्यसुमुधृतौतुस्वध्याययोर्हरिपद
स्मरणेनकृत्वा॥आनंदतीर्थवरनामवतीतृतीयानोमातनुर्मरुतत्राहकथाःपरस्य॥व्यूह

ता०॥ ॥३॥ नि०॥

श्चतुर्धाभगवान्सएकोमायांश्रियंसृष्टिविधित्सयार॥रूपेणपूर्वेणसवासुदेवनाम्नाविरिंचिंसुषुवेच
सातः॥७॥संकर्षणाच्चापिजयातनूजोबभूवसासाद्बलसंविदात्मा॥वायुर्यदेवाथविरिंचनामा
नेविष्ण्वाद्यानपरस्ततोहि॥सूत्रंसवायुःपुरुषोविरिंचःप्रद्युम्नतश्चापिकृतौत्रियोद्धा॥प्रजज्ञ
तुर्यमलंतत्रपूर्वप्रधानसंज्ञाप्रकृतिर्जानित्री॥श्रद्धांद्वितीयाथतयोश्चयोगोबभूवपुंसंवरसत्रना
म्ना॥हरेर्नियोगादथसंप्रसूतोशेषःसुपर्णश्चतयोःसहैव॥शेषस्तयोरेवहिजीवनामकालात्मकः
सोथसुपर्णआसीत्॥तौवाहनेशयनेचैवविष्णोःकालंजयाद्याश्चततःप्रसूताः॥कालंजयाद्या
श्चापिविष्णुपार्षदायस्मादडामरतःसंप्रसूताः॥नीवासुरेम्यस्ततदेवतेखिलाविष्वक्सेनोवायुजस्
नतुल्यः॥१५॥व्यूहात्तृतीयात्पुनरेवविष्णोर्देवाश्चतुर्वर्णगितान्समग्रान्॥संगृह्यबीजात्मतयानिरुद्धो
न्यधत्तशांत्यांत्रिगुणात्मिकायां॥ततोमहत्तत्त्वतनुर्विरिंचःस्थूलात्मनेवाजनिवाक्चदेवी॥तस्या
महंकारतनुसरुद्रंससर्जबुद्धिंचतदर्थदेहां॥बुद्ध्यामुमायांसशिवस्त्रिरूपामनश्चवैकारिकदेवस
घान्॥दशेंद्रियाण्येवचनेजसानिकर्मणाश्वादीन्विषयश्चसार्धं॥१८॥पुंसःप्रकृत्यांचपुनर्विरिंचा

Dr. Bhau Daji Memorial

॥७॥

च्छिवोऽथ तस्मादीविवल्लाः सुरेशाः ॥ दानाः स शक्रो ऽपुनरेव सृत्रा च्छुधा मुनानापसुरप्रवीरान् ॥ १९ ॥
षंशि वत्वद्रमथेद्र तस्थ्व सर्वसुराय ज्ञगणास्थ्व जाताः ॥ पुनस्थ्व माया त्रिविधा बभूव सत्वादि रूपे
रथवासुदेवात् ॥ २० ॥ सत्वात्मिकायां स बभूव तस्मात्स विष्णुनामेव निरंतरोऽपि ॥ रजस्तनो नैव विरि
ञ्च्यासीत्तमस्तनोश वड इति त्रयास्मात् ॥ २१ ॥ इतीहि देवाः पनरेड सृष्टाव शक्नुवंतो हरिमस्य तुष्टवुः
त्वमेड गोविन्द विधित्रसर्गनिःसीम शक्तिः कुरु संनिकेत ॥ २२ ॥ इति स्तुतस्तैः पुरुषोत्तमोऽसौ स विष्णु
नामा श्रियमाप सृष्ट्ये ॥ सुषाव सर्वांडमधोऽस्य जस्य शार्ष्णं हिरण्यात्मकमंबुमध्ये ॥ २३ ॥ तस्मिन्प्रविश्य
हरिपोवसाथ सर्वसुरास्तस्य बभूवनाथो ॥ लोकात्मकं पद्ममयुष्यमध्ये पुनर्विरिंचोऽजनि सद्गुणात्मा
॥ २४ ॥ तस्मात्पुनः सर्वसुराः प्रसूता स्तेजानमाना अपि निर्णयाय ॥ निःसृत्य कायादुतपद्मयोनेः संशावि
नूक्रमशोऽमारतीताः ॥ २५ ॥ पपात वायोर्गमिना च्छरीरं तस्थे वनायो वशतः स्थितं पुनः ॥ तस्मात्स एको वि
बुधप्रधान इत्याश्रिता देवगणास्तमेव ॥ २६ ॥ हरेर्विरिंचस्य च मध्यसंस्थितेस्तदन्य देवाधिपतिः समारुतः ॥
ततो विरिंचोऽनुवनानि सत्यस सत्यकन्याऽशुव कारसोऽभावत् ॥ तस्मात्त्व देवानृषय ऽपुनस्थ्व वैकारिकाद्यः

॥१७॥

ता०॥ ॥३॥ नि०॥

सशिवा बभूवुः ॥ अथो शिवो हन्नव हव बुधे रुमामनो ऽजोऽसहशक्र कामो ॥ गुरुर्मनुर्दक्षउता निरुध्नः स
हैव शच्या मनसः प्रसूताः ॥ त्वसुरश्रुतिस्योस्पर्शात्सहैवर विःशशोधर्म इमे प्रसूताः ॥ जिह्वानवेवारिपति
र्निसोऽस्य नासत्य दस्त्रो क्रमशः प्रसूताः ॥ ततः सनाद्याश्च मरीचमुख्या देवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूताः ॥ ततो
सुराद्यानृषयो मनुष्या वगादितन्त्वं विरिंचतोऽन्न वाउ क्रक्रमान्पुवत्न वस्कयोयः श्रेषः स सर्वह्या सुरकान्
तेन ॥ पूर्वस्त्रपश्चात्पुनरत्क जातानाश्रेष्ठतामेति कथंचिदस्य ॥ गुणास्तकालाश्रितमातृ दोषात्स्वकर्म
नावाश्चिन्नवप्रयाति ॥ लयान्नवेक्ष्युत्क्रमतो हतेषा ततो हरिः प्रलयेत्रासहायः ॥ अनंतशीर्षस्य करो
रुपादः सानंतमूर्तिस्वगुणाननंतान् ॥ अनंतशक्तिः परिपूर्णयोगो अनुवत्नजस्तं निज रूपआस्ते ॥ ३४ ॥
एव पुनः सृजतेसर्वमेतदेनाथ्य नंतो हि जगत्प्रवाहः ॥ नित्या हि जीवाः प्रकृतिश्च नित्या कालश्च नित्यः
किमुदेव देवः ॥ यथात्ससमुद्रात्सरितः प्रजाताः पुनस्तमेव प्रविशंति शश्वत् ॥ एवं हरेर्नित्यजगत्प्र
वाहस्तमेव वा सोऽप विशत्यजस्रं ॥ एवं विदुर्या परमामनेनामजस्य शक्तिं पुरुषोत्तमस्य ॥ तस्य प्रसादाद
थदग्ध दोषास्तमाप्नुवंत्याशु परे सुरेशाः ॥ देवानिनामानमुक्तसमस्त दोषान् स्वसंनिधाने विनिवे

ढौंगा निजानंदसमर्गादसंतोषकोहुनवगतौः

॥१८॥

स्य देवः॥ पुनस्तदन्यानधिकारयोग्यांस्तत्तद्गुणानेव पदे नियुङ्क्ते॥ पुनश्च मारीचतश्च देवा जाता
अदित्यां मसुराश्च दित्याम्॥ गावो मृगाः पश्युरगाश्च सत्वा दाक्षायणीष्वेव समस्तशोपि॥ ततः समग्राम
लयालयो धाम महीं विलोक्याशु हिरण्यवराहः॥ नूत्वा विरिंचार्थइमां स शैलां मुध्धृत्य वारामुपरि व्यधा
स्थिरां॥४०॥ अथाब्जनानप्रतिहारपालो शापाविरित्रिशान्मितलप्रजातो॥ दैत्यो हिरण्याक्ष इव य
राक्षसो वपौत्र्युग्ध्यसे यो व हरेः परस्तात्॥४१॥ हतो हिरण्याक्ष उदारविक्रमो दितेः सुतो यो ब्रजः
सुरार्थी॥ धात्रार्थितेनेव वराहरूपिणा धराधृतो पूर्वहतोब्जजनोद्भवः॥ अयो वियाद्युमुखतो वि
निसृतान् वेदान् हयास्योऽजगृहे सुरेन्द्रः॥ निहत्य तं मत्स्यवपुर्जुगोप मनुं मुनींस्तांश्च ददौ वि
धातुः॥ मन्वन्तरप्रलये मत्स्यरूपो विष्णोद्ध्यामद्भुन्मनवे देवदेवः॥ वैवस्वतायोत्तमसंविदात्म
विष्णोः स्वरूपप्रतिपत्तिरूपी॥४२॥ अथादितेर्ज्येष्ठसुतेन शश्वदापीडिता ब्रह्मवरात्सुरेशाः॥
हरिं विरिंचेन सहोपजग्मुर्दैरित्यमस्यापि शुराः सुरसे॥ अन्विष्टुतस्ते हरिरभ्युवाय नृसिंह
रूपेपा स्थ्या विरासीत्॥ हत्वा हिरण्यं च सुतायतस्य दत्वाभयं देवगणानतोषयत्॥४३॥

प ॥१८॥

ता०॥ ॥३॥ नि०॥

सुरासुराणामुदधिं विमथ्नतां दधार पृष्ठे गिरिं स मंदरं॥ वरप्रदानादपरैरधार्यं हरस्य कर्मे बृ
हद्दंडवोढ॥ वराद्यजयत्वमवापदैत्यराट् चतुर्मुखस्यैव बलिर्यदा तदा॥ अजायतेन्द्रावरजो
दितेः सुतो महानजोप्यब्जभवोदिसंस्कृतः॥४८॥ स वामनात्मा सुरसन्नृतो ध्वरं जगाम गीस
य न्नमंनुपदेपदे॥ जहार वास्मा छलतस्त्रिविष्टपं त्रिभिः क्रमैस्तच्च ददौ निजाग्रजे॥ पितामह
नास्य पुरा नियोवितो बलेः कृते केशवाख्यो हयग्रीवः॥ नायानयाहं प्रतिहन्मि बलिं शुनानने
त्यवत्तोन्ययावत॥५०॥ बन्ने विरिंचेद्रल्लामतो वरान् पुरा ह्यजेयोऽसुरा धरातले॥
ते रदिता वासवनायकाः सुराः पुरो निधायाब्जभवं स्तवन्हरिं॥ विरिंचसृष्टेर्नितरामबाधो
वराद्विधातुर्दितिजो हिरण्यके॥ तथाहमश्रीव उदारविक्रमस्त्वया हतो ब्रह्मपुरातनेन॥ सर्वा
सुरान् रुद्रवरादवध्यानिमान् समस्तान् पि देवदेव॥ निःसीमशक्त्यैव निहत्य सर्वान् हृद द
बुञ्जनो निवसायशश्वत्॥ इत्यादरोक्तस्त्रिदशैरजायः सज्ञाऽर्धनाय भृगुद्वहोभूत्॥
रामो निहत्यासुरपुंगमुग्रं तदाननादिविधेधे सृज्जव॥ ततः पुलस्त्यस्य कुले प्रजातो त

॥१९॥ य

वादिदैत्योजगदेकशत्रुं॥ वैरं वृथ्योवरतःपुराहरेःसुरैरजेयोभवरा द्विषां तु॥ सर्वैरजेयः सन
कुंभकर्णःपुरातनेजन्मविधातुरेव॥ वरान्वरादीन्कृत एव रावणस्तदात्तनातोत्रिदशानबाध
तो॥५९॥ तदाब्जजःशूलिनमेत्यनाशुतो निधाय देवाःपुरहूतपूर्वकाः॥ पयोबुधौ जग्मिपन्ना
गशायिनं समेत्य योग्यं स्तुतिमभ्ययोजन्॥ त्वमेक ईशः परमःसनातनस्त्वमादिरंतो जगती
नियामकः॥ त्वदाज्ञयैवाखिलमंबुजोद्भवो वितोनिरम्यास्यरमास्वयन्त्ये॥ मनुष्यमानात्रि
शतसप्तषष्टिकोदिवाकसामकमुशंतिवत्सरं॥ द्विषट्सहस्रैरपतश्चतुर्युगैस्त्रेतादिभिःपादश
हवहीनैः॥ सहस्रवृत्तं तदहःस्वयंभुवो निशावतन्मानमितं शरच्छतं॥ त्वदाज्ञयाश्वानतु
न्यज्ञोगान्पपितिर्सोपित्वीरतस्त्वदंतिकं॥६०॥ त्वयापुरा कर्णपुटाद्विनिःसृतौ महासुरौ तौ
मधुकैटभौ रयौ॥ प्रभंजनावेशावशातवाज्ञयाबलोह्यनावाशुजलेभ्यवर्धतां॥ त्वदाज्ञ
याब्रह्मवधादवध्यो विक्रीडिषासन्नवयामुखोद्भवान्॥ स्वयंभुवो वेदगणान हर्षतीतदा

॥१९॥

ना०॥

॥३॥

नि०॥

नवस्त्व हयशीर्ष ईश्वरः॥ प्रहत्य वेदानखिलान्प्रदाय स्वयंभुवे तोरजगंयदस्यू॥ नि
पीड्यतावृत तल्लोकराज्यं तन्मेदसेवाशु चकर्थमेदिनीं॥६३॥ देवासुराणांच निसर्गजं ब
लं तथासुराणां वरदानसंभवं॥ वशेनवेत्तद्वयमप्यतो वयं निवेदयामःपितुरेवतेखिलं
ना ॥६४॥ इमौ च रक्षःपतिनाराध्रतो जाहि स्ववीर्येणनृषु प्रसूतः॥ इतीरितेन रखिलैःसुरेश्वरं बभूव
रामाजगतीपतिःप्रभुः॥६५॥ सकश्यपस्यादितिगर्भजन्मनो विवस्वतस्तनुजवेन्तनूजः॥ गृह स्य
दशास्यंदननाभिनोमनोन्कौसल्यकानाभिनदर्थिनेषः॥६६॥ तदाज्ञया देवगणा बभूविरे पुरैव
पश्चादपि तस्यजन्मनः॥ निषेवणायासगुणास्यवानरेष्वथानरेष्ववनपस्त्वमाद्भवाः॥ सदेवतानांश
श्रेमाद्गुणाधिको बभूव नाम्नाहनुमान्प्रभंजनः॥ स्वयंभव केसरिणां गृहेप्रभुः बभूव वाली
स्वतएव वासवः॥ सुग्रीवश्चासीत्परमेष्ठितेजसायुतार विश्वान्सन एव जो बभूवान्॥ युगेमवपूर्व
परमेष्ठिवक्षसस्त्वं गुद्धवाधर्मोइह्लास्यतनं भवतु॥ यं एव सूर्यात्पुनरवसंज्ञयानाभ्नायमादक्षिण
दिक्प्रयासीत्॥ सर्वोबभूव देवनकार्यदर्शिनो पुरेवसृषामुखतःस्वयंभुवः॥७०॥ ब्रह्मा

द्भवस्तस्य सोमउनाम्नस्य सूनोरत्रेरभूत्सोंगदेवजातः ॥ बृहस्पतिस्तारजश्चोशनावशाकश्यपजो
यैवुबभ्र्वनारा ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोपि पूर्वं सहदेवशाप्यो मनसाभिजातः ॥ ब्रह्मोद्भवस्यांगिर
अ सः सूनोर्भूम्नारीवजस्य वशावीपुलोमभः ॥ सहदेवशाव्यासहवानरोभूत्स्वयं नु वादेवगुरु
बृहस्पतिः ॥ मन्त्रसुषेणावरुणाश्विनोवबभ्रुवनुस्तो विविदस्त्वमैंदः ॥ ब्रह्मोद्भवो नापुनर
वसूर्यद्भिन्नवनुस्तत्रकनीयसस्त ॥ आवेशदेद्रावरदाननोन्नत्तनोबलीयान्विविदोहि मैंदा ॥२०॥
॥२०॥ न् ॥ नीलोभिरासीत्कमलोद्भवाथः कामः पुनः श्रीरमणाद्भमायी ॥ प्रद्युम्ननामानवदेवमीशा
न्सौसक्तं दतामपसवक्रतीव ॥ ७५ ॥ पुर्वहरेस्य चक्रमन्द्रमिदुर्गनिमस्थितात्र्श्रीरितियावदंति ॥ स
न्वाभिकाशेखमथारभजस्थात्मनभिकापद्ममन्नथरोहि ॥ गदातु वायुर्बलसं विदात्माशार्ङ्ग
श्वविश्वतिरमेवरखड्गः ॥ दुर्गाभिकासेवनवर्मनाम्नीपंचात्मकोमारुतदेववाणः ॥ देवं स्थितेषे
वपुरातनेषु कराद्रथोगत्वमवापकामः ॥ तत्सुनुतामापवसोनिरुद्धो ब्रह्मोद्भवः शेखतनुः सुमा

ती० ॥ ॥३॥ नि० ॥

त्मा ॥ नावेवजातो भरतस्य नाम्नाशत्रुघ्न इत्यैवरामनेनु ॥ पूर्वं सुमित्रातनयस्त्वशेषः स लक्ष्म
उ.त्र णो नाम रघूत्तमादनु ॥ कौसल्यका पुत्रकमो सावकस्तथैको भरतस्य नाम्ना ॥ ठभोसुमित्रातनयोनृ
परथ्यवज्ञारदतेह्यमरातमाः सुताः ॥ ८० ॥ संकर्षणाद्यैस्त्रिभिरेवरूपैः विष्णुरासीत्रिपुतेषु विष्णुः ॥
व इंद्रांगदश्चैतनोगदोहिबलीन्नितांतसबभ्रुवशाप्यन ॥ ८१ ॥ येन्यवभूपाः क्रमदीर्यजाद्याबलाधि
कौःसंतिसमस्तशोपि ॥ सर्वे हरेः संनिधिनावयुक्ता धर्मप्रधानास्त्वगुणप्रधानाः ॥ स्वयं रमासीर
नदेवजानासीतेतिरामार्थमनूपमाया ॥ विदेहराजस्य वयज्ञभूमौ सुते नितस्यवनतस्तसाभूत्
॥ इत्यादिकल्पोषितदेवसर्गमियोसमस्तागमनिर्णयात्मकः ॥ सहानुसर्गः कथितोत्र पूर्वोयायागु
णो निन्यमसावरोहि ॥ पार्श्वत्यकल्पेषुपसर्गभिदाश्वुनोपुराणेषपि वान्ययोक्ताः ॥ नोत्कर्षहेतुः प्र
थमन्वमषुविशेषवाक्यैरवगम्यमेनन् ॥ ८५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पाद
विरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सर्गानुसर्गप्रलयप्रादुर्भावानामतृतीयाध्यायः
॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ता०॥ नि०॥

॥श्रीगुरुभ्योनमः॥अथान्यवर्धंश्चतुराःकुमारान्नृपस्यगेहेपुरुषोत्तमाद्याः॥ निरूप
वृधस्यचतस्यवृधिरपेक्षलोकस्याहिमंददृष्टि॥१॥ निरीक्षनिर्यंचतुरःकुमारान्पित
मुदंसततमापचोच्चैः॥विशेषतोराममुखेंदुबिंबमवेक्ष्यराज्ञोकतकस्यासीत्॥२॥
तन्मातरःपौरजनाश्चमासाश्चांतःपुरावेषयिकाश्चसर्वे॥अवेक्ष्यमाणाःपरमंमुम
सोख्यानंदतृप्ताइवसंबभूवुः॥३॥ततःसुवंशेशशिनःप्रसूतोगाधीतिशक्रस्त
नुजोस्यवासीत्॥४॥तेनार्थितोयज्ञारिरक्षयेवकच्छ्रेणपित्रास्यनयोद्विसृष्टः
जोगामरामःसहलक्ष्मणेनसिद्धाश्रमंसिद्धजनाभिवंद्यः॥५॥अनुग्रहार्थेसनृपे
रवापसलक्ष्मणोत्रमुनिर्वोहिकेवलं॥बवंदिरेब्रह्ममुखाःसुरेशास्तमत्रचरूपो
प्रकटाःसमेय॥६॥अथोजघानाशुशरेणताटकांवराद्विधातुस्तदनन्यवध्यां॥
ध्वरेणविप्रत्त्वमवापयोसौविश्वस्य
मित्रंसइहाजगाम॥७॥

ररक्ष यज्ञं च मुनेर्निहत्य सुबाहुमीशान गिरा विमृश्य ॥७॥ शरेण मारीचमथापविक्षि
पद्वा विरिंचस्य तु मानयानः ॥ अवध्यतां तेन हि तस्य दत्तां ज्ञानवान्यानुरञ्ज
नाश्वरान्था ॥८॥ तदा विदेहेन सुता स्वयंवरो विघोषि दिक्षु विदिक्षु सर्वशः ॥ निश
र्यतद्गाधिसुतानुयायी ययौ विदेहाननुजानुयातः ॥ थ ॥ अथो अहल्यां पतिन
निशस्तां प्रधर्षणादिंद्रकृताच्छिलीकृतां ॥ स्वदर्शनान्मानुषतामुपेतां सुयो
॥श्री॥ जयामास स गौतमेन ॥१०॥ बलं स्वचन्क्रे रधिकं प्रकाशयन्ननुग्रहं च त्रिद
शेष्व तुल्यं ॥ अनन्यजन्कां वसुरेशकांक्षया विधाय नारीं प्रययौ तयान्वितः
॥११॥ श्रामावदाते जगदेकसारे स्वनंतवंद्राधिककीर्तिकांते ॥ सहानुजे कार्मुकबाण
पाणौ पुरीं प्रविष्टे तु तु पुर्विदेहजाः ॥१२॥ अपपुर्नितांतं सरसाक्षिभृंगैर्वराननाब्जं पुरु
षोत्तमस्य ॥ विदेहनारीनरवर्यसंचायथौ पौरुषिकास्तदर्घ्रिं ॥१३॥ तदा विदेहः प्र महा

DR BHAU DAJI

ना०॥

नि०॥

तिलभ्य रामं सहसैन्नेत्रावरजं गाधिजं ॥ समर्चयामास सहानुजं तं मृषिं च साक्षाज्ज्वल
नप्रकाशं ॥१४॥ मेने च जामातरजं मीतं रमात्मकन्या गुणोभितरूप नवावतारं ॥
उवाच चास्मान्नृषिरुग्रतेजाः कुरुष्व जामातरमेनमाश्विति ॥१५॥ स आह चैनं प
रमं बुवस्तेकरोमि नात्रास्ति विचारणा मे ॥ शृणुष्व मे थापि यथा प्रतिज्ञा सुता प्रथा
नार्येकृता पुरस्तात् ॥१६॥ तपोमया चीर्णमुमापतेः पुरा वरायुधाचासि धृतेन चेतसा ॥
स मे ददौ दिव्यमिदं धनुस्तदा कथं च लब्धं नामृतेपिनाकिनः ॥१७॥ न देवदैत्योरगदे नाव
गायकाअलं धनुश्चालयितुं स वासवाः ॥ कुतो नरास्तद्दरतो हि किंकराः सहानसेवा त्र तु
कर्षति कक्षतः ॥१८॥ अधार्यमेतद्धनुरप्यशंकरादहं नृपाणां वीर्यपरीक्षणे धृतः ॥
सुतार्थमेतां च करप्रतिज्ञां ददामि कन्यां य इदं हि पूरयेत् ॥१९॥ इतीरितां मे गि
रमन्यवेद्यादितेः सुतादानवयक्षराक्षसाः ॥ समस्य चक्रुः पाश्वसमीपमारुप्रगृह्य
त चालयितुं न शेकुः ॥२०॥ संखिन्नगात्राः परिवृत्तनेत्राः दशाननाद्याः प्रतिता

॥२३॥ विमुर्छितः॥तथापिमांधर्षयितुंनशेकुःसुताकृतेतेवचनात्स्वयंभुवः॥२१॥ ॥२३॥
पुराहिमेदास्यन्नुरध्वजोवरंप्रसादितोमेतपसाकथंचन॥बलान्वितेकश्चिदुपे
तिकन्यकांतदिच्छुनिस्तेनवधंमणोति॥२२॥ततस्त्वतेनषमदाइतोगतोःस
मस्तशोह्यस्तनएवपार्थिवाः॥ततोममार्यंपरिपूर्यमानसंवृणोतुकन्यामयमे
वमैथिलः॥२४॥तथेतिचोक्तोमुनिनासकिंकरैरनंतनोगोपममास्वथानयत्॥
समीक्ष्यतद्धामकरेणराघवःसलीलमुध्धृत्यहसन्नपूरयत्॥विकृष्यमाणंतदनं
तराधसापरेणनिःशीमबलेनलीलया॥अञ्जुज्यतासह्यममुष्यतद्दलप्रसोढुमी
शांकुतएवतद्भवेत्॥२५॥समध्यतस्तत्रविनद्यलीलयायेशेस्फुदंडशतमन्यु
कुंडरः॥विलोकयन्वक्रमृषेरवस्थितःसलक्ष्मणःपूर्णतनुर्यथाशशी॥तमभ्
अनेत्रैःपृथुतुंगवक्षसंसंस्थामावदातेचलकुंडलोज्वलं॥२६॥स्तोशोपमचंदनो

ता०॥ नि०॥

क्षितंददर्शविद्युद्वसनंनृपात्मजा॥२७॥अथोकराभ्यांप्रतिगृह्यमालांमालाननपद्मां
जलयिताक्षी॥उपेत्यमंदंललितैःपदैस्तांतदंसयोरासजयत्पार्श्वतोन्वैतु॥२८॥ततः
प्रमोदोनितरांजनानांविदेहपुर्यामिवसमंतात्॥रामंसमालोक्यनरेंद्रपुत्र्या
समेतमानंदनिधिंपरेशां॥२९॥लक्ष्म्यासमेतेप्रकेठरमेशोसंप्रेषयामासतदाशु
पित्रे॥विदेहराजोदशादिशअथायसतंनिशम्याशुतुतोषभूमिपः॥३०॥अथात्मजा
भ्यांसहितःसचार्येययोगजस्यंदनपत्तियुक्त्या॥स्वसेनयाअप्रणिधायधातृजंव या
सिष्टमाप्वेवसयत्रमैथिलः॥३१॥समैथिलेनातितरांसमर्चितोविवाहयामाससुत
मुदंन्नरः॥पुरोहितोगाधिसुतानुमोदितोजुहावबन्हिंविधिनावसिष्टः॥३२॥तदाभि
मानावलिभिर्नभस्तलंदिदृक्षतांसंकुलमासनाकिनां॥सुराणकादुंदुभयोविनेदि
रेजगुश्चगंधर्ववराःसहस्रशः॥३३॥विजानमानाजगतींहिमातरंपुरार्थितुनाययुर

॥२४॥

त्रदेवताः॥तदा तु रामं रमया युतं प्रमुदि दृक्षवक्ष्य कुरलं ननस्तन्वं॥३४॥यथा पुरामा
गरजा स्वयंवरे सुमानसा नाम न्नवत्समागमः॥तथाह्यनन्तसर्वदिवौकसां तदा तथा
मुनीनां सहस्त्र न्नृतां त्रुवि॥प्रगृह्य पाणिं च नृपात्मजाया राराज राजीवसमानन
त्रः॥यथा पुरा सागरजा समं तःसुरासुराणाममृताब्धिमंथने॥३६॥सवल्लिकृता
स्त्वत्र विवरर्गनाविदेहराजस्य चयाहियोषितः॥मुदसमेतरमयारमापतिं विलो
क्य रामाय ददौ धनं नृपः॥३७॥प्रियाणि वस्त्राणि रथानु सुकुंजरान्नृपराध्यरत्नान्य
खिलस्य वेशितुः॥ददौ च कन्यात्रयमुत्तमं मुदा तदा स रामावरजेन्य दृच॥३८॥महोत्स
वं तं त्वनुभूय देवता नराश्च सर्वप्रययुर्यथागतं॥पिता च रामस्य सुतैः समन्वितोय
त यावयोध्यां स्वपुरीं मुदा ततः॥३९॥तदैव सोथ ददर्श नागवि सहस्त्र लक्षामिति न्मानु
दीधितिं॥विन्मास मानं निज रश्मि मंडले धनुर्धरं दीप्त परस्वधायुधं॥४०॥ञ्चत्रा

॥२४॥

ता०॥

नि०॥

नतीं राघवमादिपूरुषं समागतं ज्ञापयितुं निदर्शनैः॥समीहयंतं रघुपं स्पृधेव नृपोय
याच प्रणिपत्य नीतः॥४१॥न मे सुतं हंतु मिहाद्य सिप्रत्नो वयोगतस्येस्फ दितैः स नागविः॥
सुतत्रयं ते प्रददामि राघवं रणोत्थितं दृष्टुमिहागतोस्म्यं॥४२॥स इत्थमुक्त्वा नृपतिं रघूत्तम
न्नुगृत्तमः प्राह निजातनुं हे शिरम्पन्न दमज्ञोषपि दर्शयन्नृपरं पुरातनोहं हरिरेषइ
त्यपि॥४३॥श्रुणुष्व राम त्वमिहोदितं मया धनुर्द्वयं पूर्वमनन्त मद्भुतं॥उमापतिस्त्वेक
मधारयत्ततो रमापतिश्चापरमुत्तमोत्तमं॥४४॥तदा तु लोकस्य निदर्शनार्थिभिः सम
र्थितौ तौ हरिशंकरौ सुरैः॥रणोत्थितौ वां प्रसमीक्षितुं वयं समर्थयामो त्रनिदर्शनार्थि
नः॥४५॥ततो हि युद्धाय रमेशशंकरौ व्यवस्थितौ तौ धनुषी प्रगृह्य॥यतोत्तरस्यैष निया
मको हरिस्ततो हरोभ्रस्य शिलापमान्त त॥४६॥शशाधिनं वाथ यदाभिवीक्षितुं प्रस्पंदिक्षा क
कृते च वयोर्युं॥सिवस्तदा देवगणाः समस्ताः शशंसुरुच्चैर्जगतां हरेर्बलं॥४७॥यदीरणे

हं

क

व नैविनैष शोकरः शशाकन प्रसवसितुं चकेवलं॥ किमत्र वक्तव्यमनोहरे बलिहरान्यरं सर्वत
ह्स्वेति॥४८॥ ततः प्रणम्याशु जनार्दनं हरः प्रसन्नदृष्ट्या हरिणा निवीक्षितः॥ उग्राम
केलासमनुष्यत धनुस्त्वयापत्र नम्नं किल लोकसन्निधौ॥४९॥ धनुर्यदन्य धरिहस्तयाग्यत
त्कार्मुकात्कोटिगुणं पुनश्च॥ वरीहिहस्तेत दिदं गृहीतं मया गृहाणेति दत्तो हि वैष्णवे॥५०॥
॥२५॥ यदिदमागृह्य विकर्षसि त्वं तदा हरिर्नात्र विचार्यमस्ति॥ इति ब्रुवाणः प्रददौ धनुर्वरं प्रदश् ॥२५॥
यन्नु विष्णुबलेह रामसः॥५१॥ प्रगृह्य तच्चापवरं सराघवः स्वकारसज्जं निमिषेण लीलया
चकर्ष संधाय शरं च पश्यतः समस्तलोकस्य च संशयं नुदन्॥ प्रदर्शिते विष्णुबले समस्तशो
हरात्स्वनिःसस्यत यामहाधिके॥ उवाद मेघौघगम्भीरया गिरा सराघवं नागविश्वादि पूरुषः॥
॥५३॥ अलं बलं तज्जगतोखिलाद्वरं परोसि नारायण एव नान्यथा॥ विसर्जयस्वेह शरं तपोमये
महासुरे लोकमये वराद्भिनो॥५४॥ पुरा तु लोनाम महासुरोत्र वह्दरात्सु ब्रह्मणस्या

ता०॥ नि०॥

पलोकतां॥ पुनश्च तं प्राह जगद्गुरुर्यदा हरिर्जितस्याधिन देववध्यसे॥५५॥ अतो
वधार्थं जगदेतकस्य सर्वाजितोहं जितवद्यवस्थितः॥ इतीरिते लोकमये सराघ
वो मुमोच बाणं जगदेतके सुरे॥५६॥ पुरा वरोनेन शिवोपलब्ध्नितो मुमुक्षया विष्णु
तनुप्रवेशनं॥ सतेन रामोदरगो बहिर्गतास्तदाशैवाशु बन्धूवच्च समसा तु॥५७॥ ये
इतीवरामाय सराघवः शरं विकर्षमाणो विनिहत्य चासुरं॥ तपस्तदीयं प्रवदन्मु
मोद तद्दीयमेवह्यन्वृतं समस्तं॥५८॥ निरंतरानन्द विबोधसारः सज्जानमानोखि
लमादिपूरुषः॥ वदेच्छृणोतीव विनोदतो हरिः सत्कटवद्धितनुर्मुमोद॥५९॥ नु
स्वेपित वैव निजाश्रयस्य जनस्य सन्नत्र विबोधकारणं॥ विमोदकेनान्यतमस्य कुर्व
ध्विक्रीडत्कोपि नरोतरेयथा॥६०॥ ततः सकारुण्यनिधिर्निजेजनं नितांतमेक्यस्वगत
प्रकाशयन्॥ द्विधेव नन्नतान्तृगुवर्यमात्मानारघुत्तमेनेक्यमगात्समस्तं॥६१॥ समस्त

||२५|

वैस्यं जगताभिपश्यतः अप्युच्छशोकामखिलं जनस्य॥ प्रदायरामायधनुर्वरं तदाजं
गामरामानुमतो रमापतिः॥६२॥ ततो नृपोयर्थमुदाभिपूरितः सुतैः समस्तैः स्वपुरी
मवापह। रमेथरामोपि रमास्वरूपया तथैव राजात्मजया हि सीतया॥६३॥ यथा पुराश्री
रमणश्रियातया रतो नितान्तं हि पयोधिमध्ये॥ तथात्र योध्यां पुरि गौरघूत्तमोप्युवास
कालं सुचिरं रतस्तया॥६४॥ इमानि कर्माणि रघूत्तमस्य हरे र्विचित्राण्यपि नाद्भुता
नि॥ दुरन्तशक्तेरथवास्य वेत्त्येवं स्वकीय कर्त्तव्यतयानुवर्ण्यते॥ ॥६५॥ ॥छ॥
॥इति श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादाचार्य विरचिते श्रीमन्माहात्म्यरत्नतात्पर्यनिर्ण
ये चतुर्थोध्यायः॥ ॥४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥इत्थं विश्वस्वरे स्मिन्निखिल जगदवस्था
प्य सीतासहायो नृमिपेसर्वलोकास्तु तुषुरनुदिनं बुधमन्त्यानितान्तं॥ राजाराज्याभि
षेके प्रकृति जनवचो मानयन्नात्मनार्थ्ये दैत्येतन्मथरायाः कृतिपथमगमद्

||२५|

||५||

ता०|| [illegible]

नि०||

[illegible]

भिगायाश्च लक्ष्म्याः॥१॥ पूर्वं क्षीराब्धिजाता कथमपि तपसे वा प्सरस्त्वं प्रयाता तो
नेतु तत्रमोघे कमलजनिरवाचाशु रामाभिषेके॥ नृत्वा दासी विकुण्ठं प्रस्व गातिमोप
ततः कर्मणा प्राप्य सत्वं सप्रेत्कोमथरासीत्त दनुकृतवे तीय च्च्वेतन्कुकर्मा॥३॥ तद्वा
क्यात्कैकयी सापतिगवरबलाद्दाजहार्देवरान्येरामस्तद्वारवेषात्रिदशमुनिकृते
रण्यमेवाभिवेश॥ सीतायत्को नुजेनप्रतिदिनसुविबुधारण्यमासमेतः संस्थाप्या
श्येषजेतनसुविरंहं शुचायत्कसर्वेषणार्थानू॥२॥ वृक्षानूपसीच कीदानू पितरमथस
खीन्मातनूपुवनिविमृज्यप्रोध्यागोगांस्वपादाधरइवचगुहेनार्थितः सायतीत्त्वां॥ देवाः स्त्या
पिपुत्राटृषिगणसहिताश्चाप्यपूजां प्रयातः॥६॥ लज्ञां चित्रकूटकृतिपयदिवसान्यत्र म
दनुवास॥४॥ एतस्मिन्नेव काले दशरथनृपतिः स्वर्गतान्नृद्दियागाद्रामश्चैवाथ पुत्रै
विधिसुतसहितैः प्रेतकार्याणि सद्यः शाश्वतोतैस्य राममार्गं पुरजनसहितो जग्मतु

ज

मतिर्निरस्य॥५॥धिक्कुर्वन्तौ नितान्तं सकलदुरितगामं थरां कैकयीं च प्राप्तारामस्य पादौ मुनि
॥२७॥ गणसहितौ तत्र चावोचन त्वा॥रामराड् विनेत्र भरत इह पुनः प्रीतये स्माकमीश प्राप्यारु ॥२७॥
ह्यामयाध्यामवरज सहितः पालये मां धरित्रीं॥६॥इस्मल्कैः कर्तुमीशः सकलसुरग
णाप्याय नं रामदेवः सत्यं कर्तुं च वाणामवद्दति दैतरां नेतिसद्य स्किन मं॥ त्वयान्यार्थं यं
तं हि गुणितश्शरदां सत्य केवं न्यतीतेकवैते तु वचाह सुदृढम् तमिदं मव बोना त्वशीका
॥७॥छ्॥श्रुत्वेतद्रामवाक्यं हृतनुर्जिपतनस प्रतिज्ञां च कत्वा रामात्त स्यान्ययाक्षेन तु
पुरमभिवेश्यैह मियेव ताव तु॥कत्वान्यां स।प्रतिज्ञां मवसदयबहिर्ग्राम केन दिना नि
श्री शास्यैवाथ कत्वा शिरसि परमकं पौर टं पादपीठ॥८॥समस्तपौरानुते नुजजने गते सचि ग
त्रकूटं नगवानुवास सह।अथा जगामैं द्रसुतो पि वायसो महासुरेणात्मगतेन चोदितः॥९॥स
नासुरावेशवशाद् मास्तनेयदाव्यथातुंड मथाभिवीक्षितः॥जनार्दनेनाशु तृणप्रयाजिते
च वारतेन ज्वलता नुयातः॥१०॥स्वयं नु शर्वेंद्रमुखान् सुरस्वरानुजिती विषुस्ता छरणं गतोपि॥

ता०॥ नि०॥

वहिष्कृतस्तै हीरिन्न किनावना ह्यलक्ष्य शान्त्यापरमस्य वाक्षमे:॥११॥पुनः प्रयातः श
रणं रघुत्तमं विसर्जितस्तेन निहत्य वासुरौ।तदक्षिगं साक्षिकैमप्य वध्य प्रसादतष्वी द्रौवि ग
ग नृपस्य॥१२॥स वायसो नाम सुराखिल्ला नीवरद्रुमे शास्य बच्न क्वाक्षिगः॥निपातितासौ
सह वायसाक्षि निस्तृणं नरा मस्य बच्न व्रन स्मृतान्॥द दुर्हितस्मै विवरं बलार्थिनो य
द्वायसास्तेन तदक्षिपातनं॥कृतं रमशान तदेक नेत्रा बभूवुरन्ये पितु वायसास्तदा
॥१४॥न विष्यतामप्ययया व देव द्विनत्र ता काक कुल्ले द्रवानौ॥तावत्त दस्यस्य कुरंग
नाम्नः शिवेन दत्तं दितिजस्य वाक्षमें॥१५॥अथ पुनर्नाव मम मुष्य हिन्व न्नूनं विष्यते श्वेक
ह्रद्वशश्चकार॥स वायसान् राघवक्ष्यादि पूरुषस्तनाय योशाक्रसुतस्तदाज्ञया॥१६॥रा
माथ दंडकवनं मुनिवर्यनीतो लोकानने कशठदारबलैर्निरस्तान्॥श्रुत्वा खरप्रभृति
निर्बरता हरस्यसवैरं वध्यतनुभिः प्रययो सचार्यः॥१७॥आसीच्च तत्र शरभंगइति स्म

जीर्णोल्लोके हरेर्लिंगमिषुर्मुनिरुग्रतेजाः॥तेनादरोपहृतसाध्यसपर्ययासप्रीतोददौ
निजपदं परमं रमेशः॥१८॥धर्मेयिनोस्य वनगस्य नितांतशान्तिर्ह्रासस्वधर्मकिरणस्य
हुताशनादेः॥दहाप्रययस्ततत्ववत्तनुनिजाग्नौ सप्रज्वरामपुरतः प्रययौ रमेशः॥१९॥
॥२८॥ नो रामोपितत्रददृशे धनदस्य शापाद्गंधर्वमुर्वशिरतेरथयातुधानी॥प्राप्तं दशां सपदितुं
बुरुनामधेयं नाम्ना विराधमपि शार्ववरादवध्यं॥२०॥न्यस्यास्य बाहुयुगलं बिलगीर्वको ॥२८॥
रसंन्यानयनुत्वनमबुजजन्मसौ॥पादाब्जतस्य सुगतिं निजगायकस्य च शार्यमिस् क
मितोपि सहानुजेन॥२१॥प्रीतिं विधित्सुरगमद्भवनं निजस्य कुंभोद्भवस्य परमादरतो
मुनाच॥संपूजितो धनुरनेन गृहीतमिंद्रीच्छाडैत दादिपुरुषो निजमाजहार॥२२॥त्या
मार्थमेव हि पुरा हरिणा प्रदत्तमिंद्रेतदिंद्र उत रामकरार्थमेव॥प्रादादगस्त्यमुनये तदवा
प्य रामो रक्षो नृषीन वसदेवसदंडकेषु॥कालेन तदेवखरदूषणयोर्बलेन रक्षः स्वसापति नि
मार्गणनस्परासीत्॥व्यापादिते निजपतौ हि दशाननेन शामादिकेन विधिना निससार रामो॥२४

ता०॥ नि०॥

सानुज्ञभेवरजनीचरचर्चरगोत्रा तुर्दयेन सहिता वनमाविवेश॥रामं समेत्य
१ नवमे पतिरिति वोसानुययातमठपेयसुयोगकामं॥२५॥तेन त्रहास्य कथया
जनकसुताग्रे गच्छानुजं मदहने तिवर्चसहत्का॥तेनैव दुष्टचरिता हि विक
र्णनासीव्रकेसमस्तरजनीचरनाशहेताः॥२६॥तस्मै ऐतां सुप्रदिनीमबला
२ न्ययातीस्तस्याःखरत्रिशिरोदूषणमुख्यबंधून्॥जघ्ने चतुर्दशसहस्रमल
रणायकादंडपापिरखिलस्य सुखं विधातुं॥२७॥दत्तेनयेरघुवरेण महानु
नीनां दत्तेनयेस्वरजनीचरमंडलस्य॥रक्षापतिस्वसृमुखादविकंपनाख्यश्रुत्वा
बलं रघुपतेः परमापविंतो॥२८॥कृत्वा सुकार्यमवमृश्य जगामतीरे स्रोतं नदीन
दपतश्च वणाधरिण्याः॥मारीचमत्रितसिपृतिवर्त्तमानं जानेशरादृघुपतेर्नितरां
ददर्श॥२९॥तेनार्थितः सपदि राघववंचनार्थं मारीचमाहश केरवेगमसुष्यजा

प यं

८२
यु

नष्टः॥ शक्यो न नेतुं रघुवरेण हि विग्रहोत्र जानामि संस्पृशमिस्य शरस्य पूर्वं॥ इ
॥२९॥ त्थं केवलं तमथ रावण आह खड्गं निष्कृष्य हन्मि यदि मे न करोषि वाक्यं॥ ते छुश्रु ॥२९॥
वान् न ययुतोऽथ निसर्गतः स पापो जगाम रघुवर्यसकाशमाशु॥ ३१॥ स प्राप्य हेम
मृगतां बहुरत्नचित्रां सीतासमीपत उरुधा विचचार शीघ्रं॥ निर्दोषिनि ग्रवरसंवि
दपि स्म देवी रक्षोवधाय जनमोहकृते तदाह॥ ३२॥ देवैस्म माशुपरिगृह्य च देहि
मे त्वं क्रीडामृगं त्विति तया दित देवरामः श्यन्वक्ससार हत्वा रासेन बाणपाणी मा
यामृगं निशिचरं निजघानजानन्॥ ३३॥ तेनाहतः शरवरेण नृशंसमारविक्रु
श्य लक्ष्मणमुरव्यथया स पापः॥ श्रुत्वैव लक्ष्मणमुखं च तदुग्रवाक्यैः सोप्यापराम म
थमेव सचापबाणः॥ ३४॥ यां यां परेश उरधेव करोति लीलां तां तां करोत्यनु तथैव
रमापि देवी॥ नैतावदेव वनास्य परमस्य तथार मायादाषोण्गुरप्यनुविधिं स उरु प्रच्छ

ता०॥ नि०॥

यन्॥ ३५॥ को ज्ञानमापदपि मंदकटाक्षमात्रात्सर्गस्थितिप्रलयसंसृतिमोक्षहेतोः॥ दे
व्याहरेः किमु विडंबनमात्रमेतन्नु विक्रीडतो सुरनरादिवदेव तस्मात्॥ देव्यासमीपमथ
रावण आससाद सार्द्रस्य तामगमदप्य विषह्यशक्तिः॥ स्वस्यात्मनः प्रतिकृतिं प्रययो
त्र शीघ्रं कैलासमर्पितपदान्यवसच्छिवाग्न्यां॥ ३७॥ तस्याः स्तुतां प्रतिकृतिं प्रविवेश शो
को देव्याः सन्निधियुताव्यवहारसिध्यै॥ आदाय तामथ ययौ रजनीचरेंद्रो हत्वा जटा
युषमुरुश्रमतो निरुद्धः॥ ३८॥ मार्गे वृजेन मनिया यतेनो हनूमान् संवारितो रविसुते
कार्यमथ न वजानमानः॥ देवं तु कीर्तिमनघां प्रसमानो रामस्य नेन महनुद्वचना धरस्थ॥ ३९॥ प्राप्य
वराक्षसउतात्मपुरीं स तत्र सीताकृतिं प्रतिनिधाय ररक्ष चाथ॥ रामोपि तन्नु विनिहत्य
सुदूरसः प्राप्याश्रमं स्वदयितां नहि पश्यतीव॥ ४०॥ अन्वेषमाणइव तत्र ददर्श गृ
गृध्रं सतीहिरिसुपुमथो रिपुणा विछिन्नं॥ मंदात्मवेषमनुनोत्कमरस्वकमश्रुत्वासूं
तंतमदहत्क्रिगतिं तयादात्॥ ४१॥ अन्यच्च चैव कविरनु सहितो नुजेन प्राप्तः करो

॥३०॥ म

ससहसाथ कबंधनाम्नः ॥धातुर्वरादविहजायिन उज्झितस्य मृत्योश्च वज्रपत
नादतिकुंचितस्य ॥छित्वास्यबाहुयुगलं सहितोनुजेन तं पूर्ववज्ज्वलति निधाय
सुरेंद्रनूयं ॥नाम्नादितुं त्रिजटयैव पुराभिजातं गंधर्वमाशु च ततापितदर्विती
गात्र ॥दृष्ट्वा तमेव शबरीपरमं हरिं च ज्ञात्वा विवेश दहनं पुरतोस्य तस्य ॥अ
नुकल्पलोकमिममेव हि सा प्रतीक्ष्य पूर्वं मतंगवचनेन वनेत्र सा नूव ॥शापादराप्स
रसमेव हि तां विमोच्य शाप्याकृतासतिपुरःस्थितदर्पहेतोः ॥गत्वा ददर्श पवनात्म
जमृश्यमूके सह्य एकयेनमवगच्छति सम्यगीशं ॥देहेपि यत्र पवनात्र हरिर्यतोसौ तत्रैव
व वायुरिति वेदवचः प्रसिद्धं ॥कस्मिन्व हन्निति तथैव हि सावतारे तस्मात्समारुतिक
तेरविहर्ष्टरसौ ॥एवं स कृष्णतनुरर्जुनमप्यरक्षद्भीमार्थमेव नदरीं रविजं नि
हत्य ॥पूर्वं हि मारुतिमवाप रवेः सुतोयं तेनास्य वालिनमहन्नू रघुःपःप्रतीपं ॥

॥३०॥

OR BHAT DAUJI

ता०॥ नि०॥

रव

येवं सुराश्च पवनस्य वशे यतोतः सुग्रीवमत्र तु परत्र वशानुगानं ॥सर्वेश्रिताहनुम
तास्तदनुग्रहाय तत्रागमद्रघुपतिः सहलक्ष्मणेन ॥यत्पादपंकजरजःशिरसा
बिभर्ति श्रीरब्जजो गिरिशः सहलोकपालैः ॥सर्वेश्वरस्य परमस्य हि सर्वशक्तेः
किं तस्य शत्रुहननेकपयः सहायाः ॥समागते त्वाघवे प्लवगमाः ससूर्यजाः ॥वि
पुप्लुवुर्भयार्दितान्निवारयच्च मारुतिः ॥स रुक्मिप्यांशुहरींद्रान् जानन्नु विष्णुगुणो
न नंतान् सः ॥साक्षाद्ब्रह्मपिता सा विप्रेतेनास्य पादयोः पेते ॥५२॥ ॥छ॥ ॥
इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनि
र्णये पंचमोध्यायः ॥७॥ ॥ॐ॥ श्राप्यैनमरविंददलायताक्षः चक्रे कि
तेन वरदेन कराम्बुजेन ॥कृत्वाथ सविदमनेन नुतोस्य वाचा संप्रीयया सह सहस स
हलक्ष्मणेन ॥१॥आरोप्य चांसयुगलं भगवंतमेनं तस्यानुजं च हनुमानुदययौ कपी

॥३१॥

द्रं॥ सख्यं चकार हनुमत्प्रमुखैश्च तस्य रामेण शाश्वतनिजार्तिहरेण शीघ्रं॥२॥ श्रु
त्वास्य दुःखमथ देववरः प्रतिज्ञां चक्रे स वालिनिधनाय हरीश्वरोपि॥ सीतानुमा
र्गणकृतेथ स वालिनैव क्षिप्तां हि दुंदुभितनुं समदर्शयच्च॥३॥ वीक्ष्यैव तां निप
तितामथ रामदेवः सोंगुष्ठमात्रचलनादतिलीलयैव॥ संप्रास्य योजनशतं तथ
तयेक्ष्वाकोः स वालिद्वार्यदितिजानहनदसास्थान्॥४॥ शार्वप्रसादजबलाद्दि
तिजानवध्यान् स वालिहृद्यकुणपेन पुनश्च सख्य॥ ज्ञातेन वालिबलतो कथि
तश्च सप्ततालान् प्रदर्शीदितिजां सुदृढांश्च वज्रान्॥५॥ एकैकमेषु स विकंप
युतं समर्थं पत्राणि लोन्युमपि तत्सहते नशाल्कः॥ विष्वक्स्थितान् यदि च वान्
प्रतिभेत्स्यतीमां नेकेषुणा तर्हि वालिवधे समर्थः॥६॥ तुंचतुर्गुणबलो हि पुमान्प्रसु
प्तः तुशताधिकबलोतिबलं सुशाक्तः॥ तस्मादिमान् हरिहयात्मजबाहुल्प्य ॥३१॥

नू

स्या

ता०॥

नि०॥

पञ्चान् विभिन्द्यमम संशयमाशु छिंधि श्रुत्वास्य वाक्यमचमूस्य दितेः सुतांस्तान् धा
तुर्वादखिलपुंभिरनेकरूपान्॥७॥ तत्त्वमात्मबलेन तपसि प्रवृत्तानेकेषुणा सपदि
तान् प्रविभेद रामः॥८॥ संधाय कार्मुकवरे निशितं तु बाणमाकृष्य दक्षिणभुजेन
तदा प्रमुक्तं॥ रामेण सत्वरमनंतबलेन सर्वे चूर्णीकृताः सपदि ते तरवोऽरवेण
॥९॥ भित्त्वाथ तान् स गिरिकुंजगवत्प्रमुक्तः पातालसप्तकमथाश्रयेत्त्व व
ध्यः॥ नाम्नासुराः कुमुदिनो छाजवाक्यरसाः सर्वं स्थितान् ह्रदा सुशार द
स्तकः॥१०॥ नैतद्धि चित्रममितोरुबलस्य विष्णोर्यच्चारणात्सपवनस्य च वेत्रवृत्तिः॥
लोकस्य सप्रकृतिकस्य सरुद्रकालः कर्मादिकस्य तदपीदमनन्यसाध्यं॥ दृष्ट्वा बल
न गवतोथ हरीश्वरोसावप्रानिधाय नमगाच्छुरमग्रजस्य माश्रस्यरावमनुजस्य बि
लात्सवागादन्यनमाशु दयिनाप्रतिवारितोपि॥११॥ नन्मुष्टिभिः प्रतिहतः प्रययु

शु

वरालकः सुग्रीवश्चासुर चुपोपि सधर्ममीक्षतु॥ तेनेनं जघान विदिताखिललोकवृषे
प्येन सख्याह युधि वानमयाविविक्तौ॥१४॥ सोत्रात्र मेषयदि वंछोति वालिने वनाहं
निरागसमथाग्रजानिहनिष्ये॥ दीर्घः सहोदरगतो नन्न वधिकोपोदादोपिकार
॥३२॥ इ णामृते विनिवर्त्तते वा॥१५॥ कोपः सहोदरजनेपुनरेतकालप्रायो निवृत्तिमुपगच्छति ॥३२॥
तापकश्च॥१६॥ कस्य चंगर्थितिने वृक्षाडिम्रपोत्तदोषो निहंतुमिहयोग्ययितिस्म मेने॥ १६
न्न तस्मान्न बंधुजनगंजानितविरोधकार्यो वेइस्तदनुबंधुनिराभ्वितीह॥ धर्मप्रदर्शयि ध
तुमेवर वेः सुतस्य नावीनतापइति विश्व नेतंजघान॥१७॥ यश्चेरकः सकलशमुषिसंत
तश्च तस्याज्ञताकुतइहेश्वरस्य विष्णोः तेनोदितोथसुदृढं पुनरागतेन वज्रो
पमं शरमम् वदिद्रसूनौ॥१८॥ रामाज्ञायेवलतयारविजोविनिर्न्नेवाक्यः सुतेनरघु
पपाशरविमुक्तेश्च [illegible] अस्य शब्दमतुल्लहादितेन विधइंद्रात्मजो गिरिरिबापतदाशु सत्वः॥

ताण॥ निण॥

॥१९॥ नन्वोमगेषयदि मामभिपश्यतीह पादोधृवंममसमेष्यतिनिर्विचारः॥ योग्यो
वधो नहि जनस्य पदानतस्य राज्यार्थिनार विसुतेन वधोर्थितस्य॥२०॥ कार्यं ह्ययन्नी श्व
ष्मपितत्प्रणतोस्य पूर्वं शास्ता वधोन पदयोः प्रणतस्य वैव॥ तस्माद्वधस्य तनु रेवनि
हन्मि शक्रपुत्रं त्विति स्मृत मदस्य तयाजघान॥२१॥ यः प्रेरकः सकललोकबलस्य नि
त्यं पूर्णाव्ययो बलवीर्यतनुवीर्य स्वतंत्रः॥ किंतस्य दृष्टिपथगस्य च वानरोयं कृते शास
पमपियेनपुनर्विचिन्त्य॥२२॥ सन्नेयवालिनि जगामवनस्य पार्श्वं प्राहेनमार्द्र वचसा
यदि वांछसि त्वं॥ उज्जीवइष्य इति नेच्छ दसोत्त्र दग्रे कोनाम नेच्छति मृतिं पुरषोत्तमेति
॥२३॥ कार्याणितस्य चरमाणि विधाय पुत्रं सुग्रीवनिधाय रविजः कपिराज्य आसीत्॥
रामोपितद्गिरिवरे चतुरोथमासानूदृष्ट्वा घनागममुवास सलक्ष्मणोसौ॥२४॥ अथातिसक्ते
क्षितिपे कपीनां प्रविस्मृते रामकृतोपकारे॥ प्रसंह्यतबुद्धिमतीवरिष्ठेरामांघ्रि नन्को

हनुमानुवाच॥२५॥न विस्मृतिस्तेरघुवर्यकार्येकार्यंकथंचित्सहितौप्रभ्यः॥नवेत्त्वयं नि
कर्तुमनीषमद्यतेधृवंबलेनापिहिकारयामि॥२६॥सुएवमुक्त्वाहरिराजासंनिधौ
नु द्वीपेषुसन्यस्वपिवानरानुप्रति॥संमेलनायाशुगतीस्मवानरानुप्रस्थापयामास
समस्तशाःप्रभुः॥हरीश्वराज्ञाप्रणिधानपूर्वकंहनुमतातेप्रहिताहिवानराः॥
॥३३॥ समस्तशैलद्रुमखंडसंस्थितानुहरीनुसमादायतदाभिजग्मुः॥तेदेवरामापिहि ॥३३॥
नोगसत्कंप्रमत्तमाल्यस्यहरीश्वरंप्रभुः॥जगादसौमित्रिमिदंवचोमेपूर्वंगमेशा
यवदाशुयाहि॥यदिप्रमत्तोसिमदीयकार्येनयाम्यहंत्विंद्रसुतस्यमार्गं॥प्रायःस्व
कार्येप्रतिपादिनेहिमदोधतानप्रतिकर्तुमीशते॥इतीहरामेणसमीरितेतदा
ययौसबाणःसधनुःसलक्ष्मणः॥दृष्ट्वैतंतेनसहैवतोपनिर्नेयाद्ययौरामपदांति
नु केवरौहनुमतःसाधुवचोभिराशुप्रसन्नचेतस्यधिपेकपीनां॥समागतेसर्व

२२

ता०॥ नि०॥

कपिप्रवीरैःसहहैतंवीक्ष्यनंदराघवः॥ससंभ्रमंमंक्ष्ननंपतितंपदाब्जयोस्त्वरनुसमु
त्थायसमाश्लिषत्प्रभुः॥सचोपविष्टोजगदीशसंनिधौसदाज्ञयेवादिशदाशुवा त
नरान्॥समस्तदिक्षुप्रहितेषुतेनप्रभुर्हनूमतामिदंवचाषे॥नकश्चिदीशस्त्व
दृतेस्तिसाधनेसमस्तकार्यप्रवरस्यमेस्यात्स्यतस्त्वमेवप्रतियाहिदक्षिणांदिशं
समादायमदंगुलीयकं॥इतीरितोसौपुरुषोत्तमेनययौदिशंतांयुवराजयुक्तः॥
समस्तदिक्षुप्रतियापिताहितेहरीश्वराज्ञामुपधार्यमासतः॥समाययुस्तेंगद
जांबवान्मुखाःसुतेनवायोःसहितानवाययुः॥समस्तदुर्गप्रवरंदुरासदंविमा
र्गतोविंध्यगिरिंमहात्मनां॥गतःसकालोहरिराडुदीरितः*समासदंस्वार्थबल
महद्भुतं॥कृतंमयेनातिविचित्रमुत्तमंसमीक्ष्यतत्रारउवाचचांगदः॥वयंनयामोह
रिराजसंनिधिंविलंघितोनःसमयोयतोस्य॥दुरासदोसावतिचंडसंज्ञासनोहनि

किं घ्यतित्वामपि मैंदारिकान्॥ अगम्यमेतद्बिलमाप्य तत्सुखं वसाम सर्वे किम साविहा
वेरतु॥३८॥ नैव रामेण सलक्ष्मणेन प्रयोजनं नो भवनं च वारिपोः सदा॥ नचेह नः पीड
यितुं स वस्ससमस्ततो ममेयं सुविनिश्चिता मतिः॥३९॥ इतीरितं मातुलवाक्यमाशु
॥३४॥ सोऽप्यादरे वालिसुतोऽपि सादरं॥ उवाच वाक्यं वचनो हरीश्वरः क्षमीत्वमेव ह्यधिगतशासनी नी॥३४॥
रा ॥४०॥ राज्यार्थिना येन हि घातितो गुरुर्जातो ह्नतास्वदासुर्नृशंसकेन॥ स नः कथं रक्षति रा
सनाति गाम्निराश्रयान्दुर्बलकान्बलेच्छितः॥४१॥ इतीरिते शक्रसुतात्मजेन तथेति
क वाचुः सहजाम्बवन्मुखाः॥ सर्वेऽपि तेषामथ वैर्मयं दृष्ट्वा हनूमानिदमावभाषे॥४२॥ विज्ञ
तमेतद्धि मया गदस्य राज्यायतारान्निहितं हि वाक्यं॥ साध्यं न चैतन्न हि वायुसूनुरामपतीपवर्त
ने सहेत॥४३॥ नो वा हमाकष्टमुपायातोऽपि रात्र्यः कथं वित्तसकुल्यैः समेतैः॥ स मारुतिर्नै
व हि राघवस्य दुरंतशाक्तेर्बिलमप्रधृष्यं॥ विवो ममेतद्धि दिवादरेण गाहेम नवेदृश

ता०॥ नि०॥

दति प्रियं मे॥ न चेद्बलादप्यनयेप्रवृत्तानुप्रशास्य सन्मार्गगतान्करोमि॥ इ
तीरितं तस्य वनात्मजस्य श्रुत्वातिभीताधृतमूकभावाः॥ स वेनुजे म्मुस्तमथा
द्रिमुख्यमाहेंद्रमासे दुरगाधबोधाः॥ निरीक्ष्य ते सागरमप्रधृष्यं अपारमेयं स
हसा विषण्णाः॥ दृढं निराशाश्च मतिं हि दध्युः प्रायोपवेशाय कथां च वक्रुः॥ प्रा
योपविष्टाश्च कथां वदंतो रामस्य संसारविमुक्तिहेतोः॥ जटायुषः पातनमू
चिरे तत्संपातिनाम्नः श्रवणं जगाम॥ तस्याग्रजो सौ वरुणस्य सूनुः सूर्यस्य बिं
बं सहते न यातः॥ जवपरीक्षन्नथ न सुतत्वं गुप्त्वापतत्पक्षयमाप्य तापतत्॥ स च
दग्धपक्षः स वितृप्तः प्रतापाच्छ्रुत्वैव रामस्य कथाः सपक्षः॥ भूत्वा पुनस्त्वाशु मृतं ज
टायुषं शुश्राव पृष्ट्वा पुनरेव सम्यक्॥ स रावणस्याथ गतिं सुतोत्कीं निवेद्य दृष्ट्वा ज
नकात्मजाकृतिं॥ स्वयं तथाऽशोकवने निषण्णामवोचदेन्यो हरिपुंगवेन्यः॥५०॥

॥३५॥ ततस्तेब्रह्मसुतेनपृष्टान्यवेदयन्नात्मबलंपृथक्पृथक्॥५०॥दशैकवारन्त्वदशोत्त ॥३५॥
रस्यक्रमाद्यथोयोजनतोभियाने॥सनीलमैंदद्विविदाःसताराःसर्वेप्यसीत्यापरतो
नशक्ताः॥गंतुंयदावात्मबलंसजांबवान्जगादतस्मात्पुनरप्यमीषां॥५१॥बले
र्यदाविष्णुरवापलोकांस्त्रिभिःक्रमैर्नंदिरेवप्रकुर्वता॥तदामयाक्रांतमिदं
जगत्रयंसवेदनंजानुममाद्यमेरुतः॥५२॥अतोभवोमेनहिपूर्वसंमितःपु
रात्रहेषण्णवतिप्लुवोस्मि॥ततःकुमारोंगदआहवास्म्याच्छतंप्लुवेयंनततोभिजाने
॥५४॥आपूरितैस्तैःसकलैःशतस्यगमागमेशक्तुबलंचवीक्ष्ये॥सुदुर्गमत्वंवनि
शाचरेशपुर्याःसधातुःसुतस्याब्रवीत्॥५५॥अयंहिगृध्रःशतयोजनंगिरिंत्रिकुटमाहेत्युउ
तोत्रविघ्नाः॥नचैवयुरन्येपिततोहनूमान्कःसमर्थोनपरोस्तिकश्चित्॥५६॥उक्त्वासइत्थं
पुनराहसूनुंप्राणस्यनिःसीमबलप्रकाशयन्॥त्वमेकएवात्रपरःसमर्थःकुरुष्वचैतत्समारि
पाहिवानरान्॥इतीरितोसौहनुमान्निजेप्सितं तेषांमशक्तिंप्रकटींविधाय॥अवर्ध

ता०॥ नि०॥

तात्सुग्रीवविभुंसुरामसुपूर्णशक्तिंचारितोस्तदाज्ञां॥५८॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेषष्ठोध्यायः
॥६॥ छ ॥ ॥रामायशाश्वतसुविस्तृतषड्गुणायसर्वेश्वरायबलवीर्यमहार्णवाय॥न
त्वालिलंघयिषुरर्णवमुत्पपातनिष्पीड्यतंगिरिवरंपवनस्यसूनुः॥१॥चुक्षोभवारिधि
रनुप्रययौचशीघ्रंयादोगणैःसहतदीयबलाभिकृष्टः॥२॥वृक्षाश्चपर्वतगताःपवनेनपूर्वं
क्षिप्तार्णवेगिरिरुदागमदस्यहेतोः॥३॥शैलोहरस्यगिरिपक्षविनाशकालेक्षिप्तो
र्णवेसमरुतावीरतान्मपक्षः॥४॥हैमोगिरिःपवनजस्यतुविश्रमार्थमुद्भिद्यवारिधिमव
र्धदनेकसानुः॥५॥नैवात्रविश्रमणमैच्छदविश्रमोसौनिःसीमपौरुषबलस्यकुतःश्रमोस्य
॥६॥आश्लिष्यपर्वतवरंसददर्शगच्छन्देवैस्तुनागजननींप्रहितांवरेण॥७॥जिज्ञासुभि
र्निजबलंतवनन्सुमेतुयद्यत्त्वमिच्छसितदद्यमरोदितायाः॥आस्यंप्रविश्यसपदिप्रवि
निःसृतोस्मात्देवाननंदयदुतस्मृनमेषुरस्य॥८॥दृष्ट्वासुरप्रणयितांबलमस्यचोग्रंदे

वाप तुष्टुवुरमुसुमनोभिवृष्ट्या ॥ तैराहतः पुनरसौ वियतैव गच्छन् छायागृहं प्रतिद द
र्श विसिंहकारं ॥ ६ ॥ लंकावनायसकलस्य च निग्रहे स्य यासामर्थ्यमिभ प्रतिहंतं प्रददौ विध
ता ॥ छायामवाक्षिपदसौ पवनात्मजस्य सोस्याः शरीरमनुविश्य बिभेद वाशु ॥ ७ ॥ निः
व सीममात्मबलमित्यनुदर्शयानो हत्वैतामपि विधातृवरान्निगुप्ताम् ॥ लंबे स लंब शि
॥३६॥ खरे निपपात लंकाप्राकाररूपकगिरावथ संकुचोव ॥ ८ ॥ नुत्वा बिडालसमितो निशि ॥३६॥
तां पुरी च प्राप्यनंददर्श निजरूपवतीं स लंकां ॥ रुद्धो न यो वथ विजित्य च तां स्व मुष्टि
श प्रातयानुमनत्व विवेश लंकां ॥ ९ ॥ मार्गमाणो बहिस्थानतः सोशोकवनिकातले ॥ ददर्श
शिंशपावृक्षमूलस्थितरमाकृतिं ॥ १० ॥ नरलोकविडंबस्य जानन्रामस्य हृद्गतं ॥ त
स्य वेषानुसारेण कृत्वा वेषाश्च सविंद ॥ ११ ॥ तादृक्चेष्टासमेतायै अंगुलीयमदात्ततः ॥ सी
तायया निवैवास माकृते स्तानि सर्वशः ॥ १२ ॥ भूषणानि द्विधान्त्वा तान्येवासीत्स्तथैव च
प्रथकूडामपि दिव्यं दातु रामायसादरो ॥ १३ ॥ ये ह्यप्येतंन पश्यंति निशाचरगणा स्तुते

ता०॥ नि०॥

ह्युल्लोकचारिणः सर्वे पश्यंत्यृषयः एव च ॥ १४ ॥ तेषां विडंबनायेव दैत्यानां चैव नायवा ॥ पश्य
तां कलिमुख्यानां विडंबायक्रतानवेत् ॥ १५ ॥ कृत्वा कार्यमिदं सर्वे विशोकः पवनात्मजः
आत्माविष्करणे चित्ते च क्रम तिमतां वरः ॥ १६ ॥ अथ वनमखिलं तद्रावणस्याविलुप्य क्षि
तिरुहमिममेकं वर्जयित्वाशुवीरः ॥ रजनीचरविनाशकांक्षमाणो तिवेलं मुहुरतितं
व रैनादी तोरणं चारुरोह ॥ १७ ॥ अथ श्रुत्वा दशाननः कपीन्द्रचेष्टितं महत् ॥ दिदेश किं प्रशितिचाक्रांत
करान्बहून्कपिर्निगृह्यतामिति ॥ १८ ॥ समस्तशो विभूषितो वराधरस्य किंकराः ॥ समा सर्दं
कोटि न्महाबलसुतीनरात्मनोगताः ॥ १९ ॥ अशीतिर्यूथपपुरः सराष्टकायुतं ॥ अनेकहेति
सकुलं कपीन्द्रमावृणोद्बलं ॥ २० ॥ समावृतस्तयायुधैः सताडितश्चतैर्नृशं ॥ चकार
तान्समस्तशस्तलप्रहारचूर्णितान् ॥ २१ ॥ पुनश्च मंत्रिपुत्रकान्सरावणप्रचोदितान्
ममर्द सप्त पर्वतप्रभान्वरान्निरक्षितान् ॥ २२ ॥ बलाग्रगामिनस्तथा सशर्ववाकसु

हि

र ॥३७॥

गर्जितान्॥ निहत्य सर्वराक्षसांस्त्रितीयमागमोक्षिणोत्॥२३॥ अनोपमं हरेर्बलं निशा ॥३७॥
म्य राक्षसाधिपः॥ कुमारमक्षमात्मनः समं सुतं न्ययोजयत्॥२४॥ स सर्वलोकसाक्षि
णः सुतं शरैर्ववर्ष ह॥ सितैर्वरास्त्रमंत्रितैर्नवैर्नमभ्यवाल्ययेत्॥२५॥ समंडमध्यकासुतं
समाश्य रावणोपमं॥ तृतीयह्रष्वाशकोबलस्य हीविंतयत्॥२६॥ निधार्य ह्रवरावणः सराघ
वस्य नान्यथा॥ यदींद्रडिन्मया हतो न चास्य शक्तिरीक्ष्यते॥२७॥ अतस्तयोः समो मया तृतीय
ह्रष हन्यते॥ विचार्य चैवमाशु नंपदोः प्रगृह्य पुप्लुवे॥२८॥ स चक्रवद्भ्रमातुरं विधाय रावणात्म
जं॥ अपोथयद्धरातले क्षणेन मारुतीतनुः॥२९॥ विचूर्णिते धरातले निजे सुते स रावणः॥
निशम्य शोकतापितो स्तदग्रजं समादिशत्॥३०॥ अथेंद्रजिन्महाशरैर्वरास्त्रसंप्रयोजितैः॥
ततक्षवानरोत्तमं नु वाशकोक्षिपाल्लने॥३१॥ तयास्त्रमुत्तमं विधं युयोज सर्वदुःसहं॥ स तेन ता
डितो हरिर्व्यविंह्मतं यभिराकुलः॥३२॥ मया वराविलंधिता ह्यनेकशः स्वयंभुवः॥ समानीय म
द्रवमतततो चमानयाम्यहं॥३३॥ इमे च कुर्युरत्र किं प्रहर्षराक्षसोगणाः॥ इतीह लक्ष्यमेवमे

ता०॥ नि०॥

स रावणस्त्वदृश्यते॥३४॥ इदं समीक्ष्य बद्धवस्थितं कपींद्रमाशुते॥ बबंधुरन्यपाशकैर्दृ
ढमेव तस्य मस्य तत्॥३५॥ अथ प्रगृह्य तं कपिं समीपमानयंस्त ते॥ निशाचरेश्वरस्य ते स र
पृष्टवांश्च रावणः॥३६॥ कपे कुतोसि कस्य वा किमर्थमीदृशं कृतं॥ इतीरितः स चावद
म्य त्प्रणीममीश्वरं॥३७॥ अवेहि दूतमागतं दुरंतविक्रमस्य मां॥ रघूत्तमस्य मारु
तिं कुलक्षयेत वेश्वरं॥३८॥ न चेत्प्रदास्यसि त्वरं न रघूत्तमप्रियां तदा॥ स पुत्रमि
त्रबांधवो विनाशमाप्नुयास्यसि॥३९॥ न रामबाणधारणोक्षमाः सुरेश्वरा अपि॥ वि
रिंचशर्वपूर्वकाः किमुत्वमल्पसारकः॥४०॥ प्रकोपितस्य तस्य कः पुरः स्थितो क्षमो
न्वेव॥ सुरासुरोरगादिके जगत्यविंत्यकर्मणः॥४१॥ इतीरिते वचो ह्यतं न्यवार
यद्विभीषणः॥ स पुच्छदाहकर्मणि न्ययोजयन्निशाचरान्॥४२॥ अथास्य वस्त्रसंच
येः पिधाय पुच्छमंबरे॥ ददुर्ददाह नास्य तन्नमरुत्सखो हुताशनः॥४३॥

७०

२

॥३८॥ ममर्षसर्वचेष्टितस्स राक्षसो निरामयः ॥ बलोद्धतस्य कौतुकात्स दग्धुमेव तां पुरीं ॥४४॥ ॥३८॥
ददाह चाखिलां पुरीं स्वपुच्छगेन वह्निना ॥ कृतिस्तु विश्वकर्मणोऽप्यदह्यतास्य तेजसा
॥४५॥ सुवर्णरत्नकारितां स राक्षसोत्तमैः सह ॥ पुरीं प्रदह्य सर्वशः मुदान्वितो जगर्ज
च ॥४६॥ स रावणं सपुत्रकं तृणोपमं विधाय च ॥ तयोः प्रपश्यतोः पुरीं विधाय भस्मसाद्य
यौ ॥४७॥ विलंघ्य चार्णवं पुनः स्वजातिभिः प्रपूजितः ॥ प्रभक्ष्य वानरैस्तु मधु प्रभु
सयैर्यिवान् ॥४८॥ रामं सुरेश्वरेश्वरमगण्यगुणाभिरामं संप्राप्य सर्वकपिवीरवरैः समे
तः ॥ चूडामणिं पवनजः पदयोर्निधाय सर्वांगकैः प्रणतिमस्य चकार भक्त्या ॥४९॥
रामोऽपि नान्यदनुदातुममुष्य योग्यं मत्वा स्वनन्यकृतिरतस्य विलक्ष्य किंचित् ॥ स्वात्मप्र
दानमधिकं पवनात्मजस्य कुर्वन्समाश्लिष्यदमुं परमाभितुष्टः ॥५०॥ ॥७०॥ ७०॥
इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सप्त
मोऽध्यायः ॥ ॥७॥ ॥श्रुत्वा हनूमदुदितं कृतमस्य सर्वं प्रीतः प्रयाणमभिरो

ता०॥ नि०॥

चयते स रामः ॥ आरुह्य वायुसुतमंगदगेन युक्तः सौमित्रिणा सरविजः सह सेनयागात् ॥
॥१॥ संप्राप्य दक्षिणमपांनिधिमत्र देवशिष्ये जगद्गुरुतमोऽप्यविपत्यशक्तिः ॥ अद्रो हिमा
द्रिवमनु प्रथमनु सधर्मपंथानमर्थितुमपीपतितः प्रतीतः ॥२॥ तत्राजगाम स विभीषण
नामधेयो रक्षःपतेरवरजोऽप्यथ रावणेन ॥ नक्तोऽधिकं रघुपताविति धर्मनिष्ठः सत्यक्तो
जगाम शरणं रघूत्तमं तं ॥३॥ ब्रह्मात्मजेन रविजेन बलप्रणेत्रा नीलेन मैंदविविदांग
दतारपूर्वैः ॥ स वैश्रवणानुसदनादुपयातरक्षस्त्रातास्य न भयमस्य इति स्थिरोक्तेः ॥४॥ अत्राह ह
रूपमपरं बलदेवतायाः प्राद्युःसहर्षनितरां शरणप्रपन्नः ॥ नत्वेश्वरामपदयाविनिशी
प्सुरक्षो विज्ञाय राज्यमुपनोकुमिहाभियातः ॥५॥ इत्युक्तवत्यथ हनूमति देवदेवः संमृ
ह्यतद्वचनमाह यथैव पूर्वं ॥ सुग्रीव हे तुत इमं स्थिरमत्र हि ष्येपादप्रपन्नमिदमेव सदाव्र
तं मे ॥६॥ सब्रह्मकाः सुरगणाः सह देत्यमर्त्याः सर्वे समेत्य च मदंगुलिचालनेऽपि ॥ नेशा न
यनममरात्रिवरादमुष्मा छुध्रत्स्वनाव इति चैनमहं विजाने ॥७॥ इत्युक्तवाक्यमनतं

त

स्वजनं विधाय राज्येऽभ्यषेचयदपारसुसत्वराशिः॥ मत्वा तृणोपममशेषसदंतकं तरक्षःपति
र्वरजस्य ददौ स लंकां॥८॥ कल्पांतमस्य निशिचारिपतित्वपूर्वमायुः प्रदाय निजलोकग
तिं तदृते॥ रात्रित्रयेप्यनुपगामिनि मीन्यसाब्धिं तु क्रोधरक्तनयनो तमयुंज दृष्ट्यौ॥९॥ स क्रो

र क्र

धदीप्तनयनोत हतः परस्य शोषं क्षणादुपगतो दनुजादिसत्वैः॥ सिंधुः शिरस्यरुहणी प

॥३१॥

रिगृह्य रूपी पादारविंदमुपगम्य बभाष एतत्॥१०॥ तत्वावयं जडधियो न विदाम नूनमकु ॥३१॥
टस्थमादिपुरुषं जगतामधीशं॥ त्वं सत्वतः सुरगणान् रजसा मनुष्यान् तातीयितोसुर
गणानभितस्तथा त्वः॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽहमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीरप च
त्नीं॥ बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायंति दिग्विजयिनोयमुपेत्य भूपाः॥११॥ इत्युक्ते
वंतमसुमाश्वनुगृह्य बाणं तस्मै धृतेदितिसुतासुबीज्यभेषु॥१२॥ वद्दिराद्रिगतमृक्षु दु

च

जयिषु निःसंख्यकेषु मुदा त्रुदादाहसरन्॥१३॥ कत्वोरणतदथमूलफलौरवात्रसमस्यखि नि
धायन्नवशात्रुरमोघवेगः॥ बध्नुं दशासुरवधं किनो वतारे तज्ज्ञं नलं हरिवरानपरोऽक्षसे
दि

ता०॥ नि०॥

तुं॥१४॥ बध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपींद्रकरकंपितभूरुहाग्रैः॥ सुग्रीवनी
लहनुमत्प्रमुखैरनेकैर्लंकां बिभीषणदृशा विशदा रुरुध दध्यौ॥१५॥ प्राप्तानिशीथ्यप
रमन्नुवनेकसारं नीःसीमपौरुपमनंतमसो दशास्यः॥ त्रासाद्विषण्णहृदयो नितरां ब
भूव कर्त्तव्यकर्मविषये च विमूढचेताः॥ प्रस्थाप्य वालिसुतमेव च राजनिष्ठ्यैरामस्तदुक्तव
चनेप्यमुना गृहीते द्वारारुरोध सचतस्र उदीर्णसैन्यैरस्संपतेः पुरउदारगुणः परेशः
॥१६॥ द्वारोपरोधसमये स ददर्श पुत्रं वारीपतेर्दिशि सुरेश्वरशत्रुमुग्रं॥ प्राच्यां प्रहस्त
ञ मदिशद्दिशि च दंष्ट्रं प्रेताधिपस्य शशिनः स्वयमेव्दागात्॥१८॥ विज्ञाय तत्स भग
वान् हनुमंतमेव देवेंद्रशत्रुविजयाय दिदेश बाहुं॥ नीलं प्रहस्तनिधनाय च वज्रदंष्ट्र च
हंतुं सुरेंद्रसुतमनुमयादिदेश॥ मध्ये हरीश्वरमधिज्यधनुर्नियुज्य यस्यां स राक्षसप
तिर्दिशमेव नौहि॥ उद्दिश्य सत्त्वितउपानशरः सरवज्ञो देदीप्यमानवपुरुत्तमपूत्त

षोसो॥ विद्राविते हनुमतेंद्रजिदाशु हस्तस्य प्रपन्न इव वीर्यममुष्य जानन्॥ नीलो
विनीषपाठ नो शिलया वशान्न्या संवक्रतुर्यमवशं गमितं प्रहस्तं॥ नीलस्य नैव वशा ८
॥४०॥ मेति स इत्यमोघवशाक्यो विनीषण इमं प्रजहार साकं॥ तस्मिन् हते गंठपे यजघान ॥४०॥
वज्रदंष्ट्रं निपात्य नु विशीर्षममुष्यमन्ननु॥ सर्वेषु तेषु निहतेषु दिदेश धूम्रनेत्र सरा
क्षसपतिः सवपश्चिमेन॥ २२॥ द्वारेण मारुतिसुतं समुपेत्य दग्धो तु सोपि शालिवनेन दु
रंतशास्त्रिं॥ अकंपनोपि राक्षसो निशाचरेशचोदितः॥ उमापतेर्वरोद्धतः क्षणाद्धतो ह
नूमता॥ अथात्र संप्रदीपितैः समस्तशो महोल्मुकैः॥ रघुप्रवीरचोदिताः पुरं निशि स्वदाह
यन्॥ ततस्तो निकुंभोथ कुंभस्य कोपात्प्रविश्य देशास्येन कुंभसुते हि॥ सुतौ सुप्रहृष्टौ रणाया
भियातो कपीस्तान्बहिः सर्वशो याभयित्वा॥ २६॥ स कुंभो वियातुः सुतं तारनीलौ नलं वा स्वपुत्रो
जियांगदं वा॥ सुयुद्धं च कृत्वा दिनेशात्मजेन प्रणीतो यमस्याशु लोकं सुपापः॥ २७॥ ततो निकुं
भो द्विवरप्रदोरपीमहीतमुग्रो परिघं प्रगृह्य॥ ससार सुयत्नेन मारुत्नातः सपुष्कवपश्चि

ता०॥ नि०॥
न मतो धनुः ख्यातं॥ २८॥ तत्रामयत्याशु नु जैर्वीरे भ्रांता दिशो द्यौश्च सचंद्रसूर्याः॥ सुराश्च तस्योरु
बलवशं वशा वेड्डि वें वीक्ष्य बिषेदुरीषितं॥ २९॥ अनन्यसाध्यं तमथो निरीक्ष्य समुत्पपाताशु पुरो
स्य मारुतिः॥ प्रकाश्य बाहं तरमाहवे नं किमेभिरन्त्र प्रहरायुधं ते॥ ३०॥ इतीरितस्तेन सरा
क्षसोत्तमो वरादमोघं प्रजहार वक्षसि॥ विचूर्णितासौ न तदुरस्यन्ते श्चिये थेव वज्रो विपतो वृथा
त्व वत्॥ ३१॥ विचूर्णिते निबायुधे निकुंभ एष मारुतिं॥ प्रगृह्य बाहुनांस के निधाय जग्मि
वानु हृतौ॥ ३२॥ प्रगृह्य कंठमस्य सः प्रधानमारुतात्मजः॥ स्वमाशु मोचयंस्ततो न्यपीयद्धरा त
तले॥ ३३॥ खकारं तरणाल के मृखेर मेश देवते॥ पशुपच्चुजनात्मजौ विने दुरत्र देवताः॥ ३४॥
सुत्यघ्नोय ह्यकोपस्वशाकुनिर्दैवताय नि॥ विद्युज्जिह्वः प्रमाथी वज्रकेसार पासं युताः॥ ३५॥
रावणप्रेरिताः सर्वे मध्नंतः कपिकुंजरान्॥ अवध्या ब्रह्मवरतो निहता राम सायकैः॥ ३६॥ यु र
ध्नोन्मत्तश्च मत्तश्च देवांतक नरांतकौ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च निर्ययू रावणाज्ञया॥ ३७॥ नरांत
को रावणजो हयवर्यपरिस्थितः॥ अभिंस सार समरं प्रासोद्यतकरो हरीन्॥ अथ तदह

द

॥४१॥ तमनीथ्यकानियुवराजोंगदोबली॥३९॥पातनिरीक्ष्याशु समदर्शौर्येप्युरः॥तथातस्योरसि ॥४१॥
प्रासवरप्रजाहार सराक्षसः॥द्विधासमभवत्तत्तु वालिपुत्रस्य तेजसा॥४०॥अथास्य हयमा
श्वेवनिजघानमुखेकपिः॥पेततुश्चाक्षिणीतस्य सपपातममारच॥४१॥सखड्गवरमादा
यप्रससाररणेकपिं॥आच्छिद्यखड्गमस्यैवनिहतोवालिसूनुना॥४२॥गंधर्वकन्यकासूतेनि
हतेरावणात्मजे॥आजगामाग्रजस्तस्य सोदर्येदिवतांतकः॥४३॥तस्यापतत एवाशु शरवर्ष
प्रतापिताः॥प्रदुद्रुवुर्नयात्सर्वे कपयो जीबुवन्मुखाः॥४४॥सशरांतरसादाय रविपुत्रायुधोपमं॥
अंगदप्रजहारोरस्यपतत्समुमोहच॥४५॥अथतिग्मांशुतनयः शैलप्रवल्पपादपं॥अभिदु
द्रावसंगृह्यविक्षिपच्चनिशाचरे॥४६॥तमापतंतमालक्ष्य दूराच्छरैर्विदारितं॥सुरांतकश्चके
राशु दधारचपरंशरं॥४७॥सतमाकर्णमाकृष्य यमदंडोपमंशरं॥आविध्यद्धृदयेराजः
कपीनां सपपातह॥४८॥बलमप्रतिमंवीक्ष्य सुरशत्रोस्समारुतिः॥आह्वयामास युद्धाय
केशवः केठनेयथा॥४९॥तमापतंतमालोक्य रथं सहयसारथिं॥चूर्णयित्वा धनुश्चास्य

॥ता०॥ ॥नि०॥

समाच्छिद्यबभंजह॥५०॥अथखड्गंसमासाद्यदायपुरआपततोरिपोः॥हरीःप्रगृह्यके
शेषुपातयित्वेन माहवे॥५१॥शिरोममर्दतरसापवमानात्मजःपदा॥तमाशानवरावध्यंनि
हत्यपवनात्मजः॥५२॥समीडितः सुरवरैः प्लवंगैर्विक्षितोमुदा॥विद्राविताखिलकपिंवरा
न्निसिरसंविनोः॥५३॥नडमारथंधनुःखड्गमाच्छिद्याशिरसंव्ययात्॥युधोन्मत्तश्चमत्तश्चप
र्वतावरदर्पितो॥५४॥प्रमथ्यंतोकपीन्सर्वान्हितोमारुतिमुष्टिना॥ततोतिकायोतिरथोरनस्त ये
यन्नुदत्तेन हरीन्प्रमृत्ननु॥चचारकालानलसंनिकाशोगंधर्विकायोजनितोदशास्यात्॥५५
बृहत्तनुःकुंभवदेवकर्णाविस्यष्टतोनामचकुंभकर्णः॥इयस्यसोकात्मिजपूर्वकान्कपीन्
न्य जिगायरामंसहसाभ्यधावत॥५६॥तमापततंशरवर्षधारंमहाघनान्स्तनइत्युघोषं॥निवार
यामासयथासमीरस्सौमित्रिरात्तेषुसनःशराघैः॥ववर्षवृत्त्वातिमात्रवीर्यौशरानसुरशानिंश
नितुल्यवगान्॥तमाममर्षचक्रतुरंतरिक्षभृशिक्षयाक्षिप्रतरास्त्रबाणैः॥५७॥शरैःशरानस्य
निवार्यवीरःसौमित्रिरस्त्राणिमहास्त्रजालैः॥विच्छेद बाहूसिरसासहेवववृत्तुनानन्तत्स

॥४२॥ पुनर्द्विशीर्षः॥ छिन्नेषु तेषु द्विगुणास्य बाहुः पुनःपुनःसोऽयमभूत्स वीरः॥ ६३॥ अथ सौमित्रिम ॥४२॥
यातरात्मा समस्तलोकस्य मरुद्विषण्णौ॥ ब्रह्मास्त्रतोऽन्येन न वध्य एषः वराद्विधातुः सुमुखेव्य
दृश्यः॥ रक्षःसुतस्याश्रवणीयमित्थमुक्त्वा समीरो रहदंतरिक्षे॥ ६४॥ अथानुजो देवतमस्य सौ
मित्रिर्ब्रह्मास्त्रतनूजे दशकंधरस्य॥ मुमोच दग्धः सरथः स्वर्यतस्तेनातिकायः प्रवरोऽत्र वित्तः॥ ६५॥ सू
हतेषु पुत्रेषु सराक्षसेशो स्वयं प्रयाणं समरार्थमैच्छत्॥ सज्ज्ञानवयस्यैव निशाचरेशो रवरात्म
जः प्राह धनुर्धरोत्तमः॥ नियुंक्ष्व मां मे पितुरंतकस्य वधाय रावणानुसहलक्ष्मणं तं॥ क
पिप्रवीरांश्च निहत्य सर्वान् प्रतोषयेत्वामहमद्य सुष्टु॥ ६६॥ इतीरितेनेन नियोजितः स
जगाम वीरो मकराक्षनामा॥ विधूय सर्वांश्च हरिप्रवीरान् सहांगदान् सूर्यसुतेन साकं॥ ६७॥ दा
अवितथनलक्ष्मणबाणसंघानश्रवणयारामममर्थोद्ध्ययेद्रणे॥ ६८॥ अथ रामं रजनीचरो सोऽह
तोऽजनस्थाने गतः पिता त्वया॥ केनाप्युपायेन धनुर्धराणां वरः फलं तस्य ददामि तेऽद्य॥ इति
ब्रुवाणः स सरोजयोनेर्वरादवध्यामुवदस्त्रसंघान्॥ प्रहस्य रामोऽस्य निवार्य वास्त्रैरस्त्राण्य

ता०॥ मेयो शानिसंनिभेन॥ शिरः शरेणोत्तमकुंडलोज्ज्वलं खरात्मजस्याथ समुन्ममाथ॥ विद्रु नि०॥
द्रुवुस्तस्य वधेन यातिनः कपिप्रवीरैर्निहतावशेषिताः॥ ६९॥ यथैव धूम्राक्षमुखेषु पू मा
र्वं हतेषु पृथ्वीरुहशैलधारिभिः॥ ततः ससज्जीकृतमात्तधन्वा रथं समास्थाय निशा
चरेश्वरः॥ वृतः सहस्रायुतकोट्यनीकपैर्निशाचरैरात्रुययौ रणाय॥ बलेन तस्याथ
दि बलं कपीनां नैकप्रकारायुधपूगभग्नं॥ ७०॥ शेषः प्रदुद्राव हरींद्रमुख्यास्समर्दयन्नाशु
निशाचरांस्तदा॥ गजो गवाक्षो गवयो वृषश्च सगंधमादाय न देवजाताः॥ प्रापुर्दयः
पवमारुत्यवीराः सकथं नो वितपातिश्च जघ्नुः॥ शरैस्तताननुषङ्गिरमोघवेगैर्निपातया
मास दशानननोदाक्॥ ७१॥ अथाश्विपुत्रौ च सजांबवंतौ प्रचंडबाहू शैलवरैस्त्रिभिस्तं॥ गि ध्न
रीन् विदार्याशु शरैरथान्यान् शरानदशास्यो मुमुचदाशु तेषु॥ ७२॥ कैकैकमेभिर्विनिपा
तितास्ते ससारतेशाकसुतात्मजोऽथ॥ शिलां समादाय तमापतंतं भित्त्वोदरं सोऽहृदये शरे
ण॥ ७३॥ दृढाहतः सोऽप्यगमत्परां तं लरवेः सुतो येन मभिप्रजग्मिवान्॥ तथैव स्तगौघ

॥४३॥

रुहमाशुबाणैर्दशाननःखंडशएवकृत्वा॥ग्रीवाप्रदेशस्यमुमोचबाणंभृशाहतःसोपि
पपातभूमौ॥अथोहनूमानुरगेंद्रभोगसमंस्वबाहुंभृशमुन्नमय्य॥ततोडवक्षस्यधिपं
तुरक्षसांमुखैःसुरक्तंप्रवमन्नुपपात॥सलब्धसंज्ञःप्रशशंसमारुतिंत्वायासमोनास्तिपु
मान्हिकश्चित्॥७७॥कःप्रापयेदन्यइमांदशांमामितीरितोमारुतिराहतेपुनः॥अय
स्यमेतद्यदुपात्तजीवितःपुनस्त्वमित्युक्तउवाचरावणः॥प्रहाणमत्तोपिसमुद्यतस्त्वमु
ष्टिप्रहारंत्वितितंपुपोथ॥किंचित्प्रहारेणतुविह्वलांगवत्स्थितेहितस्मिन्नुरिदंमनंरम
मा॥इत्थंमिथःसंप्रययोःसरावणोनिवारितोमारुतिनापिवाच॥तमापतंतंप्रसमीक्ष्यनी
लोधनुर्ध्वजाग्रेष्वरथेषुतस्य॥चचारमत्तोर्थस्यपिचंचलोलघुडीकृतस्तेनसरावणोपि॥८०॥
सक्षिप्रमादायहुताशनास्त्रंमुमोचनीलेरजनीचरेशः॥सतेनभूमौपतितोनचैनंददा
हवह्निःस्वतनुर्यतोसौ॥ततोयथोरावणमेवरावणोनिवारयामासनमाशुलक्ष्मणः॥
ततस्ततुस्तावधिकोधनुर्भृशंनीशरैःशरीरावरणावदारणैः॥८१॥निवारितस्तेनदशा

॥४३॥

ता०॥

नि०॥

ननोभृशंरुषान्वितोबाणममोघमुग्रं॥स्वयंभुदत्तंप्रविकृष्यचाशुललाटमध्येप्रमुमोचतस्य
॥भृशाहतस्तेनमुमोहलक्ष्मणोरथाद्वप्लुत्यदशाननोपि॥सपादनिद्रुत्यबलात्प्रगृह्यस्वबा
हुभिर्नैवबिभर्मसमैच्छत॥८४॥संप्राप्यसंज्ञांसतुविह्वलोपिसस्मारतंपंनिजमेवलक्ष्मणः॥
शेषंहरेरंशयुतंनचास्यसंचालनायापिशशाककरावणः॥८५॥बलात्स्वदोर्भिःप्रतिगृह्य
खिन्नैर्यदासवीरःप्रचकर्षरावणः॥नचालपृथ्वीसहमेरुमंदरासससागरानेवचचालचलक्ष्मणः
॥८६॥सहस्रमूर्धास्यबतेकमूर्ध्निसससपातलगिरींद्रसागरा॥धरासखिन्नेयंननुसर्षपायितेश
सह्यकोनामहरेन्नमेन॥प्रकर्षयत्येवनिशाचरेश्वरेतथैवरामावरजन्वरान्वितः॥समस्त
जीवाधिपतेःपरात्तनुःसमुत्पपातास्यपुरोहनूमान्॥समुष्टिमावृत्यचवज्रकल्पांजघानतेने
वचरावणोरुषा॥प्रसार्यबाहूनखिलैर्मुखैर्वमन्नसृक्समुच्छ्रूनसुवसन्पपात॥८७॥निपात्यरक्षो
धिपतिंसमारुतिःप्रगृह्यसौमित्रिमुरंगशायिनः॥जगामरामांतिकमात्मतेनोःसमीपंसौमित्रिमु
पत्तुमिल्लह्यसाकपिः॥८८॥सरामसंस्पर्शनिवारितक्लमःसमुत्थितस्तेनसमुत्थितेशरे॥ब

॥४४॥ २

नोयथाराहुमुखान्मुक्तःशशीसुपूर्णोविकचत्त्वररश्मिभिः॥सशेषभोगानमथोजनार्दनःप्र
गृह्यचापंसशरंपुनस्थौ॥सुलब्धसंज्ञंरजनीचरेशंजगादसंज्ञीनवरावणेति॥९३॥रथंसम
रुह्यपुनःसकार्मुकःसमार्गणोरावणमाशुरामं॥अभ्येयसर्वाश्चदिशश्चकारशरांधकाराः
परमास्त्रवेत्ता॥रथेस्थितेस्मिन्रजनीचरेशेनमेप्रतिन्मूमितल्हेस्थितस्यात्॥इतिस्मपुत्रः
पवनस्यरामंस्कंदेसमारोप्ययोसराक्षसं॥प्रहस्यरामोस्यहयान्निहत्यसूतंचकृत्वातिलशोध्व
जंच॥धनूंषिखड्गंसकलायुधानिछत्रंचसंछिद्यचकर्त्तमौलिं॥९५॥कर्त्तव्यमूढंतमवेक्ष्यरामःपु
नर्जगादाशुगृहंप्रयाहि॥समस्तभूयान्भोगाननुभूयशीघ्रंप्रतोष्यबंधूनपुनरेहिमत्तुं॥९६॥
इतीरितोवीक्ष्यदनोययोगृहंविचार्यकार्यंसहमंत्रिभिःस्वकैः॥हतावशिष्टैरथकुंभकर्ण
प्रबोधनायाशुमतिंचकार॥९७॥सशैलशृंगासिपरश्वधाद्यायुधैर्निशाचराणामयुतैरनीकैः॥
तद्वासवेगान्निहतैःकथंचिद्धतैःसमीपंकथमप्यबोधत्॥शैलोपमानस्यचमांसराशीन्विधा
यभस्यानपिशोणितस्यदान्॥सुतृप्तमेनंपरमादरेणसमाह्वयामासस्तनातन्हाय॥उवाचचे

॥४४॥

ना०॥

नि०॥ म

नरजनीचरेंद्रःपराजितोस्म्यद्यहिजीवितेत्वपि॥रणेनरेणेवरामनाम्नाकुरुष्वमेप्रीति
ममुंनिहत्य॥इतीरितःकारणमप्यशेषंश्रुत्वाजगहीजमेवबीरः॥१००॥इमोचनीयेपा
हिराघवेणत्वयाविरोधश्चरितोबधीतो॥प्रशस्यतेनोबलिभिर्विरोधःकथंचिदेषोति
बलोमतोमम॥१॥इतीरितोरावणआहदुर्नयोप्यहंत्वयाद्योहिकिमन्यथात्वया॥
चरीतिराजानउताक्रमंकश्चित्तदाधिकान्बंधुजनान्बलाधिकान्॥समीक्ष्यही
दृगादितोग्रजेनसकुंभकर्णःप्रययोरणाय॥प्राकारमार्द्धमसपन्नयोजनंयदा
ययोशालवरायुधोरणं॥३॥कपिप्रवीराअखिलाःप्रदुद्रुवुर्भयादतीयेवनसेतु
मास्थु॥शतबलिपनसास्योतरवस्वेशाभूतोपवनगणवरांशौ॥क्षेतसंपातिनोच॥४॥निकुंभे
तितनुमथोप्रदुर्मुखकेसरीतिप्रवरमथमरुत्सूपारयदेनाभ्नुखेसः॥रजनीचरवरोसौकुंभ क
कर्णःप्रतापात्कुमुदमपिजयंतपाणिनासोपिपिपेष॥५॥नलमथचगजादीन्पंचनीलसता
रंगिरिवरतरुहस्तानमुष्टिनापातयच्च॥अथांगदश्चजांबवान्निनाम्भजश्चवानरः॥निजांघ्रि

२

।।४५।। रं निशाचरं स वृक्षशैलसानुभिः ।। विचूर्णितांश्च पर्वतांस्ततो निशाचरोऽस्यते ।। वज्रवत्काचनव्य ।।४५।।
यान्वास्य बाहुशालिनः ।। अथापरं महाबलं प्रगृह्य भास्करात्मजः ।।८।। मुमोच राक्षसे
न्द्रे प्रगृह्य तं जघान सः ।। तदापपात सूर्यजस्तताडवांगदं रुषा ।। स जांबुवंतमाशु तौ नि
पेततुस्तलाहतौ ।। अथ प्रगृह्य भास्करिं ययौ स राक्षसो बली ।।१०।। जगाम स्वानुमारुतिस्सु
सूक्ष्ममक्षिकोपमः ।। यदेनमेव बाधते तदा विमोचयाम्यहं ।।११।। यदि स्म शक्यते स्य तु स
मोचनाय तद्दरं ।। इति व्रजत्यनुस्मरन्मरुत्सुते निशाचरः ।।१२।। पुरीं विवेश भावितः स्वबंधु
भिः समस्तशः ।। तुहिनसलिलमाल्यैः सर्वतोभिः प्रवृष्टे रजनिचरवरेस्मिन्नुतेन सिक्तः
कपीशः ।। विगतसकलदुःखो युक्ष्मा ग्लानिराक्षयिन्नारजनिचरवरं तं तस्य नासां ददंश
नै ।। कराभ्यामस्य कर्णौ च नासिकां दशनैरपि संछिद्य क्षिप्रमेवासावुत्पपात हरीश्वरः ।।१४।। त
लेनैवैनं निजघान राक्षसः पिपेष च भूमौ पतितं ततोपि ।। समुद्गतौ सो विवरं सुलीनो ज

ना०।। नि०।।

घनशूलेन पुनः स राक्षसः ।।१६।। अमोघशूलं प्रयतन्तदा स्यैरवेः सुतस्योपरि मारुतात्मजः ।। प्र
गृह्य जानौ प्रणिधाय शीघ्रं बभंज तं प्रेक्ष्य ननाद चोच्चैः ।।१७।। अथैनमावृत्य जघान मुष्टिना
स राक्षसो वायुसुतं स्तनांतरे ।। जगर्ज तेनाभिहतो हनूमान् विचिंतयंस्तत्र जघान चैनं ।।१८।। त
लेन वक्षस्यभिताडितो रुषा हनूमता मोहमवाप राक्षसः ।। पुनश्च संज्ञां समवाप्य शीघ्रं ययौ
स यत्रैव रघुप्रवीरः ।। विचिंतयामास ततो हनूमान् मयैव हंतुं समरे सुशक्यः ।। असौ न यास्ये
महच्च हन्मि यशो हि रामस्य दृढं प्रकाशयन् ।।२०।। अनन्यवध्यं तमिमं निहत्य स्वयं स रामाय श
आहरेत ।। दत्तो वरो द्वारपयोः स्वयं च जनार्दनेनैव पुरातनश्च ।। मयैव वध्यो न तु त्रिजन्मसु प्रवृ
प्रवीर्याविति केशवेन ।। उक्तं मयैवेषयदप्यनुग्रहं वधे स्म कुर्यान्न तु मे स धर्मः ।।२२।। इति स्मस
चिंत्य कपीशयुक्तो जगाम यत्रैव कपिप्रवीराः ।। स कुम्भकर्णोखिलवानरांस्तु प्रभक्षयन् रामसु
पाजगाम ।। तेन क्षितास्तेन कपिप्रवीराः सर्वे विनिर्जग्मुरमुष्य देहात् ।। श्रोतोभिरेवाथ च राम

कपेःकेचित्तमेवारुरुहुर्यथागिरिं॥सतान्विधूयाशुयथामहागजोऽजगामरामंसमरार्थमेकः
प्रेक्षयन्स्वानपरांश्चसर्वशोमत्तःसमोघायववशोणितंपिबन्॥न्यवारयंस्तंशरवर्षधारैःस य
लक्ष्मणोऽमेनमचिंतयन्सः॥जगामरामंगिरिशृंगधारीसमीक्ष्यतंसमरायचाशु॥१२९॥
अथोसमादायधनुःसुघोरंशरान्सुरेशाशनितुल्यवेगान्॥प्रवेशयामासनिशाचरेप्रचुःसर ॥४६॥
॥४६॥ चवःपूर्वहतेषुयद्वत्॥यावद्बलेनव्यहनत्खरादिकान्नतावतैवन्यतंपतत्सराक्षसः॥अथप्र
हस्यात्मेवलेकदेशंप्रदर्शयन्बाणवरान्मुमोच॥द्वाभ्यांसबाहूनिचकर्त्ततस्यापादद्वयंचैव
तथाशराभ्यां॥अथापरेणास्यशिरोनिकृत्यसत्राक्षिपत्सागरनीयमाशु॥अवर्धताब्धिःपतिते
स्यकायेमहाबलाचेक्षणदाचरस्य॥सुराश्चसर्वेववृषुःप्रसूनैर्मुदास्तुवंतोरघुवर्यमूर्ध्नि॥योजना
नीत्रिलक्षाणिहिकुम्भकर्णोऽभ्यवर्धत॥पूर्वंपश्चात्संचुकोचलंकायामुषितुस्वयं॥१३२॥सतुस्वभावमा
पन्नोम्रियमाणोऽभ्यवर्धत॥तेनास्मिन्पतितेतब्धिरवर्धरधिकंतदा॥अथापरेयेरजनीरजनीच
रास्तदाकपिप्रवीरैर्निहताश्चसर्वशः॥हतावशिष्टास्त्वरिताःप्रदुद्रुवुर्जातुर्वधंचोचुरुपे

ता०॥ नि०॥

त्यरावणं॥१३४॥सदुःखतप्तोनिपपातमूर्छितोनिराशकश्चाभवदात्मजीविते॥तमाहपुत्रस्त्रि
दशेशशत्रुर्नियुंक्ष्वमांशत्रुवधायमाचिरं॥३५॥मायागृहीतत्रिदशेश्वरःपुराविषीदसेकिं
नरराजपुत्रतः॥सएवमुक्त्वाप्रजुहावपावकेशिवंसमभ्यर्च्यसमारुहद्रथं॥सप्राप्तधन्वा
सशरारथेनवियत्समारुह्ययथावदर्शनं॥सनागपाशैर्वरतःशिवस्यबबंधसर्वान्कपि
वीरसंघान्॥पुरावतारायय दासविष्णुर्दिदेशसर्वान्त्रिदशांस्तदेव॥ममापिसेवार्थवदो
प्रयोऽव्ययेवठारुत्मानुवदद्दृषाकीपं॥तमाहविष्णुर्ननुविप्रजापतिमुपेहिसेवातवचा
न्यथाहं॥आदास्यरवोत्रयथायशस्यधर्मस्त्वकर्त्तव्यकदेवचास्याः॥वरेणशर्वस्यहिराव
णात्मजोयदानिबध्नातिकपीन्सलक्ष्मणान्॥उरंगपाशेनतदात्वमेवसमेत्यसर्वान्निपि
मोचयस्व॥अहंसमप्येपिसलक्ष्मणश्चतथाहनूमांश्चविमोचयामः॥तवप्रियार्थंगरुडेष
हेवकृतस्तवादेशाईमंकुरुष्व॥१४१॥तदेतदुक्तंपुरामनायत्नतोहिरामोनमुमोचकेवलं
सलक्ष्मणोनैवचमोचतात्मजःसवैवजानातिहिदेवसंहृतं॥अथोनिबध्याशुहरीन्स

लक्ष्मणानुजगामरक्षः स्वपितुः सकाशंन नंदत्वा सोपि शितेशानेस्वरः शरैः सपुत्रैश्च कृता
त्मकार्यं॥१४३॥ सपक्षिराजो थ हरेर्निदेशं स्मरं स्मरावाणि हत्वा जगाम॥ तत्पक्षवातस्पर्शेन
केवलं विनष्टरेषां स उरंगबंधः॥ स राममानम्य परात्मदेवतयायोसुमाल्यानरणानुलेपनः॥
कपिप्रवीराश्चतरून् शिलाश्च प्रगृह्यनेदुर्बलिनः प्रहृष्टाः॥ श्रुत्वा निनादं पुवगेश्वराणां पु
नः सपुत्रो त्र स दत्तरावणः॥ बंधादमुष्मात्त्रविनिसृतास्ते किमत्र कार्यं त्विति चिंतयानः॥ पु
नश्च हत्वा स हतांशमेव रथं समारुह्यय यावदर्शनि॥ ववर्ष वा सत्रापि महायुजस्तेवराद्दुमे
शास्यतयाजजस्य॥४७॥ पुनश्च तस्यास्त्रनिपीडितास्ते निपेतुरुर्व्यां कपयः सलक्ष्मणाः॥ स्पृ
शंतिना स्त्रापि दुरंतशक्तेस्तनुं समीरस्य हि कानि विन्नेस्तु॥ विज्ञातुकामा पुरि स प्रवृ
त्तिं विभीषणाः पूर्वगतस्तदागात्॥ ददर्श सर्वान् पतितान् स वानराजुमरत्स्कृतं त्वेक
मनाकुलेच॥ स तं समादाय ययौ विधातृजां विमुच्छितं वादकसेकतस्तं॥ आश्वास्य
किंजीवसि हीरुवोवत्तथेति स प्राह च मंदवाक्यः॥ उचे पुनर्वावि सि किं हनूमान् जी

वाम सर्वेपि हि जीवमाने॥१५०॥ तस्मिन् हते निहताश्चैव सर्वे इतीरिते समीरवदत्स मारुतिः॥
इत्युक्तो जांबवानाह हनूमंतमनंतरं॥ योसौ मेरोः समीपस्थो गंधमादनसंज्ञितः॥ गिरिस्त
स्मात्समाहार्यं हि त्वयौषधचतुष्टयं॥ मृतसंजीवनी मुख्या संधानकरणी परा॥ सवर्णकरणी
च विशल्यकारिणीति च॥ इत्युक्तः सत्क्षणेनैव प्रापत् गंधमादनं॥ अवापत्वाबरवराराम
मुक्तः शरो यथा॥ अंतर्हिताश्चौषधीस्तु तदा विज्ञाय मारुतिः॥ उद्वहे गिरिं क्रोधाच्छतयो
जनविस्तृतं॥ स तं समुत्पाट्य गिरिं करेण प्रतोलयित्वा बलदेवसूनुः॥ समुत्पपातांबरमु
ग्रवेगो यथा हरिश्चक्रधरस्त्रिविक्रमः॥१५१॥ अवाप्य वाक्ष्णोः स निमेषमात्रतो निपातिता
यत्र कपिप्रवीराः॥ तच्छैलवातस्पर्शात्समुत्थिताः सम स्तशो वानरयूथपाश्च॥ क्षणात्तु त्र
पूजयन्मारुतिं मुख्यपोरुषं रघुत्तमोस्यानुजनिस्तथापरे॥ पपात मूर्ध्न्यस्य च पुष्पसंततिः
प्रमोदितैर्देववरैर्विसर्जिता स देवगंधर्वमहर्षिसत्तमैरभिष्टुतो रामकरोपगूहितः॥
पुनर्गिरिं तेशातयोजनोच्छितं न्यपाययत्संस्थितं टवत्तत्र॥ स पूर्ववन्मारुतिर्वेगवानादि

प

त

शि ॥४८॥ तो निरंतरं श्लिष्टतरोन्नवानवद्॥ पुनश्च सर्वैतरुशैलहस्ता रणाय चोत्तस्थुरलं न
दंतः॥७९॥ पुनश्च तानुप्रेक्ष्य समुत्थितान् कपीनुन्मर्यमहच्छक्रजितं विवेश॥ स पूर्व
वधव्यवहं समन्वैतं तथादर्शनमेव जग्मिवान्॥८०॥ वराश्रयेणाज गिरीशयोः पुनः सं
मोहनास्त्रैः सबबंधतान्कपीन्॥ अथाहरामस्य मनोनुसारतः पुरास्त्रमेवानुसरं स्स ॥४८॥
लक्ष्मणः॥८१॥ पितामहास्त्रेण निहन्मि दुर्मतिं तवाज्ञया शक्रजितं सबांधवं॥ इ
तीरितस्तेन स राघवोन्नयाद दृश्य एनं विमुक्तुमर्हसि॥८२॥ न सोढमीशोसि य
दि त्वमेव दस्त्रं तदाहं शरमात्रकेण॥ अदृश्यमप्याशु निहन्मि संतरसा तल्लेथापि हिंस
यल्लोके॥८४॥ इतीस्मवींद्रस्य हनूमतश्च बलप्रकाशाय पुराप्रभुस्स्वयं॥ संमानयि त्वास्त्रम म
मनुष्यरामो दुरंतशक्तिः शरमाददैय॥८५॥ अनेन दृष्टोहमिति स्म दुष्टो विज्ञाय बाह्ये ब
लमस्य वोर्व्या॥ विनिश्चयं देवतमस्य पश्यन्नु प्रदुद्रुवे प्राणपरीप्सुराशु॥ हहाकृते प्रा

ना०॥ नि०॥

द्रुत इंद्रशत्रौ रघूत्तमः शत्रुविभीषणन्त्वात्॥ विभीषणोप्येवसुरैरभिष्टुतो विज्ञानमस्त्रं
वमुचत्स्वसैन्ये॥ निशाचरास्त्र्यागमत्सुपोनरामास्त्रवीर्याधरयो नदंतः॥ उत्तस्थुरत्रोरु
गिरीन् प्रगृह्य प्रशंसमाना रघुवीरमुख्यैः॥६८॥ सुरैश्च पुष्पं ववृषाद्रिरीडितस्तथो धनुष्पाणि
रनंतवीर्यः॥ स रावणस्याथ सुतो निकुंभिल्लां पुनः समासाद्य जुहाव पावकं॥ विभीषणो थाहर
घूत्तमं प्रभुं नियोजयाद्य व वधाय दुर्मतिः॥ कृताग्निपूजो न हि वध्य एषः वरो विधातुः प्रथि
तास्य तादृशः॥ नैव वधं राम इहेषतस्य पलायितस्यात्मसमीक्षणात्पुनः॥ सत्वोज्झितो सींवि
ति कुटयाधीनमेवधार्हायमिति स्मस प्रभुः॥७१॥ स्वस्त्रादि देशावरजं जनार्दनो हनूमताचे
व विभीषणेन॥ स हैस सर्वैरपि वानरैंद्रैर्ययौ महात्मा सवतद्वधाय॥७२॥ स जुहृतस्तस्य च कार
विघ्नं प्लवंगमैः सोथ युयुत्सया रथे॥ समास्थितः कार्मुकबाणपाणिः प्रफुल्लयो लक्ष्मणमा
शुगर्जन्॥ उभावतावस्त्रविदौ विशेषशरैः शरीरान्तकरैस्ततक्षतुः॥ दिशश्च सर्वाः प्रदिशः

शरोत्तमैर्विधाय शिक्षास्त्रबलैर्निरंतराः॥ अस्त्राणि तस्यास्त्रवरैः सलक्ष्मणो निवार्य शत्रो
श्चलत्कुंडलोज्वलं॥ शिरः शरेणाथ समुन्ममाथ सुरैः प्रसूनैरथवाभिवृष्टः॥ निपातिते
स्मिन्नितरा निशाचरान् प्लवंगमा जघ्नुरनेककोटिशः॥७५॥ हतावशिष्टास्तु दशानना
य शशंसुरस्मात्सुतप्रणाशनं॥ स तं निशम्याप्रियमुग्ररूपं भृशं विनिश्वस्य विलप्य दुः
खात्॥७६॥ संस्थापयामि तिं पुनश्च मारिष्य इत्येव विनिश्चितार्थः॥ मरणाभिमुखः शीघ्र
रावणो रणकर्मणि॥ सज्जीनवन्नंतरेव दिदेश बलमूर्जितं॥ त्रिंशत्सहस्त्राणि महोघका
नां मक्षौहिणीनामपि षट्सहस्रं॥ क्रमेण संयोजयतां रामं सज्जीनवानीति दिदेश रा
वणः॥ तदप्रधृष्यं वरतश्च यंनु वीयुगीतकालार्णवधूर्णितोपमं॥ प्रगृह्य नानाविध
मस्त्रशस्त्रं बलं कपीनुशीघ्रतमं जगाम॥ आगच्छमानं तदपारमेयं बलं सुघोरं प्रल
यार्णवोपमं॥ नयान्समुद्वीक्ष्य विषण्णचेतसः कपिप्रवीरा नितरां प्रदुद्रुवुः॥७८॥

ता०॥ नि०॥

वरो हि दत्तोस्य पुरा स्वयंभुवा धरातलेस्मिन्नपि शैनिवासशक्तिः॥ अजेयतान्वेस न रव
सा कृता प्लवंगमाद्यपि समन्नाशकन्॥ प्रगृह्य रामोयधनः शरांश्च समंततस्ता
न्वधीच्छरौघैः॥ स टवसर्वत्रच दृश्यमानो दिदिक्षु दिक्षु प्रजचान सर्वशः॥ स पोन
सर्वांश्च निहत्य राघवः प्लवंगमानामृषिभिः सुपूजितः॥ अभिष्टुतः सर्वसुरोत्तमै
र्प मुदा नृशं प्रसूनोत्करवर्षिभिः प्रभुः॥ अथाययौ सर्वनिशाचरेश्वरो हतावशिष्टेन
बलेन संवृतः॥ विमानमारुह्य च पुष्पकं वरं नृशरीरनाशाय महायुधो धृतः॥७९॥
विरूपनेत्रोथ च यूपनेत्रस्तथा महापार्श्वमहोदरौ च॥ ययुः समावृत्य सहैव मंत्रि
णो मृतिं पुरोधाय रणाय यांति॥ अथाश्वशैन्यानि निजघ्नुरोजसा समंततः शैलशिला
भिवृष्टिभिः॥ प्लवंगमास्तान्निवीक्ष्य वीर्यवान् ससार वेगेन महोदरो रुषा॥ वीक्ष्यातिका न
यं तमभिद्रुवंतं स कुंभकर्णोयमिति ब्रुवंतः॥ प्रदुद्रुवुर्वानरवीरसंघास्तमाससा

दाथ सुतोथ वालिनः॥ वदंनू सतिषध्वमितिस्म वीरो विभीषिकामात्र मिदं न यातः॥
इतीरयान्नअतस्व पुप्लुवे महोदरस्येंद्रसुतात्मजो बली॥ अथो शराना शु विमुंच
मानं शिरः परामृश्य निपात्य भूतले॥ ममर्द पद्भ्यां मत्तवद्धतासु महोदरो वालिसुतेन
॥५०॥ चूर्णितः॥ अथो महापार्श्व उपाजगाम प्रवर्षमाणोस्य शरांबुधाराः॥१७॥ प्रसह्य वा ॥६०॥
छिद्यधनुकरस्थं समाददे खड्गमुष्य सांगदः॥ निगृह्य केशेषु निपात्य भूतलेव
कृत्तवामीसत औदरं परं॥ यथोपवीतं स तथा द्विधाकृतो ममार मंत्री रजनीचरेशतुः॥
अथैनमाजग्मतुरुद्यतायुधौ विरूपनेत्रोप्यथ यूपनेत्रः॥ यथैव मेघौ दिवि तिग्मरश्मिं
तथा समाच्छादयतां शरौघैः॥ ताभ्यां स बद्धः शरपंजरेण क्षिपितुं नाशकदत्र वीरः॥
हरीश्वरः शैलमतिप्रमाणमुत्पाट्य चिक्षेप तयोः शरीरे॥ उभौ च तौ तेन विचूर्णितौ रणे र
वेःसुतस्योरुबलेन वीरतेन॥ निशाचरेशाथ शरेण सूर्यजो बिभेद वक्षस्यपि सोपतद्भुवि॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ता०॥ नि०॥

ततः स सर्वांश्च हरिप्रवीरान् विधूय बाणैर्बलवान् दशाननः॥ जगाम रामाभिमुखं स्वदेनं
रुरोध रामावरजः शरौघैः॥ तदा दशास्यांतकदंडकल्पां मयाय दत्तां कमलोद्भवेन॥ मया
गृहीतां च विवाहकाले प्रगृह्य शक्तिं विससर्ज लक्ष्मणे॥१९॥ तया स वीरः सुविदारितोरः
पपात भूमौ सुचिरं विमुर्छितः॥ मरुत्सुतः शैलमतिप्रमाणं चिक्षेप रक्षःपतिवक्षसि द्रुतं॥
तेनातिगाढं व्यथितो दशाननो मुखैर्वमन् शोणितपूरमाशु॥ तदंतरेणापतिगृह्य लक्ष्मणं
जगाम शल्यासह रामसंनिधिं॥ समुद्वहंश्चाथ च तौ स राघवौ दिदेश चपाणवरात्मजं पुनः
प्रभुः समानेतुमथौषधीः स चानिनायाशु गिरिं पुनस्तं॥ तद्गंधमात्रेण समुत्थितोसौ सौमि
त्रिराप्तोरुबलश्च पूर्ववत्॥ शशंस चाश्लिष्य मरुत्सुतं प्रभुः स राघवाग्र्यगुणार्णवः स्मयन्
॥२००॥ प्राक्षिप्तं गिरिवरं लंकास्थः सनूसमारुतिः॥ अर्धलक्षे योजनानां यत्रासौ पूर्वसंस्थितः॥ त
द्गंधवेगात्संश्लेषं प्रापपूर्ववदेवसः॥ मृतास्त्वये प्लवंगास्ते तद्गंधानेपि जीविताः॥ रामाज्ञयाहि

॥५१॥

रक्षांसि हरयोभ्याववाक्षिपन्॥ योज्ञीवितास्ततस्ते तु वानरा निरुजोभवन्॥ छिन्नप्ररोहपार्श्वे
व विशल्याः पूर्ववर्ष्मिणः॥ औषधीनां प्रभावेन सर्वोपहरयोभवन्॥ अथाससादोत्तमपूरुषं
प्रभुं विमानगौरावणआयुधोधान्॥ प्रवर्षमाणो रघुवंशनाथं तमात्तधन्वाभिययौस रामः॥ सं
मानयन्राघवमादिपूरुषं नियोतयामास रथं पुरंदरः॥ सहायुधं मातलिसंगृहीतं समारुरो
हाशु सलक्ष्मणाग्रजः॥ आरुह्य तं रथवरं जगदेकनाथो लोकान्नयाय रजनीचरनाथमाशु॥ अ
भ्युद्ययौ दशशतांशुरिवांधकारं लोकानशेषत इमानिमिरं तमुद्यन्॥२७॥ आयातमीश्वरं रज
नीचरलोकनाथः शस्त्राण्यथास्त्रसहितानि मुमोच रामे॥ रामस्स्तानि विनिहत्य निजैर्महास्त्रै
स्तस्योत्तमांगदशकं युगपन्न्यकृंतत्॥ कृत्तानि तानि पुनरेव समुत्थितानि दृष्ट्वावराब्रह्मणस्ते
हृदयं विभेद॥ बाणेन वज्रसदृशेन स भिन्नहृत्कोरकैकवमन्न्यपतदाशु महाविमानात्॥ तस्मिन्न
हते त्रिजगतां परमप्रतीपे ब्रह्मा शिवेन सहितः सह लोकपालैः॥ अभ्येत्य पादयुगलं जगदेकच
तुरामस्य नत्विमीरतः शिरसाननाम॥२०॥ अथैनमसौ त्वितरं कृतांजलिर्गुणाभिरामं जगतःप ॥५१॥

ता०॥ नि०॥

तामहः॥ जितं जितं ते जितलोकभावना प्रपन्नपालाय नतास्म ते वयं॥ त्वमेकईशोस्य न चादिरंत
स्तवेश्य कालेन तथैव देशतः॥ गुणा ह्यगण्यास्तव तेप्यनंताः प्रत्येकशस्त्वादिविनाशवर्जिताः॥ न
तोद्भवो नैव तिरस्कृतिस्तेकश्चिद्गुणानापरतः स्वतो वा॥ त्वमेक आद्यः परमस्वतंत्रोन्येयास्तवाहं शिव
पूर्वकास्त्वयि॥ यथार्णवे पांसुःपवनस्य वेगामरीचयोर्कस्य नदीषु वापः॥ गच्छंति नायांति वसंततास्त्व
त तद्वन्मदाद्याः शिवपूर्वकास्त्वये॥ यदेवमुक्तास्तव शर्ववबधाः सर्वेविशेशववशासदेव॥ वयंसदा त्वद्गु
णपूगमुखैः सर्वे वदंतोपि न पारगामिनः॥ किमेष ईदृग्गुणकृत्स्यते प्रचारस्तावधाशेषसुरप्रपा
लनं॥ अनन्यसाध्यं हितथापितद्वयं कृतं त्वया तस्य नमोनमस्ते॥२१५॥ इतीरितस्त्वब्जभवेन शू
लीसमीक्ष्य द्राघवमाहवाय॥ वरं मदीयं त्वगणप्यरक्षो हं त्वयात्तेन रणाय मे हि॥१६॥ इ
तीरितस्त्रियमिधायराघवो धनुः प्रगृह्याशु शरं वसंदधे॥ विकृष्यमाणे वलितावसुंधरापप
तरुद्रोपि धराप्रकंपितः॥ अथोत्थितस्त्वासुरनाववर्जितः स्मरश्चदेवेति ननाम पादयोः॥ उ
वाच व त्व द्दशगास्मिसर्वदाप्रसीद मेत्वद्विषयं मनःकुरु॥ अथेंद्रमुख्यास्त्वतमूषिरे

सुरास्तया विनास्मा घनिशाचरस्य द्वयं॥ तथैव सर्वेपि दशवनस्थं प्रणाहि सर्वेन्नवदी
यकास्मा॥२०॥ सीताकृतिं तामथ तत्र चागतां दिव्यछलेन प्रणिधाय पावके॥ कैलासतस्तां
सीता पुनरेव चागतां मगृह्णाद्धुतभुक् समर्पितां॥ ज्ञानेन गिरीशालयगां स सीतां स मग्रहीप्रा
॥५२॥ वकसंप्रदत्तां॥ मुमोद संप्राप्य च तां स रामः सा चैव देवी च गवेंतमाप्य॥ अथो गिरेशानयनात्सु ॥५२॥
रस्ताद्ये वानरा रावणबाणपीडिताः॥ तारापितातान्निरुजश्चकार सुषेणनामाभिषजी
वरिष्ठः॥ तदा मृतान् राघवक्यानि नायय मक्षयादेवगणाश्च सर्वशः॥ स मन्वजानात्स्थित
रं च तत्र समागतं गुतुमिहेषराघवः॥ विभीषणेनार्पितमारुरोह स पुष्पकं तत्सहितः
स वानरः॥ पुरीं जगामाशु निजामयोध्यां पुरो हनूमंतमथान्ययोजयत्॥ ददर्श चासौ च
रतं हुताशनं प्रवेष्टुकामं जगदीश्वरस्य॥ अदर्शनात्तं विनिवार्य रामसमागतं वास्यश
शंसमारुतिः॥ श्रुत्वा प्रमोदोरुभरः स तेन सहैव पौरैः सहितः समाव्रकः॥ शत्रुघ्नयुक्तो

ना०॥ नि०॥

भिसमेयराघवं ननाम बाष्पाकुललोचनाननः॥ उत्थाप्य तं रघुपतिः स सखे प्रणाम्या
न्वितः॥ शत्रुघ्नं च तदन्येषु प्रतिपदे यथावयः॥२८॥ पुरीं प्रविश्य मुनिभिः सम्राज्ये चान्यषेचित॥
ययोचितं च समाप्य सर्वं नाहे दमीश्वरः॥२९॥ स वैर्जनैर्वद्भिः सुकृतं विधाय देहं मनोवाक्सहि
तं मदीयं॥ एतावदेवाखिलसाद्धधेयं यत्कायवाक्चित्तभवं मदर्चनं॥ मुक्तिप्रदानाच्च तिकर्तु
तां मे सर्वस्य चाथो भवतां भवेत॥ हनूमतो न प्रतिकर्तृतास्यास्त्वचाव भक्तस्य निरोपधं मे॥ ३१॥
मद्भक्तो ज्ञानपूर्वं च विनुपधिकबलप्रेमभीतिस्थैर्यधैर्यस्वानानाधिक्यतेजः सुमतिदमशमेष्वस्य
तुल्यो न कश्चित्॥ शेषो रुद्रः सुपर्णोप्युरुगुणसहमितोनो सहस्रांशतुल्याः अस्यैव स्मान्मदेशं पद
महममुना सार्धमेवापनोष्ये॥ पूर्वं जिगाय नु वनं दशकंधरो सावद्धोद्भवस्य वरतो न तु तं कदाचित्॥
कश्चिज्जिगाय पुरुहततनुः कपिन्द्राद्विष्णोद्वरादशमजयदर्जुनश्च वेनं॥ दत्तो वरो नूमनुजानू प्रति
वानराश्च यथात्रास्य तेन विजितो युधि वालिनैषः॥ अब्जोद्भवस्य वरमाश्वभिसः भिन्न्यरक्षोनि

॥५३॥

ग्येत्वहेरणमुखे बलिमाह्वयंतं॥२३॥ बलेद्धरिस्त्वोहवरमस्मै सप्रदायपूर्वकं॥ तेन मया रक्षो
सैयोजनमयुतं पदा गुल्फा॥ पुनश्च युद्धाय समाह्वयंतं न्यपातयं रावणमेकमुष्टिना॥ महाब
लोहं कपिल्लोख्यरक्षपितृकोटिरूपः पवनस्य मे सुतः॥ यावीस्वरान्ययाजयिना वितिस्मशिवो वरा
न्मे जयदेनमेवं॥ ज्ञात्वासुराञ्जेयमिमं हि वज्रे हरो जयेयाहमुदशाननं॥ अतः स्वभावाज्जि
यिनावहे च वायुश्च वायुर्हनुमान्स इषः॥ अमुष्य हेतोस्तु पुरा हि वायुना शिवेंद्रपूर्वा अपि का
ष्ठवत्कृताः॥ अतो हनूमान्पदमेतु धातुर्मदाज्ञया सृष्टवनादिकर्म॥ मोक्षं च लोकस्य सदैव
कुर्वन्मुक्तश्च मुक्तान्सुखयन्प्रवर्त्ततां॥२४०॥ भोगाश्च ये तानि च कर्मसिमूहः न्यत्राद्य नताभिन
महसीति॥ मदाज्ञया तान्यखिलानि सीताधावुपदे तत्सहनोगनाम॥ एतादृशी मे सहभोजनं ते
मया प्रदत्तं हनुमन्सदैव॥ इतीरितस्तं हनुमान्प्रणम्य जगाद वाक्यं स्थिरभक्तिनम्रः॥
कोन्वीशते पादसरोजनाजा सुदुर्लभो यैषु च वुर्षणीह॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि नूनमनून ॥५३॥

ता०॥ नि०॥

वत्पदाब्जोजनिषेवणादृते॥ त्वमेव साक्षात्परमस्वतंत्रस्त्वमेव साक्षादखिलोरुशक्तिः॥ त्वमे
व चाशेष्यगुणार्णवः सदा रमाविरिंचादिभिरप्यशेषैः॥ समेतसर्वेऽपि सदा वदंतोऽप्यनंतकाला
न्न न वै समान्युयुः॥ गुणास्तवादीन्नपरिपूर्णसौख्यज्ञानात्मकस्त्वं हि सदातिमग्नुधः॥ यस्ते कथासे
वकरावसर्वदा सदारतिस्त्वय्यचलैकभक्तिः॥ सभावमानो न परं कथंचित्तज्जीवनं मे त्वधिकं स
मस्ताव॥ प्रवर्धतां भक्तिरलं क्षणे क्षणे त्वयीश मे ह्रासविवर्जिता सदा॥ अनुग्रहस्ते मयि
चेवमेव निरूपधौ तो मम सर्वकाम॥ इतीरितस्तत्पदयोः सतर्दयं पदे विधावुः सकलं च ज्ञा
ननं॥ समाश्लिषच्चैनमथार्द्रया धिया यथोचितं सर्वजनानपूजयत्॥२४८॥ ॥छ॥ ॥छ॥
इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये अष्टमोध्यायः
॥८॥ ॥छ॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ अथासराज्यो भगवान्स लक्ष्मणाज्जगाद राजा तरणो नवा
स त्रु॥ इतीरितस्त्वाहेल्लक्ष्मणो गुरुं भवत्सदाब्जान्न परं वृणोम्यहं॥१॥ नमी न वसादनिषेवणे

।।५४।। ना

कस्पृहतदैन्य त्वं नियोक्तुमर्हसि।। नहीदृशः कश्चिदनुग्रहः क्वचित्तदेव मे देहि ततः स दैव।।२।।
इतीरितस्तस्य तदेव दत्वा दृढं समाश्लिष्य च राघवः प्रभुः।। स यौवराज्ये भरतं निधाय जिगोप लो
कानखिलान्स्वधर्मकान्।।३।। प्रशासतीशे पृथिवी बभूव वीरैश्च लोकस्य समा गुणान्वितो।। जनो
खिलो विष्णुपरो बभूव न धर्महा निश्च बभूव कस्यचित्।।४।। गुणैश्च सर्वैरुदिताश्च सर्वे यथा
यथा यो यस्य तयोर्वनीचः।। समस्तरागादिभिरुज्झिताश्च सर्वे सहस्रायुषस्तु जिताधनैः।।५।।
सर्वेर्जनैर्नियबलोपपन्ना यथेष्टसिध्याश्च सदोपपन्नाः।। समस्तदोषैश्च सदा विहीनाः सर्वे
सुरूपाश्च सदा महोत्सवाः।।६।। सर्वैर्मनोवाक्तनुभिः स देव विष्णुर्यजते न तु कैश्चिदन्यैः।। स
मस्तरत्नोद्धरिताश्च पृथ्वी यथेष्टधान्या बहुदुग्धगोमती।।७।। समस्तगंधाश्च सदातिहृद्याः रसाम
नोहारिणस्तत्र।। शब्दाश्च सर्वे श्रवणातिहारिणः स्पर्शाश्च सर्वे स्पर्शेंद्रियप्रियाः।।८।। न कस्य
श्चिद्दुःखमभूत्कथंचिन्न विच्छहा निश्च बभूव कस्यचित्।। नाधर्मशीलो न च कश्चनाप्र

।।५४।।
श्री

ना०।।

नि०।।

ज्ञो न दुष्प्रज्ञो नैव कुभार्यकश्च।।९।। स्त्रियो न वा सन्विधवाः कथंचिन्नैव पुंसो विधुरा ब
भूवुः।। नानिष्टयोगश्च बभूव कस्यचिन्न चेष्टहानिर्न च पूर्वमृत्युः।।१०।। यथेष्टमाल्या
म्बरणानुलेपनाय थेष्टपानाशनवाससोखिलाः।। बभूवुरीशे जगती प्रशासति प्र
कृष्टधर्मेण जनार्दने नृप।।११।। सब्रह्मरुद्रमरुद। श्विदिवाकरादिमूर्धन्यरत्न रुद
परिघट्टितपादपीठ।। नित्यं सुरैः सह नरैरथ दानवैश्च संपूज्यमानचरणोर
मतेरमेशः।।१२।। तस्याखिलेशितुरनाद्यनुगे च लक्ष्मीः सीताभिधा वरमयत्स्वर
तरमेशौ।। नित्यावियोगिपरमोच्चनिजस्वभावसौंदर्यविभ्रमसुलक्षणपूर्णभावा
।।१३।। रेमे तया स परमः स्वरतोपि नित्यं नित्योन्नतप्रमदभारभृतः स्वभावः।। पूर्णो
हूराजसु विराजितसन्निशासु दीप्यं न शोकवनिकासु सुपुष्पितासु।।१४।। गायन्ति चै
नमनुरक्तधियः सुकंठाः गंधर्वचारणगणाः सह चाप्सरोभिः।। तं तुष्टुवुर्मुनि

गणाः सहिताः सुरेशो राजानमन्वमनुयांति सदाप्रमत्ताः ।।१५।। दर्वंत्रयोदशसह
स्रमसौ समास्ते पृथ्वीं ररक्ष विजितारिरमोघवीर्यः ।। आनंदभिंदुरिव संदधदिंदिरेशो लो
कस्य सोद्र सुखवारिधिरप्रमेयः ।।१६।। देव्यां स्वजानकीनयदि द्रहितां शनौ द्वौ पुत्रौ यमौ
कुशलवौ बलिनौ गुणाढ्यौ ।। शत्रुघ्नतो लवणमुग्रशरेण बाणादग्ध्वं कृत्वाव कारमधु- रा
।।५५।। रां पुरमुग्रवीर्यः ।। कोटित्रयं स खिल घानत [gap] थासुराणां गंधर्वजन्मनरतेन ।।५५।।
स तां वधमे ।। स शिक्षयं न जयदुत्तमकल्मके [gap] स्वयज्ञे नवाब्जमुखाः सखिवा
प्ययत्र ।।१८।। अथ शूद्रतमस्य यन्निहतं वि [gap] प्रपुत्रकं ।। उज्जीवयामास विच्यु
र्हत्वा तं शूद्रतापसं ।।१९।। जंघनामासुरः पूर्वं गिरिजावरदानतः ।। बभूव शूद्रकल्पायुः
स लोकक्षयकाम्यया ।।२०।। नृपस्य चार दुर्बुद्धिरिच्छन्माहेश्वरं पदं ।। अनन्यवध्यं तं तस्मा
ज्जघान पुरुषोत्तमः ।।२१।। स्वेतदत्तेन यामोल्ला मगस्त्यादाप राघवः ।। अनंजयच्छाकच्छ्वे

नी०।। नि०।।

नो राजा सुदिनवर्त्तनं ।।२२।। कुर्वन्स्वमासे धर्मत्रो न्को मान्नाराम्म धर्मपर्ययत् ।। अगस्त्याय नमा
स्त्रात्तु रामेद द्याद यं नृपः ।।२३।। सुद्याव मात्र फल्लदं न सा साद राघवे र्पितं ।। स दत्वा व मोक्षोक्ष त्रमा
न्माम सा परिपृच्छति ।। व्यवधान तेन तेनो रामेद द्या ध्वेत इति प्रभुः ।। मत्वा ब्रह्मादि शन्मा ल्पप्रदा
नुं कुंजयोनये ।।२५।। तामगस्त्यकरपल्लवार्पितां नष्टकल्मषमकुंजसंभवः ।। इष्टवेश जगृहे ज ना
दंनस्त्वेन संस्तुत उपागमत्सुरं ।।२६।। अथ केचिदा सुरसुराः सुराणका इस्यस्य पृथितपौरुषाः पुरा ।।
ते तपः सुमहदास्थिता विवृंद्म्रेसंभवमवेस्यकोविरं ।।२७।। नूरिपापकृतिनोपि निश्चयान्मु
क्तिमान्सुमउदारसद्गुण ।। इत्युदीरितमजाव धार्य तत्राह चप्रहसितानन प्रभुः ।।२८।। या
वदेव रमयार मेश्वरे नौ विमोजय यसद्गुणार्णवे ।। ताव दुष्कमपि दुष्कृतं न वन्मोक्षमार्गपरि
थिनो भवेत् ।। इत्युदीरितमवेत्य ते सुराः क्षिप्रमाश्रगमनोत्सुकाश्चितं ।। साधनोपचयका
ति क्षिणा हरोशासातिर्हिमशेषतोभवन् ।।३०।। तानननादिकृतदाषसंचयेमोक्षमार्गगतियाग्य

॥५६॥

र्ग

तोज्झितान्॥ मैथिलस्यतनयाव्यालयन्माययास्वतनुवास्वमतिः॥३१॥ आज्ञयैव हि ह
रेर्लूमाययामोहितास्तु दितिजान्यभिनंदयन्॥ राघवोनिशिचराहतोपुनर्जानकीजगृहइय
नेकशः॥३२॥ ब्रह्मवाक्यमृतमेव कारयन्मातयैस्तमसिरोधयासुरान्॥ नियमेवसहितोपि
सीतयासोग्निसाक्षिकमन्वहिद्युक्तवत्॥३३॥ तेन वाधतमईयुरासुरायज्ञमीक्ष्यदसो
वमैथिली॥ तत्रनूमिशापथच्छलान्नृणांदृष्टिमार्गमपहायसास्थिता॥३४॥ गुरुहिजगतोवि
ष्णुब्रह्मणामसृजत्स्वयं॥ तेन तद्वचनंसत्तुनानृतंकुरुतेक्वचित्॥३५॥ नासत्यमप्यनृतंकुर्याद्व
चनंपारलौकिकं॥ ऐहिकंत्वसुरेष्वेवकचिधत्तेजनार्दनः॥३६॥ निजाधिक्यस्यविज्ञप्त्यै
कचिद्वायुस्तदाज्ञया॥ हितिब्रह्मत्वमात्मीयमधाज्ञापयितुंप्रभुः॥३७॥ नान्यःकश्चित्तद्व
राणांशापानामप्यतिक्रमी॥ अयोग्येषुतुरुद्रादिवाक्यंतोकुरुतेमृषा॥३८॥ येकदेशेन
सर्यंतुयोग्यष्वपिकदाचन॥ नविरिंचवचनंक्वापिमृषाभवतिकस्यचित्॥३९॥ एतदर्थो
वतारस्तुविष्णोर्भवतिसर्वदा॥ प्रविष्यन्त्वमोसादेवोल्लोकदृष्ट्यानुसारतः॥४०॥ रेमेरामो

॥५६॥

घे

ता०॥

नि०॥

णाविमुक्तोनास्करेणप्रनायथा॥ एवंरमालालितपादपल्लवः पुनश्चयज्ञैरयजत्स्वमेव
॥वराश्वमेधादिभिरात्मकामोरेमेभिरामोनृपतीन्विशिक्षयन्॥४१॥ रामस्यदृष्ट्वाहित्वन्येषा
मदृश्याजनकात्मजा॥ भूमिप्रवेशाद्दूर्ध्वंसारेमेसत्यश्शतंसमाः॥४२॥ एवंविधान्यगणि
तानिजनार्दनस्यरामावतारचरितानितदन्यपुंभिः॥४॥ शक्यानिनैवमनसापिहि
तानिकर्तुंब्रह्मेशशेषपुरुहूतमुखैःसुरेश्च॥४३॥ तस्येवमब्जाभवलोकसमाभिमाक्ष्य
कृत्वानुशासतउदीक्ष्यगुणाभिरायाः॥ विशेष्यमात्मसदनस्यहिकाक्षमाणाःवृंदारकाःक
मलजप्रतिनत्यशेसुः॥४४॥ श्यामंत्रुतेसहविभुर्नगमिष्ययाणंस्वीयायसद्मनइयेपदिदेश
वाया॥ त्रुद्रश्चलोकगमनायरघूत्तमस्यसंप्रार्थनेस्मवसमेत्यविभुंययाचे॥४५॥ एकोन
मध्यरघुपणसमस्तकाल्लोरद्राजगादवचनंजगतोविधातुः॥ वैशेष्यमात्मसदनस्यहिकं
स्समाणास्त्वामर्थयंतिविबुधाःसहिताविधात्रा॥४६॥ पुत्रस्तवेशाकमेल्प्रभवस्तथाहंपौत्रस्तु
पौत्रेवनोयदपित्वयियोग्यं॥ सिन्नावयंतिगुणिनस्तदहंहयसांगतुंस्वसद्मनतिपूर्वमितो

क

नवत॥४७॥यत्कार्यसाधनकृते विबुधार्थितस्त्वंप्रादुर्बभूथ निजरूपमशेषमेव॥ तत्साधि
तंहि भवतानदितः स्वधाम क्षिप्रंप्रयाहि हर्षं विबुधेषु कुर्वन्॥४८॥श्रीमहादेवउवाच भगवांस्त
दशेषमेव श्रुत्वार हस्यथ तनुःस्वपराहरस्य॥ दुर्वासनामयुगिहागमदाशुरामं भोजो
ज्यंक्षुधितमित्यसकृद्ब्रुवाणः॥४९॥सिद्धंनदेयमुतसाध्यमपीतिवाचंश्रुत्वास्यवाक्यसमय
जातमुरस्वहस्तात्॥५०॥अन्नंचतुर्गुणमदादमृतोपमानंरामस्तदाप्यनुभुजेथमुनिं
सुतुष्टः॥५०॥तृप्तोययाचसकलान्प्रतिकोपयानःकश्चिन्नमेर्थितवरंप्रददातुमीशः॥एवं
प्रतिज्ञकरऋषिःसहितस्यप्रतिज्ञांमोघांचकारभगवान्नतुकश्चिदन्यः॥५१॥कुर्वीततुतस्यहि
मुनेर्वरतोजयंचरामःसकृष्णातनुवास्वबलाज्जिगाय॥तस्मिंश्छिवेप्रतिगतेमुनिरूप
केवयाहीतिलक्ष्मणमुवाचरमापतिःसहः॥५२॥यकौतेतुयदारामाश्चकेरद्वेणसेविदोद्वा
रपालसकृतवास्तदालक्ष्मणमेवच॥यद्यत्रप्रविशेत्कश्चिद्धन्मितेतिवचोब्रुवन्॥तदंतरा
गतमृषिंदृष्ट्वामन्यतलक्ष्मणः॥५४॥दुर्वाससःप्रतिज्ञांतुरामंप्राप्यैवभज्यता॥अन्यथात्

ता०॥ नि०॥

यशोरामेकरोत्येषमुनिर्ध्रुवं॥५५॥राघवोज्ञनपितुमींकरोत्येवदयामयि॥ इतिमत्वाददौमा
र्गंसतुदुर्वाससेतदा॥५६॥स्वलोकगमनाकांक्षीस्वयमेवतुराघवः॥ इयंप्रतिज्ञाहेतुस्या
दिनिहन्मीसौकरोतु॥५७॥अस्यतबधुनिधनयागदवेतिचिंतयन्॥योहिस्वलोकमचिरा
ति दियूवावसलक्ष्मणं॥५८॥ इत्युक्तःसययौजगद्वनयथ्यौच्छिदराचवंध्यांसेनापवतस त
ददशातेर्युक्तोमुखांभोरहैः॥आसीच्छेषमहाफणामुसलभृद्दिव्याकृतिर्लांगलीपर्यंक
त्वमवाप्ययोजलनिधौविष्णोःशयानस्यच॥५९॥अथराघवःस्वभवनोपगतोविदधे
मतिंसहजनेरगिरिव्ले॥समघोषयच्चयइहेच्छतितत्पदमक्षयंसममदिमेत्वितिसः
॥६०॥श्रुत्वातुतच्चइहमोक्षपदेच्छवस्तेसर्वेसमाययुरथातृणमापिपील॥रामाज्ञयाग
मनराकिरभृतृणादेयेतनदीर्घभिविनोनहितेतदेच्छन्॥६१॥संस्थापयामासकुशंस्वरा
ज्येतैःसाकमेवचलवंयुवराजमीशः॥संस्थाप्यवालितनयंकपिराज्यचापिसुस्तंयमिजा
र पिघुवीरसमीपमायात्॥६२॥अथाहवायुनंदनंसराघवःसमाश्लिषन्॥तवाहमस्मि

||५८|| गोचरः सदा त्वया विना न्यथा ॥ ६३॥ त्वया सदा महात्तपः सुकार्यमुत्तमोत्तमं ॥ तदेव मे महर्षिर्यविरतपस्त्वया कृतं ॥ ६४॥ दशास्यकुंभकर्णकौ यथासुशक्तिमानपि ॥ जयं तन प्रियायमेत थैव जीव कल्पकै ॥ ६५॥ पयोब्धिमध्यगं च मे सुसज्जवान्य देव वा ॥ यथेष्टतो गमिष्यसि स्वदेहसंयुतोपि सन् ॥ ययथेष्टभोगसंयुतः सुरेशगायकादिभिः समीड्यमानसद्यशार मस्व मच्युरः सदा ॥ ६७॥ तवेप्सितं न किंचनकिंचित्कदापि देववा ॥ मृषा न वेत्थियथ मे पुनः पुनर्जविष्यसि ॥ ६८॥ इतीरितो मरुत्सुतो जगाद विश्वनायकं ॥ विदेहिपादपंकजे तवेश चन्त्विमुत्तमां ॥ ६९॥ सदा प्रवर्धमानया तया रमे ह मंजसा ॥ समस्तजीवसंचयात्सदाधिका हि मे स्फुसा ॥ ७०॥ न मोन मोन मोन मोनतो स्मितेसदापदं ॥ समस्तसद्गुणोच्छितं नमामि ते पदे पुनः ॥ ७१॥ इतीरिततथेति तं जगाद पुष्करेक्षणः ॥ जगाम धाम चात्मनस्तृणादिना सहैव सः ॥ खगामृगास्तृणादयः पिपीलिकाश्च गर्दभाः ॥ तदा सुरत्तमायतो नृचो नरास्तु किं पुनः ॥ ७२॥ सदेवना मन्त्रावना त्सदा सुतत्त्ववेदिनः ॥ यतोत्र वं स्ततं स्तुतो ||५८||

MEMORIAL

स

ता०

नि०

ति

ययुः पदं हरे सदा ॥ ७४॥ अतैः समावृतो विभुर्ययौ दिशां ततं दोत्तरां ॥ अनंतसूर्य दीधितिं दुरंतसद्गुणार्णवः ॥ ७५॥ सहस्रसूर्यमंडलज्वलत्किरीटमूर्धजः ॥ सुनीलकुंतलावृताऽमितेंदुकांतिसन्मुखः ॥ ७६॥ सुरक्तपद्मलोचनः सुविद्युदाभकुंडलः ॥ सुहासविद्रुमाधरः समस्तवेदवाग्रसः ॥ ७७॥ दिवाकरौघकौस्तुभप्रभासकाररुकंधरः ॥ सुपीवरान्नतोरसज्जगद्धरासयुग्मकः ॥ ७८॥ सुवृत्तदीर्घपीवरोल्लसद्भुजद्वयांकितः ॥ जगद्विमथ्यसंभृतः शारोस्य दक्षिणे करे ॥ ७९॥ शरेण येन विष्णुना ददौ च लक्ष्मणानुजे ॥ ८०॥ सशस्यसतेन निर्मितो हतो मधुश्च कैटभः ॥ शरेण येन चाकरोत्पुरीं च माधुराभिधां ॥ ८१॥ समस्तसारसंतु सूदनो वधान्मधोः सुतीरसाह्वयं ॥ शरेण येन चाकरोत्पुरीं च माधुराभिधां ॥ ८१॥ समस्तसारसंत्तुसूदनो वधान्मधोः सुतीरसाह्वयं ॥ शरेण ये न चाकरोत्पुरीं च माधुराभिधां ॥ ८१॥ समस्त सारसं

॥५९॥

दरेवलित्रयी॥उदारमध्यभूषणोल्लसत्कटिस्थगांबरः॥करींद्रसत्करोरुयुक्सुवृत्तजानुमं
डलः॥क्रमाल्पवृत्तजंघकः सुरक्तपादपल्लवः॥८६॥लसन्नखारुणमणिद्युतिरराजराघ
वोऽधिकं॥असंख्यसत्सुखार्णवः समस्तशास्त्रसत्तनुः॥८७॥ज्ञाननेत्रात्प्रयुग्मान्मुख
वरकमलात्सर्ववेदार्थसारं सत्त्वाब्रह्मांडबाह्यांतरमधिकरुचा भासयंभासुरास्यः॥
॥८८॥सर्वान्नीराजनयेन्स्वकरवरयुगेनार्थिनामादधानः प्रायाद्देवाधिदेवः स्वपदमभि
मुखस्थोत्तराशां विशोकां॥८९॥दग्धैश्चेत्रहनूमान्स्रवदमृतमयं पुष्पवृंदायुतानसी
तासेवाखिलाख्यां विषयमुपगताश्रीरितिह्रीरथैकां॥द्वैधाभूता दुधाव व्यजनमुच्चय
तः पुष्पवृंदं शुभ्रौ रंप्रोच्चदंष्ट्राननानासकलगुणतनुभूषिताभूषणैः स्वैः॥९०॥साक्षा
च्चक्रं तनुस्तयैः नरतस्थचक्रे दधद्दक्षिणेनायान्सव्यतटवशेखवरम्नृ छखात्मकः शत्रुहा॥
अग्रेब्रह्मपुरोगमाः सुरगणा वेदाश्च साकारकाः पश्चात्सर्वजगज्जंगामरघुपं यांतं निज

॥५९॥

व

ता०॥

नि०॥

धामतं॥९१॥तस्य सूर्यसुतः सर्ववानरादक्षिणे नमनुजास्तु सव्यतः॥रामचंद्रमुचरि
तानि तस्य ते कीर्तयंत उत्थैर्हृतयंयुः॥९२॥गंधर्वैर्गीयमानो विबुधमुनिगणैरञ्ज
सिभूतिपूर्वैर्विदोदारार्थवाग्भिः प्रणिहितसुमनाः सर्वदास्तूयमानः॥सर्वैर्भूतैश्च भ
व्यात्स्वनिमिषनयनैः कौतुकाद्वीक्ष्यमाणश्चायाच्छेषगरुत्मदादिकनिजैः संसे
वितस्वपदः॥९३॥ब्रह्मरुद्रगरुडैः सशेषकैः प्रोच्यमानसुगुणोरुविस्तरः॥आररोह विभु
र वरं शनैस्तत्र दिव्यवपुषो न वस्तदा॥९४॥अथ ब्रह्मा हारस्तुतां जगादेदं वचो विभुं॥त्वद
ज्ञया मया दत्तं स्थानं दशरथस्य हि॥९५॥मातॄणां च पितॄलोकं स्नयुता द्विदितागतः॥अ
नहर्या स्तयाकसाकेकेयाप्यपि सद्गतिः॥९६॥स्तुत्वा पितृन्रूतो नैषांगच्छत निरयानि ति॥
तथापि सा यदा वेशाश्च कारत्वयशोभनं॥९७॥निकृतिर्नाम सा शिक्षा मया तमसि शाप्य
ते॥केकयी तु बलान्लोकान्॥प्राप्सानैवाचलान्कथित्॥९८॥पश्चान्मुक्तिमतीयस्मा

व

॥६०॥ त्वयासायुक्तमेवतत्॥मंथरा तु तमस्येध पातितादुष्टचारिणी॥९९॥सीतार्थं ये हि निं
दन्ति ते त्वया तामहत्तमः॥प्रायश्चोराक्षसास्ते हि पिकृष्णा त्वमागते॥१००॥शेषायास्यंति त
च्छेषाश्च षाविंशो कलौ युगे॥गते चतुःसहस्राष्टतमे गा त्रिंशतोत्तरे॥१०१॥अथ येत्व स
दानोऽजमकरदेकलिप्सवः॥त्वया सहागतास्तेषां विधेहि स्थानमुत्तमं॥२॥अहं न वः सु
रेशाद्याः किंकरास्म तवेश्वर॥यच्च कार्यं महास्माभिस्तदप्याज्ञापयाशु नः॥३॥इत्युदी
रितमाकर्ण्य शितानंदेन राघवः॥जगाद त्वावगौ नीरं सुस्मिताधरपल्लवः॥४॥जगद्गुरु
त्वमादिष्टं मयाते कमलोद्भव॥गुर्वादेशानुसारेण मर्यादिष्टा वसद्गतिः॥५॥अतस्त्वयाप्र
देया हि लोका एषां मदाज्ञया॥हरिदिस्थितं वज्जानासि त्वमेवैकः सदा मम॥६॥इतीरितो हर
ने विविज्ञानी कंजसंभवः॥पिपीलिका तृणांतानां ददौ लोकाननुत्तमान्॥७॥वैष्ण
वान्संततत्वाखे नान्न्यासीतानि कान्विदुः॥ते जरामृतिहीनाश्च सर्वदुःखविवर्जि ॥६०॥

ता०॥ नि०॥

ताः॥८॥संसारमुक्ता न्यवसंस्तत्र नित्यसुखाधिकाः॥ये तु देवा इहोद्भूता नृवानरशरी
रिणः॥९॥ते सर्वे स्वांशिता मा पुनस्तन्मेदेविविदादने॥असुरा वेशतस्तो तु नगाममनुजम्म
तु॥१०॥पिता मृतो पुरा यस्मान्मम जातुर्न वेतीतदा॥तयोश्च तपसा तुष्टश्च क्रेता वजरा
मरो॥११॥पुराश्च यं भूस्तेनो नो दर्पादिमृतमंथने॥प्रसंह्यापि बतो दवे देवीशाता दु
दुपेक्षितो॥१२॥पीतो मृतेषु देवेषु युध्यमानेषु दानवैः॥ते दैत्रयात्महस्ते तु रक्षा
ये पीतया सुतनू॥१३॥तस्माद्दोषादापतुस्तावासुरत्वावमर्दिनं॥अगदः कालतस्त
क्रादेहमापनिर्जातनु॥१४॥रामाज्ञयैव कुर्वाणो राज्यकुससमन्वितः॥विभीषण
श्च धर्मात्मा राघवाज्ञापुरस्कृतः॥१५॥सेनापतिर्धनेशस्य कल्पमावीत्स राक्षसान्॥
रामाज्ञया जांबवांश्च न्यवसत्पृथिवीतले॥तन्नायथर्थं जांबवत्यास्तदर्थं सुतपश्च
रन्॥१७॥अथ योरचूर्णाप्रवरः सुराद्भिनिःस्वयैकतन्त्वान्यवसत्सुरालये॥१८॥द्विती

धा

॥६१॥

यया ब्रह्मसदस्यधीश्वरस्तेनार्चितोऽथापरया निजालये ॥ तृतीयरूपेण निजं पदं प्र-
नुव्रजन्तमुच्चैरनुगम्य देवताः ॥ अगम्यमर्यादमुपेत्य चक्रमाद्दिलोकयन्तो निवि-
दूरतोऽस्तुवन् ॥ ब्रह्मामरुन्मारुतसूनुरीशः शेषो गरुत्मान्हरिजः शक्रकाद्याः ॥
क्रमादनुव्रज्य तु राघवस्य शिरस्यथोऽऽज्ञां प्रणिपत्य निर्ययुः ॥ स्वं स्वं च सर्वे सदनं सुराय-
युः पुरंदराद्यास्तु विरिंचपूर्वकाः ॥ मरुत्सुतोऽथो बदरीमवाप्य नारायणस्यैव पदं सिषेवे ॥ समे-
शास्त्रोद्धरीतं हरेर्वचो मुदा नदाश्रौ मुत्रपुदेन संन्नरंनू ॥ वदंश्च तत्त्वं विबुधर्षभाणां सदा
मुनीनां च सुखं ह्युवास ॥ रामाज्ञया किंपुरुषेषु राज्यं चकार रूपेण तथापरेण ॥ रूपैस्तथा-
न्यैश्च समस्तसद्मन्युवास विष्णोः सततं यथेष्टं ॥ इत्थं स सर्गाद्यं छतकोटिविस्तरैरामाय-
णानारनपंचरात्रैः ॥ वदांश्च सर्वान्सहितं ब्रह्मसूत्रान्याव साणानि सुखोऽद्रामन्तू ॥

स्त ॥६१॥

ता०॥

नि०॥

रामोऽपि सार्धं पवनात्मजेन ससीतया लक्ष्मणपूर्वकैश्च ॥ तथाग्रजन्मप्रमुखैश्च पार्षदैः संसेव्यमा-
नोऽन्वयवसत्स्वयोध्यां ॥ कदाचिदीशः सकलान्वनारानेकं विधायाहि पतीव शेते ॥ पृथक्ससंव्यूह्य
कदाचिदिच्छया रमरमेशामितसद्गुणार्णवः ॥ इत्येशेषपुराणेष्वयः पंचरात्रेष्यटवच्च ॥ नार-
ताश्चैव वेदेष्वामुहाराभायणादपि ॥ परस्परविरोधस्य हानान्निर्णीत तत्त्वतः ॥ युक्त्या बुद्धि-
बलाच्चैव विष्णोरेव प्रसादतः ॥ बहुकल्पानुसारेणमर्थयं सन्ते कथा दिता ॥ नैकग्रंथाश्र-
यात्तस्मान्नाशंक्यात्र विरुद्धता ॥ क्वचिन्माहायासुराणां व्यत्यासः प्रतिलोमता ॥ उक्ता ग्रंथेषु
तस्माद्धि निर्णयोऽयं कृतो मया ॥ एवं वेमापाषु नेवाशंक्या विरुद्धता ॥ सर्वकल्पसमत्वायं पा-
रंपर्यक्रमः सदा ॥ पुंव्यत्यासनत्त्वोक्तिः स्यात्पुराणादिषु क्वचित् ॥ कृष्णमाह तथा कृष्णो
धनंजयशरैर्हतान् ॥ शतं दुर्योधनादीस्ते द्रुद्रिष्य इति प्रत्तुः ॥ भीमसेन हतास्तत्त्वज्ञ-
यं तब हवाक्यतः ॥ विस्तारे भीम निहताः संकाये ऽर्जुन पातिताः ॥ उच्यते बहु वस्वान्ये

वस

॥६२॥

पुंम्प्रयासससामाश्रयात्॥ विस्तारे कृष्णानिहता बलभद्र हता इति॥ उक्तं नेव क्वचित्काल व्य
त्यासोपि क्वचिद्भवेत्॥ यथा सुयोधनं भीम आह सत्कृष्णसंनिधौ॥ इति वाक्येषु बहुषु ज्ञा
यते निर्णयादपि॥ अनिर्णये तु कृष्णस्य पूर्वमुक्तागतिस्ततः॥ व्यत्यासास्त्वेवमाद्याश्च प्रा
तिलोम्यादयस्तथा॥ दृश्यंते भारताद्येषु लक्षणग्रंथतस्त्वतः॥ ज्ञायते बहुभिर्वाक्यैर्निर्णयश्च
घ्यतस्तथा॥ तस्माद्धि निर्णयिग्रंथानाश्रियेव च लक्षणं॥ बहुवाक्यानुसारेण निर्णयोयं मया कृ
तः॥ उक्तं लक्षणशास्त्रेषु च कृष्णाद्वैपायनोदिते॥ त्रिनाराययोनजानातिरीतीनां तथैव च॥ व्य
त्यासादीनस्मन्नेदान्वेदाद्यर्थं तथा वदेत्॥ सयातिनिरयं घोरमन्यथाज्ञानसेनवं॥ इत्यन्येषु च
शास्त्रेषु तत्र तत्रोदितं बहु॥ व्यत्यासः प्रातिलोम्यं च गोमूत्रीप्रघसस्तथा॥ उक्षणः सुधुरः सांकु
सत्यन्नेदाः प्रकीर्तिताः॥ इत्यादिलक्षणान्यत्र नोच्यंते न्यप्रसंगतः॥ अनुसारेण तेषां तु निर्ण
यः क्रियते मया॥ तस्मान्निर्णयशास्त्राल्लाग्राह्य मतद्बुधिंन्नेषुभिः॥ इतीरिता रामकथापरा मया

॥६२॥

ता०॥

१

समस्तशास्त्रानुसृते भवापहा॥ पठेदिमां यः शृणुयादथापि वा विमुक्तबंधश्चरणं हरेर्व्रजेत्॥
॥१४३॥ ॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्ण
ये श्रीरामचरिते परंधामप्रवेशो नाम नवमोध्यायः॥ ॥९॥ ॥रामावतारः समा
प्तः॥ छ॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ द्वापरेथ युगे प्राप्ते त्वष्टाविंशतिमे पुनः॥ स्वयंभुशर्वशक्रा
द्या दुग्धाब्धेस्तीरमाययुः॥१॥ पयोब्धेरुत्तरं तीरमासाद्य विबुधर्षभाः॥ तुष्टुवुः पुंडरीकाक्षमक्षयं पुरु
षोत्तमं॥२॥ नमो नमो गण्यगुणैकधाम्ने समस्तविज्ञानमरीचिमालिने॥ अनाद्यविज्ञानतमोनिह
न्त्रे परामृतानंदपदप्रदायिने॥३॥ स्वदत्तमाल्यानुविपातनकोपतो दूर्वाससः शापत आशु हि श्रिया॥
शक्रे विहीने दितिजैः पराजिते पुरा वयं त्वां शरणं गतास्म॥४॥ त्वदाज्ञया बलिनासद्धानावराब्धि
रीशस्य परे रचाल्यं॥ वृंदारकामंदरमस्य बाहुभिर्न शेकुरुद्धर्तुमिमे समेताः॥५॥ तदा त्वया निहृ
बलत्वहेतुतो यानंतनामा गरुडस्त्वदंसके॥ उत्थाप्य चैकेन करेण मंदरो निधापितस्तं सहस

नि०॥

३

||६३|| ता

त्वयावहत्व॥६॥पुनःपरीक्षद्भिरसौ गिरिःसुरैःसहासुरैरुन्नमितस्तदंसतः॥व्यत्रूपयित्वा
न विह्वलान्पुनश्च तेत्वदीक्षयापूर्ववद्दुत्थिताःप्रभो॥७॥पुनश्च वामेन करेण वीस्वरे निधा
य तं स्कंधगं तस्य मस्य॥न्यपास्यपयोब्धिंसहितःसुरासुरैर्मथ्नाव तेनाब्धिमथाप्यमथ्नाः॥८॥कृत
श्च कद्रास्तनयोत्रवासुकिर्नेत्रंत्वया कश्यपजः सनागराट्॥सुमंथुरब्धिंसहिताःत्वयासुराः
सहासुरादिव्यपयोघृताधिकं॥९॥नेच्छंत पुच्छं दितिजास्य मंगृह्णते दित्यथा भुजंग गृह्य वि
षोल्बणं॥श्रावाश्च ते नो विबुधास्तु पुच्छं त्वया समेताः भुजंग गृह्य तदाश्रयाः॥१०॥अथातिना
रादविशत्सुकांचनो गिरिःसुपानात्कमठत्वमेव॥तं कच्छपात्मा त्वसुरस्य पृच्छेद्ययनंन्यधा
यं पुरा लीलयैव॥११॥उपर्यधश्चात्मनि नेत्रगोत्रयोश्चयापरेण विज्ञातासमेधिताः॥ममं
थुरब्धिं तरसा मदोत्कटाःसुरासुराःक्षोभितनक्रचक्रं॥१२॥शांतेषु तेषेकठरक्रमस्त्वं सुधारसाप्ये
मुदितो ह्यमथ्नाः॥तदाजगद्ग्रासिविषसमुत्थितं त्वदाज्ञया वायुरथाकरे निजे॥१३॥कलेःस्व

||६३||

रूपं तदतीवदुःसहं वरान्विधातुःसकलैश्च दुःस्पृशं॥करे विमथ्यास्तबलं विधाय ददौ सविं नि
द्रिरिशाय वायुः॥१४॥स तत्पिबन्कंठगतेन तेन निपातितो मूर्छित आशु रुद्रः॥हरेः करस्पर्श
बलात्ससंज्ञामवाप नीलोस्य गलस्तदासीत्॥१५॥अथ तदोज्ञां पुरतो विधाय निधाय पात्रे त
पनीयरूपे॥स्वयं तनिर्मथ्य बलोपपन्नं पपौ स वायुस्तदु तास्य जीर्णं॥१६॥अस्य तुपपानाच्च
बभूव शान्तिः शिवस्य शीर्षण्यस्य करावशिष्टं॥अमूल्लिङ्गैः सर्वजगत्सुपूर्णं पीता विकारो न
बभूव वायोः॥१७॥कलेः शरीरादभवन्तु नागाःसवृश्चिकाःश्वापदयातुधानाः॥अथ तयाब्धौ
तु विमथ्यमाने सुराभवत्तामसुरा अवापुः॥१८॥उच्चैःश्रवा नाम तुरंगमोभूत् करीत थैरावतना
मधेयः॥अन्ये च दिक्पालगजा बभूवुर्वरं तथैवाप्सरसां सहस्रं॥१९॥तथायुधान्याभरणानि
चैव दिव्यो कल्पः पारिजाततरुश्च॥तथैव साक्षात्परमित्रिरोचो बभूव ततो स्तभं ल्लोकसारं॥२०॥
अथ हिरापद्मापि निसदेहा बभूव तत्रापरया स्तनत्वा॥ततो भवान्दाक्षिणता द्रु नासुधाक

||६३||

॥६५॥

मंडलं कलशांच परेण ॥२१॥ प्रगृह्य तस्मिन्निरगात्समुद्राद्धन्वंतरिर्नाम हरिस्मा(प) ॥ति
ततो भवद्ध्वस्तगतं दितेः सुताः सुधामरं कलशांचापजह्रुः ॥२२॥ मुकुंदरूपा शक्तिमतापि दैत्या
न्सस्यच्युतान्कारयता वधाय ॥ ततो भवाननुपमसुत्तमं वपुर्बहूभूव दिव्यप्रमदात्मकं तरन् ॥२३॥
श्यामं नितंबार्पितरत्नमेखलं जांबूनदाभांबरभृत्सुमध्यमं ॥ बृहन्नितंबं कलशोपमस्त
नं सत्पुंडरीकायतनेत्रमुज्ज्वलं ॥२४॥ समस्तसारं परिपूर्णसद्गुणं दृष्ट्वैव तत्संमुमुहुः सु
रारयः ॥ परस्परं ते मृतहेतुतो रिक्ताः विरुध्यमानाः प्रदद्रुः स्म ते करे ॥२५॥ सममं सुधायाः
कलशां विभज्य निपाययास्मानिति वंचितास्त्वया ॥ धर्म छलं पापजनेषु धर्म इति त्वया ज्ञापयि
तुं तदा हे ॥२६॥ यद्यत्कृतं मे भवतां पदीह संवादहेवो द्विभजे सुधामिमां ॥ यथेष्टतो हं विभजामि
सर्वथा न विश्वसध्वं मयि केन चित्क्वचित् ॥२७॥ इति प्रहस्याभिहितं निशम्य स्त्रीभावमुग्धास्तु त
थेति ते वदन् ॥ तत्त्वसंस्थाप्य पृथक्सुरासुरांस्त्वं वातिरूपोच्छलितान्सुरेतरान् ॥२८॥ सर्वान्म
वदृशा निरीक्ष्य लज्जितान् ॥

ना

ना०॥ ४ नि०॥

स्प्यह दृशो मिलयन्नेस्य बोध ः॥ निमीलिता सेषु सुरेषु देवता न्यपायय ः साध्वमृतं ततः पुमान् ॥२९॥
रूपेण नूत्नापि बतः सुधां शिरो राहोर्न्यकृन्तश्च सुदर्शनेन ॥ तेनामृतार्थं हि सहस्रजन्मसु प्र
तप्यमूर्यस्तपश्चारिणो वरः ॥३०॥ स्वयं च नुवतेन न वान्करेस्य बिंदुं सुधां प्रास्य शिरो जहार ॥ शि
रस्तु तस्याग्रहतामवाप सुरैः समाविष्ट मथास बाहुः ॥३१॥ छिन्नः कबंधस्य शुचा दसागरे त्व
या स्थितो द्यापि हितत्र सोमृतः ॥ अथासुरास्त्वप्रपतन्नुदायुधाः समस्तशास्तेपि हतास्त्वया रणे
॥३२॥ कलिस्तु सब्रह्मवराद जेयो हतेन च वै तं पुरुषेषु संस्थितः ॥ तस्यार्थदेहा समनूद स्मी
स्तन्मुत्रकादोषगणास्त्व सर्वशः ॥३३॥ अथैदिरा वक्षसि ते समाश्रिता त्वत्कंठगं कौस्तुभमासयातन ॥
यथा विनागं च सुरेषु दत्तास्त्वया तथान्येपि हितत्र जाताः ॥३४॥ इत्थं त्वया साध्वमृतं सुरेषु दत्तं
हि मोसस्य निदर्शनाय ॥ नवेधि माशा नियतं सुराणां नैवासुराणां सकथं च न स्यात् ॥३५॥ उत्सा
ह युक्तस्य च तत्र तापन्न वधि राहो रिव दुःखरूपं ॥ कलिस्त्वयं ब्रह्मवरादिदानीं प्रबाधि ते स्मा

ल
न

DR BHAU DAJI

॥६५॥ सकलाऽप्रजाख्य॥३६॥अज्ञानमिथ्यामतिरूपतोऽसौ प्रविश्य सद्ज्ञानविरुद्धरूपः। त्वदाज्ञ
यातस्य वरोऽब्जजेन दत्तः सद्यो विश्वशिवं चकार॥३७॥ कदागमोऽसत्यकुयुक्तिबाधो महित
दन्यश्च हरिस्तु समर्थः॥ वेदाश्च सर्वे सह शास्त्रसंघा उत्सादितास्तेन न संति तद्य॥३८॥ तत्साधु
न्नूमाववतीर्य वेदानुध्दृत्य शास्त्राणि कुरुष्व सम्यक्। अदृश्यमज्ञेयमतर्क्यमुपकल्पि निलानह्
दयेखिलस्य॥३९॥ सच्छास्त्रशस्त्रेण निहत्य शीघ्रं पदं निजं देहि महाजनस्य॥ नूतेनवर्तो हि ते ॥६५॥ न
निहंता त्वमेक एवाखिलदुःशक्तिपूर्णः॥४०॥ ततो नवं तं शरणं गता वयं तमोनिहं ते निजबोध
विग्रहं॥ इतीरितस्तैरनयं प्रदाय सुरेश्वराणां परमोप्रमेयः॥४१॥ प्रादुर्बभूवामृतनूरिहायां वि
शुद्धविज्ञानघनस्वरूपः॥ वसिष्ठनामा कमलोद्भवान्मजः सुतोऽस्य शक्तिस्तनयः पराशरः॥४२
तस्यात्तमसोऽपि तपाः वरधीः सुतामम स्यादिति तद्धि रदंदौ॥ उवाच चैनं नगवान्सुतो षितो वसो
र्मदीस्य सुतास्ति शोचनना॥४३॥ वने मृगार्थं चरतोऽस्य वीर्यं पपात नार्यां मनसा गतस्य। तच्छेन

३।

ता०॥ ५ नि०॥

म

हंसेप्य दहौ स तस्यै दातुं तदन्येन तु युध्यतोपतत्॥४४॥ जग्रास तं त्स्य वधूर्यमस्य सुर्वल्ल
स्छमेना जगृहुस्म दाशाः॥ तेद्भर्मतो नृमियुनं स्वराज्ञे न्यवेदयन्सोमपि वसोः समर्पयत्॥
॥४५॥ पुत्रं समादाय सुतासुतस्मै ददौ सुताम्न् दयमत्स्यराजः॥ कन्या तु सा दाशराजस्य सद्मन्य
वर्धतातीव सुरूपयुक्ता॥४६॥ नाम्ना तु सा सत्यवतीति तस्यां तवात्मजो हं च विता सम्य जापि॥ इ
तीरितश्चक्रधरेण तां मुनिर्बगाम मार्तंडसुतां समुद्रगां॥४७॥ उत्तारयंतीमथ तत्र विष्णुः प्रा
दुर्बभूवाशु विशुद्धचित्तनुः॥ विदोषविज्ञानसुखैकरूपाप्यजो जनान्मोहयितुं मृषेव॥४८॥
योषित्सु पुंसो ह्यजनीव दृश्यते न जायते क्वापि बलादि विग्रहः॥ यथा नृसिंहाकृतिरा विरा
सीत्तं नास्तथा निन्यतनुस्त्वतो विभुः॥४९॥ आविर्नवेज्योषितिना मलोहस्तथापि मोहाय निदर्शी य
यन्तया॥ स्त्रीपुंप्रसंगान्परतोऽयतो हरिः प्रादुर्नवस्येष विमोहनंजनं॥५०॥ अतो मलो शोय मितिस्म
मन्यते जनाः श्रुनः पूर्णगुणैकविग्रहे॥ द्वीपे च गिन्याश्च यमस्य विस्वकन्यकाशते ज्ञानमारी

॥६५॥

विमंडलः॥५१॥प्रकाशयन्नंडबहिस्तथांतःसहस्रलक्षामितभानुदीधितिः॥अगण्यदिव्याग
गुणार्णवःप्रभुःसमस्तविद्याधिपतिर्जगद्गुरुः॥५२॥अनंतशक्तिर्जगदीश्वरेश्वरःसमस्तदो
षातिविदूरविग्रहः॥शुभ्रमरतकवर्णोरक्तपादाब्जनेत्राधरकरनखरसनाग्रश्चक्रशीखाक्ष
रेखः॥रविकरवरगौरंचर्मवैणंवसानस्तदिदमलब्जदासंदीप्यवृंददयानः॥विस्तीर्ण
वक्षाःकमलायताक्षोबृहद्भुजःकंबुसमानकंठः॥समस्तवेदान्मुखतःसमुद्गिरन्यनीतवं
द्राधिककांतिसन्मुखः॥प्रबोधमुद्रानयोदोर्द्वयान्वितोयज्ञोपवीताजिनमेखलोल्लसन्
॥५५॥दृशामहाज्ञानचुडंगदक्षमुज्जीवयानोजगदस्यरोचत॥सलोकधर्मान्निरिरक्षया
पितुर्द्विजत्वमाप्याशुपितुर्ददोनिर्व॥५६॥ज्ञानेतयोःसस्मृतिमावृतस्तदाप्रयस्तचार्वंवर
मात्मानोददौ॥द्वैपायनःसोथजगाममेरुंचतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमानः॥उपेत्यवेदानखि
लान्सुरेभ्योददौमुनीन्यस्वयथादिसृष्टे॥सर्वाणिशास्त्राणितथैवकृत्वाविनिर्णयंब्रह्मसू

॥६५॥

५

ता०॥

नि०॥

त्रकार॥५८॥तच्छ्रुत्वब्रह्मगिरीशमुख्याःसुरामुनीनांप्रवराश्वतस्मात्॥समस्तशास्त्रार्थनि
दर्शनान्मकंवकुमेहोनारतनामधेयं॥५९॥वेदानमंत्रंविधातृशंकरप्रधानकंस्तन्मुखतः
सुरेशुतं॥अथोगिरीशादिमनोनुशायीकलिर्ममारासुसुखाश्रयेशोरेः॥निकृत्तशीर्षेणिगवान्मु
खीरितेःसुराश्वसद्धानसुधारसंपपुः॥अथोमनुष्येषुतथासुरेषुरूपांतरैःकलिरवाविसिष्टः॥ततो
६ मनुष्येषुवसन्नुसंस्थितोविनाशयन्नुत्थवहीर्यवितंतयत्॥ततोनृणांकालबलासुमंदमायुर्म
तिंकर्मववीक्ष्यकृष्णः॥६२॥विव्यासवेदान्सविचुस्तुतुर्थंविकेनथंभागवतंपुराणं॥येयेवसंत
स्तमसानुविष्टास्तांस्ताननुवाक्येस्तमसोविमुंचन्॥नारलोकस्सपथिप्रयातेकीटव्यपश्यन्नुरा
वकृष्णः॥नवमराजाकुशरीरमेतत्संक्रेतिनेदृत्रनदसोननम॥६४॥अथसंक्रेदेहंनृपतिंवकारपु
रस्तनर्कंनृपल्लसुलुब्धे॥लोकान्ससकीटत्वमुपेत्यकृष्णप्रसादतश्चाशुबभूवराजा॥तदेवतनेसर्व
नृपाःप्रणेमुर्ददुःकरंचाप्यपथेवनेश्याः॥उवाचतंतंजगन्मुक्तिमीमांस्तवक्षणेदातुमहंसमर्थः॥६५॥

॥६७॥ तथापि सोमार्थमवाप्य विप्रतनु विमुक्तो नवमत्प्रसादात्॥ ज्ञानं च तस्मै विमलं ददौ सः महीं च सर्वां ॥६७॥
बुभुजे तदंते॥ त्यक्त्वा तनुं विप्रवरश्च मे सपदं हरेराप सुतश्च वेदी॥ देवं बहुस्सस्मृतिबंधतः सत्य
मोत्र यद्व्यासतनुर्जनार्दनः॥ बहून्यविंद्यानि च तस्य कर्माण्यशेषदेवेशसदोदितानि॥ अथास्य
पुत्रत्वमवाप्नुमिच्छुश्च वारं रुद्रः सुतपस्तदीयं॥ ददौ च तस्मै भगवान्वरं तं स्वयं च तत्रैव तपो
विमोहयन्॥ विमोहनायासुरसर्गिणां प्रभुः स्वयं करोति व्रतपः प्रदर्शयेत्॥ कामादिदोषांश्च
मृषैव दर्शयेत्तावता तेस्य हि संतिकुत्रचित्॥ ततस्त्वरण्योः सबभूव पुत्रकः शिवोस्य सोन्व
च्छुकनामधेयः॥ शुकीहि भूत्वा ह्यगमद्घृताची व्यासं विमथ्नंतमुतारणीतं॥ अकामयत्का
मुकवत्स भूत्वा तयार्थितस्ते शुकनामधेयं॥ तत्रैव त्वरण्यास्तनयं स सृष्ट्वा विमोहयंस्तत्त्वमार्गे
ष्वयोग्यान्॥ शुकं तमाशु प्रविवेश वायुर्व्यासस्य सर्वार्थमथास्य सर्वं॥ ज्ञानं ददौ भगवान्सर्ववि
दात्मा भारतं भागवतं पुराणं॥ शेषाय शैलं मुनिमाविशन्ददाविवाशः सुमंतुमपि वारुणिं मु
नि॥ ब्रह्मा विशन्नमुनं वैशंपायनं शाकस्वजैमिनिमथाविशद्विभुः॥ कृष्णास्य पादापरिसेवनो

ता० ७ नि०

त्सुकाः सुरेश्वरा विविशुरासु तान्मुनीन्॥ समस्तविद्याप्रतिपाद्यतेष्वसौ प्रवर्तकोस्तान्विदधे
हरिः पुनः॥ नृणां प्रवर्तकं पैलयजुषां च प्रवर्तकं॥ वैशंपायनमेवैकं द्वितीयसूर्यमेव च॥ चक्रे
थ जैमिनिं साम्नामथर्वांगिरसामपि॥ सुमंतुं भारतस्यापि वैशंपायनमादिशत्॥ प्रवर्तने मानु
षेषु गंधर्वादिषु वान्मजं॥ नारदं पाठयित्वाथ देवलोके प्रवर्तये॥ आदिशत्समजो सौयरोमांचाद्दौ
महर्षिणी॥ नंभारतपुराणानि महारामायणानि च॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रवृत्त्यर्थमथादिशत्॥ नमा
क्रो विशत्स्वमदेवः कृष्णासेवासमुत्सुकः॥ स तस्मै ज्ञानमविलं ददौ द्वैपायनः प्रभुः॥ सनत्कुमारप्रमुखा
श्चक्रे योगप्रवर्तकान्॥ नृणां दिव्यकर्मयोगस्य ज्ञानदत्वामलं प्रभुः॥ जैमुनिं कर्ममीमांसाकर्तारमकरो
त्प्रभुः॥ देवमीमांसकाद्यंतकृत्वा पैलमथादिशत्॥ शेषं च मध्यकरणपुराणान्ययताकरोत्॥ शैवा
न्पाशुपतांश्चक्रे संशयार्थं सुरद्विषां॥ वैष्णवान्पंचरात्रांश्च यथार्थज्ञानसिद्धये॥ ब्रह्मांश्च वेदतत्त्वं चक्रे पु
राणग्रंथसंग्रहान्॥ रवं ज्ञानं पुनः प्रापुर्देवाश्च नृषयस्तथा॥ सनत्कुमारप्रमुखा योगिनो मानुषा
स्तथा॥ कृष्णाद्वैपायनात्प्राप्य ज्ञानं ते मुमुदुः सदा॥ समस्तविज्ञानगतस्त्रिवक्त्रैर्विनाय वि

॥६८॥

ज्ञानमहादिवाकरः॥ निरस्य चाज्ञानतमो जगत्ततं प्रकाशते भानुरिवावभासयन्॥ तनुर्भुवि
ज्ञानसुरेंद्रपूर्वकैः सदासुरैः सेवितपादपल्लवः॥ प्रकाशयंस्तेषु सदात्मगुह्यं मुमोद मेरो वनयो
बदर्यां॥८८॥ ॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये
व्यासावतारे दशमोध्यायः॥ ॥७॥ ॥ॐ॥ शशीकपुत्रादभवत्पुरूरवास्तस्यायुरायोर्न
हुषो ययातिः॥ तस्यास पत्नीयुगलं सुताश्च पंचाभवन्विष्णुपदैकभक्ताः॥१॥

॥६८॥

ना०॥

॥११॥

नि०टी०॥

॥ॐ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः॥ एवं व्यासावतारं निरूप्य इदानीं पश्चादनन्तरं कृष्णस्य वैशेष्यात्तन्निर्णय इ
त्यतस्तद्दर्शयिष्यन् श्रीकृष्णपांडवकथावक्तुं तद्वंश्यपौरेयानाह॥ शशीकपुत्रादिना॥ शशीकस्य सोमस्य पु
त्राद्बुधात्पुरूरवा अभवत्॥ तस्य पुरूरवस आयुरभवत्॥ आयोर्नहुषः नहुषाद्ययातिः॥ तस्य ययातेः प
त्नीयुगलमास॥ विष्णुपदैकभक्ताः पंच सुताश्चाभवन्॥१॥ एतदेव विशदयति॥ यदुश्चेत्यादिना॥ देवया

शशीकपुत्रादभवत्पुरूरवास्तस्यायुरायोर्नहुषो ययातिः॥ तस्यास पत्नीयुगलं सुता
श्च पंचाभवन्विष्णुपदैकभक्ताः॥१॥ यदुश्च तुर्वसुश्चैव देवयान्यां व्यजायत॥ द्रुह्युश्चानुश्च पू
रुश्च शर्मिष्ठावार्षपर्वणी॥२॥ यदोर्वंशेऽभवच्चक्रवर्ती कार्तवीर्यार्जुनोऽभवत्॥ विष्णोर्दत्तात्रेय
नाम्नः प्रसादाद्योगवीर्यवान्॥३॥ तस्यान्ववाये यदवो बभूवुर्विष्णुसंश्रयाः॥ पुरोर्वंशे च भ
रतश्चक्रवर्ती हरिप्रियः॥४॥

नी शुक्रसुता व्यजायत जनयामास वार्षपर्वणी वृषपर्वणो दानवस्य पुत्री व्यजायतेत्यनुवर्तते॥२॥ यदोर्देवया
नीजस्य पुत्रस्य वंशे कार्तवीर्यः स्वांशे अर्जुनश्चेत् चक्रवर्तिषु प्रियव्रतादिषु परिगणितः तद्दर्शयति॥
विष्णोरिति॥ योगवीर्यवान् अणिमाद्यैश्वर्यसामर्थ्यवान्॥३॥ तस्य कार्तवीर्यार्जुनतुल्यस्यान्ववाये वंशे वि
ष्णुसंश्रयाः कृष्णाश्रयाः पुरोः शर्मिष्ठाकनिष्ठपुत्रस्य वंशे जनतो दुष्यन्तपुत्रः सोपि कार्तवीर्यार्जुनतुल्य इत्याह
चक्रवर्तीति॥ तत्सर्वं भावयति हरिप्रिय इति॥४॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

तद्वंशजस्तस्य नरतस्य वंशे जातः कुरुर्नाम राजा तदन्वये तस्य कुरोरन्वये वंशे प्रतीपो नाम सम्भूतो जातः । तस्य प्रती
पस्य कथम्भूताः पुत्राः त्रेताग्निवर्चसः आहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्यपचनेति नामात्रया । नोग्नित्रयकान्तयः
॥५॥ त्रीन्पुत्रान्दर्शयति ॥ देवापीतिरिति ॥ अथेत्यनेन निर्देशक्रमेणैव तेषां मुख्यत्वमिति दर्शयति ॥ कथं छ
तनो ज्येष्ठत्वोक्तिर्गुणज्येष्ठत्वापेक्षया घटत इत्यत आह ॥ गुणज्येष्ठ इति ॥ तत्र देवापेस्तदानीं वंशे नास्तीत्या
ह ॥ त्वग्दोष इत्युक्त इति ॥६॥ तपसः फलमाह विष्णोरिति ॥ स देवापिः बाह्लीकपुत्रिकापुत्रतां यात अस्यां यो

तद्वंशजः कुरुर्नाम प्रतीपोऽभूत्तदन्वये ॥ प्रतीपस्याभवन्पुत्रास्त्रयः त्रेताग्निवर्चसः ॥५॥ देवापि
श्री रथ बाह्लीको गुणज्येष्ठस्तथा शंतनुः ॥ त्वग्दोषयुक्तो देवापिर्जगाम तपसे वनं ॥६॥ विष्णोः प्रसादात्स
कृतयुगे राजा भविष्यति ॥ पुत्रिकापुत्रतां यातो बाह्लीको राजसत्तमः ॥७॥ हिरण्यकशिपोः पुत्रः
प्रह्लादो भगवत्परः ॥ वायुना च समो विष्णोर्महाबलसमन्वितः ॥८॥ ॥७॥ ॥७॥७॥

जायते पुत्रः स मे भविष्यतीति न्यायेन मातामहपुत्रतां यात इति वह ॥ राजसत्तम इत्यनेनेतरराजापेक्षया
महान्विशेषोऽस्तीति सूचितं ॥७॥ स कुत इत्यत आह ॥ हिरण्येति ॥ बाह्लीकस्य प्रह्लादत्वादनुयुक्तं ॥ राजसत्तम
त्वमिति भावः ॥ अन्योऽपि विशेषोऽस्तीत्याह ॥ वायुनेति ॥ तत्फलं माह महाबलेति ॥८॥ ॥७॥७॥

तस्य ज्ञापकमहत्त्वेनेति ॥ जायमानेनेति मित्तेनन्तरसावेगेन प्रह्लादः किमर्थमत्र इत्यत आह ॥ त्वष्टारेति ॥
त्वमेः नारस्य सर्पणसंहरणकर्तव्य ॥९॥ प्रतीपपुत्रतां प्राप्य बाह्लीकेषु राजाभवदित्यर्थः ॥ अस्य बाह्लीकस्य
सोमदत्त आत्मजो जातः स पूर्वक इत्यत आह ॥ रुद्रेति ॥ रुद्रेषु मध्ये पत्नतापानामा रुद्रपूर्वमित्यर्थः ॥ सोमद
त्तस्य त्रयः प्रार्थिताः प्रसिद्धाः सुताः बभूवुः ॥ ते त्रयः पूर्वक इत्यत आह ॥ रुद्राणां मध्य इति त्रयो रुद्र इत्यर्थः ॥७॥

येनैव जायमानेन ततरसा भूर्विदारिता ॥ त्वष्टार सर्पणो विष्णोरङ्गनामानुमेव सः ॥९॥ प्रतीपपुत्रतां
प्राप्य बाह्लीकोऽप्यभवन्नृपतिः ॥ रुद्रेषु पत्नतापाख्यः सोमदत्तोऽस्य चात्मजः ॥१०॥ अजैकपादहिर्बुध्न्य
विरूपाक्ष इति त्रयः ॥ रुद्राः सोमदत्तस्य बभूवुः प्रथिताः सुताः ॥११॥ विष्णोरङ्गनामानुस्तौ भूरिर्भूरि
श्रवा शल्यः ॥ शिवादिसर्वरुद्राणां वेशादरतः स्तथा ॥१२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

श्री

त्रयो रुद्राः किमर्थमुत्पन्नाः इत्यत आह ॥ विष्णोरिति ॥ त्वष्टार सर्पण इत्यनुवर्तते ॥ आत्मुमेवेति स वधस्व
नेषां नामध्येयान्याह भूरिरिति ॥ ननु त्रयाणां रुद्रत्वाविशेषे तेषु भूरिश्रवसः त्वष्टारतयुक्तेति बलं च कथं मु
त इत्यत आह ॥ शिवादीति ॥ भूरिरिक्तशिवादिसर्वरुद्राणामावेशात्तथाचरतोवरेण शिवस्य विशेषः ॥
॥१२॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

अत्रतेषुमध्येअतिबलोजातःपरमात्मविच्चजातः॥सद्रव्यविशेषेष्वन्यावेश्यादिनिमित्तयतिबल
त्वंनीरिश्रवसोजातमितिनावः॥वरस्तयेत्युक्तेविष्णोतितदर्थहीत्यादिना॥तदर्थंनीरिश्रवसोतिबल
त्वार्थे॥१२॥तेनराज्ञुनाअस्यासमेसोमदत्तायवरोदत्तश्चकिमितितत्राहत्वदिति॥तवशत्रूणामभिभ
वकर्त्तात्वंविष्यतितदर्थंबलवीर्यगुणोपेतः॥१४॥तदर्थंमयाविष्टेनविष्यतियज्ञशालस्थत्वेनविष्यति॥
इतिसवरादत्तइतिपूर्वसंबंधः॥नीरिश्रवसोतिबलत्वेकारणमुक्तोपपन्नःसंहरति॥सोमदत्तसुतोत्र

नीरिश्रवातिबलस्तत्रासीत्परमात्मवित्॥तदर्थंहितपस्तप्तंसोमदत्तेनशन्तव॥१३॥दत्तोव
रश्चतेनास्यत्वत्रातीपाभिभूतिकृत्॥बलवीर्यगुणोपेतानाम्नान्नीरिश्रवाःसुतः॥१४॥त्वंवि
ष्यतिमयाविष्टोयज्ञशालइतिस्मह॥तेननीरिश्रवाजातःसोमदत्तसुतोबली॥१५॥पूर्वोद
धेस्तीरगतेगासिन्नेवगंगायुतःपर्वणिपापूर्णितोब्धिः॥अवाक्षिपत्तस्यनिर्बादविंदुर्शशापेनम
थाब्धयोनिः॥१६॥ ॥७॥ - ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥स्तनो ॥७॥

रिश्रवास्तेनवरादिनिमित्तेनबलोजातः॥१५॥एवंबाह्लीकवंशमुक्त्वाशंतनुवंशमुक्तमह॥पूर्वोदधे
रित्यादिना॥पूर्वस्यांदिशिविद्यमानस्योदधेःसमुद्रस्यतीरप्रतिगतेप्राप्तेसतिनित्यसापेक्षत्वात्समा
सःपर्वणिअमावास्यायांगंगायुतइत्यनेनगंगासागरसंगमइतिसूचयति॥पूर्णितःउच्छलितत्यन्तए
वतस्यच्छासन्नवस्यसुतनोदेहेनिर्बादविंदुस्वोदकविंदूनवाक्षिपत्॥अथविंदुप्रक्षेपानंतरंटनमब्धिं
किमितिशशापेत्याह॥१६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महाभिषगिति॥प्रसिद्धोनरेश्वरोनृपतिःराजात्वत्त्वापुनस्तद्देहपातनानंतरंशंतनुर्नामधेयोजनिष्यसे
नथैषाविष्णुपदीगंगातत्रापिदेहेद्वयेनवतस्तवनार्याभविष्यति॥७॥नुनुदितीयदेहःशंतनुरितिकिमर्थं
नामत्यत्रआह॥शांतइति॥एतामयाशांतान्नवत्स्यकःत्वंतनुत्वमात्यःशांतस्त्वेनिर्दिष्टव्यं॥ततस्त्वदस्मा
देवशंतनुर्जनिष्यसेतिपूर्वेणसंबंधः॥इत्युक्तप्रकारेणरीतःशप्तःअथशापानंतरंसमहाभिषक्॥१८॥

महाभिषङ्नामनरेश्वरस्त्वंभूत्वापुनःशंतनुनामधेयः॥जनिष्यसेविष्णुपदीतथैषात
त्रापिभार्याभवितोत्रविष्यति॥७॥शांतोनभवत्येवमयादित्तस्तेनतनुत्वमात्योसितत्तःशंश
तनुःइतीरितःसोथनृपाबभूवमहाभिषङ्नामहरंस्मृदाश्रयः॥१९॥सतत्रभुक्त्वाचिर
कालमुर्वींतनुंविहायापसदोविधातुः॥तत्रापिनिष्ठन्सुरवृंदसंनिधौददर्शगंगांस्खलितां
बरांसकौ॥२०॥ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ ॥

तत्रजन्मनिचिरकालंबहुकालंउर्वींभुक्त्वातनुंदेहंविहायत्यक्त्वाविधातुःब्रह्मणःसदःसभामाप्राप्त
वान्॥तत्रसदसिसुराणांदेवानांवृंदस्यसमूहस्यसंनिधौसमीपेतिष्ठन्पस्खलितांबरांस्खलितंकिंचि
त्पतितंअंबरंवस्त्रंयस्यासातांस्वकान्तार्यंगंगांददर्श॥१९॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

तद्युसदःसु ब्रह्मसदनस्य सभासु अर्वाङ्मुखेषु नग्नस्त्री निरीक्षणमनुचितमिति बुध्या अधोमुखेषु सत्सु रागा
त्स्नेहातिशयात्स्वकीयां नारीं निरीक्षमाणं प्रत्यक्षमसौ जनो ब्रह्मा पुनस्तवान् किमिति ॥ यथा त्वं मर्त्य एव पुरा शन्त
नुर्येव नृपतिर्भावी कालस्य पर्यन्तरेणाक्रमेण नापराधे पूर्वं दत्तः शापः ॥ शीघ्रमेव फलप्रदोऽस्त्विति तेनावः
इतीरितो वरुणः तत्क्षणस्तदुत्तरक्षणात् वनाम्नाः शन्तनुर्नृपतिः बभूव ॥ तत्रापि गंगां स्वकीयां दयितामवाप्य
तया गंगाया बभूव हृष्टगणानुवर्षपूगान् मुमोद हृष्ट एव । निन्ये यः ॥२१॥ अथ शन्तनोः गंगायाः पुत्रोत्पत्तिप्रकारे

॥७१॥ अर्वाङ्मुखेषु द्युसदःसु रागांगा निरीक्ष्यमाणां पुनरात्मसञ्ज्ञः ॥ उवाच मर्त्यो नृपतिर्भवाशु ॥७१॥
शप्तो यथा त्वं हि पुरामयैव ॥२०॥ इतीरितस्तत्क्षणतः प्रतीपात्सुत्वनाम्ना नृपतिः स शन्तनुः ॥ अ
अवाप्य गंगां दयितां स्वकीयां तया मुमोदाष्टगणानु बह्वीः ॥२१॥ अथाष्टमो वसुरासीद्द्युर्दीर्घ
नामा वरांगिनाम्नस्य बभूव कन्या ॥ बभूव तस्याश्च सखी नृपस्य सुविदनाम्नो दयिता सनाम्नी ॥२२॥

वक्तुमाह । अथाष्टम इत्यादिना ॥ दिवप्रतिपादकनामयस्यासौ तथा द्योनामक इति यावत् अस्य द्युनाम्नो वसोः व
रांगिनाम्नी नार्यभिन्नवासीत् तस्याः वरांगिनाम्न्याः सखी च बभूव ॥ सा केत्यत आह ॥ नृपतिस्येति ॥ सुविदनाम्नो
नृपस्य दयिता सनाम्नी वरांगिनामसमाननामधेययुक्ता ॥ सापि वरांगिनाम्नीतियावत् तस्याः सखी अभून्नु ॥२२॥

तस्याः सखीत्वमुनतायाः जरया मृतेश्च विध्वंसहेतोः नाशार्थं स्वमनसा रतीं दुह्यत्ती वसिष्ठधेनुं बभ्रुं तस्य गृहे बधे बर्ध
आनीतु वादेवी वसुनायापति द्युनामानं वसुं नोदयमास प्रेरितवती किं सामर्थ्या केनाभिकात सा धेनुरित्युत
उक्तं ॥ जरापहानं दनीनामधेयामिति ॥२३॥ तया स्वस्य नार्या प्रातरुस्वामिभ्यस्मिनु स्नेहातिमिन्नादपरैः
भ्रात्रादिभिः अन्वितः अथ गां वधनानन्तरं तान्वसून् विदद्वासिष्ठशापः उक्ते मन उक्ते वसिष्ठस्य स्कैइति

सा तस्या जरामृतिविध्वंसहेतोर्वसिष्ठधेनुं स्वमनस्यमती ॥ जरापहानीं दिननामधेयां बभ्रूपतिं
श्चोदयामास देवी ॥२३॥ तया द्युनामा स वसुः प्रचोदितो भ्रातृभिः स्नेहात्सन्मुनिरन्वितापरैः ॥ बबं
धनां गामथ तां वसिष्ठशापवां वसिष्ठः स्वकृकमलोद्भवः ॥२४॥ अथ धर्मवृत्ता अपि ताः तमानु
षीयां निद्रुतं यत्कृतेन सर्वं एव ॥ धर्मच्युताः सन्तथा शापयुराप्यन्तां अन्ये पुनः क्षिप्रमयो विमोक्षथ ॥२५॥

च्युरिति हेतुगर्भं ॥२४॥ किमिति शशापेत्यत आह ॥ अधर्मेति ॥ अधर्मेण वृत्तः प्रवर्तमान हर्षानेन तथा हेतु
गर्भमेतत् तत्कृतेन केन निष्ठवसुकृतेन सर्वे एव धर्मच्युताः सक्रनिष्ठाद्युनामा वसुरष्टानामायुराप्यतां प्राप्नुयात्
तु अन्यस्य क्षिप्रं अविलम्बेन जननानन्तरमेव अनन्तशापादिमोक्षयथ मुक्ता भविष्यथ ॥२५॥ ॥७०॥७॥

DR BHAU DAJI

॥७२॥ यावदांगिनाम्नीपतिंद्युनामानंकुमार्गेऽधर्ममार्गेविदयामासप्रेरितवतीसाचनरेषुमनुष्येष्वैवेतिनाम्नाज ॥७२॥
नाअन्नन्तकाख्यादितिशेषः॥तयापयुःस्वभर्तुःद्युनामावसोःभीष्मजन्मनिमृतोमरणकारणत्वंब्रुडेनप्राप्नु
यात्॥ननुस्त्रीकृत्यपुरुषस्यमरणहेतुरित्यतउक्तंपुंस्त्वमितिगंधर्वप्राप्नुयात्पुंस्त्वशक्तिबलेनेत्यर्थः॥२६॥
असौद्युनामावसुःब्रह्मचर्येनैष्ठिकब्रह्मचर्यैकनिष्ठायास्यसतयोक्तःतयोदपत्न्याःमहान्मरणपर्यंतवि

प्रबोदयामासत्वयाकुमार्गेपतिंहिंसांवेतिनरेषुजाता॥अन्नन्तकापुंस्त्वसमाश्रयेणापत्न्यमृ
तोःकारणत्वंब्रुडेत॥२६॥नवत्वसौब्रह्मचर्यैकनिष्ठामहान्विरोधश्चतयोन्ववेत॥सगर्भ
वासाष्टकदुःखमेवसमान्तुतोशरतल्पेशयानः॥२७॥मृत्युष्टकोगामपिवेदनांसप्रापोतुश
स्त्रैर्बहुधानिकृत्तः॥इतीरितास्तेकमलोद्भवेनज्ञात्वासमुत्सृज्यनगांप्रणेमुः॥२८॥ ॥७॥

रोधश्चनवेतसद्युनामाअष्टानामायुषेआत्मवान्गर्भवासाष्टकंगर्भवासाष्टकेननिमित्तेनप्राप्य्यदुःख
हृवमाप्यतानयाशरतल्पेशयानः॥२७॥अतएवशस्त्रैःबहुधानिकृत्तःसदेकदेवमृतीमृतीनामष्टकेनोशी
तोवसुइत्यादितावेदनादुःखप्राप्नोतुइतिशशापेतिपूर्वेणासंबंधः॥इतीरितास्तेवसवःनेशापप्रदवध्याः
गांसमुत्सृज्यगंगांप्रणेमुःप्रह्वीभावपूर्वविज्ञापितवंतः॥२८॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

नी०टी० ॥११॥ नि०१०॥

किमिति॥वयमानुषीयोनिंमितिशेषः॥नावामुत्रामोनप्राप्नुमः॥गर्भत्वैवाप्राप्नुमस्त्वावतेवश्यापस्यसा
र्थक्यादितिभावः॥अयंद्युनामासर्वविन्तुसर्वज्ञःनवतस्तवोशेनयुक्तश्चनवेनतयाखिलानोस
र्वेषांनोस्माकंबलमुपेतुप्राप्नोतु॥२९॥इत्येवमीरितवसुभिरितिशेषःवसिष्ठसंरक्षनश्चयंनुवातथा
स्त्वितिउदिताःवसवःसुरापगांगांप्रतियुः॥तयाहनोगंगांतुचुः॥किमिति॥तत्रवउदरेजायेमहिंडिनि

नमानुषीगर्भमवाप्नुमोवयंनवत्वयंसर्वविल्किंतिमोक्ष॥महात्रवेत्ताचवदंशायुक्तस्त
याबलेनोखिलनामुपेतु॥२९॥इतीरितास्त्रिवस्त्रदिताःस्वयंचुवावसिष्ठसंरक्षनसुरापगां
ययुः॥तुर्वांनुस्तयेनोमुदरेवयंतेजायमहिक्षिप्रमस्मान्हनत्वं॥३०॥इतीरितासावस्म
शुवव्रतेन्योप्यपायत्वमथप्रियत्वं॥तेषांसदेवाअनहकमेषांदीर्घायुषंतान्सुषुवयशंतनाः॥३१॥

ष्यामः॥अस्मान्क्षिप्रंअविलंबेनअहजहीत्यर्थः॥३०॥इतीरितासागंगापिहृत्यावसुभ्योवरंवव्रेक
थंनुतंजातमात्रशिशुहननेप्यपापत्वंपापराहित्यंतेषांआत्मनःस्वस्यसदाप्रियत्वंचनववतोहनने
पिप्रेमनाशोमाभूदितियावत्॥अथेषामेकंदीर्घायुषंवरंवव्रेइतिपूर्वेणान्वयःतान्वसून्शंतननाःसको
शोत्सुषुवे॥३१॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु तावतीशिशूनां क्रमेण हनने क्रियमाणे कथं शंतनुना। न निवारितमित्यत आह॥ अविघ्नत इत्यादि॥
अविघ्नतः निर्विघ्नतः तान् शिशून् हंतुमेव नत्वन्यथाबुध्या प्रतीपस्य शंतनुपितुर्दक्षिणोरुं समाश्रिता
तत्रोपविष्टेत्यावत्॥ नन्वेवमन्यथाबुध्यैव समाश्रितेति किं तस्यादित्यत आह। अकामिनीवेति॥ अ
कामात् कामरहितापि विडंबनात् विनोदात् कामिनीव तत्किं प्रयोजनं इत्यत उक्तं। तत्सुतेति॥ तस्य

अविघ्नतस्तान्विनिहंतुमेव पुरा प्रतीपस्य हि दक्षिणोरुं॥ समाश्रिता कामिनिवत्स्वकामा
त्तत्सुतनार्यात्निवितुं विडंबनात्॥३१॥ तेनैवोक्तो न वमे सुतस्य नार्यायितो दक्षिणोरुः स्थि
तासि॥ भागो हि दक्षो दुहितुः स्नुषायाः नार्यं भागो वाम इति प्रसिद्धः॥३२॥ ॥७॥ ॥७॥

प्रतीपस्य पुत्रः शंतनुस्तस्य नार्यात्निवितुं दक्षिणोरुं समाश्रितेति पूर्वेण संबंधः॥३१॥ तेन प्रतीपेनैवमसु
तस्य नार्या नैवेति उक्ता॥ तत्र हेतुमाह यतन इति॥ दक्षिणोरु स्थितात्वं पि कथं सुतस्य नार्येत्यत आह॥ भागो
हीति॥ दक्षिणभागो हि दुहितुः पुत्रिकायाः तथा स्नुषायाश्च भागः तथा वामो भागो नार्या भाग इति प्रसिद्धः
॥ अत्र तथा च दुहितृत्वात्मनो वे सिद्धे परिशेषात्स्नुषात्वं सिद्धमिति सुतस्य नार्या भवेत्यर्थः॥३३॥ ॥७॥

सा गंगा ते प्रतीपे न सुतो मम कासीति त्वं कासीति न पृच्छेत् अयोग्यस्य कर्मणः कर्त्रीमपि मां इदं कर्तव्यमिति
न निवारयेत्॥ मत्कर्मणः मया क्रियमाणस्य कर्मणः कारणं नैव पृच्छेत्॥३४॥ यदा तु कदाचित्त्वया णाकासीत्ति
वक्तानो मध्ये एकमपि करोति एषः नैव पुत्रः तदा अहं त्वदीयं सुतं विसृज्य गच्छेयमित्यर्थः॥ इति गंगया दी
रिते सति प्रतीपो राजा पितयानयाक्षिप्तोऽवदत्॥३५॥ तथैव तेन प्रकारेण तत्त्वं वधूः उक्ते व भागं गयास्ते वरः

उवास सा तेन नमो सुतास्ते कासीति पृच्छेन्न तु मां निवारयेत्॥ अयोग्यकर्त्रीमपि कारणं च मत्क
र्मणो नैव पृच्छेत्कदाचित्॥३४॥ यदा त्वया णामीप्वेकमेष करोति गच्छेयमहं विसृज्य॥ तदा त्व
दीयं सुतमित्युदीरिते तथेति राजाप्यवदत्प्रतीपः॥३५॥ तथैव पुत्राय च तेन तद्वचो वधूत्वमुक्तं मु
क्ते वचनाच्च नद्याः॥ कनीयसे सा ह्यवदत्सुतस्तेनान्यः पतिः शंतनुरेवमे वृतः॥३६॥ ॥७॥

सा तेन प्रतीपेन कनीयसे कनिष्ठाय शंतनवे उक्ता॥ कस्मात् वचनात् नद्यायाः गंगायाः वचनात् त्वं मत्सुताय मे प्रसं
गं कथयेत्यवरूपात्॥ ननु कनीयसे एव किमर्थमुक्तमित्यत आह॥ साहीति॥ हि यस्मात्ते सुतः शंतनुरेवमेम
यापतिर्वृतो गंगीकृतो नान्यो बाह्लीकादिर्वृत इत्यवदत् तस्मात्कनीयसे उक्तमित्यर्थः॥३६॥ ॥ ॥७॥

ततःप्रतिज्ञेन शंतनुः शंतनुतो शंतनोः सकाशात् अष्टपुत्राननुक्रमेणाप्यसत्सु अन्यहननतु। ननु दकमेषा दीर्घायुषमिति स्वयमेव वरस्य प्रार्थितत्वात् कथमष्टमं पहर्तुमुद्युक्तवतीत्यत आह॥ गंतुमिति॥ ततः शं तनोः सकाशात् गंतुमिति निश्चयमाधाकृत्य सा गंगा मृषेव हर्तुमिव उद्योगं चकार हि यस्मात्तस्मात् दूरस्थार्थे न युक्तमित्यर्थः॥३७॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥७४॥ ततस्तु सा शंतनुतोऽष्टपुत्रानवाप्य सत्सु अन्य हननतया अष्टमं॥ गंतुं ततो मतिमाधाय हर्तुमिवो ॥७४॥

द्योगं सा हि मृषा चकार॥३७॥ अवस्थितिर्ना तिसुरवाय मानुषेयतः सुराणामथ ह वर्त्तितुं॥ रे

छन्नतस्या हि बभूव मानुषो देहो नराणां हि तदा स शंतनोः॥३८॥ तौ पुत्र निधनोद्युक्तौ न्य

वारयत शंतनुः॥ कासि त्वं हेतुना केन हंसि पुत्रान् शुभांस्तवन्॥॥३९॥ ॥ ॥ ॥

यदपि सा आगन गंतुं किमर्थं निश्चितवतीत्यत आह॥ अवस्थितेरिति॥ यतः कारणात्सुराणां देहयुक्तानां सतां मनुष्ये मनुष्यसमीपे अधिकरणा सत्यमवस्थितिरवस्थानं अतिसुखाय न भवति॥ अतएव कारणात् गंतुं प्रतिमुक्त्वा गंतुमैच्छत् हि यस्मात्तस्या गंगाया मानुषो देहो न बभूव॥ मूलरूपेणैव शंतनोः समीपे स्थितवतीत्यर्थः॥ मृषोद्यो गंगमनं संपन्नमित्यत आह॥ तामिति॥ पुत्रस्याष्टमस्य निधने मरणे उद्युक्तां शंतनुर्न्यवारयत निवारि तवान् तेन जहीति निवारणेन तु मा स्म वारयेदिति समयो भग्नः॥ तथा त्वं कासीति न पृच्छेदिति द्वितीयो ऽपि समयो भग्नः तथा नृशंसवत् केन हेतुना पुत्रान् हंसीति पृष्टः कारणं च मत्कर्मणा पृच्छेदिति। त्रितीयोऽपि सम

पाठः द्रष्टव्यः॥

नी०॥ ॥११॥ नि०टी०॥

ननु जातमात्र शिशुहननेन राक्षसि त्वं असि ध्रुवं कथं कासीति संशयमूलक प्रश्ने इत्यत आह॥ रूपामिति॥ नव रूपसुरवरस्त्रीणां रूपमिव प्रतीयत इत्यर्थः॥ तेन कारणेन त्वदीयं त्वया क्रियमाणं कर्म प्रापकं पापसाधनं न भवेत्॥ हि यस्मात्तस्मात् अत्र शिशुहननेन कर्म मे पिमहत्कारणं स्यादिति तत्कारणप्रश्ने घटत इत्यर्थः॥४०॥ तस्मात्सामान्यतोऽपि निश्चितमपि तत्कारणं यदि मच्छोत्रं मम श्रवणेंद्रियं श्रोतुं हनने कर्मणि महीतितर्हि वद इत्यर्थः॥ शुभे इति संबोधनेन इदं शिशुहननं पापसाधनं न भवेदिति निश्चितमेवेति सूचयति॥ इतीरिता

रूपसुरवरस्त्रीणां नवतेन न पापकं॥ भवेत्कर्म त्वदीयं तु महत्कारणमत्र हि॥४०॥ तत्कारणं वदस्व

मेयदि मच्छोत्र महीति॥ इतीरिता वदत्सर्वं प्रियये च सुरापगा॥४१॥ न धर्मा देवतानां हि ज्ञातव्या

स स्थिरं नृषु॥ कारणादेव हि सुरा नृषु वासं प्रकुर्वते॥४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुरापगा गंगा सर्ववसूनां शापप्रकारं तत्कृतं स्वप्रार्थनमित्यादि सर्वं पूर्ववृत्तं वदत् उक्ता प्रियये

वेत्यर्थः॥४१॥ ननु सर्वकाल्यानंतरमेव कुतो ययावित्यत आह॥ धर्मा इति देवतानां देवदेहेन

स्थितानां नृषु देहं प्राप्तेषु चिरं बहुकालं ज्ञावासः ज्ञातत्वेन वासो न धर्मो हि यस्मात्तस्मात् अययाः

वित्यर्थः॥ नन्विति पूर्वकस्मात्कारणादेव हि सुर विद्यमाने देवता देहा अपि नृषु समीपवासं प्र

[illegible]

॥७५॥ तत्कारणापगमे चस्खलोयांतिकुतः कारणापिगमे सत्यत्रान वा स्थानं हपी धर्मोपीत्यर्थः॥ नके ॥७५॥
वलमनवस्थानं धर्मो वस्थानेपि तादृशो धर्मोस्तीत्याह॥ तथा विध इत्याना॥४३॥ दिवौकसां दे
वानामवसतैः नृजातैः प्राप्तमनुष्यदेहैः सुरैरप्यदृश्यत्वंअनुपलभ्यमानत्वंमसंस्पर्शः स्पृष्ट
त्वाभावः॥ व्यसनाभिषंगो संभाषणाभाव इत्यादिगुह्योधर्मस्त्वयतः कारणात्सांगोपांगपूर्वत्र त्वरि वरुणदेवं

कारणोपगमे यांतिधर्मोप्येषां तथा विधः॥ अदृश्यत्वमसंस्पर्शोह्यसंभाषणमेव च॥४३॥
सुरैरपि नृजातैस्तु गुह्यधर्मो दिवौकसां॥ अतस्तं वरुणं देवं पूर्वं त्वं त्वरिमप्यमुं॥४४॥
नृजातशैतनुंत्यक्त्वा प्रययौ वरुणालयं॥ सुतमष्टममादाय भर्तुरेवाप्यनुज्ञया॥४५॥
वयोद्योगानिवृत्तासा ददौ पुत्रं बृहस्पतेः॥४५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वरिमप्यमुं॥४४॥ नृजातं नृषुजातं शंतनुं त्यक्त्वा वरुणस्यालयं लोकं प्रययावित्यर्थः॥ किंञ्च य
मेव गतवतीनेत्याह सुतमिति॥ भर्तृरनुज्ञैव वधोद्योगात्पुत्रवधप्रयत्नवृत्ता सांगोपांगम्यष्टमसु
वरितसुतमादायेति॥ पुत्रेनीत्वा किंकृतवतीत्यत आह॥ ददाविति॥ बृहस्पतेः॥४५॥ ॥७॥

बृहस्पतिवशे किमर्थं ददावित्यत आह॥ देवव्रत इति॥ असौ देवव्रतो देवव्रतनामाष्टमपुत्रो मात्रा गंग
यानुशासनाय वेदविद्याशिक्षणाय देवगुरो बृहस्पतेस्तद्वशे दत्तः संवत्सराणां शतार्थं परिमितमिति
यावत्॥ अखिलान्स्वयोग्यान्वेदान्समभ्यसत्॥ तत्रेतिकर्तव्यतामाह॥ तद्वशगः तस्य देवगुरोर्वशे स्थितः
तत्र अवधेयान्तरान्मामनोयस्य सनशाटवं भूतः सन्समभ्यसदित्यर्थः॥४६॥ ततो वेदाभ्यासनानंतरं अस्य
देवव्रतस्य मात्रा गंगया जगतो लोकानां गरीयसि श्रेष्ठे अनंतपारे नविद्यते तो विनाशः पारो मितिश्च यस्यासौ

देवव्रतोसावनुशासनाय मात्रा दत्तो देवगुरोः शतार्थं॥ संवत्सराणामखिलांश्च वेदान्समभ्य
सत्तद्वशगांतरात्मा॥४६॥ ततश्च मात्रा जगतां गरीयस्यनंतपारेखिल सद्गुणार्णवे॥ रामे
नृगूणामधिपप्रदत्तशुश्रावतत्त्वं शतार्धवर्षं॥४७॥ स पंचविंशत्युनरष्टकानामसद्रा॥ पित्रा
न्यस्य पते नृगूणां॥ माता समानीय निजे तटे वसंस्थापितः प्रापइत्तं स्वपित्रे॥४८॥ ७॥

तथाखिलाः पूर्णाश्च ते सतो निर्दोषागुणास्तेषामर्णवे इव तस्मिन् नृगूणामधिपे रामे नाम विरामइति याव
न तत्प्रदत्तः देशप्रदत्तः शतार्थवर्षपंचाशद्वर्षपर्यंतपरमात्मादितत्त्वं शुश्राव॥४७॥ स देवव्रतः पुनस्तत्त्वश्रवणान
तरं अस्मिन्नेव नृगूणां पतेः सकाशात् अष्टकानां वर्षाणां पंचविंशतिः पंचविंशतिपर्यंतं अशास्त्रोपित्वान्यस्य गतत्यथा
हारः॥ तेनान्यस्थ स्थापित इति समानकर्तृकत्वं मात्रा गंगया समानीय निजतटे संस्थापितः किमर्थं स्वा

सदेवव्रतस्तत्रतटेगंगांविष्णुपदींशरपंजरेणशरैःकृतेनपंजरेणाबध्वाविजह्रेजलक्रीडांचकारअ
स्यदेवव्रतस्यपिताशंतनुस्तदेवक्रीडासमयएवमृगार्थीमृगयुर्व्रजंस्तनुमध्यंतृषितोगंगांप्राप्तोमं
गामृतायानवीतेतोयमुदकंयस्यास्तानथाक्रांतांविलोक्यनृपश्चनृसुविस्मितोभवदित्यर्थः॥४९॥ततस्त
दनंतरंसशंतनुरस्याःगंगायाःनिरुदकस्यहेतुंज्ञप्त्यैकारणज्ञानार्थंमार्गयामासविचारितवानृतदामा

सतत्रबध्वाशरपंजरेणगंगांविजह्रेस्यपितातदैव॥व्रजन्मृगार्थीतृषितोविलोक्यनुगं
गामृतोयामभवत्सुविस्मितः॥४९॥तमार्गयामासततोस्यहेतुंज्ञप्त्यैतदाश्चैवददर्शसूनुं॥क्री
डंतमस्त्रेणबभूवसोपिक्षणाददृश्यःपितृदर्शनादनु॥५०॥मीमांसमानंतमवाप्यगंगासुतं
समादायपतिंजगादच॥अयंसुतस्तेपरमास्त्रवेत्तासमर्पितोवीर्यबलोपपन्नः॥५१॥छ॥

र्गणेकृतेसतिस्वकीयंसूनुंसुतंदेवव्रतंअस्त्रेणक्रीडंतंददर्शपश्यदित्यर्थः॥सोपिदेवव्रतोपिपितृदर्श
नात्शंतनुदर्शनात्अनुअनंतरमेवक्षणात्क्षणमात्रेणादृश्योबभूवेत्यर्थः॥५०॥मीमांसमानंको
यमितिविचारयंतंशंतनुंसुतंभीष्मंपतिंशंतनुंअयंदेवव्रतःपरमास्त्रवेत्तापिजानातीतितथा
वीर्यपराक्रमःबलंशक्तिःताभ्यामुपपन्नोयुक्तः॥५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेनचसुतस्याग्रजाःस्त्रीस्थितिस्वरूपसंस्थितायाताःप्राप्ताःहरेःविष्णोःपादारविंदसंस्पर्शेनात्यंतपवित्रम
दीयमयिविद्यमानेविष्णुपदीजलेननुदेहान्पिधायअत्यक्तात्वंचानेनसुतेनमोदमानःसन्नुतान्मृ
तानृपतिमावशोकमाकर्षीः॥५२॥इत्युक्त्वागंगामुंदेवव्रतंप्रदायशंतनवेस्वयमदृश्यतामप्रत्यक्षतामग
त्॥राजाशंतनुःतंसमादायस्वगृहंप्रययौ॥अथगृहप्रतिगमनानंतरंयुवराजस्यभावयोवराज्यंतन्निमि

अस्याग्रजास्त्रीस्थितिमेवयाताहरेःपदाब्जसुपवित्रजले॥तनुर्मदीयंप्रपिधायनस्मातान्मा
शुचानेनचमोदमानः॥५२॥इतिप्रदायामुमदृश्यतामगात्गंगातमादाययौस्वकेगृहे॥रा
जाभिषिच्याथचयौवराज्यमुमोदतत्सद्गुणदर्पितान्तरः॥५३॥पुनःसपत्रानुमतोबृहस्पतेरवाप
वेदान्पुरुषायुषोधनः॥रामात्तथास्त्रापुनरस्त्रवापतावद्भिरब्दैःत्रिशतैःस्वतन्त्रं॥५४॥ ॥ ॥

त्तंअभिषिच्यस्थापयित्वातत्सद्गुणदर्पितःतस्यदेवव्रतस्ययेसतोगुणास्तैःदर्पितःसंतोषितःनृशमुमोद॥५३॥पुनर
पिसस्वस्यपुत्रःशंतनुनानुमतेःसम्मतस्तेनाज्ञप्तइतियावत्॥पुरुषायुषःशतंवर्षःसंमितिरस्याधनःपंचा
शद्भिर्वर्षैःतथापुनरपिरामात्भार्गवरामात्तावद्भिःपंचाशद्भिःअब्दैःवर्षैःपुनःत्रिशतैःवर्षैःस्वत
न्त्वंपरमात्मादिनत्वंशुश्रावेति॥५४॥षः॥५४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सदेवव्रतः सर्ववित्त्वं सर्वज्ञत्वं नेदमाश्चर्यमित्यभिप्रायेण रामस्य विशेषणद्वयं समस्तविद्यानो अधिपतेः गुणार्णवात् गुणसमुद्रात् । पितुः शंतनोस्तं पितरं शुश्रूषमाणः सेवमानः वीरः प्रमुमोद ॥५५॥ देवव्रतसमानकालीनान्यत्रिकराजातवक्रमाह ॥ यदेवेत्यादिना ॥ ऋषभसुते देवव्रते शरद्वतोऋषेः सकाशात् मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं पुरुषादेवात्मत्रिसंनवतिःयोनिजमिति तुशब्देन तराभिथुनापेक्षया विशेषमाह ॥ अतेयवात्मम इत्यन्तैः ॥५६॥ शरद्वतोज्ञानमित्यन्वेमपि ॥७७॥
मसर्वविन्त्वं समवाप्य रामात्समस्तविद्याधिपतेर्गुणार्णवात् ॥ पितुः समीपे समवाप्य तं च शुश्रूषमाणः प्रमुमोद वीरः ॥५५॥ यदेवगंगासुषुवे ऋषभसुतं तदेव यातो मृगयां सुशांतनुः शरद्वतो ज्ञानमपश्यदुत्तमं वने विसृष्टं मिथुनं त्वयोनिजं ॥५६॥ शरद्वांस्तु तपः कुर्वन्नुददर्शसिहसोर्वशीं ॥ चस्कंद रेतस्तस्याथ शरस्तंबे न तेनाभवद् ॥५७॥ विष्कंभो नाम रुद्राणां मेरोर्हरणेगतौ ॥ हरेशान्तु तया तारं नार्यया हि बृहस्पतेः ॥५८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
विवृणोति ॥ शरद्वानिति ॥ स हसा देववत्उर्वशीं अप्सरसं अथ दर्शनमात्रानन्तरं तस्य शरद्वतो रेतस्थरमधातुविशेषः शराणां वपुविशेषणास्तंबे गुल्मे चस्कंद पपात ततो रेतसो भवन्मिथुनामिति शेषः ॥५७॥ तत्र मिथुने पुरुषः पूर्वकः कोवरत्रीति जिज्ञासायामाह ॥ विष्कंभ इति ॥ रुद्राणां मध्ये विष्कंभो नामा प्रसिद्धः किमर्थमवतीर्णः इत्यत उक्तं हरेरिति हरेर्भारहरणकार्ये कर्तव्ये गतः सहकारितां प्राप्तः मुक्त इत्यर्थः ॥ यावत्तं
तावत्तन्मिथुनं कृपाविष्टः कृपयाऽत्र श्वकं स्वस्य विद्यमानं ग्रहे प्रतिनिनाय नृ अथानन्तरं न याक्रमं कृपा कृपीति नाम चक्रेऽअन्वर्थमिदं नामेत्याह ॥ कृपाया इति ॥ यतः कृपाविशेषयो कृपाविषयात्वात् ॥ कृपः पुरुषः कृपीनस्त्रीतिनामस्वक्रमं कृपः कृपीतिनामचक्रे ॥५९॥ विष्णोः संबंधितपः स्वकारहरवत्तु तस्य कृपस्य सर्वलोकेश्वराणां ब्रह्मादीनामीश्वरः इष्यत सत्यव्रऋषित्वं नविष्यत् ॥६०॥ सत्यव्रऋषिषु मध्ये अन्यतमत्वं कल्पांतमन्वंतरकल्पान्त्यायुः प्रदात् ॥ सकृपः शंतनुगृहे गोहेतिष्ठन् देवव्रतस्य त्रीभस्य सरवाभवत् ॥६१॥ सकृपः शंतनोः पुत्र
ताउओशंतनुदृष्ट्वा कृपाविष्टः स्वके गृहे ॥ निनाय नामचक्रेऽयकृपयाविषयोयतः ॥५९॥ कृपः कृपीनिसकृपस्तपो विष्णोः स्वकारहः ॥ तस्यप्रीतस्तदा विष्णुः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥६०॥ प्रादादेष्यत्सत्यव्रऋषित्वमायुः कल्पांतमेव च ॥ सशंतनुगृहे तिष्ठन्देवव्रतसखाभवत् ॥६१॥ पुत्रवच्छंतनोश्चासीत्स च पुत्रवदेव तत् ॥ मिथुनं पालयामास सकृपात्त्रपप्यवापच ॥६२॥ सर्ववेदानधिजगौ सर्वशास्त्राणि कौशिकात् ॥ तत्त्वज्ञानं न याव्यासादप्यसर्वज्ञतां गतः ॥६३॥ यदाहि ज्ञानसकृपः स्वदेवतृहस्पतेः सूनुरगाद्गंगां ॥ स्नातुं घृताचीं सददर्शन च श्लथद्दुकूलां सुरवर्यकामिनीं ॥६४॥ ॥ ॥ ॥
वदासीत् ॥ स च शंतनुः पुत्रवदेव पुत्रं यथा तथा मिथुनं पालयामास सकृपः अस्त्राणि अवाप ॥६२॥ सर्वान्वेदान्सर्वशास्त्राणि च कौशिकात् विश्वामित्रात् अधिजगौ अध्यगीष्ट ॥ व्यासात्तत्त्वज्ञानं चाप्य सर्वज्ञतां गतः सर्वज्ञात्वं दित्यर्थः ॥६३॥ द्रोणा कृपसमानवयस्कत्वेति वक्रमाह ॥ यदेति ॥ बृहस्पतेः सूनुः भरद्वाजः स नत्त्वगंगायां श्लथत् स्ववलितदुकूलं पटवस्त्रं यस्याः सा तां सुरवर्यकामिनीं देवश्रेष्ठपत्नीं घृताचीं ददर्शेति संबंधः ॥६४॥ ॥ ॥ ॥
स च कृपोऽस्त्राणि

॥७४॥

स भरद्वाजः तद्दर्शनात् तस्य घृताच्या दर्शनादवलोकनात् स्कन्दनं स्खलितमिंद्रियं रेतो द्रोणपात्रविशेषे दधार स्थापित
वान् ततो रेतसः स्वयं साक्षाद्बृहस्पतिः अंगिरसस्य ब्रह्मणा वेशेन युक्तः सन् हरे नुविष्णुमयाः ज्ञानस्य नारस्याधृतो
र्व्रतायी कर्मकनिप यत्नारोधारणात् तपसे योगरूपे कर्म कर्त्तुमन्नवत् जात इत्यर्थः ॥६५॥ अस्य कुमारस्य तातः पिता भा
रद्वाजो मुनिः अस्य द्रोण इति नाम चकार ॥ उनानन्तरे अस्य द्रोणस्य स द्रोणः अचिरेण अविलंबेन वेदान् शास्त्राणि सर्वान्
अध्यापयामास ॥ स द्रोणः सर्वज्ञतां आप प्राप तत्समानवयस्क द्रुपद इति वक्तुमह ॥६६॥ काले इति ॥ तस्मिन्काले द्रोणास

नद्दर्शनात् स्कन्नमथेंद्रियं स द्रोणे दधारांगिरसः न वक्त्रयो ब्रह्मणावेशयुतो बृहस्पतिः कर्त्तुं हरेः कर्म
नु चोन्नरो धृतो ॥६५॥ द्रोण इति नाम स च कार तातः स मुनिर्भरद्वाजः उतास्य द्वितोऽस्य वेदान् अध्यापयामास
स शास्त्रसंघान् सर्वज्ञतामाप च सोऽचिरेण ॥६६॥ काले च तस्मिन् पृषतो नृपस्त्वो वने तु पाञ्चालपतिश्चचार ॥
तपो महत्तस्य तथा वराप्सरो वलोकनात् स्कन्दितमाशु रेतः ॥६७॥ स तद्विलज्जावशतः पदेन समाक्रम
त्तस्य बभूव सूनुः ॥ द्रुपदस्तु नाम्ना स विरिंचिगायकोनाम्नावहाया मरुतीत देशयुक् ॥६८॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्काले इत्यर्थः ॥ पृषतो राजा पांचालदेशानां पतिः निविष्ट अपत्यं पुत्राय स्येति स तत्र महत्तपः सचचारेति संबंधः त
स्य राज्ञः वरा या उत्तमाया अप्सरसो वलोकनान् यथा पूर्वं तद्वत् रेतः स्कन्दितं स्खलितं ॥६७॥ स राजा तद्रेतः विलज्जावश
तः लज्जापरवशत्वात् पदेन पादेन समाक्रमत् निरस्तवान् तस्य रेतसः सकाशात्तु तस्य पृषतस्य सूनुः पुत्रो बभूव जा
तः ॥ स पूर्वकः इत्यत आह ॥ द्रुपद इति ॥ अविच्छिन्नकार्यनिर्दोषः सुकुमारः द्रुपद इति नाम्ना विरिंचस्य ब्रह्मणो गाय
कोगोपवर्ग्य श्रेष्ठ इति यावत् ॥ यो मरुतो मघवता वहाना मतस्याशेन युक्तस्य ॥६८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ना॰नि॰ ॥११॥ टी॰व॰

सुकुमारो द्रोणस्य तातस्य पितुः भारद्वाजात् द्रोणेन युक्तः स च वेदादीन् वापेत्यर्थः ॥ कुमारस्तदा द्रोणेन साकं वेदाध्ययनं
समयेनोभावयाः सह एव राज्यमिलितयोरेव राज्याधिपत्यं स्यादिति ॥ गुरोः भारद्वाजस्य सुतं द्रोणं प्रत्यवादीत् ॥६९॥
तस्य कुमारस्य किं नामेत्यत आह ॥ पद इति ॥ पदपदनदनत्वात् आक्रांतत्वात् तरेतसः द्रुपदाभिधेयो जात इत्यर्थः द्रुपदो
राज्यं पांचालदेशाधिपत्यमापेत्यर्थः ॥ अयानन्तरं द्रोणोऽपि निर्धनार्थी बृहस्पतिस्तपेनायां तामकृतं चापि कृपी समवा

स द्रोणतातात् समवाप वेदान् शास्त्राणि विद्याश्च तथा समस्तशः ॥ द्रोणेन युक्तः स तदा गुरोः सुतं सहैव नौ
राज्यमिति ह्यवादीत् ॥६९॥ पदेहतत्वाद्द्रुपदाभिधेयः स राज्यमाप निर्धीकृपीसह द्रोणोऽपि नार्यं समवा पा
प्य सर्वप्रतिग्रहोज्झस्त्वपुरे वसत् सुरवं ॥७०॥ शालीच वृत्त्येव हि वर्त्तयन् स धर्मं महान्ते विरक्तजुषाणः ॥
सः उवास नागाख्यपुरे स रवादिव व्रतस्याथ कृपस्य चैव ॥७१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्य लब्ध्वा सर्वप्रतिग्रहोज्झः प्रतिग्रहमात्ररहितः सन् पुरे पुर्यामवसत् उवास ॥७०॥ सर्वप्रहेणो ज्झस्यापि जीवनोपायमा
ह ॥ शालीच उञ्छवृत्त्या वर्त्तनेन वर्त्तयन् देहादि धारणं कुर्वाणः नु विरक्तमहान् वैष्णव त्वा त्वक्ष धर्मं जुषाणः
सेवमानः अनुतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ पुर वसदित्युक्तमेव विवृणोति उवासेति नागाख्यपुरे हस्तिनपुरे स द्रोणादेवव्रत
स्य कृपस्य सरवा बन्धुवत्येत्यर्थः ॥७१॥ ॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥७९॥ तत्समानवयसो विराट इत्यत आह ॥ तेषामिति ॥ तेषां देवव्रतकृपद्रोणद्रुपदानां वयसा समानकालीनोऽन्य निको विराटो जात इत्यर्थः ॥ विराटपूर्वक इत्यत आह ॥ हाहानामेति ॥ हाहा इति प्रसिद्धो विधातुर्ब्रह्मणो गायको गंधर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ तथा मरुत्सुतो विवहो नाम मरुत्तस्याप्यंशेन युक्तोऽभूदिति पूर्वेणा संबंधः ॥ सोऽपि प्रजापालनादिस्वधर्मनिरत इत्युक्तं निजेति ॥ ७२ ॥ ततस्तदनंतरं कदाचित्कालांतरे मृगयां मृगान्वेषणक्रीडां कर्तुमिति शे ॥७९॥

तेषां समानो वयसा विराटस्तत्राहहा नाम विधातृगायकः ॥ मरुत्सुतो विवहो नाम तस्याप्यंशेन युक्तो निजधर्मवर्ती ॥ ७२ ॥ ततः कदाचिन्मृगयां गतः स ददर्श कन्यां प्रवरां तु शंतनुः ॥ या पूर्वसर्गे पितृपुत्रिका सती चचार विष्णोस्तप उत्तमं चिरं ॥ ७३ ॥ यस्यै वरं विष्णुरदात्पुराहं सुतस्तवस्यामि तिया वसोः सुता ॥ जाता पुनर्दाशगृहे विवर्धिता व्यासात्मना विष्णुरभूच्च यस्याः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥

षः ॥ कन्यां प्रवरां कन्यश्रेष्ठां सा केत्याह ॥ येति ॥ या पूर्वसर्गे पूर्वजन्मनि पितृपुत्रिका पितृपुत्रिका सती नाम्ना चिरं बहुकालं विष्णोः संबंधि तप उत्तमं चचार कृतवती ॥ ७३ ॥ तस्यै पितृपुत्रिकायै विष्णुः पुरा पूर्वजन्मनि वरमादात् ॥ कीदृशं वरं त्वं अहं सुतः पुत्रः स्यामिति ॥ या च तदर्थमेव वसो राज्ञः सुता पुनर्वसोः सकाशाज्जननानंतरं दाशस्य जातिविशेषविशिष्टस्य नद्युत्तारकस्य गृहे विवर्धिता विवृद्धा तस्यां विष्णुर्व्यासात्मना व्यासरूपेणाभूत् प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ॥ तां ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः किं वृत्तमित्याह ॥ तद्दर्शनादिति ॥ तस्य कन्यकाया दर्शनात् जातः उद्भूतः हृच्छयः कामो यस्य स नृपतिः शंतनुः प्रदानाय स्वस्मै दातुं दाशराजं दाशानां जातिविशेषाणामधिपं वव्रे ययाचे ॥ स दाशराजस्तस्याः कन्यायास्तनयस्य राज्यं मृते देवव्रते विद्यमाने ऽपि तस्याः पुत्रस्य राज्यं न भविष्यतीति बुध्या तां दातुं नैच्छत् ॥ अथानंतरं स्वगृहं प्रति प्रायात् गतवान् ॥ ७५ ॥ शंतनुस्तस्याः कन्यायाश्चिंतया म्लानं कृशं मुखं यस्य स तं जनित्रं पितरं दृष्ट्वैव दर्शनानंतरमेव अस्य शंतनोः सारथिं प्रति तत्कारणं तस्य म्लानमुखत्वकारणं

रा तद्दर्शनाज्जातहृच्छयो वव्रे प्रदानाय स दाशराजं ॥ कृते सुतस्यास्तनयस्य राज्ये नैच्छद्दातुं तामयाद्गृहं स्वं ॥ ७५ ॥ तच्चिंतया म्लानमुखं जनित्रं दृष्ट्वैव देवव्रत आस्वपृच्छत् ॥ तत्कारणं सारथिमस्य तस्माच्छ्रुत्वाखिलं दाशगृहं जगाम ॥ ७६ ॥ स तस्य विश्वासकृते प्रतिज्ञां चकार नाहं करवाणि राज्यं ॥ तथैवमसंततितोऽनयं तेह्येतदूर्ध्वरेताः सततं भवानि ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥

अपृच्छत् तस्मात् सारथेः सकाशात् अखिलं तत्कारणं पूर्ववृत्तांतं श्रुत्वा देवव्रतो दाशगृहं जगाम कन्यां प्रार्थयितुमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ स देवव्रतस्तस्य दाशराजस्य विश्वासकृते विश्वासार्थं प्रतिज्ञां चकार ॥ किमिति ॥ अहं राज्यं राज्यपरिपालनं न करवाणि न करोमि ॥ ननु त्वत्पुत्राद्यं तथ्य न वर्त्त इत्याह ॥ तथैवेति ॥ यथा मत्तो नयं नास्ति तथा मे संततितोऽपि नयं ते सकाशान्न वेतु गच्छतु ॥ कथमित्यत आह ॥ ऊर्ध्वेति ॥ ततः तयावज्जीवं तु ऊर्ध्वरेताः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवान् भवानि भवामि इति प्रतिज्ञां चकारेति संबंधः ॥ ७८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदा प्रतिज्ञाकाले देवा अस्य देवव्रतस्य भीमव्रतत्वाद्भीमं दुष्करत्वाद्भयंकरं व्रतं यस्यासौ तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा
द्भीष्म इति नामकृत्वा प्रतिनामकृत्वा प्रसूनवृष्टिं पुष्पवृष्टिं देवव्रतस्योपरीति शेषः। अभ्यक्लृपन् कृतवंतः। स
भीष्मः कालीं सत्यवतीं पितुः शंतनोः समर्पयत् निवेदयामास॥७८॥ ननु दाशगृहे विवृद्धा॥ सा क्षत्रियायायोग्या
कथं भीष्मः समर्पयत्॥ इत्यत आह॥ ज्ञात्वेति॥ तां कालीं राजपुत्रीं राज्ञः वसोः पुत्रीं न तु कन्यां ज्ञातगुणाढ्यां सा
शील्यादिगुणान्कषैते यासत्यस्य विष्णोर्मातरं तस्मात्सत्यमातृत्वात् लोकेनामतः सत्यवतीति प्रसिद्धां उदारां रूपे

॥८०॥ भीमव्रतत्वाद्धि तदास्य नाम कृत्वा देवा भीष्म इत्यभ्यक्लृपन्। प्रसूनवृष्टिं स च दाशदत्तां कालीं समा ॥८०॥
दाय पितुः समर्पयत्॥७८॥ ज्ञात्वा तु तां राजपुत्रीं गुणाढ्यां सत्यस्य विष्णोर्मातरं नामतस्तत्॥ लो
या केप्रसिद्धां सत्यवतीत्युदारां विवाहयामास पितुः स भीष्मः॥७९॥ प्रायः सतां न मनः पापमार्गं गच्छेदि
तिह्यात्मनो मनस्त्वसक्तं॥ ज्ञात्वा पिता दाशगृहे विवर्धितां जग्राह स धर्मरतस्तु शंतनुः॥८०॥

दारां ज्ञात्वा पितुः पित्रे विवाहयामास प्रदत्तवानित्यर्थः॥७९॥ शंतनुना पि अन्यथा तु मपत्यैव तस्य विवाह
योग्यत्वज्ञानामित्याह॥ प्राय इति सतां सज्जनानां मनः पापमार्गे न गच्छेत् न प्रवर्तते॥ अहल्याधर्षणादौ इन्द्रा
दिमनः प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थं प्राय इत्युक्तं॥ आत्मनः स्वस्य मनस्तत्तस्यासक्तं प्रवृत्तमत्र धियस्मात्तस्मात्स धर्मर
नि तोपि शंतनुर्दाशगृहे विवर्धितां तां ज्ञात्वापि नाममधर्म इति त्रिश्येज्जग्राह परिगृहीतवान्॥८०॥७॥

ना०नी० ॥११॥ टी०७०॥

स्वच्छंदमृत्युत्वं स्वेच्छया मृत्युर्मरणं तस्यासौ तथा तस्य भावस्तत्त्वं तद्रूपं वरं तथा युधेषु अजेयत्वमपीति शे
षः॥ अधृष्यतां केनापि धर्षणानर्हत्वं च वरमिति बुध्या विविदुः सर्वे धनीयं नृपोत्तमः भीष्मस्य वरं प्रदाय
दत्तातयां सत्यवत्यां स हा सौ शंतनुः अष्टगणान्बहे रमे॥८१॥ अत्र सत्यवत्यां स शंतनुः चित्रांगदं पुत्र
जेने द्वितीयं विचित्रवीर्यं पुत्रं च लेभे॥ तयोश्चित्रांगदविचित्रवीर्ययोः बाल्ये बाल्यावस्थायां शरीरस्य संज
न्॥ इत्येवं दीति शेषः॥ तद् वदश्यति॥ मम जीर्णं न देहं न किमीति॥८२॥ स शंतनुः स्वेच्छया वरुणत्वं प्राप

स्वच्छंदमृत्युत्ववरं प्रदाय तथाप्यजेयत्वमधृष्यतां च। युधेषु भीष्मस्य नृपोत्तमोसौ रेमे तया व
षड्गणान्बहे स्म॥८१॥ लेभे स चित्रांगदमत्र पुत्रं तथा द्वितीयं च विचित्रवीर्यं॥ तयोश्च बाल्ये मम
जां शरीरं जीर्णं न देहेन च किं ममेति॥८२॥ स्वेच्छया वरुणत्वं सः प्राप नानिच्छया तनुः। तस्मिन्का
ले त्यज्यते हि बलवद्गिर्विधीवत्॥८३॥ अतिसक्तास्तपोहीनाः कथंचिन्मृतिमाप्नुयुः। अनिच्छया
पि हि तयामृतश्चित्रांगदानुजः॥८४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्काले हि इच्छानिच्छाभावेन न तु शरीरं न त्यज्यते॥ चित्रांगदे व्यभिचारपरिहारार्थमाह॥ बलवद्भिरिति॥ तस्य
रबलवता गंधर्वेण हतत्वान्न नियमभंग इत्यर्थः॥८३॥ तयापि विचित्रवीर्ये दोषव्यभिचारपरिहारार्थमाह॥ अ
सक्तास्तमहा॥ अतिसक्ता इति विषयेष्वत्यन्तमासक्ताः अत एव तपः सहिता रहिताः कथंचिदसा
दिरोगवशादनिच्छयापि मृतिमाप्नुयुः॥ अत्र तावदुदाहरणमाह ययतीति॥ चित्रांगदस्यानुजो वि
चित्रवीर्यः तथा वक्ष्यतीति॥ रे मे अष्टगणा स्तु सक्ता इति॥ तस्मात् न दहेय क्षमणादिति इति च॥८४॥

॥८१॥ अथ शंतनुमरणानंतरं पितुः शंतनोः और्ध्वदेहिकं प्रेतकार्यं कृत्वा राज्ये वीरं चित्रांगदं भीष्मः अभ्यषेच
यत् इति संबंधः ॥ अस्य चित्रांगदस्यानुजं विचित्रवीर्यं यौवराज्ये कुमारराज्ये अभ्यषेचयत् अभि
षेकं कृतवान् ॥८५॥ बलवद्भिः वधं निदर्शयति ॥ चित्रांगदेनेति ॥ अकृतोद्वाहः न कृतोद्वाहो विवा
हो यस्य स तथा चित्रांगदेन गंधर्वेण महारणे रणमंडले निहत इत्यन्वयः तत्र हेतुमाह नामेति ॥ मदीयं चित्रांग
द इति नाम परित्यजेत्युक्तोपि स्वं नाम अपरित्यजन् निहत इति संबंधः ॥८६॥ अनु अनंतरं विचित्रवीर्यं ॥८१॥

अथौर्ध्वदेहिकं कृत्वा पितुर्भीष्मोऽभ्यषेचयत् ॥ राज्ये चित्रांगदं वीरं यौवराज्येऽस्य चानुजं ॥८५॥
चित्रांगदेन निहतो नाम स्वं त्वपरित्यजन् ॥ चित्रांगदोऽकृतोद्वाहो गंधर्वेण महारणे ॥८६॥ वि
चित्रवीर्यं राजानं कृत्वा भीष्मो व्यपालयत् ॥ अथ काशिसुतास्तिस्रस्तदर्थं भीष्म आहरत् ॥८७॥ अं
बामंबिकानाम्नीं तथांबालिकां परां ॥ पाणिग्रहणकाले तु ब्रह्मदत्तस्य वीर्यवान् ॥८८॥ जि
त्वा साल्वराजं तं समेतानुस्रितानपि ॥ अंबिकांबालिके तत्र संवादं चक्रतुः शुभे ॥८९॥ ८९॥

पूर्वं युवराजं राजानं कृत्वा अथानंतरं काशिसुताः काशिराजः कन्याः तदर्थं विचित्रवीर्यार्थं तिस्रः सुताः निर्दि
शति ॥८७॥ अंबामिति ॥ अपि तथा शब्दः समुच्चयकृत् आहरदित्यन्वयः आहृतवानिति ॥ ब्रह्मदत्तस्य पितुः पाणिग्र
हणकाले विवाहकाले वीर्यवान् भीष्मः ॥८८॥ समेतानुस्रितानपि साल्वराजं विजित्य तत्र तासां मध्ये
संवादं संप्रश्नं तत्र हेतुः शुभे इति ॥ अंबांबालिके संवादं चक्रतुः गुणाधिकत्वात् अर्थः ॥८९॥ ॥ ॥ ॥

ना॰नि॰ ॥११॥ टी॰७०

तत्रांबा पूर्ववसुत्वे भीष्मस्य भार्या वरांगिनाम्नी हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः शापात्प्रबोदयामास इत्यादिना पूर्वमुक्ता
दहं साल्वका ब्रह्मदत्तकामा साल्वस्य पितुः ब्रह्मदत्तस्यापि साल्वेति नामा इक्ष्वाकवे इति पूर्वोक्तसंबंधः ॥९०॥ स
भीष्मेणांबा न त्याज्या परित्यक्ता वा नूनं सा अंबा साल्वे ब्रह्मदत्तेन न ब्रह्मदत्तेन परामृष्टा परि निशेषः ॥ पर
रामृष्टा अशुद्धा अधीकृते निवाहेति हतोः सा अंबा पुनः ॥९१॥ भीष्मं आपस भीष्मा नोढेति निषधार्थे अप्यग्रहात्
परिगृहीतवान् अंबा पित्नागर्वपरशुरामं प्रति प्रययौ भीष्मस्य भ्रातुः विचित्रवीर्यस्य अंबिकांबालिके तत्र

अंबा सा भीष्मभार्यैव पूर्वदेहे तु नंदन ॥ शापाद्धिरण्यगर्भस्य साल्वकामा हि मत्यपि ॥९०॥ उवाह तां स
तत्याज सागमत्साल्वमेव च ॥ तेनापि संपरित्यक्ता परामृष्टेति सा पुनः ॥९१॥ भीष्ममाप स नाग्रहीत्प्रय
यौ सा पित्नागर्वं ॥ भ्राता विवाहयामास सोंबिकांबालिके ततः ॥९२॥ भीष्माय तु यशोदातुं युयुधे तेन भार्ग
वः ॥ अनंतशक्तिरपि संनुन्नो भीष्मो निवर्धानसः ॥९३॥ भवांबां ग्राहयामास भीष्मकारुण्ययेतितः ॥ अनंत
शक्तिः सकलानरात्माय सर्ववित्सर्ववशांवसर्वजित् ॥ वयं समान्यालिकयं वक्तृ विचेष्टव्यथर्ह्यशक्तिः परमात्मानम् ॥

विवाहयामास ॥९२॥ भीष्माय यथामां गृहीयान तथा कुरु नाव ज्ञाहीति प्रेषया प्रार्थितो भगवाननंतशक्तिः स न पित्नागर्वो भीष्म
य यशोदातुं तेन भीष्मेण क्वलेयुयुधे न तु जयानन्यर्थः ॥ अनंत्वांबां न ग्राहयामास भीष्मं स्वयं तना वचनग्राहया
मास भीष्मस्य कारुण्यं न दययायी त्रेता भूत ॥९३॥ अशक्त इव न जयान किंतु स्यादित्यत्राह ॥ अनंतशक्तीरिति ॥ अन
नां पारिमित शक्तिर्यस्य सः सकलात्मा नंतनाचेतनानां समुदायस्य भीष्मनरात्मा अंतर्नियामकः सर्ववित्सर्वज्ञः सर्ववशावशाय
स्य सर्वथा सर्वजनुशीलमयस्सन्नीति सर्वजित् कथं न केनापि प्रकारेण कुत्रापि दृष्टान्तेन लक्ष्य इति कथं न कथयमपि त्यक्तः ॥९४॥

॥८२॥

नस्मादुक्तमेवयुक्तमित्याह॥ नीष्म मिति॥ असुरान्जनान्विमोहयन्सरामः तस्यनीष्मस्यवाचं त्वंनपरिगृहीष्या
मीत्यवं रूपं॥ ९५॥ नवस्मिन्नर्थे किंप्रमाणमित्याह॥ विधवदिति॥ विध्रवच्छत्रे विध्रवइवमुग्ध्यवत्त्रज्ञइववदन
एवमानोदुखितइव॥ ९६॥ आत्मानंदुष्टमोहायदर्शयन्नपि विष्णुस्तथा विधादिवन्नैवचनवत्तु केशवःकेशोब्र
ह्मरुद्रौसृष्ट्यादिनावर्त्तयतिप्रवर्त्तयतीत्येकार्यहेतुः एवं च आदिवत्तत्पुराणार्थं पुराणस्थितवाक्यं वतस्मात्प्र
माणात्॥ ९७॥ नन्वेवयापि नक्तत्वात् विशेषानुद्धारणोगतायां तस्मान्नो पक्षोभितिनत्राहसांबेति॥ जनुः नीष्मस्य

नयत्समान्यात्तिकथंवकुत्र विक्रयंतत्यत्र॥ क्तिःपरमस्यतस्य॥ नीष्मेत्यन्तकेयशसात्तिपुसंये विमो
हन्नासुरीश्चैवरामः॥ ९५॥ जित्वैवनीष्मंनच्चानदेनोवाचसत्यामकरोत्सनस्य॥ विध्रवन्मुग्ध्यव
त्त्वेवकेशवोवदनात्तवत्॥ ९६॥ दर्शयन्नपिमोहायनवविष्णुस्तथान्नवेत्तु॥ एवमादिपुराणार्थवाक्याद्ध
मःसदाजयी॥ ९७॥ यशोनीष्मायदत्वानुसोबांवशरणागतौ॥ उन्मुच्यचतद्दूषार्थमापत्तनास्य
योजयत्॥ ९८॥ अनंतरं शिखंडित्वात्तदासाशंकरंतपः॥ नीष्मस्यनिधनार्थायपुंस्त्वार्थंचकारह॥ ९९॥ च
भि नीष्मायथात्वांगृहीयात्तथाकुर्याद्दितीरितं॥ रामेणासह तत्त्वकेनीष्मेदहोतरंगते॥ १००॥ ७॥ ॥

द्वेषणार्थेतिताजातात्मापोतु उन्मुच्यमोवइत्या॥ ९८॥ शिखंडित्वानंतरं शिखंडिजन्मापगमनानंतरं तेनून नीष्म
पक्षेबंधाअइत्यप्रयोजयत्॥ सत्त्ववाशंकरंशंकरसंबोधितपःफलमाह॥ नीष्मेति॥ नीष्मनिधनार्थायतथा
पुरुषत्वप्राप्त्यर्थंच॥ ९९॥ ननूनीष्मामांयथागृहीयादितित्वंबयाप्रार्थितारामस्तथाकरिष्यामीत्युक्तवान्
तथारपोतिज्ञाया अरसत्यत्वंप्राप्तमित्यतःप्रतिज्ञायाअभिप्रायमाह॥ नीष्मइतिवसुत्वप्राप्तस्तथा

नां०नि०

टी०४०

तस्याम्ब्रबायाःवरद्वयंकालात्त्रीत्वेनजननानंतरंपुदेहसंत्रवंपुरुषदेहप्राप्तिं स्त्रियःपुरुषत्वेनजन्म
नावादिनावः॥ ९७॥ मालीवप्रादादितिसंबंधः॥ मालीप्रयच्छताद्रुद्रस्याभिप्रायमाह॥ यइति॥ कश्चिदिमां
मायादत्तांमालांगृह्णीयात्सनीष्मंहनिष्यवत्यभिप्रायेणत्यर्थः॥ सांवोनीरुद्रदत्तांमालांदानुमितिशेषः॥ किंपिनु
पार्श्वामालांसाबाननाननरन्यस्यस्तंपइत्यायाचावृतागमार्गेणत्तुंअंबायाशरीरत्यागकालेद्रुपदस्यगृहेद्वारितन्
जहौशरीरंत्यक्तवती॥ १०२॥ सुतार्थंस्वस्यपुत्रार्थमत्यर्थंशिवेरुद्रायतपःचकारशंभुःद्रुपदंप्रतिब्रवीनूनत्वं

रुद्रस्तनस्यास्तपसातुष्टःप्रादाद्वरंतदा॥ नीष्मस्यमृत्युहेतुत्वंकालान्तुदेहसंत्रवं॥ १०१॥ मालीनय
इमामालांगृह्णीयात्सहनिष्यति॥ नीष्ममित्युक्त्वंतीमालांगृहीत्वासान्नपान्ययो॥ १०२॥ तीत्तनीष्मेन
योत्केविजगृहस्तीहिसानतः॥ द्रुपदरायगृहद्वारिन्यस्ययोगात्तनुजहौ॥ १०३॥ तस्मिन्नवकालेतुसुता
र्थंद्रुपदस्तपः॥ चकारशोत्तवत्रेनप्रोब्रवीत्कन्यकानव॥ १०४॥ नूत्वात्तविष्यतिपुमानीतिसोवत्तानोद्र
नि॥ नाम्नाशिखंडिनीतस्याःपुंवत्कर्माणिचाकरोत्॥ १०५॥ तस्यैपांचालराजःसदशार्णाधिपतेः
क सुतां॥ उद्वाहयामाससुतांपुंवेषणवमोहितां॥ १०६॥ ॥७॥ व ॥७॥ ॥७॥ ॥

न्यका॥ १०३॥ नूत्वानंतरंसैवकन्यकापुमान्नविष्यतीति॥ ततोद्रुपदात्शिखंडिनीतिनाम्ना अजनिजातापुं
वत्पुरुषवत्पुरुषस्ययथानथानस्याःशिखंडिन्याःकर्माणिजातकर्माणिजातकर्मायुपनयनांतानिकृ
माणिप्रकरोत्द्रुपदः॥ १०४॥ सपांचालदेशस्यराजद्रुपदःदशार्णानांदेशानामधिपतेःराज्ञःसुतांशिखंडि

DR BHAU DAJI

॥८३॥

मातापित्रोरन्यत्र द्रुपदतद्भार्याभ्यामन्यैः स्त्रीत्वेन न विज्ञातां अविज्ञातां बुबोध स्त्री ति ज्ञातवतीत्यर्थः। अ
यानंतरं सा कन्या धात्र्यै स्वस्य धात्र्यै न्यवेदयत् विज्ञापयामास। सा धात्री तस्याः पित्रे राज्ञे न्यवेदयत्॥१० घास
दाशार्णाधिपतिः प्रेषयामास दूतमिति शेषः॥१०७॥ पुमान्नवेति पुरुषोऽन्यो वेति स्त्री वेति दूतस्य वाक्यं विश्वस्य
यथार्थमिति निश्चित्य प्रेषयामास दूतमिति शेषः॥१०८॥ किमिति। अपरीक्षिकस्य परीक्षामकुर्वतस्तव बुद्धि
बालिशवाक्यतः बालकायाः कन्यकायाः वाक्यात् भिन्ना विनष्टा नूनं अतो धिगित्यर्थः॥ धिगित्यव्ययं निंदायां॥ रि

अन्यत्र मातापित्रोः सा न विज्ञातां बुबोध ह। धात्र्यै न्यवेदयत्साथ पित्रे सान्यवेदयत्॥ दाशार्णः प्रेषया
मास निहन्मि त्वां सबांधवं। इति नृपं बालराजाय निजं ग्राममवसन्नया॥१०७॥ विश्वस्य वाक्यं दूतस्य पुमान्नवे
ति पार्षतः। प्रेषयामास धिग्बुद्धिर्भिन्ना न बालवाक्यतः॥१०८॥ अपरीक्षकस्य तव राष्ट्रं कथमित्येवं नर्मकृ
त्। अथ नार्या समेतं तं पितरं चिंतयाकुलं॥१०९॥ दृष्ट्वा शिखंडिनी दुःखान्मन्निमित्तान्न नश्यतु॥ इति
मत्वा वनायैव ययावत्र तुंबुरुः॥११०॥ स्थूणाकर्णाभिधेयस्तामपश्यद् दृढकर्णतः॥ ॥७॥

वं नृपस्य ते राष्ट्रं कथमपीति मर्मकृत् परिहासकृत् प्रेषयामासेति पूर्वेणान्वयः। अथ नार्या भार्यया च मात्रा समे
तं चिंतयाकुलं पितरं द्रुपदं दृष्ट्वा॥१०९॥ मन्निमित्तो दुःखान्न नश्यतु इति मत्वा वनायैव वनं प्रत्येव वनत्र
ने ननु मारेत॥ स्थूणाकर्णस्तुंबुरुरित्यर्थः। स तुंबुरुः तस्याः सकाशात् अनामभिः पश्यदित्यन्वयः॥ तत्कथ
मिस्त्रितस्तत्रापि तुंबुरुरवतन नामा स्वत इत्यत्राह॥ स्थूणेति॥ दृढकर्णतः दृढकर्णत्वात् प्रसिद्धेति नि

॥८३॥

ना०नी०

॥११॥

टी०व०

स दाखिल्यं पूर्वकं तत्कूपीवके यतो महामनाः नस्यै शिखंडिन्यै स्वं वपुः शरीरं तदीयं तस्या विद्यमानं वपुः अद
स्वयं जगृहे॥१११॥ स्वशरीरप्रदाने विषमाह॥ अंशेनेति॥ पुंस्त्वनाथार्थं पुंशक्तिसद्भावार्थं पूर्वदेहे शिखं
डिन्यै प्रदत्ते स्वकीये देहे अंशेन स्वांशेन समास्थितः अवस्थानमकरोत् न तु सर्वथा पादत्वा शिखंडिना वपु
स्तत्र दत्तं न धिष्ठितमेव जगृहे इति भावः॥ ननु कुतः एवं शेषः कल्प्यत इत्यत एवमेवाना दिनियमादित्याह
पुंसामिति॥ पुरुषाणां स्त्रीत्वे स्वमनधिष्ठितस्त्रीदेहप्राप्तिः क्वचिद्दृष्टत्वथा पश्यते निमित्ता पेगम पुमानेकल

स तस्याखिलं श्रुत्वा कूपीवके महामनाः। तस्यै स्वं वपुः आदात्तदीयं जगृहे तथा॥१११॥
अंशेन पुंस्त्वनाथार्थं पूर्वदेहे समास्थितः। पुंसां स्त्रीत्वं च वक्तापि तथाप्यतः पुमान्भवेत्॥११२॥
स्त्रीणां नवाहं पुंस्त्वस्य बलत्कारपरीप। अतः शिववरोप्येष जज्ञेया पूर्वनान्यथा॥११३॥

वेत्ता अतो गंधर्वस्य शिखंडिन्यनधिष्ठितदेहप्राप्तिः कल्प्या तद् इति भावः॥११२॥ स्त्रीणां पुंसां पुरुषाणामधिष्ठि
तपूर्वदेहप्राप्तिर्बलवद्भिः कारणैः समर्थदेवतावरादिरूपैरपि नैव स्यादिति नियमज्ञापकमिदमेवेत्याह॥
अत इति॥ अतः कारणात् शिववरे विद्यमानेपि एषा अबाधा एव स्त्रीदेहयुक्तैव जज्ञे उत्पन्ना नान्यथा पुरुषदेह
युक्तैव न जायतेत्यर्थः॥११३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥८४॥

तर्हि पश्चादपि कथं पुंस्त्वमित्यत आह ॥ पश्चादिति ॥ पुंयुता पुरुषस्य गंधर्वस्य अंशेन युतां अत एव पुंतनुं पुरुषतनुं प्रविवेश वनं तु पुरुषत्वेन जातेत्यर्थः ॥ ननु तस्याः पुरुषत्वेन जननानात्वं पि तद्देहस्य गंधर्वेणाधिष्ठितस्य पुंस्त्वप्राप्तिर्जातेत्यत आह ॥ नास्या देह इति ॥ अस्याः शिखंडिन्याः देहोपि पुंस्त्वं नापि किं तु स्तनकेशादिस्त्रीवल्लक्षणयुक्तं तस्याः देहं गंधर्वस्यावस्थानमात्रमात्मेति भावः ॥ तस्मात्स्त्रीत्वेन स्त्रीणां देहतो वा पुरुषीतराना धिष्ठितदेहोतरप्राप्त्याव पुरुषवेन्नैवास्तीत्युपसंहरति ॥ नत्वेति ॥१४॥ पुंसा पुरुषेणानधिष्ठिते

पश्चात्सुतनुमपि सा प्रवेश वपुंयुतां ॥ नास्य देहः पुंस्त्वमापन्नतु पुंसानधिष्ठिते ॥१४॥ पुंदेहं न्यवसत्सा यं गंधर्वेणाप्यधिष्ठिते ॥ गंधर्वदेहमाविश्य स्वकीयं च वनं ययौ ॥१५॥ तस्याः देहसादृश्यं गंधर्वस्य प्रसादतः ॥ प्राप गंधर्वदेहोपि तया पश्चादधिष्ठितः ॥१६॥ आस्वादेहि मम देहे मस्वैव देहं समाविश ॥ इत्युक्त्वा स तु गंधर्वः कन्यादेहं समाश्रितः ॥१७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

पुंसा पुरुषेणानधिष्ठिते देहं सा शिखंडिनी न्यवसत् ॥ किं तु गंधर्वेण पुंसाधिष्ठिते गांधर्वं गंधर्वस्य विद्यमानं देहं आविश्य स्वकीयं च वनं गृहं ययौ ॥१५॥ निमित्ता गंधर्वदेहस्थितायां शिखंडिनीति प्रतीतिः कथं जातेत्यत आह ॥ तस्याः इति ॥ तया शिखंडिन्या अधिष्ठितोऽत एव तस्याः शिखंडिन्याः संबंधी गांधर्वदेहोपि तद्देहसादृश्यं तस्याः शिखंडिन्याः देहेन सादृश्यं गंधर्वस्य तुंबुरोः प्रसादतः वरप्रसादात् उपपश्चात्प्राप तस्मात्सर्वेषां तत्र शिखंडिनीति बुद्धिर्जातित्यर्थः ॥१६॥ आस्व ऽउत्तरादिवसे मम देहं मम देहि स्वकीयं देहं त्वं समाविशेति शिखंडिनं प्रत्युक्त्वा गं

ना॰ नि॰

॥११॥

टी॰ व॰

तस्मिन्नेव वने उवास ॥ धनदः कुबेरः तत्र वने आगमत् ॥ अप्रकाशायिनं स्वात्मानं दृष्ट्वा प्रकाशयानमकुर्वंतं कुतः विलज्जया स्त्रीदेहे स्थितत्वात् ॥ ननु पुल्लतासु लीयमानं गंधर्वं विश्रवा रमियं स्त्रीदेहप्राप्तो च तव निधनदो दवतं शशाप निसंबंधः ॥ इत्यं वेद्रि निपाठेन तु पुल्लीयमानमित्यत्र न मिति पदच्छेदः ॥ न वनमिति पाठपोन रत्न्यात न तु लीयमानमित्येकं पदं तं धनदं प्रत्यप्रत्यक्ष यानमिति वा भिन्नपदव्याख्यातं ॥११८॥ सा कन्या शिखंडिनी पुंतनुस्थिता पुरुषदेहस्थितायुधे समात्ययस्मात्तिय दामृतिं मरणाया तियास्थास्तिअस्व ह्यामेण ॥११ धनदापुंस्त्वे शरीरेया सियास्थाःसि केनापरा

उवासैव वनेन स्मिन् धनदस्तत्रागमत् ॥ अप्रकाशायिनं तं तुल्लीयमानं विलज्जया ॥११९॥ शशाप धनदो देवश्चिरमित्थं च वनितं ॥ यदायुधेमृतिया निसा कन्या पुंतनुस्थिता ॥११॥ धनदा पुंस्त्वपुनर्यासि वपल्लत्वादितीरितः ॥ तयावसत्स गंधर्वः कन्यापित्रोरशेषतः ॥१२०॥ कथयामास नुन्नं तेनानृशंसमुदमापतुः ॥ परीक्ष्यनामुपायेश्च स्वशुरोल्लज्जितायया ॥१२१॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

येन त्व पल्लत्वात् धृष्टत्वात् मया सह आक्वाय अथ तेन रूपेण वन त्वया यत्नुष्टानादिति भावः ॥ इत्युक्त्वा अन्याधनदेनेरितः सगंधर्वस्तुंबुरुस्तया स्त्रीदेहेनावास ॥ सा कन्या शिखंडिनी पित्राः स्वमाता पित्रोः अशेषतः ॥१२०॥ संक्षिप्तनुच्चते न गंधर्वदर्शनादिरूपं कथयामास ॥ अकथयत् ॥ तौ मातापितरौ तत् श्रुत्वा नृशमत्यं तं मुदं संतोषमापतुः ॥ स्वशुरस्य दशार्णाधिपतिः सा शिखंडिनीमुपायैः पुंस्त्वानिश्चयापायैः परीक्ष्य पुंस्त्वं निश्चित्य एव लज्जितो लज्जायुक्तो यथा स्वनगरं प्रतिनिर्जगाम ॥१२१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्चोत्पन्नेसतिउत्तरादिवसेप्राप्तेसतिइतियावत्॥सा शिखंडिनी गंधर्वं प्राप्य तद्वचनात्तस्य गंधर्वस्य अनेन देहेन
सुखं तिष्ठ त्वं पाठे वचनात्तेन च गंधर्वेण वदेहेन पुनः परावृत्य यद्यपि यतः पुंस्त्वमेव समाश्रिता॥अतः शिखं
डिनी तिनामतः प्रसिद्धात्मद्वयम त्रापि।शाशास्त्रापि प्रतापः पौरुषं वा विद्यते येस्य निनर्द्वा श्चात्मादित्यर्थः॥१२२॥
एवमेवावृत्तांतमुक्त्वा अंबिकांबालिकयोरपि वृत्तांतमाह॥विचित्रवीर्यइत्यादिना॥विचित्रवीर्यः सत्य

श्चोन्नृते सा तु गंधर्वं प्राप्य तद्वचनात्पुनः। यये तेनैव देहेन पुंस्त्वमेव समाश्रिता॥ स शिखंडी
॥८५॥ नाम तेजोन्तदरत्नशास्त्रप्रतापवान्॥१२२॥ विचित्रवीर्यः प्रमदाद्वयं तत्संप्राप्य रेमे षड्गणान्सुस ॥८५॥
क्तः। तस्याब्ददेहं वसयक्ष्मणार्दितः स्ततोस्य माता स्मरदाशुकृष्णं॥१२३॥ ॥७॥ ॥

वत्याद्वितीयःसुतस्तत्पूर्वोक्तिप्रमदाद्वयं अंबिकांबालिकारूपस्त्रीयुग्मं संप्राप्य अब्दगणान्बहून्संव
त्सरान्रेमे॥कथंसुसक्तः अत्यंतविषयेष्वासक्तः अतएव यक्ष्मणा क्षयरोगेणार्दितः पीडितो निजयाद
हशरीरे तत्याज त्यक्तवानित्यतएवोक्तं पूर्वमितिसत्कास्तपोहीनाइत्यादि॥ततोनंतरमस्य विचित्र
वीर्यस्यसत्यवतीकृष्णं वेदव्यासंअस्मरत्॥आगंतव्यमितिचिंतनवतीत्यर्थः॥१२३॥ ॥७॥ ॥

जगज्जनित्रो जगज्जनयितुंशीलमस्यास्तीति॥तथाजन्मजरयोर्नयितारपहर्तीति॥तथासमस्तसंपू
र्णविज्ञानमेवतनुर्यस्य सतथा सुखेनापत्विः एवंभूतोजनार्दनो व्यासः आशुकालक्षेपमंतरेण आविर्बभू
व प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थः॥अत्रापीतरतमोनाममुनिरेव व्यासोबभूवेतिप्रवादोथपरंपरेवेतिप्रदर्शनाय
यमासस्यतानिविशेषणानिइतिद्रष्टव्यं॥जनिमाता सत्यवती तंव्यासं पूजयामास॥१२४॥भीष्मपूर्वैः
भीष्मादिभिः परमादरेणार्चितं संभृतस्तवंतंव्यासंप्रतिअस्य व्यासस्य माता सत्यवती अवदत्॥मे पुत्रो

आविर्बभूवाशु जगज्जनित्रो जनार्दनो जन्मजरान्तयापहः। समस्तविज्ञानतनुः सुखा
पविः संपूजयामास च तं जनित्री॥१२४॥ तं भीष्मपूर्वैः परमादरार्चितं संस्तुवं तत्वावददस्य मा
ता॥पुत्रो मृतो मे ननु राज्यमेतद्भीष्मो मया नितरामर्थितोपि॥१२५॥ स्वेच्छेन वध्वानुरूपत्यमुत्तमं
नत्पादयास्मात्परमादरार्थितः। इतीरितः प्रणतश्चाप्य भीष्मादिभिः स्माह जगद्गुरुः कविः॥१२६॥

चित्रांगदे विचित्रवीर्येमृते भीष्मः मया नितरामत्यंतमर्थितोपि राज्यं नेच्छत्॥१२५॥ततः कारणा
त्वं तु विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे भार्यायामुत्तमं गुणाधिकमपत्यं पुत्ररूपं उत्पादय जनन्या॥१२६॥ अयनोयस्मा
दिभिः परमेण आदरेणार्चितः इतीरितः न केवलमितीरितः किं प्रणतो नमस्कृतस्त्व अभाषितः संस्तुतश्च ॥
न केवलं मात्रा किंतु भीष्मादिभिश्चेत्यर्थः॥जगद्गुरुः व्यासः कविः वाक्यं आह जगाद॥१२६॥ ॥७॥ ॥

॥८६॥

किमिति॥ रमालक्ष्मीमृतेमम जातुकदाचिद्गयेगयेद्यानागरत्रीसुरालयेपिसत्यादिल्लोकेष्वपिनास्ति॥ किंतुपृथिव्यादिषुयत्रापितथापिवाक्यमपत्यंजनयेतिवचनं करिष्ये॥ सात्रविंकार्संवत्सरंसंवत्सरं संवत्सरंप्रतिसामाप्यव्रतंमदंगयेयुक्ता सिध्यर्थमितिशेषः॥ चरेत्तुकरोतु व्रतानारूपास्यफलमाह॥१२७॥ सापूतदेहेति॥ विष्णवव्रतान्संवत्सरपर्यंतमनुष्ठिताद्विष्णुसंबंधिव्रतान्पूतःपवित्रोदेहोयस्यासा अथानंतरम

ऋतेरमांजातुममीगयेगयेग्यांगनानैवसुरालयेपि॥ तथापितेवाक्यमहंकरिष्येसांवत्सरांसाचरतुव्रतेमं॥१२७॥ सापूतदेहाथच वैष्णवव्रतान्मत्तः समम्प्नोतुसुतंवरिष्ठं॥ इतीरितेराष्ट्रभुपेतिनाशंइतिब्रुवंतीपुनराहवाक्यं॥१२८॥ सोम्यस्वरूपाप्यतिभीषणीमृषानत्वं रूपांतपमहंप्रदर्शये॥ स हेतसातस्यदिपुत्रकोस्यान्नवज्ञुणाढ्योबलवीर्ययुक्तः॥१२९॥१२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दगयेग्यत्वात्मत्तः सकाशात्वरिष्ठमुत्तमंसुतंसांबिकासमाप्नोतुप्राप्नुयात् इतीरितेसतिराष्ट्रराज्यनाशउपेतिपालकस्याभावादित्यर्थः॥ इतिब्रुवंतीसत्यवतीवचनंवाक्यमाह॥१२८॥ व्यासः सोम्यस्वरूपेशुभ्रस्तपःनत्वंस्पष्टः तस्यांबिकायास्वरूपंअतिभीषणंअत्यंतंभयकरंमृषवत्रविमानमेववपदर्शइष्यामिसांकीनदर्पसहेतनद्रष्टुंबिशकुयात् यदितर्हिअस्यांबिकायाः गुणैराढ्यः श्रेष्ठःनयोबलवीर्याभ्यांयुक्तः पुत्रकोनभवेत्॥१२९॥ ॥७॥ ॥

ता०नी०

॥११॥

नयासत्यवत्याइत्थंप्रकारेणेरितः कृष्णः अंबिकांप्रत्यगमत् अतिभीषणेनरूपेणेतिशेषः सांबिकातुतयातेनयेननयमीलयत् नेत्रेइतिशेषः॥ तस्यामंबिकायांधृतराष्ट्रइतिनामइतियस्यसतयागंधर्वात् गंधर्वश्रेष्ठःपनस्यमुख्यशापस्यत्र्यंशेनयुक्तः गोपवनावेशफलमाह॥ साइति॥ मारुतावेशनिमित्तात्बलेनाधिकः अस्मिन्नपिजन्मनिधृतराष्ट्रनामाबभूव॥ कृष्णस्वबलाधिकत्वंवरमदात्॥ मातुस्त्वंबिकायास्वक्षुर्निमीलनदोषात्सकुमारोंधः आसीत्॥१३१॥ मातासत्यवतीतिकुमारंअंधंज्ञात्वाकृष्णंव्यासंपुनरब्रवी

अन्त्यव्रतस्यांधृतराष्ट्रनामाकोगंधर्वराट्सुमौनावेशयुक्तः॥ इतीरितेस्त्वत्यादितस्तयागमत्कृष्णंबिकांसातुनयान्यमील्यत्॥१३०॥ समारुतावेशवशाद्बलाधिकोबभूवराजाधृतराष्ट्रनामा॥ कृष्णाद्वरेणास्यबलाधिकत्वंकृष्णोंधआसीत्सतुमातृदोषतः॥१३१॥ ज्ञात्वातमंधंपुनरेवकृष्णंमाताब्रवीज्ञनयान्यंगुणाढ्यं॥ अंबालिकायामितितनतथाकरोद्भयात्सापांडुरत्वमृषादृक्॥१३२॥ परावहोनाममरुत्ततोत्रवद्दर्पनिपांडुःसहिनामतस्य॥ सवासवायाधिकटबरायोरावेशतःस वशिरत्रास्त्रवेत्॥१३३॥

तु॥ किंत्वन्यंद्वितीयंगुणैराढ्यंसुतमितिशेषः॥ अंबालिकायांजनयउत्पादय अथानंतरंतद्वाक्यंतथापूर्वमकरोत् सा तु अंबालिकामृषादृक् अविद्यमानमेवभयंकरंरूपंपश्यत्यतिभयात्सांडुःशुभ्राभवत्॥१३२॥ ततस्तस्याः सकाशात्परावहइतिप्रसिद्धोमरुदभवद्दुत्पन्नः सकुमारोवर्णनिपांडुरितिकत्वात्तामतस्यनाम्नापिपांडुरभावा

टी०व०॥

दृष्टः॥ सिवासोपिवाया न्युनवायोयाविक्ता तःआविद्वात्स
ना नामसत्वं वा तयासर्वाणिमाताजीसावक्ततीति॥१३४॥

॥८७॥

तयातस्मैपांडवेपूर्ववदेवबल्लवायीत्यामधिकत्वंवरंकृष्णःप्रादात् अथानंतरमानासत्यातपुत्रेपांडुश्चचेवि ज्ञायपुनश्चकृष्णंप्राह॥किमिति॥अयंयत्तृतीयनिर्देषिंदोषरहितंपुत्रंउत्तमंगुणैरितिशेषः॥१३४॥इतिकृष्णंम्यासंप्रत्युक्त्वापुनरेपिस्नुषामंबिकांप्रत्याह॥किमिति॥पुरापूर्वंत्वयाकृष्णानिर्मीलनंकृतंहियस्मात्तेनवसुतोंधआसत्अतःपुनःकृष्णानक्षितःत्वयाउपायश्चनडस्य॥१३५॥ ॥ ॥ ॥

तस्मैतथाबल्लवायाधिकत्वंवरंप्रादात्कृष्णस्तदाथपांडुं॥विज्ञायतंप्राहनपुनश्चमानानिर्देषम न्यंजनयोत्तमंसुतं॥१३४॥उक्त्वेतिकृष्णःपुनरेववत्स्नुषामाहत्वयाकृष्णाहिनिमीलनंपुरा॥कृतंततस्तेसुतआसअंधस्ततःपुनःकृष्णमुपाश्चनक्षितः॥१३५॥इतीरिताप्यस्यहिमायायासात्तिताम्नुजिष्णांकुमतिर्न्ययोजयत्॥सातपरानंदतनुंगुणार्णवंसंप्राप्यनव्यापरयेवरेमे॥१३६॥ ॥८७॥

इतीतापिसांबिकाअस्यकृष्णस्यमायामोहकशात्याकुमतिःदुर्बुद्धिःनयातूनुजिष्णांपरिचारकांन्ययोजयत्॥त्वंगच्छेतिनियुक्तवतीसानुजिष्णातंकृष्णंपरानंदरूपतनुःशरीरंयस्यसतथागुणैरुपविद्धवतंप्राप्यपरयानिर्देषियाचन्व्यारेमे॥१३६॥ ॥८७॥ ॥८७॥ ॥८७॥ ॥

॥८७॥

॥८७॥

तस्यांनुजिष्यायांप्रसिद्धोधर्मराजोयमदेवोअवनिजातःयमभ्यश्शूद्र्यांजननेनिमित्तमाह॥मांडव्येति॥योधर्मराजोमांडव्यस्यनृषेःशापात्शूद्रत्वंशूद्रीपुत्रतांउवाहअंगीकृतवान्ननुदेवस्यकथमृषेःशापइत्यत्राह॥वसिष्ठेति॥वसिष्ठसाम्यंवसिष्ठसमत्वंयमितिसमभिप्समानंआकांक्षमाणंमांडव्यंप्रत्यावयन्तपःस्खलनेनेतिशेषः॥इच्छयाश्वेच्छयाशापंआपप्राप्तवान्॥१३७॥प्रत्यावनप्रकारमाह॥चौरीति॥तस्करैर्थधनंनेअपहृतेपित्वारबुध्याऽयमेवचौरइतिबुद्धिपूर्वकंआरोप्यशूले समारोपितं॥ननुदोषारोपणेनशूलेसमारोपणेप्रत्यवायस्यादित्यत्नोवास्तवंदोषमाह॥अयोग्येति॥अयोग्यइति॥अयोग्यस्यअयोग्यस्यवसिष्ठसाम्यस्यप्रार्थ्यंकृतत्वात्तपःस्खलनदोषात्समारोपितमित्यर्थः॥तंमांडव्यंदोषेणममशूलप्राप्तिर्नितिमांडव्येनपृष्टोयमोक्षीवधान्मक्षिका

तस्यांसदेवोजनिधर्मराजोमांडव्यशापाच्चउवाहशूद्रतां॥वसिष्ठसाम्यंसमभीप्समानेप्रत्यावयन्निच्छयाशापमाप॥१३७॥अयोग्यसंप्राप्तिकृतप्रयत्नदोषात्समारोपितमप्यशूले॥चौरेहृतेर्थेपितुचौरबुध्यामक्षीवधादित्यवदच्चमस्तं॥१३८॥नासत्यतांनर्तस्यवचतत्रहेतुःशापंगृहीतुंसतयेतिचोक्त्वा॥अचौपशंतद्रत्वमयास्यनामत्येकेकृष्णःसर्वविच्चंनयादात्॥१३९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

याःशूलारोपणेनवधाच्छूलप्राप्तिरित्यवदत्॥१३८॥नन्वेनंनिमित्तेननिमित्तत्वेनशूलारोपणेमवदच्चमःस्वचनस्यादित्यत्राह॥नासत्येति॥यमस्यनासत्यताअनृतभाषितानास्ति कुतः॥तस्यवमक्षीवधस्यापिमांडव्यकृतस्यतत्रशूलप्राप्तौहेतुतःहेतुत्वात्॥अयोग्यसंप्राप्तिकृतप्रयत्नामक्षीवधश्चेत्नयमपिशूलप्राप्तौकारणमिति॥अल्पेनकारणेनतावदुःखंकथंस्यात्तस्मादसत्यवचनोयंयमइतिकोपात्मांडव्येननमांडव्याच्छापंगृहीतुंतथैवमक्षीवधादित्येवोक्त्वाशूलद्रत्वंशूद्र्यांजननमवाप॥अननच्छयाशापंआपेत्यत्रहेतुः

॥ [illegible] ॥१३९॥

॥८८॥

किंनामक इत्यत आह॥ विचारतो रति॥ विद्यायां रतेः रतत्वात् निमित्ताद्विदुरो नाम प्रसिद्धो भविष्यति॥ तथ
ज्ञाने त्यादि विशेषणचतुष्टयवांश्च भविष्यतीति॥ समस्तस्वतो मुतः कृष्णाद्वेद इत्यर्थः॥१४०॥ अस्य कृष्णस्य
मानमस्य विदुरस्य शूद्रत्वं ज्ञात्वा पुनश्च प्रणता नमस्कुर्वती यथा त्वं प्रार्थितवती॥ किमिति॥ अंबालिकायाः अ
न्य द्वितीयसुतमिति शेषः॥ जनय उत्पादय॥ अयोनेन रः सकृष्णो नेच्छत्॥ अन्यं जनयितुमिति शेषः॥ अदस्त

विचारतो विदुरो नाम भवायं च भविष्यति ज्ञानबलोपपन्नः॥ महाधनुर्बाहुबलाधिकश्च सुनीतिमानि
त्यवदत्स कृष्णः॥१४०॥ ज्ञात्वास्य शूद्रत्वमथास्य माता पुनश्च कृष्णं प्रणता ययाचे॥ अंबालिकायां
जनयान्यमित्यथो नेच्छत्स कृष्णो न वदत्यदृश्यः॥१४१॥ योग्यानि कर्माणि ततस्तेषां चकार भीष्मो
मुनिर्निर्यथावत्॥ विद्यासमस्ताश्च ददौ च कृष्णस्तेषां पांडोरस्त्रशास्त्राणि च भीष्मः॥१४२॥ ते सर्वविद्या
प्रवराबभूवुर्विशेषतो विदुरः सर्ववित्त्वा॥ पांडुः समस्तास्त्रविदेकवीरो जिगाय पृथ्वीमखिलां धनुर्धरः॥१४३॥

अप्रत्यक्षश्च न वदित्यर्थः॥१४१॥ योग्यानि क्षत्रिययोग्यानि कर्माणि जातकर्मादीनि धृतराष्ट्रादीनां मु
निभिः॥ स ह यथावत् विद्युक्तप्रकारेण तेषां तेभ्यो धृतराष्ट्रादिभ्यः समस्ताः वेदादि विद्याः॥ तेषां मध्ये पांडो
अस्त्रशास्त्राणि भीष्मोऽप्रददादित्यर्थः॥१४२॥ ते त्रयः सर्वविद्यासु प्रवराः प्रवीणाः सर्ववेत्तारः सर्वज्ञः ये
कोऽवीरश्च प तिर्हृद दीप्य अखिलां पृथ्वीम्मिं जिगाय जितवान्॥१४३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

तथैवेतिसमुच्चये॥ गवद्रुपानं नाम कान्सन्तात्समस्तगंधर्वपतिः प्रसिद्धः सतुंबुरुः यउद्वहो नाम प्रसिद्धो म
स्तुनस्य मरुतांशेन युक्तश्च संजय नामधेयो जनदित्यर्थः॥ इंद्रियाणि अस्य वशे संतीति वशी॥१४४॥ पूर्वं वि
चित्रवीर्यस्य सप्तपुत्रः म सं जय स्तेषां धृतराष्ट्रादीनां सखा प्रियश्चा भवत् तथा समस्तविद्याः सर्वज्ञस्तत्र हेतुर्द्वय
मतिमान्व्यासशिष्य इति तेषां पि विशेषतो धृतराष्ट्रस्यानुवर्ती अवर्त्तनशीलोऽभवदित्यर्थः॥१४५॥ गांधारराज
स्य गांधारदेशाधिपतेः सुबलस्य सुतां गांधारीतिनामधेयस्यासातयानीशकुनेः ज्येष्ठां च भगिनी ज्येष्ठा अनुजा

गवद्रुपादासत थैव सूतात्समस्तगंधर्वपतिः स तुंबुरुः यउद्वहो नाम मरुत्तदंशायुक्तो वशी संज
यनामधेयः॥१४४॥ विचित्रवीर्यस्य स सप्तपुत्र सखा च तेषाम भवत् प्रियश्च॥ समस्तवित्समतिमान्व्या
सशिष्यो विशेषतो धृतराष्ट्रानुवर्ती॥१४५॥ गांधारराजस्य सुतामुवाह गांधारिनाम्नीं सुबलस्य राजा॥
ज्येष्ठोज्येष्ठीं शकुनेर्द्वापरस्य नास्तिकपरस्य कुकर्महेतोः॥१४६॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥

राजा धृतराष्ट्रः उवाह विवाहयामास॥ शकुनिनस्मिक इत्यत उक्तं द्वापरस्येत्यादि॥ द्वापरः संशयः तदभिमा
नीमहत्तस्य चतुर्मुखादिवदभिमानान्य भिमानयोरभेदव्यपदेशः नास्तिक्यनास्ति परलोकादीति मिथ्याज्ञानस्व
रूपमभिमन्यमानस्य सतथा तस्योक्तं पूर्वं नास्तिक्यशकुनिनामे भिताद्दशस्य अत्रोच्यते॥ निमित्तमाह॥ कुक
र्महेतोरिति॥ भविष्यत् द्यूतावरणादि कुकर्मकारणस्य॥१४६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ख

DR BHAU DAJI MEMORIAL

||८९||

धृतराष्ट्रस्य भार्यापरिग्रहमुक्त्वा पाण्डोरपि वक्तुमाह। शूरस्येति। शूरनाम्नो यादवस्य पुत्री कन्या नाम्ना पृ
था गुणैः शीलरूपेण च युक्ता स्वपित्रा शूरेण सख्युः कुन्तिभोजस्य स्वमित्राय कुन्तिभोजाय दत्ता यतस्तेन
नाम्ना कुन्ती पूर्वं देहमस्त्वेपि पाण्डोर्भार्या॥१४७॥ अथानन्तरं हन्तीं कुन्तिभोजः सम्यग्वर्धयित्वा वर्धयामास
कुन्तिभोजः पूर्वं किं इत्यत आह। कुकर्म इति। नाम्ना कूर्ममित्र देवकुन्तिभोज इत्यर्थः। तत्र कुन्तिभोजगृ
हे शीकरस्यांशेऽवतारो दुर्वासास्तत्रागमत्। अत्यन्तं कोपयस्य सन्तथा तं कुन्तिभोजोऽप्राह किमिति॥ मी

शूरस्य पुत्री गुणशीलरूपयुक्ता दत्ता सख्युरेव स्वपित्रा॥ नाम्ना पृथा कुन्तिभोजस्य तेन कुन्ती नाय पि
वेदे हे पाण्डोः॥१४७॥ कूर्मस्य नाम्ना मित्र देवकुन्तिभोजाय तेनावर्धयामास सम्यक्॥ तत्रागम
च्छंकरांशः सकोपो दुर्वासास्तं प्राह मां वासयेति॥१४८॥ तमाह राजा यदि कन्यकायाः स्मि
ष्यसे शक्तितः कर्म कुर्याः॥ सुखं वसेत्यामिति तेन चोक्ते शुश्रूषणाय दिशदाशु कुन्तीं॥१४९॥
चकार कर्म सा पृथा मुनेः सुकोपनस्य हि॥ यथा न शश्यते परैः शरीरवाङ्मनोनुगा॥१५०॥

नासयस्वगृहेत्र वस्तोपयेति॥१४८॥ राजा कुन्तिभोजस्तं दुर्वासः प्राह मिति। शक्तितः शक्त्यानुसारेण क
र्मक्रियाः सेवां कुर्वन्त्याः कन्यकायाः यदि स्मिष्यसे सेवा विलम्बापराधमिति शेषः। तर्हि सुखं वसेति॥
तेन दुर्वाससा सामिति तथास्त्विति वाक्ये सति शुश्रूषणाय सेवायै कुन्तीमदिशद्दात्॥१४९॥ सा पृथा कु
न्ती सुकोपनस्य कोपिषस्यापि मुनेः कर्म सेवां तथैव चकार। कर्थं यथा परैः स्वव्यतिरिक्तैः कर्तुं न शक्यते तथे
त्यर्थः। तद्देवाह शरीरेति॥ कायकवाङ्मनोभिः करणैस्तमनुगच्छ

नीति॥१५०॥

तया समुनिः वत्सराणां त्रयोदश तावत्कालपर्यन्तं तया कुर्यथावत्समये गर्भितः प्रतिजितः सन्नमस्तानां वश्य
न्वं ददातीति॥ तयाश्चर्तं च परमुत्तमं मनुं मन्त्रं उपादिवदुपदिदेश कुन्त्यै इति शेषः॥१५१॥ सा कुन्ती ऋतौ
समापूता न तु स्नातेति यावत्॥ तन्मनोः तस्य मन्त्रस्य परीक्षणाय परीक्षार्थं दिवाकरं सूर्यं समाह्वयत्॥ प्रार्थित
वती मन्त्रेनेति शेषः॥ स च दिवाकरः तत्क्षणादिति मन्त्रस्य वीर्यं दर्शयति॥१५२॥ ततोनन्तरं सा कुन्ती विनातेन
सह रमणेन विनाति दिवाकरं सुवाक्ययत्नतो पितारं निर्मास्त्विति प्रार्थनारूपः वाक्यप्रयत्नादपि विसर्जितुं

सं वत्सरत्रयोदश तयाय यावद्वर्तितः॥ उपादिशत्परमनुं समस्त देववश्यदं॥१५१॥ ऋतोनु सा समाप्लुता
परीक्षणाय तन्मनोः॥ समाह्वयद्दिवाकरं स चाजगाम तत्क्षणात्॥१५२॥ ततो न सा विसर्जितुं शशाक तं वि
नारतिं॥ सुवाक्ययत्नतो पिताप्यथा ससाद भास्करः॥१५३॥ स तत्र द्विजिवान्स्वयं द्वितीयरूपको विभुः॥
सवर्म दिव्यकुण्डलोज्ज्वलन्निवस्वतेजसा॥१५४॥ पुरा स वालिमारणे प्रच्छन्नदोषकारणात्॥ सहस्त्रव
र्मनामिनासुरेण वेष्टितोऽजनि॥१५५॥ ||७|| ||अ|| ||अ|| ||अ||

पारियत्के न शशाक शशक्ता नाभूत्॥ अथातो कुन्तीं भास्करः सूर्यः आससाद रेमे इत्यर्थः॥१५३॥ स भास्करस्तत्र त
स्यां द्वितीयरूपकः स्वयमेव वर्मा पिदिव्यकुण्डलान्यपि च सह वर्तमानः स्वतेजसा ज्वलन्निव द्विजवान् जज्ञे
जात इति यावत्॥१५४॥ तत्र स्वपूर्वावेशप्रकारमाह॥ पुरेति॥ स दिवाकरः पुरा रामावतारे सुग्रीवरूपेण वालिना
मारणे प्रच्छन्नाज्ञानो दोषस्तस्मात्कारणात् सहस्रवर्मेति नाम यस्य तेन च नासुरेण वेष्टितो व्याप्तोऽभि निष्क्रान्त इ

सू.॥१५५॥

॥९०॥

असुरोपवेषित इत्यस्य अभिप्रायमाह ॥ यथेति ॥ नृणां मनुष्याणां गृहे वेषितानां मतिर्बुधिर्गृहैः विदुष्यते दूषिता भवेत् ॥ यथा तथैव दिवाकरात्मजः अस्य मतिर्दैत्यदूषिता न दित्यर्थः ॥१५६॥ यद्यपि दैत्यदूषितान्न दित्यर्थः ॥ मतिः तथापि रामस्य श्रीरामचंद्रस्य सुग्रीववरस्य पणसवनाग्नि मित्तात्तु हरेः सन्निधानयुक्तवनानि इत्यर्थः ॥ सुदर्शनीयो सुंदरो कर्णौ यस्य स तथा नावप्रधाने निर्देशः ॥ सद्रक्मणो नाग्नि मित्तात्सकुमारः कर्णनामकोऽभवत् ॥१५७॥

यथा गृहे विदुष्यते मतिर्नृणां तथैव हि ॥ अस्य नृपदैत्यदूषिता मतिर्दिवाकरात्मजः ॥ तथापि रामसेवनाप्तरस्य सन्निधानयुक् ॥ सुदर्शनीयकर्णतः स कर्णनामकोऽभवत् ॥१५७॥ स रत्नपूर्णमंजुषागतो विसर्जितो जले ॥ जनापवादजन्मभीतया यमस्वसुर्हृते ॥१५८॥ नदीप्रवाहतो गतं ददर्श सूतनंदनः ॥ तमग्रहीत्सरत्नकं चकार पुत्रकं निजं ॥१५९॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥

सुकुमारो रत्नैः पूर्णायां मंजुषायां गतस्तथापि तेन यमस्वसुर्यमस्य भगिन्यायाः यमुनायाः जलेतया कुंत्या दत्तवेगेन विसर्जितः ॥ कुतः जनापवादः ॥ भीतितः जनानामपवादस्य कन्यायाः पुत्रो जातः इत्येवं रूपस्य भीतितो नयादित्यर्थः ॥१५८॥ नाद्यायाः यमुनायाः प्रवाहतः प्रवाहेण गतं प्राप्तं सूतस्य नंदनो धीरयानामदर्श ॥ स रत्नकैः रत्नैः सह वर्तमानं तं कुमारं अग्रहीत् ॥ निजं पुत्रकं पुत्रं चकार ॥ पुत्रत्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः ॥१५९॥

अधिरथेनेत्यनाम्ना सूतेन लालिताः तोषितानुर्यस्य स तथा तस्य भार्यायाः राधया तेनाम्नासंवृद्धः सम्यग्वधितः निखिलाः श्रुतीः सर्वान्वेदानधिजगे अधिगतवान् ॥ बाल्याद्बाल्यमारभ्य महद्बलं यस्य स तथा निजैः स्वकीयैः गुणैः औदार्याद्यैः सम्यग्भासमानो वसन्तु सूतगृहे असौ कर्णः नाम्ना वसुषेणः तं वसुषेणनामत्वं अमतप्राप्तवान् तत्र निमित्तमाह ॥ अस्येति ॥ अस्य कर्णस्य अमासहतद्रव्याद्रिरूपं वसुसेना रूपमासीदिति यस्मादित्यर्थः ॥ वसुद्रव्यासनावधस्य वसुषेणइतिनामवानभूदित्यर्थः ॥१६०॥ स यातः कर्णं प्रसूतवती

स सूतेनाधिरथेन लालितस्तनुस्तद्भार्यया राधया संवृद्धो निखिलाः श्रुतीरधिजगे शास्त्राणि सर्वाणि च ॥ बाल्यादेव महाबलो निजगुणैः सम्यक्समानो वसन्नाम्ना सो वसुषेणतामगमद्वस्वासीदमोद्वसु ॥१६०॥ अथ कुंतीदत्ता सा पांडोः सोप्येतयाभिररेमे ॥ शूराद्वृष्णीजातौ विदुरो वैदारूपा गुणाढ्यौ ॥१६१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सेत्यर्थः ॥ पांडोः पांडवे दत्ता कुंती जोडने निशेषः ॥ सोपि पांडुरपि तया कुंत्याभिरं बहुकालं रेमे क्रीडयामास ॥ विदुरस्यापि भार्यास्वीकारमाह ॥ शूरादिति ॥ शूराद्वसुदेवपितुः सकाशाद्वृष्णी शुद्धायां भार्यायां जातां दारूपां तन्नाम्नीं स विदुरो वहन् विवाहयामास ॥१६१॥ ॥ ॥ ॥

स्त
त

ह

॥९१॥ त्व

पाण्डोर्भार्या द्वितीयभार्यास्वीकारं वक्तुमाह । अथेत्यादिना । अथानन्तरं ऋतायननाम मद्रेशो मद्रदेशस्य राजा इन्द्रे
ण तुल्यं पुत्रं अर्थयत इति तया कन्यारत्नं प्राप्तुमवाप्तुं चावाप्तुं ब्राह्मं ब्रह्मसंबंधि तपश्चक्रे ॥ वरं ब्रह्मणः सका
शात् प्राप्तवान् ॥ १६२ ॥ वरस्य सफलो जात इत्याह ॥ प्रह्लाद इति ॥ पूर्वं प्रह्लादस्यावरजोऽनुह्लादनामा तेना
म्ना संह्लादो हरेर्विष्णोर्भक्तः स ब्रह्मणो वरदानानन्तरं वायोर्मुख्यवायोरावेशेन युतो राज्ञः ऋतायनस्य नाम्नः
सुतोऽभूत् ॥ १६३ ॥ वाय्वावेशफलमाह ॥ स यिति ॥ मारुतस्य वायोरावेशवशात् निषितान् पृथिवीबलेनाधिकोऽभूत् ॥ त्

अथर्तायननाम मद्रेशः शक्रतुल्यपुत्रार्थी ॥ कन्यारत्नं चाप्तुं चक्रे ब्राह्मं तपो वरं चाप ॥ १६२ ॥ प्रह्ला
दावरजोऽयं संह्लादनामा तदा हरेर्भक्तः ॥ सोऽभूद्वरात्तु वायोरावेशयुक्सुतो राज्ञः ॥ १६३ ॥ स मारुतावेशव
शात्पृथिवीबलाधिको भूद्वरतश्च यातुः ॥ शल्यश्च नाम्नाऽरिविलेशने च शल्यो बभूवैव कन्याऽस्य च माद्रिना
म्नी ॥ १६४ ॥ सापि पाण्डोर्भार्यैव पूर्वजन्मन्यन्ते तु नस्य प्रतिपादिताऽस्मै ॥ शल्यश्चैवास्यै पितृदत्तमेव जुगो
प धर्मेण समस्तशास्त्रवित् ॥ १६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

या तु ब्रह्मणो वरतश्च बलाधिकोऽभूत् ॥ नाम्ना शल्यश्चाभूत् ॥ तत्र निमित्तं अरिविलानां शत्रूणां शल्यः शङ्कुरिव तस्मा
च्छल्य इत्यर्थः ॥ कन्यारत्नप्रदानरूपवरं दर्शयति ॥ कन्या चेति ॥ अस्य ऋतायनस्य माद्रिनाम्नी माद्रीति नाम्नी च कन्या
च बभूव स पूर्वके इत्यत्राह ॥ सेति ॥ पूर्वजन्मनि मरुज्जन्मनि पाण्डोर्भार्यैव द्वितीयास्त्री अन्ते तु पुनश्च पाण्डुजन्मन्य
पि अस्मै पाण्डवे प्रतिपादिता तत्पित्रेति शेषः ॥ शल्योऽपि पित्रा ऋतायनेन दत्तं राज्यमखण्डं एवं जासानस्यैव विवर
पाधर्मेण निर्जुगोप रक्षितवान् यतः समस्तशास्त्रवित् ॥ १६५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ता०नि०

॥११॥

टा०७०

अथानन्तरं पाण्डुस्तद्द्वयं अङ्गनारत्नं कुन्तीमाद्रीरूपं अवाप्य यथेष्टतो यथेष्टं भोगान् विषयान् बुभुजे । भुक्तवान् ॥
धर्मसमाश्रयो धर्मसमाश्रित इति यावत् ॥ अत एव ज्येष्ठस्य धृतराष्ट्रापेक्षयापवायी नीत्यावतवान् विदु
रोक्तमार्गतः विदुरोक्तेन नीतिमार्गेण महीं भूमिमपि पालनं पालयामास ॥ १६६ ॥ ननु ज्येष्ठापवयी चेत्स्वयं
कथं महीमपीपलदित्यत आह ॥ नीत्येति ॥ यद्यपि अन्धो धृतराष्ट्रमेव राज्यपालने विषये संस्थाप्य पाण्डुर्युवराजं कु
मारराजमकरोत्तथापि असौ धृतराष्ट्रो यौवराज्यं राष्ट्रपरिपालनादिरूपेण चकार कारितवान् हि यस्मात्तस्मात् पाण्डुरेव

अथाङ्गनारत्नमवाप्य तद्द्वयं पाण्डुः स भोगान् बुभुजे यथेष्टतः ॥ अपीपलद्धर्मसमाश्रयो महीं ज्येष्ठापवायी वि
दुरोक्तमार्गतः ॥ १६६ ॥ नीत्यैव हि राष्ट्रे धृतराष्ट्रमेव संस्थाप्य पाण्डुर्युवराजमेव ॥ चकार तथाप्यधिकं इति स्मराज्ञ
चकार नासौ वकरोत्पाण्डुः ॥ १६७ ॥ ताभ्यां अपि विकर्ण्य किपरः स देवपाण्डुः शशास वनिमकवीरः ॥ अथार्थवि
केयो बहुभिश्च यज्ञैरिष्ट्वा स पाण्डुश्च महाधनौघैः ॥ नेषा विरो येकुरुपाण्डवानां निषेदितुं व्यासतद्दारसङ्ग
पाः ॥ स्वमातरं स्वाश्रममेव निवन्ये स्नुषैव तस्या ययुनं स्वतामनु ॥ १६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रोदित्यर्थः ॥ १६७ ॥ ताभ्यामिति विकर्णस्य धृतराष्ट्रस्य तोक्तो व वनेपरस्तान्यर्थवान् एकोवीर अप्रतिद्वन्द्वी सर्वं निःशेषं
शासपालितवान् ॥ ताभ्यां विकर्ण्यो धृतराष्ट्रः स पाण्डुश्च बहुभिः यज्ञैः कर्थचन तैः महाधनानां ओघः समूहैः पुनस्तथाते
इष्ट्वा इति प्रत्यकसंबंधः ॥ १६८ ॥ तदीर्णाः नित्याभियुक्ताः सतो निर्दोषमुणाचरस्य स व्यासः स्वमातरं सत्यवतीं स्वा
श्रमं बदरिकाश्रमं नीतवान् ॥ केनाभिप्रायेणेत्यतः सत्यवती कुरुपाण्डवानां विरोधं प्राप्स्यतीति तत्र निषेदितुमिति
प्रायेणेत्यर्थः ॥ तस्याः सत्यवत्याः स्नुषे च विचित्रवीर्यभार्ये अम्बिकाम्बालिके तां सत्यां अनुनेयास इत्यर्थः ॥ ययुः अनुग
तवत्यौ ॥ १६९ ॥

॥९१॥

सुनोक्तेन व्यासोक्तेन मार्गेण तव्यासात्मकं हरिं सुतात्मना सुतत्वेन संबंधेन ब्रह्मतया परज्ञेयात्मकत्वेन वीवि
त्य ध्यात्वा वैष्णवं विष्णुसंबंधि परं उत्तमं पदं स्थानं विष्णुलोकमिति यावत्॥ यमो शापकृष्णप्रसादतइत्य
तः उत्तयत्रापि संबध्यते॥ कृष्णस्य वेदव्यासस्य प्रसादतः प्रसादात्तु सुष्टु बिकाबालिकेत्यर्गेयियुतुः॥७०॥
विदुरस्य माता सा तु विष्णाद्या विकामनु अंबिकया सह गता बदर्याश्रममिति शेषः॥ तदनंतरं वैरिंच विरिं
चि संबंधिनं सत्यलोके अ आपप्रात्य वतीयतः सर्वासद्गतीयोग्यात च कारणीतर माह व्यासेति॥ व्यासस्य प्रसादा

सुतोक्तमार्गेण विचिंत्य तं हरिं सुतात्मना ब्रह्मतया वसायये॥ परं पदं वैष्णवमेव कृष्णप्रसादतश्चर्य
युत स्तुषेव॥७०॥ माता वसा विदुरस्यापल्लोके वैरिंचमन्वगता बिकासती॥ व्यासप्रसादात्तु तसद्गु
पौस्थकालेन मुक्तिं वजागाम सन्मतिः॥७१॥ अंबालिकापि क्रमयोगतोत्यरां गतिं नैव तथांबिका
ययौ॥ यथायथं विष्णुपरश्चिदात्मा तथा तथा ह्यस्य गतिः परत्र च॥७२॥

तु सत्संनो गजन्याद्प्रसादात्तु तस्य विदुरस्य सद्गुपौस्थकालेन कालक्रमेण परां तं मुक्तिं वजगाम यतः सन्मतिः अयोग्य
सम्यक् ज्ञान॥७१॥ एवं अंबालिकापि क्रमयोगतः क्रमेणानुष्ठिता भाग वपरां गतिं श्रयो योग्यां मुक्तिं अगात्॥ तथा अं बि
नवयथा गुणस्तताबरद्वे दितिन्नावः॥ कुतः सत्यक्या दीनां गता वैचित्र्यमित्यत आह॥ यथायथेति॥ चिदात्मा चिद्रूप
जीवः यथायथा श्रस्थया ययतया विष्णुपरः विष्णुतत्त्वादिगणवानुतथा तथा तत्तद्योग्यानुसारेण अस्य चिदात्म
नः परत्र परलोके गतिः स्थानं नव नितिहि यस्मान्नासां गतिः वैचित्र्ययुक्तमित्यर्थः॥७२॥ ॥७॥ ॥

ततस्तदनंतरं पांडुज्येष्ठे धृतराष्ट्रे अनुजे विदुरे च राज्यस्य भारं निधाय स्वयं वनं तपोवनं जगाम॥ पत्नि द्वयेन कुंतिम
द्रीभ्यां अनुगतः सह प्राप्य नारायणेन पालितायां बदर्यां मुवास॥ नारायणाश्रमे उवासेति यावत्॥१०३॥ अनेन वनं
जगामेत्येतद्विवृत्तं वनेन नरनारायणाश्रमे गृहाश्रमेण प्रे हस्ताश्रमधर्मेणैव वने निवासं कुर्वन्नुन तु वानप्रस्थाश्रमे
णेत्यर्थः॥ अतएव तत्र भोगान्विषयांश्च बुभुजे॥ तपश्चरे॥ तपश्चरणप्रकारमाह॥ मुनींद्रसहितेइति॥ नतिं युत अ
गत्यतिरमापतिं अभिपूजयन् तपः चक्रे इति संबंधः॥१०४॥ सपांडु कामतः इच्छया हरिणत्वं तद्रूपत्वं प्राप्य ऋषिम

पांडुस्ततो राज्यभरं निधाय ज्येष्ठानुजेष्वेव वनं जगाम॥ पत्नि द्वयेनानुगतो बदर्यामुवास नारायणपालितायां॥१०३॥
गृहाश्रमेणैव वने निवासं कुर्वन्स भोगान्बुभुजे तपश्च॥ चक्रे मुनींद्रैः सहितो गत्यतिं रमापतिं भक्तियुतोभि
पूजयन्॥१०४॥ सकामतो हरिणत्वं प्रपन्नं दैवादृषिं ग्राम्यकर्मानुसक्तं॥ विध्याशापं प्राप तस्मात्त्रियायुक्तोमरि
ष्यसीत्यवबन्ध वार्त्तः॥१०५॥ न्यासं विष्णुरुक्तः पृथ्या सनेति प्रणामपूर्वं न्यवसत्तथैव॥ तात्यासमेन इति
शृंगपर्वतेना रायणस्याश्रमध्यगपुरः॥१०६॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥ ॥
पिदैवात्यदृच्छया ग्राम्यकर्मणि स्त्रीसंभोगारव्ये अनुसक्तं आसक्तं विध्वाबाणेन निशेषः॥ तस्मादृषेः शापमाप॥ किमिति॥
त्वमपि स्त्रिया युक्तः स्वभार्यया सहितो यदि प्रयक्त स्वेच्छ हि मरिष्यसेवेति॥ तद्युत्वा त्र्यैतदि रिवता बन्नूव॥१०५॥ पांडुः
न्यासं विष्णुः संन्यासं कर्तुं मिच्छुः स पांडुः पृथया कुंत्या प्रणाम पूर्वं नमस्कारपूर्वं न तिसंन्यासान कर्तव्य इति प्र
र्थः प्रार्थितः तथैव गृहस्थ एव न्यवसत्॥ न देवा विवृणोति॥ तात्यासमेन इति॥ पत्नीत्यासमेता नारायणपुरः पुरस्त
त् विद्यमानं तथा नारायणस्याश्रमध्यगे बदर्याश्रममध्यवर्ति नि शतशृंगपर्वते न्यवसदिति संबंधः॥१०६॥

॥९३॥

नास्यां पन्नान्यासहितः कृष्णपादारविंदस्याश्रयेण नादिनिनीतं अत्यन्तं तीव्रं तपश्चकार। तस्य नारायणस्य संयोगेन पूताया
अतिपवित्राया गंगायाः वरांभसि पवित्रोदके सदा त्रिकालावगाहः स्नानं तेन पवित्रं पवित्रं कृतमंगं शरी
रं यस्य स तथा तपश्चक्रे इति संबंधः॥१७॥ कृष्णार्चनार्थं ब्रह्मादिदेवप्रार्थनप्रकारमाह॥ तस्मिन्नित्यादिना॥ तस्मि
न्काले देवपीडोः तपश्चरणकाले देवकमलजन्मब्रह्मा शिवश्चाग्रसरा पुरोगंतारो येषां ते तथा शक्रः पूर्वं आदिर्येषां
ते तथा देवइति शेषः॥ देवानामधिकं देवं प्रति ईयुरिति संबंधः॥ कथं भूतान्नुत्यावसहितान् कथं भूतं तं आक्रमेः स्वर्णि

नपोनितांतं स्वरतान्यास समन्वितं कृष्णपदांबुजाश्रयः॥ तत्संगपूत द्युसरिद्वरांबुसदावगाहा
तिपवित्रितांगः॥१७॥ तस्मिन्नेव काले कमलजन्मशिवाग्रसराः शक्रपूर्वान्नृत्याणपापात्मदैत्यैर्नु
विकृतनिलयैराक्रमेवासहन्त्या॥ ईयुर्देवाधिदेवं शरणमजगुरुं पूर्णषाड्गुण्यमंतं निःसीमाध्यानागम्य
गेशायितमनुपमानंदसंदोहदेहं॥१८॥ ॥८॥ ॥ ॥ ॥

न्संवारस्त्र असहन्त्यासो द्रुमशाक्रकैः कृतमामंपापात्मभिः पापश्चन्नपदैत्यैः कृतमितिशेषः॥ कथंभूतैः ग्नुविपृथिव्यां कृत
निलयाः आलयाश्च येषां तैः देवाधिदेवस्य विशेषणानि शरणामितादिशरणं रक्षितारं अजस्य ब्रह्मणो गुरुं षाड्गुण्य
व षाड्गुण्यं ऐश्वर्यं यस्य समग्रस्य त्व्या युक्तं पूर्णषाड्गुण्यं मूर्तिरिदं हो यस्य स तथा क्षीरसमुद्रविद्यमानेनास्य गस्या मुक्त
शेषस्य भोगशरीरे शायितं शयानो न केवलं षाड्गुण्यदेहं किं तर्हि इत्यत आह॥ अनुपमेति॥ अनुपमस्यासदृशस्य
आनंदस्य संदोहः समूहो यस्येति॥१८॥ ॥८॥८॥८॥ ॥९३॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ना०नी० ॥११॥ टी०व०॥

नकेवलमीयुः किंतु अब्जभवमुखाः ब्रह्माद्याः देवाः तुष्टुरपि स्तुतवन्तः॥ किंकृत्वा परं पुरुषं पुरुषोत्तमं अनंतं देश
तःकालतश्चापरिच्छिन्नाशक्तिर्यस्य ते पौरुषेण पुरुषप्रतिपादकेन पुरुषसूक्तेन विद्ययेति यावत्॥ स्तुत्वा सं
स्तुत्य किमित्यस्तुः॥ हे परेश परेशानां ब्रह्मादीनामीशपरस्वामी विशस्वे तिवा धराचमिरसुरवराणां दैत्याधिपा
नामाक्रमणात् संक्रमणात् भूरिं चारवदेमात्वा॥ नन्वेषु संतस्त्वसुसंवारणेव किमिति धरायाः खिन्नत्वमित्यत आह॥
यईति॥ यतः कारणात् दैत्याः नवैविमुखाः यतः अत्यंत पापाः तस्मिन्नत्वं युक्तमिति भावः॥१७॥ तदेव विवृणोति॥

तुष्टुवुः परपुरुषमेनमनंतशक्तिं सूक्तेन तेजलजमुखाअपि पौरुषेण॥ स्तुत्वा धरासुरवराक्रमणात्परेश खिन्ना
व यतोतिविमुखास्त्वत्वतेतिपापाः॥१९॥ त्वत्संगतिं च विनिचारवदेदेवनित्यं स्तामपि हि नः शृणु वाक्यमीश॥
पूर्वं हतादितिसुतान्ववतारणेषु त्वस्मत्प्रियार्थमधुनानुविते हिजाताः॥२०॥ आसीन्मुरादितिसुतेरमरांत
मोनीसंग्राममुत्तमगजाश्वरथद्विपद्भिः॥ अस्मा हिणीशतमहोपमहापमवैसैन्यं सुरात्मकमत्त्वरमाराश्चयुक्तं॥२१॥

दुःसंगतिरीति॥ हे देव सनामपि सहिष्णुनामपि नित्यं दुष्टानां संगतिं नारवदे वचनवति॥ हि यस्मात् हे ईश आभिनूनोस्मा
केवाक्यं वक्ष्यमाणं शृणु॥ किं तद्वाक्यं पूर्वं पुरा जन्मनान्वयादितिसुतादैत्याः रणेषु अस्माकं प्रियार्थं सुरलार्थं हतास्ते अ
धुना इदानीं भुवि जाताः॥२०॥ उक्तमेव विवृणोतीत्यत आह॥ आसीदिति॥ दितिसुतैः सह अमरान्तमोनीसंग्रामायुधः
अस्माकमासीत्॥ तत्र उत्तमगजाश्वरथद्विपद्भिः उत्तमैः हस्त्यश्वरथपदातिभिः चतुरंगैः युक्तं सुरात्मकं देवसंबंधि सैन्य
क्रियते सैन्यास्य अक्षौहिणी शततान्तरं वतन्महौघेण गुणितं महौघसंख्याविशेषायत्त तत्तेन्यं पुनः कथंभूतं परमर
स्त्रैर्युक्तं॥२१॥ ॥८॥ ॥८॥ ॥८॥ ॥८॥ ॥८॥

॥९४॥

तथासुराणांसैन्येनतस्मात्सुरसैन्यात्तदपेक्षयामहौघेनमुषितंशिलाःगिरीन्महास्त्राणिपिधत्तइतितथाअनंतरंदेवसुधारैः
अतिभयंकरंतेषांदेवासुराणांरथाश्वाःहननल्पपरिप्रमाणाःहस्तात्मकानांवितस्त्यात्मकानांकिष्कूणांचतुःशतीशतञ्च
तुषर्यंनल्पइत्युच्यते॥किष्कुहस्तेवितस्तौवृतस्तोवृनल्वःकिष्कुचतुःशतमित्यभियानात्॥बहवोनल्वपरिप्रमा
णमेषामितितथोक्ताःदेवासुरैस्तदीयैःश्रेष्ठकार्मुकबाणैःपूर्णाआसन्नित्यर्थः॥१८२॥दैवाश्चासुराश्चदेवासुराःते
परस्परंससृपुःयुद्धार्थंसंचरितवंतः॥कथंभूताःनानाविधैर्वस्त्रालंकारवर्षांतरैराढ्याःश्रेष्ठाःइत्यर्थः॥गिरींद्रैःपर्व

तस्मान्महौघगुणमासुमहासुराणांसैन्यंशिलागिरिमहास्त्रधरंसुघोरं।तेषांरथाश्वबहुनल्पपरिप्रमा
णाद्देवासुरप्रवरकार्मुकबाणपूर्णाः॥१८२॥नानांबराभरणवेषवरायुधाढ्यादेवाःसुराःससृपुरात्तुपरस्प
रंते॥उद्धूर्णगिरींद्रनलमुष्टिमहास्त्रशस्त्रैश्चक्रुर्नदीश्चरुधिरौघवहामहौघाः॥१८३॥तत्रसमदेवकृष्णेनरसु
रेशस्वमायुधेनिषूदितउत्तोघबलेःशतोशः॥अथात्मसेनामवमृद्यमानांवीक्ष्यासुरःशंबरनामधेयः॥१८४॥

तत्रैषैःनलैःकरतलैःमुष्टिभिःमहास्त्रैःशस्त्रैश्चउद्धूर्णस्ताडितवंतःमहौघंमहौघचसंख्याकांरुधिरोघरक्तसमू
हवहानदीश्चक्रुः॥१८३॥तत्रयुद्धेउत्तानंतरंओघबलैर्महाबलैर्देवकृष्णेनैःदेवश्रेष्ठैरसुरेशानांअसुरश्रेष्ठानां
स्वमाःसेनायाःशतोशःशतनमोशोनिषूदितःसंहृतः॥अथानंतरंशंबरनामधेयोऽसुरःआत्मनःस्वस्यसेना
मवमृद्यमानांहन्यमानांवीक्ष्य॥१८४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥९४॥

ता०नि० ॥११॥ टी०व०

उमेशस्यवरान्मायाविनाज्ञनरवज्रसंह्यासोदुमशक्यामायाइंद्रजालमायापस्यासौतथासुरान्देवान्
विमोहयन्मूर्छयन्मायासहस्रेणअन्यत्रापिसंबध्यते॥ससारप्राप्तवान्॥रणयुद्धेमायासहस्रेणबहु
मायाभिःसमर्दिताःपीडिताःशशिसूर्यमुख्याःचंद्रादित्यपूर्वाःसुराःविषेदुःविषादंप्राप्ताः॥१८५॥तानुश
शिसूर्यमुख्यान्वीक्ष्यदृष्ट्वावज्रीइंद्रःस्वयंमुदत्तांवैष्णवींविष्णुदेवताकांपरमतत्वपरमाञ्चस्यविद्या
प्रयुयोजप्रयुक्तवान्समस्तमायापहांइतितथोक्तांतयोरमेशस्यवरात्सदापिअसंह्ययावैष्णव्या॥१८६॥

ससारमायाविदसह्यमायोवरादुमेशस्यसुरान्विमोहयन्॥मायासहस्रेणसुराःसमर्दितार
णेविषेदुःशशिसूर्यमुख्याः॥१८५॥तान्वीक्ष्यवज्रीपरमास्त्रविद्यांस्वयंमुदत्तांप्रयुयोजवैष्ण
वीं॥समस्तमायापहमात्थवराद्रमेशस्यसदाप्यसह्यया॥१८६॥मायाविनेशुर्दितिजेंद्रसृ
ष्टावारीशवह्न्यादिमुखाविमोचिताः॥यमेंदुसूर्यादिसुरास्ततोसुरान्निजघ्नुराप्यायितविक्रमाः
सदा॥१८७॥सुरेश्वरेणोर्जितपौरुषाबहुन्वज्रेणवज्रीनिजघानशंबरं॥तस्मिन्हतेदानवलोकपा
लेदितेःसुतादुद्रुवुरिंद्रभीताः॥१८८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

मायया दितिजेंद्रेणशंबरेणसृष्टाप्रयुक्तामायाविनेशुःनाशंप्राप्ताः॥वारीशोवरुणःवह्निर्दुःप्रधानवह्निश्च
मुखोयेषांतेतथामोचिताःमायासंबंधादितिशेषः॥ततोनंतरंयमेंदुसूर्यादयोयेषांतेसुरास्तदाअसुरमापविना
शं॥१८७॥स्वतःऊर्जितपौरुषाःसुरेश्वरेणइंद्रेणआप्यायितविक्रमाउपबलितपराक्रमाःबहून्असुरान्नि
जघ्नुःवज्रीइंद्रोवज्रेणस्वायुधेनशंबरंनिजघानघातितवान्॥दानवलोकपालेअसुरेस्यपालकेतस्मिन्हते

नदितिसादिङ्दहनस्यकप्ताण्यौरासाभवाद्वाणानद्विनेः
द्वदुःपलायपालाः॥१८८॥छ॥छ॥

विप्रचित्तिस्तन्नामासुरो धन्वी धनुर्धरस्तान् पलायमानान् सुरान् विनिवार्य निगन्तव्यमिति निवार्य इन्द्रादीन्
देवश्रेष्ठान् ससार प्राप्तवान् विधातुः ब्रह्मणो वरादजेयेन जेतुमशक्येन अत एव विप्रचित्तिना शरैः बा
णैः निपातितवान् ॥१८॥ दैत्यश्रेष्ठं निरीक्ष्य शक्रं च विमोहितं निरीक्ष्य द्रुतं वेगेन पवनो मुख्यप्राणः शरौघैः बा
णसमूहैः तं विप्रचित्तिं न्यवारयत् वारितवान् अस्त्रवरैः तस्य विप्रचित्तेः अस्त्राणि निवार्य परिहृत्य तस्य वि

तान्विप्रचित्तिर्विनिवार्य धन्वी ससार शक्रप्रमुखान्सुरोत्तमान् । वरादजेयेन विधातुरेव सुरांस्तमी
स्तेन शरैर्निपातितान् ॥१८॥ निरीक्ष्य शक्रं च विमोहितं द्रुतं न्यवारयत्तं पवनः शरौघैः । अस्त्रा
णि तस्यास्त्रवरैर्निवार्य चिक्षेप तस्यारिसिकोत्तमां गदाम् ॥१९॥ विचूर्णितोऽसौ निपपात मेरौ महाब
लो वायुबलाभिनुन्नः । अथाससादासुर कालनेमिस्त्वदाज्ञया यस्य वरं पुरा ददौ ॥९१॥ स
वैरिञ्चेयत्वमभवासुरस्स सहस्रशीर्षो द्विसहस्रबाहुयुक् । नमाप तं तं प्रसमीक्ष्य मारुतः स्वदा
ज्ञयादत्तवरः स्वयं च ॥१९२॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रचित्तेः उरसि हृदये काञ्चनीं स्वर्णमयीं गदां चिक्षेप प्रक्षिप्तवान् ॥१९॥ महाबलोऽप्यसौ विप्रचित्तिर्विचूर्णितः
वायोर्बलेनाभिनुन्नः प्रेरितो मेरौ मेरुपर्वतस्य मूर्ध्नि पपात ॥ स प्रसिद्धः कालनेमिस्तन्नामा स वैरिञ्चो वरं हृद
ज्ञया अजो ब्रह्मा यस्य यस्मै ददौ ॥१९१॥ सोऽसुरः कालनेमिः सहस्राणि शीर्षाणि शिरांसि यस्यासौ तथा द्विसह
स्रबाहुभिः युक्तः जात इत्यर्थः ॥ मारुतो मुख्यप्राणोऽन्वदाज्ञया ब्रह्मणा दत्तो वरो यस्य सः ॥१९२॥ ७॥ ॥

किमिति ॥ त्वयैव वक्षीरणा हन्तव्य इति हेतोः आमस्मरदायुस्तदा तत्क्षण एव अविरासीः आविर्भूतोऽसि ॥ अनन्तपौ
रुषपराक्रमो यस्य स तथा ॥ बाहुभिः द्विसहस्रबाहुभिः बहून्यस्त्राणि प्रवर्षमाणं भुवने लोके अत्यन्तं अजो
दडयस्य समनघ ॥१९३॥ बाहून्काशिरांसि च विनिकृत्य छित्त्वा पापं पापरूपं यमाय मृत्यवे व्यवेदयः प्रापि
तवानसि ॥ एवं तत्र असुराः अशेषाः सर्वे अपि निहताः च तुर्यभागः ॥१९४॥ वायुर्बध्यान ॥ न हि त्वदीयकार्यं सम्प
न्नमवस्यत्त्वाहरित्याह ॥ पुनरवेति ॥ हतविहिताः एव पुनः म्लेमिनल्के प्रजातास्तत्र धर्मं बलिः स्वापपत्राः कुन्

हन्तव्य इत्यस्मरदाशु हित्वीतदाविरासीस्त्वमनन्तपौरुषः । त्वमस्त्रशस्त्राणि बहूनि बाहुभिः प्रवर्षमा
णो भुवनान्तदेहे ॥१९३॥ चक्रेण बाहून्विनिकृत्य कालिन्ववेदयस्त्वाशु यमाय पापम् । ततोऽसुरास्ते नि
हता अशेषाः त्वया त्रिभागा निहताश्चतुर्थे ॥१९४॥ जघान वायुः पुनरेव जातास्ते चन्द्रलेयमबल्लो
पपन्नाः । राज्ञां महावंशसमुद्भवानां तेषामचर्प्यमरनिर्विणाप ॥१९५॥ शिक्षामवाप्य द्विजपुंगवानां त्विद्व
त्तिरण्येषु हि काञ्चनस्यात् । त्वद्रक्षितिल्लेज्ञा नियुतः सुकर्मा ब्रजन्परां तु गतिं कथं चितु ॥१९६॥ ७॥ श्री ॥

राज्ञां क्षत्रियाणां महान्तिर्वंशे शान्तनजन्म येषां ते तेषां विपापाः पापरहिताः धर्ममिति जातास्ते ॥१९५॥ द्विजपुंगवानां ब्रा
ह्मणानां मनोज्ञां सामवशुशासनमवाप्य श्रिताना तेषामितिसंबंधः ॥ अत एव येषु उत्पन्नेषु असुरेषु काञ्चनं अल्प
नि त्विर पिस्यात् संभाव्यत इत्यर्थः ॥ नव नुकादापइत्यत आह रित्याह ॥ त्वयि न किल्बिषेन युक्तः तयासुकर्मा
सन्कर्मानुष्ठानापापाहीनो गतिं कथं विज्ञ ब्रजतु न प्राप्नुयात् मास्तु ॥१९६॥ ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥९६॥ हि

तेषां हीनगतिरित्यत आह ॥ देत्येश्वराणामिति ॥ अधर्मं नमस्त्येव वक्तुं त्वं कुत्र त्वस्य त्यागो मोन्नु दीति ॥ नावेन
सत्यकामेनेति संबोधनं ॥ ननु मम सत्यसंकल्पस्य देवसुकर्मणामपि तेषां सद्गतिः न स्यान्नमद्वश्यादित्यत आह ॥
धर्मस्येति ॥ सधर्मस्य मिथ्यात्वनयान् वेय्यर्थ्यनयात् ॥ अयं वेय्यर्थ्यपरिहारार्थं तेषां सद्गतिः देत्यानां शुभलोका
वाप्तिर्न विष्यतीति नाशान्तीत्यावयं त्वां संप्रार्थयामः ॥१९७॥ किं कर्तुं सुकर्मणः सकाशात्त्वद्वारेऽतस्त्वस्सकाशाद्धि
अवाल्डुं तुं अशयुतेन कुत्र जाता किंनामा इत्यतो देवास्तं प्रकारं विज्ञापयन्तीत्याह ॥ यउग्रसेनस्तन्नामसुराः
देत्येश्वराणां वत मोधमवत्स्येव वक्तुं त्वं ननु सत्यकाम ॥ धर्मस्य मिथ्यात्वनयाद्यं त्वामथापि वादेत्यशुभा
मिनीषा ॥१९७॥ संप्रार्थयामीदि तिडा सुकर्मणाकृद्ध कितस्याल यितुं त्वशः यो यनुग्रसेनसुरगायकंस
जातायदुःखवनया निधयः ॥१९८॥ तवेव संवार्थममुष्य पुत्रो जातः सुरः कालनेमिः स ईशा ॥ यश्चत्री
यार्थं निहतो हि वायुना त्वत्प्रसादात्परमी शितापि ॥१९९॥ स एष जातो वृष्णिषु पुनश्च जातो वरादुमेशस्य
परेरजेयः ॥ सत्योग्रसेनात्मजनितासुरेणा सत्वर्पणानद्धपधरेणमायया ॥२००॥ ॥ ॥ ॥ ॥
यकारां धवस्त्वया निधयः य उग्रसेननामा निधयः स नृयदुष्कृतातः ॥१९८॥ किमर्थमेव ॥ अमुष्यो ग्रसेनस्य पूर्वं कालनेमि
रसुरायश्च याहतः स पुत्रो जातः स इति ॥ परामृष्टं दर्शयति ॥ यश्चादिति ॥ त्वत्प्रसादात् हे ईशात ईशानशीलेनस
मर्थेनापि वायुना परं केवलं त्वत्प्रियार्थमेव न हतः ॥१९९॥ स एषः कालनेमिः पुनर्जातो वृष्णिषु यादवकुल विशेषे
मेशस्य वरादजेयोऽन्यत्वाज्जातः स चोग्रसेनस्य सत्वजः पुत्रो न त्वोरस विज्ञापयन्तीत्याह ॥ स इति ॥ अयो
ग्रसेन उग्रसेनेन नरसंबंधिनिक्षेत्रे नार्यायां मायया जन्मनातद्रूपधरेण उग्रसेनरूपधरेणासुरेणासु

२वस्तुण केनासुरेण गंधर्वजातेन नाम्ना द्रुमिलेत्यर्थः ॥ येन कंसेन वरात्तु मेशवराच्च पतिः इंद्रो जितः परा जितः ये
नकंसेन वज्रलेशाः जित्वा रत्नानि नदीयानि हृतान्यपहृतानि शिवस्य यस्स जातः ॥२०१॥ कुत्र यस्मात्
मगधाधिपेन जरासंधेन कन्ये यस्य स्वपुत्र्यौ रत्नि प्राप्त्योरवनार्थं रक्षणार्थं प्रयोजिता विनियुक्ताः ते कन्ये
स्वबलेन हृते अपहृते ॥ ननु मगधाधिपः कइत्यतो विज्ञापयन्तीत्याह ॥ स इति ॥ स पूर्वं हतो विप्र
निश्चात्त जरासुतोऽन्यजातः विधातुः ब्रह्मणो गिरीशस्य च वरात्सर्वैरजेयस्त्वान्नः ॥२०२॥ त दुत्तमंसव
गंधर्वजनद्रुमिलेननाम्ना कंसो जितो यन वराच्च वा पतिः ॥ जित्वा बलेशा वहृतानि येन रत्नानि
नियक्ताश्च जिताः शिवस्य ॥२०१॥ कन्यावनार्थं मगधाधिपेन प्रयोजिनास्ते व हृते बलेन ॥ स विप्र
चित्तिश्च जरासुतोऽन्यद्धरा विधातुर्गिरिशस्य चैव ॥२०२॥ सर्वैरजेयो बलमुत्तमंनत् ज्ञात्वेव कंसस्य
मुदा सुतेददौ ॥ निवारयामास न कंसमुग्रं न शक्तोऽयं यस्य बलेन कश्चित् ॥२०३॥ तुल्यः पृथिव्यां विव
रेषु वाऽकश्चिद्दशबलाढ्यो नृपतीश्वरः ॥ हतो पुरायो मधुकेटभारे योऽन्वये वृहसौ डिभिकश्च जातः ॥२०४॥
पि धिकस्य कंसस्य बलं ज्ञात्वा मुदा सेनापेणासुतेऽस्ति प्रस्ती पूर्वं अपहृते पुनः स्वयमेव ददा वित्यर्थः ॥ उग्रं कं
त्नापहारिणं नो चनमपि कंसं शक्तोऽपि यो जरासंधेन निवारयामास न निषधितवान् यस्य बलेविषया ॥२०३॥
तुल्यः समानः पृथिव्यां लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ विवरेष्वत्तलादिषु वा नास्त्यन्तो बलाढ्यः सन्नृपा
न्नृपान् वशेषु वशे चकार पुरा पूर्वं त्वयेव हतो मधुकेटभावसुरो तोऽर्हं सडिभिक इति नाम्ना जातः ॥२०४॥

॥१७॥

गिरीशस्य वरादवध्यो वीरोऽभवज्जातो बाणासुरमनु बाणासुरधानन्तरं नौ शिवचन्द्रकौ प्रसिद्धौ त्वया सुरदैत्यानां समरे
युधि हतावन्येऽपि असुराः भूमौ प्रजाता ॥२०५॥ तदन्ये च तया समुपस्थिते युधं न मम प्रपेदिरे ॥ तथा तेऽप्रपेदि
रे तत्र येषामवशिष्टानामपि तमोगतिः कार्या ॥ व्यासावतारे सुज्ञात्वा ख्यातिकिंनिः यः कलिः निहत च तिरस्कृतः
सत्वं त्राह्या ॥२०६॥ तदु किः सप्ताख्यो कलौ सुत्वा पुरुषेषु सत्पुरुषेषु निषण्णस्त्वयि मनईषद्वरे च दृश्यते त्व
य्यादरं करोतीव दृश्यत इति भाव ॥ रामावतारे निहता राक्षसास्ते सुपापिनोऽपि तदा रामावतारे ते बलं दृष्ट्वा

वरादवध्यो गिरिशस्य वीरो नक्ता बाणासुरमनुस्मृतो शिवौ ॥ अन्येऽपि भूमावसुराः प्रजाता अयात्काः
ये सुरदैत्यसंगरे ॥२०५॥ अन्ये तथैवाधनमः प्रपेदिरे कार्या तथैषाधनतमो गतिस्त्वया ॥ व्यासावतारे निह
तस्त्वया ... कलिः सुज्ञात्वा किंचिरवचास्य ॥२०६॥ सुत्वा तदुक्ती पुरुषेषु निषण्णो ... कारं च मनस्त्व
यीश ॥ रामावतारे निहतास्तु राक्षसाः दृष्ट्वा बलं ते तु तदा तवोच्च ॥२०७॥ समं तवान्येन हि चिन्तयन्ति
सुपापिनोऽपि ज्ञातया हनूमतः ॥ ये केशवस्त्वद्बहुमानयुक्तास्ते यैव वायो न हि तेतमो धी ॥२०८॥ ये त्वाः
प्रविष्टुं न दत्तो हि मार्गो वाल्यात्त्वया ज्ञानदृष्टेः न भूमौ ॥ नितान्तमुत्पाद्य च वेदाः ... येन यावद्वायो बहुभिः प्रकारैः ॥२०९॥

वेदानी ॥२०७॥ तव समं अन्येन विचिन्तयन्ति न मन्यते ॥ तथा हनूमतोऽपि बलं दृष्ट्वा तत्र समं मन्यते न चिन्तयन्ति तथा
र्थः ॥ ततः किमित्यत आह ॥ ये इति ॥ हे केशव त्वयि बहुमानयुक्तास्ते अन्धं तमः ॥२०८॥ प्रविष्टुं ये त्वया तत्त्वमाद
नामार्गो दत्तः तन्मार्गात्त्वया बाल्यात् प्रभृत्याचिताय बालनप्रकारं विज्ञापयन्तीत्याह ॥ ज्ञानदृष्टेति ॥ भूमौ ज्ञ
नदृष्टेश्च वर्तार्य बहुभिरनेकैः प्रकारैः भवितव्यं विरोधं तयावायो न विरोधं उत्पाद्य ज्ञानदृष्टेः ॥२०९॥

॥१७॥

ना०नि०

॥११॥

टी०व०

तथा सर्वेषु देवेषु च वैरमुत्पाद्य कलिपूर्वकाश्च तेऽसुराश्च अन्धं तमसि पातनीयाः निपात्याः त्वया समावतारे रा
वणकुम्भकर्णौ हिता तौ त्वदीयौ न्वत्र सर्वधिनौ प्रतिहारपालौ द्वारपालौ ॥२१०॥ शापात् सनकादीनां शापान्म
हासुरत्वं प्राप्ताविशयुतौ त्वया वध्य च ज्ञानेन भूमौ न भावनीयौ शापादिति शेषः ॥ यौ तव वारिशात्रून्तयाः प्रतिहारपाल
योः प्रविष्टदैत्यौ तावन्धं तमसि प्रवेशाप्रवेशनीयौ ॥२११॥ यौ तु त्वदीयप्रतिहारपालौ तौ न वदीयत्वेन वैकुण्ठ

सर्वेषु देवेषु च पातनीयास्तमस्यथो ये कलिपूर्वकासुराः ॥ हतौ च यौ रावणकुम्भकर्णौ त्वया त्वदीयौ प्रति
हारपालौ ॥२१०॥ महासुरावेशयुतौ हि शापात्त्वयैव तावद्य विमोचनीयौ ॥ यौ तौ च वारि हतयोः प्रविष्टौ
दैत्यौ तु तावन्धतमः प्रवेश्यौ ॥२११॥ यौ तौ त्वदीयौ न वदीयवेशमत्त्वया पुनः प्रापणीयौ परेश ॥ आविश्य
मौ बलिमण्डस्कार प्रतीपमस्मासु तथा त्वयीश ॥२१२॥ स्वसा सुरा बलिनामेषु भूमौ साल्वो नाम च
त्वदत्तज्ञानः ॥ मायामयं तेन विमानमप्यजनेद्यस्तत्त्वसकलं गिरिशात् ॥२१३॥ विद्रावितायाब
हुशस्त्वयैव रामस्वरूपेण नृमुद्दहन ॥ नासौ हतः शक्तिमता पि तत्त्व कृष्णावतारे समये च वध्यः ॥२१४॥

रव्यः पुनः त्वया प्रापणीयौ ॥ यश्च पूर्वं बलेर्नाम विश्य अस्मासु तथा त्वयि स्वश्च बलः सम्यक् प्रतीपं विरोधं चकार ॥२१२॥ स त्वं ब
लिनामासुरो बलेर्दत्तस्य सकाशात् साल्वो नाम्ना जात इत्यर्थः ॥ तेन साल्वेन मायामयं इन्द्रजालमायात्मकं स्वतत्वा
मसकलं त्वं विमानं पुष्पकं गिरिशाद् द्राप्याप्य ॥२१३॥ यश्च ... नृमुद्दहन भृगुकुलप्रादुर्भूतेन रामस्वरूपेण
गुरामाकारणा स्वयं च बहुशो बहुवारं विद्रावितस्तथापि तु शक्तिमतापि त्वया तत्रावतारे न हतः स साल्वः कृष्णा

म

नारायणमहिमा ॥१॥

मा

इत्यात्मसंकल्पमृतं विधातुं कर्तुं नहंतइति संबंधः॥ अतएवात्र करिष्यमाणे कृष्णावतारे वध्यः॥ यतोपि पापी॥ ननु
साल्वेन सोत्र स्यात्पत्वात् सोत्रपतित्वं साल्वस्य युक्तं चारतेत त्विति तु ब्रह्मदत्तास्यापि कथं वित्तेत्सोत्रपतित्वव्यपदेशः
कथमिति जिज्ञासायामाह॥ भगवानाचार्यः॥ यदीयमिति॥ यस्य साल्वस्य विद्यमानं विमानमारुह्य अस्य साल्व
स्य पिता ब्रह्मदत्त स्वनाम्ना सोत्रपतिर्ज्ञातो व्यपदेशस्तथा ह्यवृत इत्यर्थः॥२१५॥ कथं तर्हि पूर्वं भीष्मेण पराजितो
ब्रह्मदत्त इत्यत आह॥ यदेति॥ यदा सोस्य साल्वस्य साल्वस्य पिता ब्रह्मदत्तो भीष्मेण जितस्तदा स साल्वस्तपसि

॥९८॥ इत्यात्मसंकल्पमृतं विधातुं स वात्र वध्यो भवतापि पापी॥ यदीयमारुह्य विमानमस्यापि ताभवत्सौभ
पतिः स्वनाम्ना॥२१५॥ यदा स भीष्मेण जितः पितास्य तदा स साल्वस्तपसि स्थितोभूत्॥ स वा भवतस्मा
त्तपसो निवृत्तो भवाराधनस्यानुमते स्थितो हि॥२१६॥ अनन्यवध्योभवतात्र वध्यः स प्रापणीयः स्वतम
मा स्त्वयेश॥ यो बाण विश्वमहासुरोभूत् स्थितः स नाम्ना प्रथितो हि बाणः॥२१७॥ ॥छ॥ ॥छ॥

स्थितः सोत्र प्राप्यर्थमिति शेषः॥ तस्माद्दुर्बलत्वाद्ब्रह्मदत्तो भीष्मेण पराजित इति भावः॥ स च साल्वो ब्रह्मदान्
तस्मात्तपसो निवृत्तः पतपः समाप्य ?तोऽजरासुतस्य अनुमते कार्ये स्थितः जरासंधानुवर्ती वर्तत इत्यर्थः॥२१६
अनन्यवध्यो भवदन्येन न वध्यो भवतात्वया अत्र अवतारे वध्यः तमेतीस प्रापणीयः स्व॥ यो बाण बाणासुर
मा विश्वमहासुर स्थितोभूत्॥ सोपि बाणासुर इति नाम्ना प्रथितः प्रसिद्धः॥२१७॥ ॥छ॥ ॥छ॥छ॥

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सात्र कीचक इति नाम प्रसिद्धो बभूव जातः॥ सोऽरुद्रवरादवध्यो बभूव॥ स कीचकस्तमोऽप्रवेश्यः प्रवेशनीयः दे
वाः स्वाभिप्रेतं विज्ञाप्योपसंहरंतीत्याह॥ त्वमेव इति॥ हे देव त्वया अनुव्यवतीर्य प्रादुर्भूत्वा देवानामस्माकं का
र्याण्यखिलानि कार्याण्यपि कर्तव्यानि॥२१८॥ ननु सर्वेष्वपि मत्प्रार्थनेव किमर्थं क्रियत इत्यत आह॥ रित्याह॥
त्वमेवेति॥ देवानामीशस्वामिनुसुराणामस्माकं ब्रह्मा इशः शक्रोयमई दृश्य आदयो येषां ते तेषां त्वमेव ग
तिः न देवकुतःश्चनो नित्यमुदितापूर्णा शक्तिर्यस्य स त्वमेव विनित्योदितायाः पूर्णाया श्चितो ज्ञानस्य घनः एकरसः

स कीचको नाम बभूव रुद्रवरादवध्यः स मप्रवेश्यः॥ अतस्त्वयानुव्यवतीर्य देव कार्याणि कार्या
ण्यखिलानि देव॥२१८॥ त्वमेव देवेश गतिः सुराणां ब्रह्मेशशक्रेंदुयमादिकानां॥ त्वमेव
नित्योदितपूर्णशक्तिस्त्वमेव नित्योदितपूर्णविद्घनः॥२१९॥ त्वमेव नित्योदितपूर्णसत्सुखस्त्वा
न्न कश्चित्त्वत्तोऽधिकः॥ इतीरिता देववरैरुदारगुणार्णव स्यो यतमामृताकृतिः॥२२०॥ उ
त्थाय तस्मात्प्रययावनंतसामार्ककोटिद्युतिरव्ययो मरैः॥ समेत्य मायाहरनुमरैव प्रभुर्यत्र त्व
यात्रोऽस्मि हितत्र स वेधा॥२२१॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

त्वमेव॥२१९॥ तथा नित्यमुदितं अभिव्यक्तं पूर्णं परिपूर्णं संविदुर्दमुखं यस्य सः त्वमेव॥ तस्मात्त्वात्त्वत्सदृशः
कश्चिन्नास्ति ते अधिकः कुत एव न कोपीत्यर्थः॥ इत्युक्तेत्यादेववरैः नदीरितं उदारगुणार्णवेऽ
स्थात्यनमाप्यत्यंतमनवगाह्यामृताः नित्यमुक्तोऽकृतिः स्वरूपं यस्य स तथा॥२२०॥ तस्मान्नागादुत्थाय अनंता
नां सामार्ककोटीनां कोटिरिव द्युतिर्यस्य स तथा अमरैः अन्वितो नामरैः प्रतियया॥ स प्रभुर्मर समायत्र त्वनुमरैव

प्रादुर्भविष्येयःस्ववशोपि भवतोन्नत्यास्वेच्छयावशइत्यहंनतइत्यर्थः॥तमात्मनः कारणोजनकं नारायणं प्रणी
म्य ब्रह्माह किमिति॥पुराहमहं वरुणाय शुभाः उत्तमाः गाः प्रादां दत्तवानस्मि॥२२२॥यस्य वरुणस्य पिताकश्यपो मृतं
श्रुत्वेति दुहृतीत्यमृतश्रवास्तं॥मयादत्ता गाः सहसाबलेनत्रातिगर्वितादाकश्यपोसुतहारश्चापहृतवान्॥माताचवरुणस्य
तिङ्गोषः॥तथासुरभ्याश्रवादितेनप्रीतिनकश्यपनतासुगोषुहृतासुसतीषु॥२२३॥जलेशाद्वरुणात्श्रुत्वापवापह
रमितिशेषः॥सकश्यपोमयाभिशप्तः॥किमिति॥क्षत्रेषुवनेषुक्षेत्रेष्विति पाठे क्षत्रियेष्वित्यर्थः॥गोनोजीवनं

प्रादुर्भविष्येभवतो हि नत्वावशात्तेवाहंस्ववशोपिवेच्छया॥ब्रह्माप्रणम्याहतमात्मकारणंप्रादांपुराहं
वरुणायगाः शुभाः॥२२२॥जहारताःतस्य पितामृतश्रवाःसकश्यपोदाक्सहसातिगर्वितः॥माताचदित्या
तथासुरभ्यप्रचोदितेनेवहृतासुतासु॥२२३॥श्रुत्वाजलेशात्समयाभिशप्तःक्षत्रेषुगोजीवनकोभ
वेति॥शूरात्सजातोबहुगोधनाढ्यात्समोयमाहुर्वसुदेवइत्यपि॥२२४॥तस्यैवभार्याद्वितिश्चदेवकीच
कन्यान्यासुरभिश्चरोहिणी॥सत्वंभवश्चानकदुन्दुभेर्देवकीसुतस्तथैवयोद्रोणनामावसुःसः॥२२५॥८॥ ॥

यस्य सः गोजीवनकः तादृशोभवेतिसकश्यपः शूरात्नामकाद्बहुतपोधनाढ्येभ्योजात स्यत्रजातंवसुदेवइत्याहु
र्लोकाः॥२२४॥अदितः तस्यकश्यपस्येवभार्यादेवकीत्यभूत्तु॥अन्या द्वितीयभार्यासुरभिरेवरोहिणीत्यभूत्तु इत्यर्थः ॥
तयः किमितितत्राह॥तदिति॥नत्तस्मात्त्वमानकदुन्दुभेर्देवकीसुतोभवस्वअर्थं मदपविज्ञापनीयमस्मीत्याह॥तथैवेति ॥
तयायोद्रोणनामावसुःसः॥२२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥११॥ ॥११॥

नि

ना०वं०नि० ॥११॥ टी०५१

सद्वधरपानाम्नापत्नीभार्यायासहत्वमित्यनुत्वंतवपित्रात्वंप्राप्तंतपस्तपेमीप्रतिइतिशेषः॥उदारमानसेमानसेयस्य
सतथातस्मैद्रोणनाम्नेसुवरस्तत्वमितिनुत्तलक्षणमयासंनिसृष्टःप्रदत्तःसचद्रोणानंदइत्याख्यायस्यसतथा
श्रुसबच्चवउतानंतरंअस्यद्रोणस्यभार्या॥२२६॥धरानामायशोदाचसवनंदनःशूरनातसुतस्यशूरस्यता
तःशूरतानस्यसुतःशूरइवतस्यसकाशाद्वैश्याःप्रभवश्चशूरोवैश्यास्त्रीप्रभवः॥अथतस्माद्द्रोणाल्लब्धासेतिसंबं
धः॥तौअदितिकश्यपात्मकोदेवकीमेत्यवसुदेवोवत्सदीर्घवत्सबंधितपःतेपतुःचक्रतुः॥२२७॥किमर्थंभ
श्चभार्ययाराधयात्वमितिनृत्वंप्राप्तुंतपस्तुप उदारमानसः॥तस्मैवरःसमयासन्निसृष्टःसचासनंदा
रव्यउतास्यभार्या॥२२६॥नाम्नायशोदावैसशूरतातसुतस्यवैश्याप्रभवोयगोपः॥तौदेवकीवसुदे
वौवतेपवत्सपरस्त्वदीर्घसुतमिच्छमानौ॥२२७॥त्वमेवतस्मात्प्रथमप्रदर्शनेनच्चवरुपंहितनतोव्रजेव्र
ज॥इतीरितःसाब्जनवेनकेशवस्तथेतिवाक्यापुनराहदेवताः॥२२८॥ ॥८॥ ॥८॥

मेवंसुतंपुत्रंइच्छमानोआकांक्षमाणोभवान्पुत्रोभूयादितित्वांप्रतिनपश्चक्रतुंनितिभावः॥तस्मात्कारणा
त्तद्देवकीदेवसुदेवयोःश्वरुपंदत्वस्यप्रादुर्भाव्यततोनंतरंव्रजेगोकुलंव्रजगच्छतथाववायारत्नयंविधम
पिवरप्रदानंसंपादितस्यादितिभावः॥सकेशवोजनवनब्रह्मणाइत्युक्तात्याइतीरितोविज्ञापितःतथेतित
थैवास्तितिवाक्यादेवताःदेवान्प्रतिपुनराह॥२२९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किमितिसर्वेऽवतीर्णायूयंमानुषेलोकेऽस्माकंशुभवतः कार्याकार्यानुसारेणयथानुरूपेणायत्रान्यच्चमेहरिस्तथैवावतारेऽस्य
र्थः॥अथानंतरंयथायथायेनप्रकारेणहरिराहतथातथातेनप्रकारेणसकलाःदेवताःसर्वदेवाअवतीर्णाः
अवतारंकृतवंतः॥२०॥एतदेवविवृणोति॥वित्तेश्वरइत्यादिना॥पूर्वंपूर्वजन्मनिवित्तेश्वराकुबेरोनामा
द्भूमिपुत्रान्नरकासुराद्बभूवजातः॥कथंभूतात्नाम्नामात्असुरात्॥ननुत्वयाश्रीवरहाज्जातत्वात्कथंत
स्यासुरत्वमित्यतउक्तंहारेरिति॥श्रीहरेर्वराहस्यसुतत्वेपिपुत्रत्वप्राप्तौतदिच्छयातस्यहरेरिच्छयाअसुर

सर्वेऽवतीर्णाभवताशुमानुषेकार्यानुसारेणयथानुरूपतः॥अथावतीर्णाःसकलाश्चदेवता
यथायथैवाहहरिस्तथातथा॥२०॥वित्तेश्वरःपूर्वमभूद्धिनामाधरेःसुतत्वेपितदिच्छयासुरा
त्पापेनतेनापहृतोहिहस्तीशिवप्रदत्तःसुप्रतीकाभिधानः॥२१॥तदर्थमेवास्यसुतोभि
जातोधनेश्वरोऽनगदत्ताभिधानः॥महासुरस्यांशयुतःसदैवरुद्रावेशाद्बलवानतिवीर्यश्च॥२२॥

दसुरत्वंप्राप्तात्॥हरेःपुत्रोपितत्संकल्पानुसारेणअसुरोजातइतिभावः॥तर्हिकुबेरस्तस्मात्किम
र्थंजातइत्याह॥पापेनपापस्वरूपेणतेननरकासुरेणशिवेनदत्तःकुबेरायेतिशेषः॥सुप्रतीकाभिधानः
सुप्रतीकइत्यभिधानंनामधेयंयस्यासौहस्तीगजोपहृतोहि॥२१॥यस्मात्तस्मात्तदर्थंहस्त्यर्थंधनेश्व
रःकुबेरोऽनगदत्ताभिधानोऽनगदत्तनामास्यनरकासुरस्यसुतोभिजातोबभूव॥सदैवसोप्यनगद
त्तोमहासुरस्यांशेनयुतोभिजातइतिसंबंधः॥रुद्रावेशाद्बलवान्अधिकबलवानतिवीर्यश्चजातः॥२२॥

ता०नि०

टी०७०

त्रहेतुः॥शिष्यइति॥महेंद्रस्यपुरंदरस्यनातेश्वपिशिष्योमहतेसाभिनित्यंस्वधर्माभिरतश्चजातइत्यर्थः
नोमवंथानंतरंअसुरावेशागतःअतएवश्रीकृष्णेनराज्येस्थापितइतिभावः॥शिनिर्नामप्रसिद्धोयदुषुप्र
वीरोयादवश्रेष्ठआसीत्॥तस्याशिनेःआत्मजःसत्यकोनामआसीत्॥२२॥तस्मात्सत्यकात्कृष्णःपक्षःक
पक्षाभिमानिनीदेवागतस्मन्नागतस्यांशेनयुतःसन्बभूवजातः॥तस्मिन्युयुधानेयःसेवहोनाम
सेवहइतिप्रसिद्धोमरुतस्यांशस्तथाविष्णोश्चक्रस्यसुदर्शनस्यांशश्चबभूव॥२३॥ससुतःपरिवन्य

शिष्योमहेंद्रस्यहतेबभूवतात्स्वधर्माभिरतश्चनित्यं॥अभूच्छिनिर्नामयदुप्रवीरतस्यात्मजः
सत्यकआसतस्मात्॥२३॥कृष्णःपक्षोयुयुधानाभिधेयागतस्मन्तांशेनयुतोबभूव॥यसेवहोनाम
मरुत्तदंशश्चक्रस्यविष्णोश्चबभूवतस्मिन्॥यदुष्वभूद्धृदिकोभवेशोसितःपक्षस्तस्यसुतोबभू
व॥सर्पोभवन्यंशयुतोमरुत्सुतेशांशयुक्तप्रवहस्यवीरः॥२४॥नामास्यभूत्कृतवर्मेत्ययान्ये
यादवास्तेपिसुराःसगोपाः॥येपांडवानामभवन्सहायादेवाश्चदेवानुचराःसमस्ताः॥२५॥ ॥७॥

ची

स्यशीरवस्यांशेनयुतःस्तथामरुतांमध्येप्रवाहस्यमरुतोंशेनयुतस्तस्माद्वीराबभूवेति॥२४॥अस्यहृदि
कसुतस्यकृतवर्मेतिनामाभूत्॥कृतवर्मातुहृदिकपुत्रत्वात्हार्दिक्यइत्युच्यते॥पूर्वोक्तोयुयुधानोपिसत्यकपुत्रात्सा
त्यकिरित्युच्यतइतिद्रष्टव्यं॥अथानंतरंययादवासगोपागोपैःसहवर्तमानाःसर्वेपिसुराःसुरावतारायेपांडवा
नांसहायाःसहकारिणस्तेसमस्ताःसर्वेपिदेवानामनुचरादेवगंधर्वादयः॥२५॥ ॥७॥ ॥७॥

अन्ये तु केचनेत्यत्र अन्ये पांडवादिप्रतिकूलास्ते सर्वे असुराः॥ ये मध्यमाः मानुषास्ते तदानीं बलबुद्धिवृत्तयः च
ला स्थिरबला बुद्धिवृत्तयो न तु करणवृत्तयो येषां ते न तथोक्ताः एवं त्रिविधा अपि देवा अस्ति दैत्याश्चाइति भावः॥ कथं
तेषां स्वरूपं ज्ञातव्यमित्यत उत्तमानां मध्यमानां बलबुद्धिवृत्तित्वमुक्त्वा मे वउत्तमानां मध्यमानां च स्वरूपस्य ज्ञापक
माह॥ लिंगमिति॥ सुराणां मनुष्योत्तमानां विष्णौ परा उत्कृष्टतारतम्येन स्थिता॥ भक्तिरेव लिंगं ज्ञापकं लक्ष
णं तदन्येषु असुरेषु मनुष्यमध्यमेषु तत्र अतिप्रवातस्मिन्प्रतीपा द्वेषो येषां ते तत्प्रतीपास्तेषां भावस्तत्प्रतीपता लिं

॥१०१॥ अन्येऽपि सर्वेऽप्यसुरा हि मध्यमा ये मानुषास्ते बलबुद्धिवृत्तयः॥ लिंगं सुराणां हि परैव भक्तिर्विष्णौ ॥१०१॥
तदन्येषु च तत्प्रतीपता॥ अतोऽत्र ये ये हरिभक्तिकास्तेऽसुरास्तद्द्वेषरता विशेषतः॥२३५॥
॥इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये भगवदवतारप्रति
॥ज्ञानाम एकादशोऽध्यायः॥ ०॥११॥० ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

गमित्यर्थः॥ अतः कारणाद्ये ये हरिभक्तिरहिता हरिभक्तौ तात्पर्यवंतः ते ते सुराः न यान्त्यांचरिताः पूर्णो वि
शेषतः उत्कर्षाः ज्ञातव्याः भक्तितारतम्येन तेषां तारतम्यं ज्ञातव्यमिति भावः एवमसुरेष्वपि द्वेषतारतम्याल्लिं
गतारतम्येन तारतम्यं द्रष्टव्यमिति अशेषमंगलं॥ श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयोऽध्यायश्चादरात्॥ एकादशो व्या
कृतार्थं प्रत्येमाधवमध्वयोः॥२३६॥ इति श्रीभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वरदराजीये एकादशोऽध्यायः॥११॥

ना०नि० ॥१२॥ टी०१०

॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ बभ्रुर्वगंधर्वमुनिस्तु देवकः सख्याह सेवार्थमथाहुका परे॥ ये उग्रसेनावरजस्तथैव
नामास्य तस्मादजनिष्ट देवकी॥१॥ अन्यास्त्वथा कश्यपस्यैकनार्यो ज्येष्ठा तु नाम्ना हि क्ष्यात्मपुत्री॥ त्वकार
तस्माद्धि पितृष्वसा सा स्वसा च कंसस्य बभूव देवकी॥२॥ सैवादितिर्वसुदेवस्य दत्ता तस्या रथं मंगलं कंसस्य
व॥ संयापयामास तदा हि वायुर्वागादवाच्यं गगने स्थितो मुं॥३॥ विना पराधात्पितता गरीयसा नमातुल्को
वध्यतामेति विष्णोः॥ लोकस्य धर्माननुवर्त्तितो नः पुत्रो विरोधार्थमुवाच वायुः॥४॥ मृत्यस्त्वेवास्या निवि
नाष्टमः सुतामुष्टेति वाक्ये जगृहे कृपाणं॥ पुत्रान्समर्प्यास्य वशे ररक्ष ताम् नु विमोच्यते तत्सहिते गृहं ययौ॥५॥ षट्
कंन्यकास्त्वावरजा गृहीतास्तेनैव तान्निस्त्रमुमोदशूरजः॥ बाह्लीकपुत्री च पुरा गृहीता पुरास्य नार्या सुरभिस्त्वि
रोहिणी॥६॥ राजश्चकार प्रवरस्य कंन्यका सपुत्रिकापुत्रकधर्मतो वहन्॥ कंन्या तथा करवीरस्य रस्यते नैव धर्म
दितिं दनुं पुरा॥७॥ यो मन्यते विष्णुरेवाहमित्यसौ पापो वेनः पौण्ड्रको वासुदेवः॥ जातः पुनः शूरसूनोः शिनायां
नाम्या मतो विष्णुरस्तानिवादी॥८॥ धं धुहनीयोहरिणामधाः सुतः श्वासीत्सुतायांकरवीरस्य सुरस्य॥ सगा
ल्नामा वसुदेवाथ देवकीमुद्वहन्नास्तिनयया उनेत॥९॥ ततस्तता वृष्णिशात्रबभ्रवंतु ज्येष्ठासुतोऽशू
रसुनस्य नित्यं॥ अन्यासु चापि सुतानुदारान्देवावतारान्वसुदेवो विलज्ज्ञः॥१०॥ ययौ हि देवाः पृथि

वीगतास्तेसर्वेशिष्याःसत्यवतीसुतस्य॥ विष्णोर्ज्ञानंप्राप्यसर्वेविलज्जास्तस्माद्यथायोग्यतयाबभूवुः॥११॥
मरीचेःषण्मुनयोबभूवुस्तेदेवकेःपाहसन्कार्यमहितेः॥ तच्छापतोकालनेमिःप्रसूतास्त्वबध्यतार्थेन
पद्मकृतः॥१२॥ धातादरमर्षात्तथैवशशापतान्स्मातेलसेनवध्यं॥ तत्रस्थतातेन्नवर्तानिहतेन्त्यात्मा
न्यतोवरंलिप्सुर्हिरण्यः॥१३॥ दुर्गाततदातान्मगवत्प्रेरितात्प्रस्थापयित्वाप्रवदर्षकायात्॥ क्रमात्स
मावेशयदाशुदेवकीगर्भेनाशयेतान्प्रहतनवकंसः॥१४॥ तदामुनींद्रसंयुतःसदाविधानुरुत्तमः॥ सपा
डुरासुमेछतन्यवारयंस्थतनदा॥१५॥ यदमर्थमेषजायतपुमांस्तिनस्यसोकृते॥ अनुजोगतिंननुब्रवन्ब
धेवतेतान्यवारयत्॥१६॥ प्रधानदेवतार्जनोनियात्कुमान्मनःप्रियो॥ बभूवपांडुरेषतीर्द्धनानतस्य
सद्गती॥१७॥ अतोन्यथासुतान्नृतेवृजीतिसङ्गतिनराः॥ तथैवधर्मनूषणोजगामसंध्यकासुतः॥१८॥
तदाकलिस्वराक्षसाबभूवुरिंद्रजिन्मुखाः॥ विचित्रवीर्यनंदनप्रियादरोहिगर्भगाः॥१९॥ तदास्यसानु
जाश्रृणान्मुनींद्रनाषितंवचनं॥ विवार्यविप्रयामिदंजगादवासुदेवधीः॥२०॥ यदेवमङ्गुणाधिकःन्नतःसुते
समापुहि॥ स्रुतंविनाननोगतिःश्रुतीवदंतिसाधवाः॥२१॥ तदस्यकक्षुतोवत्तःपृथागृहीजगादवा॥ ममा
स्तिदेववस्यदोमनन्तमःसुतांसिदः॥२२॥ ननतसुरान्नृतसमाःसुरेषुकेपिदेववा॥ अतस्तवाधिकंसुखं

माद्भयेन्वदाज्ञया॥२३॥ वरीसमाश्रितापतिंब्रजेनयाततोधमं॥ नकोपिदास्तिनिष्कृतिर्नतेनर्तलोकमृ
च्छति॥२४॥ कृतेपुरासुरास्तथासरंगनाश्चकेवलं॥ निमित्ततोपिताःक्वचित्तान्विहायमेनिरे॥२५॥
मनोवचःशरीरतोयतोहिताःप्रतिव्रताः॥ अनादिकालमत्तोन्नवस्ततःसभर्तृकाःसदा॥२६॥ स्वभ
र्तृनिर्विमुक्तिमासहैवनान्नवंतिहि॥ कृतांतमाप्यनापरास्त्रियोबभूवुरुज्जिताः॥२७॥ अनावृतास्थतास्त
थायथेष्टभर्तृकाःसदा॥ अतस्ततानभर्तृनिर्विमुक्तिमायुरुत्तमाः॥२८॥ सुरास्त्रियोतिकारणैर्यदान्यथा
स्थिताःसदा॥ दुरन्वयाःसदुःसहाविपत्ततोन्नविष्यति॥२९॥ अयुक्तमुक्तवीस्ततोन्नवास्तथापितद्वचः॥
अलंघ्यमेवमेततोवदस्वपुत्रदेसुरं॥३०॥ इतीरितोबृवन्नृपोनधर्मतोविनात्सुवः॥ नृपोहिरक्षित
न्वेत्तदोदयाश्रुतंप्रत्तु॥३१॥ सधर्मजोसुधार्मिकोजवेधिसूनुरुत्तमः॥ इतीरितेनयायमःसमा
कृतोगमद्भृतं॥३२॥ ततस्ततःसयवसासुषावपुत्रमुत्तमं॥ युधिष्ठिरोयमाययमोहिसःप्रत्यक्ष्यात्मपुत्र
तां॥३३॥ यमेसुतेतुकीर्तितःप्रवातदेवसोबली॥ अदद्ब्रयेतर्षयाभिरंबचनंजगर्नमेवव॥३४॥ स्वग
न्नपातनकृतेतयाजगामकेशवः॥ पराशरात्मजोन्यथाङ्गदेषुतान्विजागशः॥३५॥ शतास्तनाविनोदि
ताःशतसुयोधनादयः॥ बभूवुरन्वहतनोशतोन्नरावदुःशलो॥३६॥ सदेवकार्यसिध्ययेरक्षगर्न

॥७०२॥

मीश्वरः॥पराशरात्मजःप्रभुःर्वैचित्रवीर्यजोद्भवं॥३७॥कलिःसुयोधनोजनिप्रभूतबाहुवीर्ययु
न क्॥प्रथांचवायुसंनिधेर्बलाधिकत्वमस्यतत्॥३८॥पुराहिमेरुमूर्धनित्रिविष्टपौकसांवरः॥वसुंधरा
तलोद्भवोमुरस्सुतदितेःसुतेः॥३९॥ततस्सुतेत्रिलोचनंतपोबलादतोषयत्॥वृतश्चदेवकैरसौ
ह्यवध्यतांचसर्वशः॥४०॥वरादुमापतेस्ततःकलिःसदेवकंटकः॥बभूवतज्जकाययुक्सुयोधनो व
महाबली॥४१॥अवध्यतांचसर्वतःसुयोधनेसमुत्थिते॥धृतान्निपूर्णकुंभतःसइंद्रजित्समुत्थितः
व ॥४२॥सदुश्शासनोऽभवत्ततोनिकायसंभवः॥सवैविकर्णोऽन्यतस्तनुःस्वरोभवद्बली॥४३॥सचि
त्रसेननामकस्तथापरेहिराक्षसाः॥बभूवुरत्रपौरुषविचित्रवीर्यजात्मजाः॥४४॥समस्तदो
षरूपिणाशरीरिणोहितेऽभवन्॥मृषेतिनामतोहियाबभूवदुःशलासुरी॥४५॥कुरुप्रवंशसं
युताययार्जुनेवधायहि॥तपःकृतंत्रिशूलिनेननात्रसाहिजक्रुषी॥४६॥ततयाचितोहिसैंध
वोबभूवकारणंवधे॥सकालकेयदानवःनदर्थमासभूतले॥४७॥तथासनिर्नृतोऽग्रजोनुजास्स
निर्नृतेरभूत्॥सनासिकामरुद्धृतोयुयुत्सुनामकःकृती॥४८॥सचाविकेयनिर्विदःसुयोधनादनंत
रः॥बभूववैश्यकन्यकोदराद्भवोहरिप्रियः॥४९॥युधिष्ठिरेजातवत्यपांडुबह्वीबलिज्ञानबला ॥१०३॥

ता०नि० ॥१२॥ टी०१०

स्वधर्मः॥रसोन्ययानाशुमुपेनितस्माद्बलद्वयाढ्यंप्रसवाशुपुत्रं॥५०॥यज्ञाधिकोह्यश्वमेधोमनुष्येऽदृश्ये
षुतेजस्व्यधिकोहिनाकरः॥वर्णेषुविप्रःसकलेगुणोवरोदेवेषुवायुःपुरुषोत्तमादृते॥५१॥विशेषतोऽप्येष
पितेवमेप्रभुःव्यासात्मनाविष्णुरनंतपौरुषः॥अतस्त्वनेनैवसुरोनवयोग्योदातुंपुत्रंवायुमुपैहितेप्र
भुः॥५२॥इतीरितेपृथयाप्ततवायुसंस्पर्शमात्रादभवद्बलेह्वये॥समाजगम्यासिनयस्यकस्यचिज्ञ
ज्ञोऽन्यविष्णोर्भगवद्वशःसुतः॥५३॥सवायुरेवात्मवदत्रनीमनामात्मनामाःसकलोहियस्मिन्॥स
विष्णुनेशेनयुतःसदेवनाम्नाससेनाभीमसेनस्ततोसौ॥५४॥नजन्ममात्रेणधराविदारिताशार्दूलभीता
जननीकराग्रात्॥पपातसत्रूर्पिनटवपर्वतेननाविलोसौशानस्त्रंगनाम॥५५॥तस्मिन्प्रजातेरुधिरप्रसु
रुकुमहासुरानाहनसैन्यसंयुताः॥नृपाश्चतस्मत्क्षत्रवसासमस्तास्तदान्तिताअसुरासंसार॥५६॥
अवर्धतात्रैववृकोदरोवनेमुदेसुराणामधिकंप्रवर्धयन्॥तदेवशेषोहरिरपोदितोविशद्गर्भसुतायाश्च
पिदेवकस्य॥५७॥सतत्रमासत्रयमुष्यदुर्गयाप्रयाहितोरोहिणीगर्भमाशु॥नियुक्तयाकेशवेनायतत्र
स्थित्वामासास्वन्यजातःपृथिव्यां॥५८॥सनाततोबलदेवोबलाढ्योबभूवतस्यानुजनार्दनःप्रभुः॥प्रा
विर्बभूवाखिलसद्गुणोऽकपूर्णःसुतायामपिदेवकस्य॥५९॥यःसत्स्वरवज्ञानबलैकदेहःसमस्तदा

॥१०४॥

षस्य सद्गो ऽज्ञितस्सदा ॥ अव्यक्तं तत्कार्यमयो नयस्य देहः कुतः स्वित्क वसंहनो हरिः ॥ ६० ॥ न शुक्लरक्ता ॥१०४॥
प्रत्नवोस्य देहस्तथापि तन्मुत्तनयोज्वतमृषा ॥ जनस्य मोहाय शरीरतोस्य यदा विरासीदमलः स्वरूपः ॥ ६१ ॥
आविश्य पूर्वं वसुदेवमेव विवेशानस्माद्धनकालदेव ॥ देवी सुवासा च वसत्य मासानुसार्थस्तिनत्स्वाविरभूदजो
पि ॥ ६२ ॥ यथा पुरा स्तंभतया विरासीदशुक्लरक्तोपि नृसिंहरूपः ॥ तथैव कृष्णोपि तयापि मानपितृक्रमादेव
विमोहयन्जनः ॥ ६३ ॥ पितृक्रमं मोहनार्थं समेतिनिन्नाविनाशुक्लोनरक्तस्तस्य ॥ जातोस्य देहः क्षितिदर्श
नाय सशारंवक्राब्जगदः सदृष्टः ॥ ६४ ॥ अनेकसूर्याभकिरीटयुक्तो विद्युत्सनत्कुंडलधारयस्त ॥ पीतां
बरो वनमालाश्च नंतसूर्यास्ति दिस्थिदीदृशे गुणार्णवः ॥ ६५ ॥ सर्वैर्बयो नि प्रमुखैः सुरैस्स्तुतोपि तातमात्रा च ज
गदखरुजः ॥ नयस्व मामेद गृहात्रितिस्म त नो बभूव द्विभुजो जनार्दनः ॥ ६६ ॥ तदैव जातावहरे रनुज्ञ
या दुर्गा भिधा श्रीरनुनंदपत्न्यां ॥ ततस्तमादाय्यपयो हरिं सश्वुरान्नमजोनंदगृहाभिशीथे ॥ ६७ ॥ संस्था
प्य तेनत्र तयैव कन्यां कामादाय तस्मात्स्वगृहं पुनर्ययौ ॥ हत्वाश्च सुगर्भान्षडेक्रमेण मत्वाष्टमं तच
जगाम कंसः ॥ ६८ ॥ गर्भं देवक्याः सत्यममेनिरेहि लोकस्तत्त्वष्टमं तां तत कंसः ॥ मत्वाहंतु पादयोः सप्र
गृह्यसे पोथया मास शिलातलेच ॥ ६९ ॥ सा तत्प्रस्तास्ति प्रमुच्यत्स्य देवीरवेदृश्यतेवाष्टभुजा समग्रा ब्रे

ना॰नि ॥१२॥ टी॰७०

ह्मादिभिः पूज्यमाना समग्रैरत्यद्भुताकारवती हरिप्रिया ॥ ७० ॥ उवाच वायतिवमृत्यत त्रकी
न्न्रहातो हि वृथैव पाप ॥ अनागसीमां वि निहंतुमिच्छस्यशक्य कार्येत क्वो घमाये ॥ ७१ ॥ उक्तेति कं
सपुनरेव देवकीं तल्येशयद्वालरूपवदुर्गा ॥ नाशं सिषुस्तामयुक्ते वनात्रनृते हि मातापितरौ मुणाढ्यौ
॥ ७२ ॥ क्षत्वा तयोक्तेवृत देवकंसः पश्चात्तापाद्वसुदेव स्त्रनार्यो ॥ समापयामास पुनः पुनश्च विहाय
कोपं वचनं बभूव तुस्तौ ॥ ७३ ॥ सुखस्य दुःखस्य च राज सिद्धनान्यः कर्तावसुदेवादितिस्म ॥ आनीय कं
सोयमहं स्वमंत्रिणः प्रोवाच कैन्याववनेसमस्तं ॥ ७४ ॥ क्षत्वावतप्रोचुरत्यंतपापाः कार्यं बलात्रोनि
धनं सर्वशोपितयत्नितोतत्र नियुज्य कंसागृहं स्वकीयं प्रविवेशपापः ॥ ७५ ॥ विरस्स्वत बालवधेसर
क्तता हिंसाविहारास्व ततस्त्वनावतः ॥ अथ प्रजातेशयनेशयानमपश्यतामंभदलायताक्षी ॥ ७६ ॥ कं
सो यशोदाव नर्थवनरः आनंदसादाकृतिमप्रमेयं ॥ मेनातयतो निजमेनसृष्टरमंभोप्रजवस्य वेश ॥ ७७ ॥
महोत्सवापूर्णमनाश्च नंदो विप्रेभ्यो देहं शमितारूदागाः ॥ सुवर्णरत्नांबर भूषणानि बहूनि गावा
विराणाधिनाथः ॥ ७८ ॥ प्रदाद यापायनपापायसं गोणपूयशो दी वमुदा स्त्रियो गमन ॥ गतेषु तत्रैव
दिनेषु केषु विप्रं जगाम कंसस्य गृहं स नंदः ॥ ७९ ॥ पूर्वं स नंदः सकरं प्रदातुं बृहद्वनात्रिसृत प्र

ना०

पकृष्णा॥सहागतातेननंदायशोदेविमुदासुषावदुर्गामथनंदशौरी॥८०॥निधायकृष्णंप्रतिगृह्य
कन्यकांगृहेययौनंदद्रुवासतत्र॥निरूप्यतस्मिन्यमुनातटेद्रसमासंययौद्रष्टुकामोनरेंद्रं॥८१॥रा
य ज्ञोर्पितेदत्तकरंदृढदंशइत्युरान्नजोवाक्यमुवाचवेनं॥याह्युत्यातानःसततंत्वमस्मिन्दारितेजगामशौ
र्यमुनोसनंदः॥८२॥गत्वावेवागच्छमानेतुनंदेकंसस्यधात्रीतुजगामगोष्ठं॥सापूतनानामनिकृष्ट
रूपामाधापरात्रौशुनत्तपक्वा॥८३॥विवेशनंदस्यगृहेबृहद्वनंप्रतीहिमायोरक्षितंप्रयाणा॥तारन्नगि
॥१०५॥ न्यास्तुयमस्यवस्त्रेगृहेशयानंपुरुषानमेतं॥८४॥उग्राहमात्रानुयशोदयातयानिद्रायुवाप्रेक्ष्यमाणा॥
पुनव॥तन्मायययाधर्षितनिद्रयावन्यवारयन्मेवहिनंदजाया॥८५॥तयाप्रदत्तंस्तनमीशितासकृन्निःपपौ
सहेवशुजनार्दनःप्रभुः॥मृतापुत्रपणासुनीषपानपणातसाव्याप्यवनेसमस्ते॥८६॥नदागमत्त्वेदम्
यापितन्नदृष्टवसर्वेप्यनवन्तुविस्मिताः॥सानाटकान्वविंशीसप्रविष्टाकृष्णावध्यानिरयंसंजगाम
॥८७॥सातुवंशीकृष्णन्नकस्तननपूतनास्वर्गप्रययौतत्स्वरूपा॥सातुवुराःसंगताद्याविवेशरक्षसस्तनुं
शापतोवित्तपस्य॥८८॥कृष्णस्यशौचप्रदानावापुनर्दिवंययौतुषेकिमन्यल्पमेत्री॥यदापदेवस्तनुरा
च्यमासीत्सदोषनिष्क्रामणास्यवासः॥८९॥जन्मर्क्षमस्मिन्दिनटवासीद्यातःकिंवित्तत्रमहोत्सव

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ना० ॥१२॥ नि०

न्नत्र॥नदाशयानःशकटस्यसोधःपदाधिपत्रादिनिर्वीनहन्तु॥९०॥ततःससीवक्ष्यादितेःसुनोसोस्थि
तःप्रेतीपायहरेःसुपापक्षिप्तानीमस्थःशकटासुनामसोविष्णुनेत्थासहितःपपात॥९१॥ममारस्त्वाशुप्र
तिनम्रयात्रोप्यस्यस्तनक्रोधमन्दनस्य॥सुसज्जमंतप्रतिगृह्ययशोकृत्याकृष्णायशोदा॥द्विजवर्यसुशान्ति
भिः॥९२॥सस्नापयामासनदीतटंनदासमागतानांदवक्षोनितजिता॥हत्वानुतर्कंसन्नूनुंसकृष्णः
शिश्वपुनःशिशुवत्सवेशास्ता॥९३॥एवंगोपाङ्गणयन्बालकेल्लीविनोदतोन्यवसतत्रदेवः॥विव
र्धमानेलोकदृष्ट्येवकृष्णोपाङ्गःपुनःप्राहपृथ्यामिदंवचः॥९४॥धर्मिष्ठेनोसूनुरग्रेबन्नवबलद
पञ्चपकृतापरस्य॥एदेकदवातिबल्मपर्यंचानवतदानेनपरावमर्दे॥९५॥प्रवर्तमानस्वपुरंहरयु
स्वार्यन्त्यरतद्वयमात्रयोर्ध्यं॥शस्त्रास्त्रविद्वीर्यमितौसुतोन्यौचवहूवंतदशमाक्ष्यातः॥९६॥शेषस्त
वत्रातृसुतोनिजातस्तस्मानासासुतदानायययोद्यः॥नवसूपर्णःसुतदानरेषुप्रजायतेवास्यघनस्त
याजा॥९७॥कृतापुराहीरणाशीकुरस्तकोयात्मकःपालनमेवयोद्यः॥त्र्यनामहेन्द्रोबलवाननंतस्त
पोसमोदानमिहाहीतिस्वराट्॥९८॥इनीरिनामाह्यदराष्टुवासवेततःप्रजज्ञेस्वयमेवशक्रः॥सत्त्व
र्जुनोनामनरीशयुक्तोविष्णवेशाबल्लवानस्त्रनेना॥९९॥तप्यन्यःस्यान्नानुरिक्ष्यमानान्नं

॥१०६॥ कुंतीनेतितंप्राहधर्मात्॥बृहस्पतिःपूर्वमभूद्धरेःपदंसंसेवितुंपवनावेशयुक्तः॥१००॥सउद्धवो
नामयदुप्रवीरोजातोविद्वान्भगवन्नामधेयात्॥द्रोणात्मकंनातितरांस्वसेवकेकुर्याद्धरिर्मा
मितिन्नूयदेव॥१॥सउद्धवात्मावततारयादवेषुसेवनार्थंपुरुषोत्तमस्य॥बृहस्पतेरवसस
र्वनिश्चयोऽप्यवापमंत्रेनिपुणःसर्ववित्तमः॥२॥वर्षत्रयंतत्परतःससात्यकिःर्बभूवदिनेवकितानः
श्चतस्मिन्॥मरुत्सुनामाप्रतिनोयदुष्वभूत्तस्मैकितानोहरिसेवनार्थं॥३॥तदंशजातोहृदिकात् ॥१०६॥
मजोपिवर्षत्रयंतत्परतोयुधिष्ठिरः॥ततोदेवतन्नरसिंहतोहरेरंगत्वमाप्नोगिरिशोविनिष्ठ॥४॥
अस्त्रशामानामतोऽश्वत्थामेतिसप्रकृत्यस्माज्जायमानोमहात्मा॥ससर्वविद्बलवानत्रवतोकृपश्चसा
यीद्रोणवीर्याद्विवान्बभूव॥५॥दुर्योधनस्तच्चतुर्थीदजातास्तस्यापरेद्यौर्भीमसेनःसुधीरः॥यदासमा
संद्वितयंबभूवतदारोहिण्यांबलदेवोभिजातः॥६॥बलागुणाढ्याःसर्वविदीयदेवसेवाविक्रमोर्लक्ष्म
णाप्रेहरन्तिन॥यदाहिपुत्राविनिहंतुमेतासहेवबबंधोगतिश्वरवलायां॥७॥कंसेनापोदेवकीशूरपु
त्रीवियोजिताःशौरिजायाःपरास्तं॥विनिष्कयार्थंदेवकीगर्भजातामन्यान्नार्याधृतगर्भोःसकंसेनः॥८॥
स्थानांतरेप्रसवोयावदासीत्संस्थापयामाससुपापबुद्धिः॥हेनारतस्माद्रोहिणीनंदगेहप्रसून्त्यर्थं

नी० ॥१२॥ नि०

स्थापितानेनदेवी॥९॥लेभेनपुत्रंगोकुलेपूर्णचंद्रकीनाननेबलभद्रंसुशुभ्रं॥यदात्रिमासःसम्भू
भूवदेवःतदाविरासीत्पुरुषोत्तमोजः॥१०॥नोशेषकृष्णावाभ्युकामासुतोहितपश्चकृदेवकीशूरपुत्रो॥
विष्णावावेशोबलवान्योगुणाधिकःसमेसुतःस्याददितिरोहिणीव॥११॥नयेनतपोनोहरिस्मुकूकेशयुतः
शेषोदेवकीरोहिणीजः॥अवर्धतांसौहरिस्मुकूकेशासमावेशीगोकुलेरोहिरेयः॥१२॥कृष्णोपिलीला
ललिताःप्रदर्शयन्बल्लवीतायारमयामासगोष्ठं॥स्वशक्तंशिशुमात्मानमुच्चैर्विज्ञानेत्यामावु
रादर्शनाय॥१३॥विडंबमानोविलमात्मसंस्थंप्रदर्शयामासकदाचिदीशः॥सोडंमहान्तंतमनोनि
मानामहत्यकृत्यावृतमब्जजादिभिः॥१४॥सुरैःशिमेतेःनरदैत्यसर्पैर्युतंददर्शासतनोयशोदा॥ मे
न्यमील्ययात्वाक्षिणीनितनीताङ्कमहत्वात्मानमयोरमेशः॥वपुःस्वकीयंस्फुरखेवित्तस्वरूपंपूर्णंसि
त्सोज्ञापयंस्तुष्ट्यदर्शयत॥१६॥कदाचित्तल्लालयंतीयशोदावाद्वैनाशाद्गोकुलेचारकिंभो॥नधायन्त्य
मिनक्तस्वकर्मयदाचक्रेदैत्यप्रागाद्वृधोरः॥१७॥तृणावर्त्तनामतांकेसभूत्यःसुषवामुख्ययुक्तवातं॥शस्तुं
नो॥द्यादायागादतोरक्षसतेनशास्तःकंठग्राहसंत्यग्वायुः॥१८॥पपातकृष्णनहतेःशिलानतृणावर्त्तः
प्रर्वतोदुग्धदेह॥सुविस्मयंचापुरयाजनास्तेतृणावर्त्तवीक्ष्यसंचूर्णितांगं॥१९॥अत्रैष्यनांकेजगोवानुग्रहायम्
नस्वयोग्याद्यधिकोनहंतु॥सत्रुध्यतोनवनीतादिमुग्धांस्ववारदेवोनिकसनःस्वोवृ॥२०॥यस्मिन्नद्

॥१०७॥

नाद्रपदे समासे सिंह्यस्थयोर्गुरुरव्योपरेश: ॥ उदैनन:फल्गुनाफल्गुनान्नुद्दतनततो माद्रवती बनाये ॥ २१ ॥
जाता:सुतास्तप्रवरा:पृथायामेकानपन्याहमन:प्रसादात् ॥ तवैवन्नृयासमहसुनेना विधत्स्व कुंतीमम
मंत्रदात्री ॥ २२ ॥ इतीरित:प्राह पृथां समाद्यै दिशस्व मंत्रं सुतदं वरिष्ठे ॥ इत्यर्थिवासे पतिमाह याद्रवी
दद्यात्त्वदर्थं तु सकृत्फलाय ॥ २३ ॥ उवाच माद्र्यै सुतदं मनुं चपुनः फलेनेनन्न विष्यतीति ॥ मंत्रं समादात्वंमद्र प
पुत्री व्यचिंतयस्यानु कथं द्विपुत्री ॥ २४ ॥ सदा वियोगी दिवि जौ सुदस्रौ नवैतयोनामिन्ने दक्षविधौ ॥ रकान्नायसि
तयोरप्युषाहितदायो तत:सकृद्वा वर्त्तनाद्वौ ॥ २५ ॥ इतीस्याकोरितावश्विनौतौ सा प्रपत्नो पुत्रकौ तत्र सूतौ ॥ न ॥१०७॥
विवदवौ नकुल:पूर्वजात:सहदेवाननु च श्विमेस्तायमोवा ॥ २६ ॥ पुनर्मनो:फल्व:त्वाय माद्रीस प्रार्थयामा
स पतिं तदुक्ता ॥ पृथावादीत्कुटिलैषा मदाज्ञामृते देवाबाद्वयामास दस्रौ ॥ २७ ॥ अतो विरोधं च ममात्मजा
नोकुर्याद्विषत्यवचनात न मोत्वं ॥ नियुक्त मर्ह:पुनरेव राज्ञाभितीरिता सा विरराम क्षितीश: ॥ २८ ॥ विशे
षनाम्नैव समाहृता:सुरा:दस्रौ सुतानित्यविशेषितं ययो: ॥ विशेषनामापि समाहृतौ मित्रावरुणी नाममन्यदस्य यं
वोक्तौ ॥ २९ ॥ युधिष्ठिराद्येषु चतुर्षु वायु:समाविष्ट:फल्गुनेतो विशेषात् ॥ विधिष्ठिरसौम्यरूपेण विष्णावीरेणरू
पेण धनंजये सौ ॥ १३० ॥ शृंगाररूपं केवलं दर्शयानो विवेशवायुर्यमजौ प्रधानत: ॥ शृंगारकेवल्यमनुप्रस

ना०

॥१२॥

नि०

मानपीड्रार्हि पुत्रं च कमेवतुर्ये ॥ ३१ ॥ शृंगाररूपोन कुले विशेषात्स्मृ नानिरूप:सर्वदेवं विवेश ॥ गुणै:स
मस्तै:स्वयमेव वायुर्बभूव भीमा जगदंतरात्मा ॥ ३२ ॥ सुपुष्पल्लवाकारतनुर्हि कोमल:प्रायोर्जुनै:प्रोच्य
तेस्तपशाली ॥ ततसु जातौ वरवज्रकायौ भीमार्जुनावप्यत पीड्रोरस्तात् ॥ अप्राक्तनानीनु मनोहरेय द्रुपदा
त्रिशल्लक्षणापेतमयुग्मं ॥ तन्मारतानन कुल्कामल्लाद्वेवायु:पंवरूपाचवासीत् ॥ ३४ ॥ अतीतिंद्रा हवती विष्णु
स्वषा:पूर्वंद्रासौ यज्ञनामा रमेश: ॥ स वैकृष्ण:वायुरथ द्वितीय:स भीमसेनो धर्मआसीत्तृतीय: ॥ ३५ ॥ युधिष्ठि
रासावथ नासत्यदस्रौ क्रमात वेतौ माद्रवतीसुतौ च ॥ पुरंदर:षष्ठ इतात्र सप्तम:सुरवैकफल्गुनाख्य
नइंद्र ॥ ३६ ॥ क्रमात्सैत्कारानूक्षत्रियाणामवाप्यते वर्धत:स्वतवसामीहित्वना ॥ सर्वे स वर्णा:सवधमोप
पन्ना:सर्वे न्नेक्कोकेशावत्त्यंतयुक्ता: ॥ १३७ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इति श्रीमन्महाभा
रतेतात्पर्यनिर्णये श्रीमद्भगवत्पादविरचिते जगवद्वतारो नाम द्वादशोऽध्याय: ॥ ॥ छ ॥ ॥
श्रीकृष्णाय नम: ॥ गर्ग:शूरसुतस्याप्य भूमायात्सात्वतीपुरोधस: ॥ चक्रे क्षत्रिययाग्यान्संस्कारान्कृष्ण
हृपीसूतयो: ॥ १ ॥ कुर्वानंदसुतायैतत्वी वृष्णानाव मागुप:सवै: ॥ सक्वितत्रत:सुसुखमाप्यं त्यचैत नवसू
र्वा: ॥ २ ॥ इत्युक्त:समुमोद प्रयायो गर्गो पिकेशवोपाद्य: ॥ स्वपृदरग्रबयुक्त:स्वक पुण्यं व्रबजनाह: ॥३॥

॥१०८॥ ॥१०८॥

सकृदापि छिशुनावंकुर्वत्यामातुरात्मनोत्सुयः॥अपनेतुंपरमेशोमृदंजघासेसतीवयस्यानी॥४॥
मात्रोपालाभइशोमुखविवृतिमकरोविमृड्क्षितादृपश्यंत्यास्यांतरेवुप्रकृतिविकृतियुक्सजग
त्यर्यपश्यत्॥इत्थंदेवोप्यहिंत्यामपरदुरधिगोशक्तिमुंचोप्रदर्शोप्रायोशोनात्मतत्त्वोपुनरपिनग
वानुवृणोदात्मशोनत्या॥५॥इतिप्रभुश्चलीलयाहरिर्जगोद्दिडंबयन्॥स्ववारगोष्ठमंडलेष्वनंतसो
रव्यविद्धनः॥६॥कदापिदाम्बरस्तनंपिबन्यशोदयापयः॥सृतेविधावुमुञ्चितोबन्नेबदध्यमत्रकं॥७॥
समध्यमानदध्युरुप्रभाभिर्दिवुसंनितं॥नवंहिनीतिमाददेरहोबघासवेशितं॥८॥प्रजायतेहियत्कु
लेयथायुगंयथावयः॥तथाप्रवर्तनंनवंहिवोकसांसमुद्भवे॥९॥इतिस्वधर्ममुत्तमंदिवोकसांप्रद
र्शयिन्॥अधर्मपावकोपिसन्विडंबतेजनार्दनः॥१०॥नृतौर्यगादिरूपकःसबाल्ययौवनादियुक्॥कि
यस्वतत्तदुद्भवाःतदातदाविचेष्टते॥११॥क्रियासुरन्विशिक्षयन्॥तथाप्यनन्यदेवतासमंनिजंबलंप्र
भुः॥प्रकाशन्पुनःपुनःप्रदर्शयत्यजोगुणान्॥१३॥अथात्तयष्टिमीक्ष्यतीस्वमातरंजगद्गुरुः॥सपुष्पुवनम
न्वयान्मनोविदूरमंगना॥१४॥पुनःसमीक्ष्यतद्धमंजगामतत्करग्रहं॥प्रभुःस्वतत्त्ववक्ष्यतोप्रका
शयन्नरक्रमः॥१५॥सदापिमुक्तमम्बिरोविबुध्यमंडसादादे॥यदेवदामगोपिकेनतत्त्युपूरतेपति॥१६॥

समस्तदामसंचयःसुमीयितोप्यपूर्णतां॥ययावनंतविग्रहेशिशुत्वसंप्रदर्शके॥१७॥अबंधयोप्यनी
प्रभुःप्रदर्शलीलयापुनः॥सटेकवत्सपाशकोनरेगतोखिलेश्वरः॥१८॥सुतस्यमातृवश्यतांप्रद
र्शयन्मम्बरः॥बभंजनोदिविस्पृशौयमार्जुनौसुरात्मजौ॥१९॥पुरायुनिस्वमुत्तयापिपूर्वनासमन्वि
तौ॥अनोसमेयुतोतपःप्रवक्तुर्नुःशिवीप्रति॥२०॥तयावरोप्यवध्यताववृतुर्षसंप्रयोजितः॥अनंतरंतृणोद्भ
विस्तपोनरद्वरत्नवतं॥२१॥अवापतत्रयाहनाःशिशुस्वरूपविष्णुना॥धुनिक्रमुश्चतानरूसमाश्रितानि
षूदितो॥२२॥तरुप्रभंगनोमुनात्रवशापसंभवो॥पुराहिनारदोतिकोदिगंबरोशशापसः॥२३॥धनेशपुत्र
कोदृतौनरत्वमानुतौत्विति॥ततोहितोनिर्जानतुहरेःप्रसादतःश्रुतौ॥२४॥अवापतद्धतिप्रभोर्विधायव
म्नुग्रहं॥नलकूबरमणिग्रीवोमोयित्वानुज्ञापतः॥२५॥वासुदेवाथगोपालेविस्मितेरभिवीक्षितः॥वृंदाव
नेमियासुःसनंदसूनुर्बृहद्वने॥ससवरोमकुपेष्वपवृकव्याप्रसमान्बले॥२६॥अनेककोटिसंघैस्तैःपीड्यम
नाव्रजालयाः॥ययुर्वृंदावनंनित्यानंदमादयनंदर्जा॥२७॥सर्वेंद्रतोहसत्कीनवदनंदुर्वर्चसा॥संयुतो
रोहिणायनवत्सपालोबलन्वह॥देत्यसक्तसनतनुमप्रमेयःप्रगृह्य॥सानुगोहरवरादपरेरवध्य॥२९॥
स्कंदप्रसादकवचःसमुखवकारगोविंदमाम्निवदमुप्रदहंतमुम्भः॥वच्छदनुंडशिसेवनिहंतुमन्तम

२

॥१०९॥

यौनमीक्ष्यत्रगृहेस्य सतुंडमीशः॥२०॥ तुंडद्वयं यदुपतिः करपल्लवाभ्यां संगृह्य बाहु विददार ह
पक्षिदैत्यं। ब्रह्मादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः सायं ययौ व्रजजनैर्वसहितो गृहेन॥२१॥ ह
वंसदेववरवंदितपादपद्मो गोपालकेषु विहरन्नविषप्रमर्दः॥ प्राप्तो गवामखिलपापिसपा
लकान्वितः वृंदावनांतरगतो द्रुमलतावितानेः॥२२॥ जेषे विहायसकदाचिदनंतशक्तिर्गा गोपगोग
पायुतो यमुनातटेषु॥ रेमे न विष्णुदनुवीक्ष्य हि गोपदुःखं तद्बोधनाय निजमग्रजमेषु साधार॥३३॥
र तीब्रह्मणावरबलाद्दुरगेन्द्रवध्यं सर्वे वायं विषवीर्यमृतसुपर्णात्॥ विज्ञाय तद्द्विषविदूषितवारिपा
५ नसंन्यान्यप्रनीपवृस्यजनान्सत्राश्रसीत्॥३४॥ तद्दृष्टिदिव्यसुधयासहसान्निसृष्टाः सर्वे पिब्बीवित
मवापुरयोश्वेशारवं॥ कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोतितुंगादस्फोट्यगाढरशनोन्यपतद्विषादे॥३५॥
सोयं ह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः॥ पर्यप्लुतो विषकषाय
विन्यषणोर्मिभिर्मिधनुः शतमनंतबलस्य किं तत्॥३६॥ तं यामुनाह्रदविलोलकमाप्य नागः
काल्यो निजैः समदशात्सहवासुदेवं॥ नागैर्बबंध निजभीमभरमेन मज्ञः संहेतमीशतनञ्च
क्रमतोपराधं॥३७॥ उत्थाय मीक्ष्य तु तदाखिलगोपसंघो नत्रा जगाम हलनाप्रतिबोधितोपि॥ दृष्ट्वा

त लि

प्राप्तो

॥१०९॥

ना० ॥१३॥ नि०

निजप्रियजनस्य बहोः स दुःखं कृष्णः स्वनंक्रमपि नागममुं ममर्द॥३८॥ तस्योन्नतेषु सफणेषु
ननर्त कृष्णो ब्रह्मादिभिः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानः॥ आनम्रितेः रक्तमसृग्धिरसंनागो नारी
यणीतमरणो मनसा जगाम॥३९॥ तं भिन्नतांडवविरुग्णफणातपत्रं रक्तं वमंतमुरुसेन धियं निती दा
तं॥ दृष्ट्वाहिराजमुपसद्य रमुष्य पत्न्यो नेमुः स्वसर्वजगादिगुरुं सुवीराः॥४१॥ ताभिः स्तुतः सजगवा
प न्मुमुलाचनस्मेदत्वाननुयायिममसहोदरवारितोमुं॥ उत्सृज्य निर्विषजलां यमुनां चकार संस्तूयमा
नोमरतसुरसिद्धसाध्यैः॥४२॥ गोपैर्बलादिभिरुदीर्णतरप्रमोदैः सार्धं समस्तजगवानरविंदनेत्रः॥
तां स्त्री त्रिमत्र निवसन्यमुनातटे सदावाग्निमुग्धतबलं वपपो व्रजार्थे॥४३॥ इत्थं सुरासुरगणैरविचि
न्त्यदिव्याकर्माणि गोकुलेलगन्नापि तारशक्तो॥ कुर्वन्स्ववेव्रजजनैर्मुवामनव्र दिनाशात्प्रामियादसु
रु रनस्ततेरूपतान्ल॥४४॥ तंद्रेथतानृपश्रुमुरव्यसमस्तनृतान्यापुर्मुनिबृहल्लरागानिपीडितानि॥ धातु
वरांजगदंनावकनैकबुधिर्वध्यानकेनचिदसातनरूपदेत्यः॥४५॥ संकर्षणोपि तदुदारविषानु
विष्वक्ष्णोन्निजस्परीतनलमूमतरागी॥ कृत्वाब्जनेत्र विषवृक्षममुं बलेन तस्यानुगैः सहनदाक
तिभिः समस्तैः॥४६॥ दैत्यांस्वगाववपुषश्च नवरान्विरिंचान्मृत्यर्दितानपिनिपात्य ददाह

॥११०॥ पम

वृषान्॥ निर्जीव्यरामसहितो यमुनाजलेसनीरोगमाशुकृतवान्व्रजमच्युतात्मा॥४७॥सत्य
ष्णो निबलवीर्ययुतोनदम्यानसर्वोगिरीशावरतोदितिजप्रधानान्॥ हत्वासुतामलजदाशुविचुक्रशि
दोत्रातुःसकुंजकंसमाद्दयितोपिनीले॥४८॥यापूर्वजन्मनितपःप्रथमेवकार्यान्यासीमित्यवरदस्य
सुसंगमोमे॥ स्यान्कृष्णजन्मनिसमस्तवरांगनान्यःपूर्वत्वितिस्मनोदमीप्रथमेसज्ञप॥४९॥अप्रद्वि
त्वनउपावाःहदषनीलीगोपांगनाश्चपिपुरावरमापिरयन्॥ संस्कारतःप्रेमवसुसंगमानोन्नयातयति
परमापसरसःपुराया॥५०॥तत्रायकृष्णमवदन्सबलंवयस्याःपक्वानिताल्लसुफलान्यनुजोजयंति॥इत्य
र्थितःसबलआपसताल्वृंदंगोपैर्दुरासदमनीवोहिथनुकेन॥५१॥ विज्ञेशतावरमवाप्यसुदुष्टदैत्यो
दीर्घायुरत्तमबलःकदनप्रियोन्नुत॥ नित्याधृतःसउतराममवेस्यतालंवृंदात्फलानिगलयंत
मथान्यधावंत॥५२॥तस्यप्रहारमभिनिकीक्षतत्राशुपृष्ठेपादौप्रगृह्यतृणराजशिरोहरत्स॥ तस्मिन्हतेव
रनरोस्वरूपदेहात्यसर्वस्वरास्वरवरतालवनांतरस्थाः॥५३॥प्रापुःखराःखरतराःखररासुसारिंकृष्णोव
लेनसहितेनिहतास्वनेन॥ सर्वाविहत्यखररूपधरान्सदैत्यान्विघ्नस्वरस्यवरतान्यजनेरव
थ्यान्॥५४॥पक्वानितालसुफलानिनिजेषुवादाहृत्यारिपौरुषगुपाझोरतारमेज्ञः॥५ सद्दयनवि

॥११०॥

ता० नि०

हरत्स्वयगोपकृषुदैत्यःप्रलंबइतिकंसमृष्ट्यागात्॥कृष्णस्यपक्षिषुजयेत्स्वथराममेत्यपापःपराजि
तउवाहतमुग्ररूपः॥ नीनिनरोहिणिसुतनहारिस्तुतोसोस्वाविषतामुपदिदेशबलोनियुर्धे॥५६॥तेनव
पूरितबलोबरवारिपीनंपापंप्रलंबमुरुमुष्टिहतंचकार॥ तस्मिन्हतेसुरगणाःपू=बलदव
मूरामस्यवक्तुरतितृप्तियुताहरिस्व॥५७॥वह्निपपौपुनरपिप्रदहंतमुख्येगोपाश्चगोगणम
गोपयगुपापवीपात्॥कृष्णःकदाचिदतिदूरगतेवयस्याःधेनुःस्थादितितरावयमिन्द्रकदारे॥५८॥
सोप्याहसत्रमिहविप्रमपाश्चरतितोन्योन्वतोतिपरिपूर्णसमस्तकामः॥ताञ्चाप्यकाममनवाप्यपु
नस्वगोपाःकृष्णंसमापुरयतानवदत्यदेवः॥५९॥पत्नीःसमर्थयतमद्वचनादितिस्मवकुस्वत
तदीपतान्नगवेनमापुः॥ताःषड्विधान्नपरिपूर्णकराःसमेताःप्राप्याविसृज्यपतिपुत्रसमस्तबंधून्
॥६०॥आत्मार्पणेकृपरमाविससर्जदेहदृष्ट्वापतिप्रतिधृतापदमापविष्णोः॥नुत्वाथगोपसहितोन्न
गृहीत्वदत्तरमेगोवकुलमवाप्यसमस्तनाथः॥६१॥आज्ञाविलंघनकृतस्वकृतापराधपश्चात्सन्न्यम
नसोप्यनवेस्वविप्रः॥कृष्णोंबीस्यपुरुहूतमहप्रयत्नागोपान्यवारयदीवस्मरणायतस्य॥६२॥मामानुषोऽय
भिनिमामवगच्छनात्सइत्थत्थयायस्त्रीवदधेमहेन्नगमीशः॥गोपीश्वनानोरवरस्यविध गतीसःयागाय

पि

यावदीन्यात्ममहेत्वनार्थ॥६३॥नृत्वातिविस्तृतननुर्बुनुबेबलिंसनानाविधान्नरसपानमुपोःसहे
व॥इद्रोषथविस्तृतरयीं॥धरावनारोमेघनसमादिन्नादुरुदकेपुंगवृष्टे॥तेप्रेरिताःसकलगोकुलनाश
नायधाराविसुसृतुरसनागकरप्रकाराः॥६४॥नाभिनिर्गीडितमुदीस्यसकेञनाक्नःसर्वब्रजींगोरवरप्रस
नंदधारः॥वामेनकंजदलकोमलपाणिनैवतत्रारिवलाःप्रविविस्तुःपशुपाश्वगाभिः॥६५॥वृष्ट्यार्थेत्रवा
र्यथिनिरंतरसप्तरात्रेत्रातेनिरीक्ष्यहरिणाव्रजमक्षमेण॥शक्रानुसंस्मृनसुरप्रवरावतारःपादावुडीय
॥१११॥ दुपतेःशरणंबगाम॥६६॥तुषाक्वेनमस्तवदशिरागतोनिर्गीर्भिःसदागुणितपूर्णगणावतीं॥गोन्नद्वेरेहृ
रगुरोरिपगोगणेनयुक्तःसहस्त्रमुखगाथगुरुमग्रमग्यात्॥६७॥थात्वन्तोजगत्सकलमाविरनूदंगोप्य
धाम्नस्तमेवपीरपासिरसमस्तमने॥आतिस्त्वमेवत्वदजगतास्यहिबभ्रमाशेनन्वत्समस्तिकुहविन्यार
पूर्णशांते॥७०॥स्तंनव्यमवत्नवतास्तेविशेषणायपूजोपहारविधिमममबाल्यमीशात्वत्तोंश्रियोस्मिहिसदेत्य
न्निवेदितोभः॥सोनसदैवत्नवनस्तवशिक्षणायपूजोपहारविधिरिरिक्ष्वदद्भ्मेशः॥७१॥गोविंदमनमभि
षिंच्यसगोगणेनगोभिर्जगामसुरपूर्णममुंप्रणम्य॥गोपेर्गिरीपनिरुपिप्रणतोभिगम्यगोवर्धनोद्धरणासंग
तसंशयेसः॥७२॥कृष्णोनतःप्रभृतिगोपगणाप्रजाननूनारायणोयमितिगर्गवचश्चनंदात्॥नारायण

स्यसमइत्यदितंनिशम्यपूजांस्वकुरधिकामरविंदनेत्रे॥७३॥स्कंदादुपानवरतोमरणादपेतंदृष्ट्वा
नरामोनिहितंबलिनप्रलंबं॥वकुविनिश्चयममुष्यसुराधिकत्वमोपाअथास्यविदधुःपरमांचपूजां॥
॥७४॥कात्यायनीव्रतधराःस्वपतित्वहेतोःकन्याउवाहन्नगवान्परमास्यगोपीः॥अन्येधुंतामयुगबाण
शरानिनुनाआस्यानिशास्वरमयद्भसिराजितासु॥७५॥नाक्षत्रतनवनितादशलक्षपुत्रानारायणी
ह्यययुताबलिनश्चयेपाः॥सर्वेपिदेवतगणाभगवत्कृतत्वमात्यधरानल्गनाहेरिनोकहेतोः॥७६॥धाता
स्तत्रपूर्ववरदानकृतरमेशोरामादिबत्स्वगमनादपिपूर्वमेव॥सर्वानिशास्वरमयस्मनीषसिद्धिंतामपि
हिन्नमेवानसुचैरलिप्सः॥७७॥संपूर्णचंद्रकरराजितसद्रजन्यांवृंदावनेकुमुदकुंदसुगंधवाने॥स्कत्वायु
कुंदमुखभिसृतगीतसारंगोप्यंगनामुमुहरत्रससारपक्षः॥७८॥रुद्रप्रसादकृतरक्षउनास्यरव्युःत्न
त्याबलिरवरतरोपिबशीरवबूडः॥ताःकालयभगवतस्तलताडनेनमृत्यंवगोपमपिमस्यजहासिक्
साः॥७९॥नाम्नाप्यगृष्णदरगोयातिलोमवेषायाष्टजगामवृषनाकतिरप्यवध्यः॥शोनावरादनुगतस्य
सदैवकंसंगीत्वापर्यंतममुमीक्ष्यदाक्षुकृष्णः॥८०॥सोष्वासमादहरिमुग्रवीर्यंयज्ञायथापशुममा
रयदप्रशानिः॥८१॥केसीनकंसविहितल्करगस्वाम×विषाणकोटिमग्रोनिधायजगृहस्याविषाणमीशः॥×
×कृमीनिपात्यवृष्णासुरमुप्र×

पोगिर्यान्मज्जावरमवाप्य सदा विमुक्तः ॥ पापः स केशवमवाप मुखेस्य बाहं प्रावेशयत्स भगवान्ववृधस्य
देहे ॥८२॥ तत्तद्वदनाय कुमतिः स्वकृतिप्रयासशीर्णारियदंतदशानत्च्छदरुध्धवायुः ॥ शीर्षाः प पाप चमृ
तो हीररघशेषः ब्रह्मेशशक्रो दिनकृन्मुखैस्स्तुतोऽभूत् ॥८३॥ श्यामस्वनामसमममर्यस्तनुरज
प्रसादलब्ध्वा मितायुरखिलान्विदधे विलेसः ॥ नत्वाश्रीपतिः सुरपतिः प्रमुवद्दिशास्यनिःसीरिता
न्वल्लमुखादखिलोस्वकार ॥८४॥ कुर्वन्त्यनन्यविषयाणि दुरंतशक्तोकर्माणि गोकुलगतोऽखिल
लोकनाथे ॥ कंसाय सर्वमकृद तत्र कार्यहितो बद्धांकवांमुनिरकारियदीशपित्रा ॥८५॥ श्रु
त्वा निकोपरनसोज्वलितः स कंसो बध्वा स नार्यमयशूरजमुग्रकर्मा ॥ अक्रूरमाश्व दिशदानयनाय
विष्णोरामान्वितस्य सह गोपगणैरथेन ॥८६॥ सोऽश्व नाय सहरेरनवद्युरवनाम्ना किशोर इ
तिय: सुरगायकोऽभूत् ॥ स्वायंभुवस्य मनोः परमांशयुक्त्या वेशायुक्क्रमवस्यबभूव विद्वान्
॥८७॥ सोऽक्रूर इत्यसनवद्युतमपूज्यकर्मा वृष्णिप्रथासससहितोऽनृपतेःस्वमंत्री ॥ आदिष्टएवजग
दीश्वरदृष्टिहेतोरानंदपूर्णसुमना अन्वंकृतार्थः ॥८८॥ आरुह्य तद्रथवरं नगवत्स्यंदो त्वमब्जा
ध्रवप्रपानमतरमनतरेणी ॥ संचिंतयन्स पथि जगाम सगोष्ठमादृष्टापदीकितनुर्वमुमुदे रपस्य ॥८९॥

॥११२॥

ना० ॥१३॥ नि०

सोऽवेक्षत व्रजगदीशितुरंगसंगलब्धोत्सवेन निखिलाघविदारणेषु ॥ पांसुष्वजेशपुरहूतमुखोत्थविद्भु
द्रुद्राद्यत्किरीटमणिलालितगोवरेषु ॥९०॥ सोऽपश्यत व्रजगदेकगुरुं समेतमग्रे द्विवेनु विमाद्यपदाह
यतौ ॥ आनंदसांद्रतनुमस्य यमेनमीक्ष्य हृष्टः पपात पदयोः पुरुषोत्तमस्य ॥९१॥ उत्थाप्य तं यदुपतिः स बल्लो
गृहे स नीत्वोपचारमखिलं प्रविधाय तस्मिन् ॥ नित्योदितास्स्वयमदभ्रमखिलं स तस्मा छुश्राव लोकवीरिता
नु विडंबनेन ॥९२॥ श्रुत्वा स कंसहृदयं सचितमजनानं प्रातस्तु गोपसहितो रथमारुरोह ॥ रामेण फा
ल्कतनयानियुतो जयामयानेन नतेन यमुनातटमव्ययात्मा ॥९३॥ संस्थाप्य तौ रथवरे जगतो निवंद्यो स्नातु
क्रियास्ववननः रयमस्वसार ॥ स्नात्वा स तत्र विधनेव कृतावमर्षः शेषासने परमपूरुषमत्र वै स्वः ॥९४॥
१ निर्गीहिशेषमनिशं न सितिप्रमत्तो दानस्वरः स वुतदाद दृशेऽहीरं वा ॥ अग्रे हि बालतनुमत्र समीक्ष्य कृष्णं
किं नास्ति यान इति यानमुखो बभूव ॥९५॥ तत्रापि कृष्णमभिवीक्ष्य पुनर्निमज्ज्य शेषोरुभोगशयिने परमं
ददर्श ॥ ब्रह्मेशशक्रमुखदेवमुनींद्रवृंदसुवंदितांघ्रियुगमिंदिरया समेतं ॥९६॥ स्नात्वा वरं स तु निनि
रव्ययमज्जनान्ते सोऽतिहितेन भगवत्स्वकुमारुरोह ॥ यानेन तेन नसहितो भगवज्जगाम सायं पुरीं सहब
लोऽमथुरामनंतः ॥९७॥ अग्रे हि दानपतिमस्य पोरुषासावीशो विसृज्य स बलः सहितो वयस्यैः ॥ द्र

॥११३॥

ष्टंपुरीमभिजगामनरेंद्रमार्गेपौरैःकुतूहलयुतैरभिवीक्ष्यमानः॥९८॥आसाद्यकुंजरगतंरजकं
ययाचेवस्त्राणिकंसदयितानिगिरावरेण॥मूर्च्छितंझटितिसपदितेनदुरुक्तिविधुःपापंकराग्रमृदितं
व्यनयद्यमाय॥९९॥हत्वातमक्षतबलेनभगवान्गृहीत्ववस्त्राणिवासितसमितानिबलस्यवादात्॥द
त्वापराणिसखिगोपजनस्यशिष्टान्यास्तीर्यतत्रवपदंप्रणिधायसागात्॥१००॥आद्यपहृपरहितैः
कैर्विदात्मसौद्रस्वानंदपूर्णवपुरप्य२यशोषहीनः॥लोकान्विडंबनखत्समलंकृकांचेवस्त्राभि
नूषितइवान्नवदप्रमेयः॥१॥माल्यमवाप्यसुदामतआत्मतेत्रस्तावसयोनुजगृहेनिर्वाण
षदोहि॥पूर्वविकुंठसदनाधारिसेवनायप्राप्तोनुवंमृजनपुष्पकनोपुरापि॥१॥सर्वेषुपुरि
मिहतत्रसरूपतीत्वकृष्णस्तयोर्वरमदादयराजमार्गे॥गच्छन्ददर्शवनितांनरदेवयोग्य
मादायगंधमधिकंकुटिलीव्रजंतीं॥२॥तेनार्थितासपदिगंधमदात्रिवक्रातेनाप्यजेनसहि
तोत्रगवान्लिलिंग्ये॥तांवक्षस्तुत्वमनयत्सतयार्थितोलमायामिकालतइतिप्रहसन्नमुंचत्॥३॥
पूर्णेदुवृंदेनिवहाधिककांतिकांतसूर्यामितास्परमचकानिसोरय्यदेहः॥पीतांबरःकनकचारु

॥११३॥

रगंधमाल्यभृंग॥रवीरेधिरगण्यगुणार्पवीगात्॥४॥प्राप्याथवायुधगृहंधतुरीशदत्तंकृष्णःप्रसंग्य
जगृहेसकलैरजेयं॥कंसस्यनिन्यपरिपूर्णसमस्तशक्तिरारोप्यचैतदनुकृष्यबभंजमध्ये॥५॥
तस्मिन्सुरासुरगणैरखिलैरजय्येचापेबभंजवजगदंडविनदन्नीमः॥शब्दःसनेननिपपातभुविप्रजन्मसारोसु
रोधृतियुतोपितदैवकंसः॥६॥=उत्त्रिआदिष्टमप्युरुबलैर्भगवानस्तनेनसर्वान्निहत्यसबलःप्रययौपुनश्च
नंदादिगोपसमितिंहरिरत्रराजोनुज्ञापयोन्वितश्रुतांनमुवासकामं॥७॥कंसोप्यनीत्वयुकोपनहत्सरो
जःप्रातनरेंद्रगणमध्यगतोधिकारं॥मंचंविवंशसहजानपदैश्चपौरैर्नानानुमेवकगतैर्युवतीसमेतैः॥८॥
संस्थाप्यनागमुखरंगमुखेकुवल्यापीडंगिरीद्रशकिरसादियुक्तं॥चाणूरमुष्टिकमुखानपिमल्लवीरान्रंगेभि
धायहरीसंयमनेकिलेच्छन्॥९॥अक्षोहिणीगणितमस्वबलंचविंशसादीसदस्यमुरवीर्यमनन्यवध्यं॥
शौनोर्वराटीपवनस्यसुनाथनामायःपूर्वमासवृकइत्यसुरोनुजोभूत्॥१०॥सत्यानुजाग्र्यपिहितस्यपुर
तनायसर्वपिकेसपूतनासहितास्मरेण॥नरत्नुःसरामममुनियानमुदीक्ष्यकृष्णमानायुधायुधिविजेतुमभ
सुपापः॥११॥कृष्णोपिसूर्यउदितसबलोवयस्यैःसार्धंजगामवररंगमुखंसुरज्ञैः॥संस्तूयमानउरुवि
क्रमसासुराणांनिर्मूलनायसकलाखिलवीरनाशशक्तिः॥१२॥आपत्तजगद्गुरुतमोबलिनंगजेंद्रंसद्रुप्रसा
दपीररक्षितमास्यपश्यन्॥दृष्ट्वासरंगमुखसंस्थितमीक्ष्यचैक्ष्यपापापयाहिनवीरादितिवाचमूचे॥१३॥

सिद्धः स इत्थ्वरतमेन गिरीशाल्लब्ध्वाहतो वराज्जगति सर्वजनैरवध्यः॥ नागेत्वया वध्यमनियापयते
ननोग्रपापादुरितमहिमप्रनिवासुदेवं॥१४॥ विक्रीड्यतेन करिणा भगवानसौ किं विधस्ते प्रगृह्य विनिक्
ष्य निपात्य भूमौ॥ कुंभेपदं प्रतिनिधाय विषाणयुग्ममुत्कृत्य हस्तिमपहत्य निपपात सोपि॥१५॥ नागेस
सादिनमवध्यमसौ निहत्य स्कंधे विषाणमवसज्य सहाग्रजेन॥ नागेंद्रसोद्रमदबिंदुभिरंकितांगः प्र
प्राप्तश्रीकिरमल्लः प्रविवेश रंगं॥१६॥ विष्णुर्जगद्गुरुतमे बलवीर्यमूर्त्तौ रंगे मुमोद च शुशोच जना
रखिलाश्च॥ कंसस्तथापि कुमदं च यथैव सूर्योद्यत्यजेनु च वितो विपरीतकास्व॥१७॥ रंगे प्रविष्टमनि
॥११४॥ वीक्ष्य जगादमल्लः कंसप्रियार्थमभिमाथ्य जगन्निवासी॥ चाणूर इत्यभिहितो भगतामवध्यः शंभोः ॥११४॥
प्रसादत इदं शृणु माधवेति॥१८॥ राजैव देवतमिति प्रवदंति विप्रा राज्ञः प्रियं कृतवतः परमाहि सि
द्धिः॥ यो त्याव तूननृपतिप्रियकाम्यया वीरा मा पियुध्यनु बलीसह मुष्टिकेन॥१९॥ इत्युक्त आह भग
वान्परिहासपूर्वमेवं च नव स्थितिसतेन तदाभियातः॥ संदर्श्य दैवनपतिः युधि मल्ललीलमो हतर्केमामय
पदाज्जगृहे स्वशत्रुं॥२०॥ उत्क्षिप्य तं गगनगो गिरिसंनिकाशं उद्भ्राम्य चाथ शतशः कुलिशास्तनांगी॥
आविध्य दुर्धरबलोप्यनु विनिक्षिपे षत्पूर्णाकृतिः स निपपात यथा गिरींद्रः॥२१॥ कृष्णोप्यनुष्टुबुरथो

ता० ॥१३॥ नि०

दिविदेवसंघामर्त्यानु विप्रवरमुत्तमपूरुषाणां॥ तद्वद्बलस्य दृढमुष्टिनिपिष्टमूर्धाश्चिष्टस्तदेव निप
पात समुष्टिकोपि॥२२॥ कूटश्च केशलत्तत च्छलनामधेयौ द्वौ तत्र कृष्ण निहतावपरौ बलेन॥ कंस
स्य ये त्वरजाश्चसुनाथमुख्याः सर्वे बलेन निहताः परिघेण वीराः॥२३॥ तान्वीक्ष्य हतान्निसमीक्ष्य
निजान्समस्तान्कंसादिदेशबलमस्य यमुग्रवीर्य॥ रुद्रप्रसादकृतरक्षमवध्यमतो निःसाम
र्दं छम्मधिकं कुरुतेति पापः॥२४॥ श्रुत्वैव राजवचनं बलमक्षयं तं दक्षोहिणी दशकयुग्ममन
तवीर्य॥ कृष्णं चकार विविधास्त्रधनं स्वकोष्टे सिंहायया विलसूगालबलैः समंतं॥२५॥ ज्ञात्वाच्युती
श्वरमनंतबलं महेंद्रः कृष्णो रथं निजमयापयथायुधाद्यं॥ शुश्रूषणाय परमस्य यथा समुद्रमध्येप
पूरयति पूर्णजलं जनौघ॥२६॥ स्वेस्यंदनेतु भगवान्स महेंद्रदत्ते मारुत्यसूतवरमातलिसंगृहीते॥
नानायुधाग्रकिरणस्तरणिर्यथैव ध्वांतं व्यनाशयदशेषमथासुसैन्यं॥२७॥ निःशेषतो विनिहतेष्वब
लेश कंसः स्वर्मासिपाणिरभियातु मियष कृष्णं॥ तावंतमेव भगवंतमभिप्रयांतमुत्तुंगमंचशिर
सी प्रददर्श वीरः॥२८॥ तस्य नवेपमानितः प्रतिसर्वरंतं निच्छिद्रमास्तु जगृहे भगवान्प्रसह्य॥ केश
षु वेनमभिमृश्य करेण वामेनोधृत्य दक्षिणकरेण वधानकेस्य॥२९॥ संचालितेन मुकुटेन विकुंड

लेनकर्पद्वयेनविगतान्नरणोरसाव॥त्रस्तोवरेणजयनेनशुश्रुयांख्विरपः कंसोवचनवनरसिंह
कराग्रसंस्थः॥३०॥उत्कृष्यतंसुरपतिःपरमोऽथमंचादन्यैरजेयमनिवार्यबलोपपन्नं॥ब्रह्मरु
द्रदेवेशावरगुत्यमनंतशक्तिश्चमोनिपात्यसददोपदयाःप्रहारं॥३१॥देहेतुयोन्चवदमुष्यरमे
शाबंधुवायुःसकृष्णातनुमाश्रयदन्यपार्श्वं॥देत्यंचकर्षहरिरत्रशरीरसंस्थपञ्चत्वमाप्यत कंसजासु
खेषुसुरेषनंतः॥द्वेषात्ससर्वजगदेकगुरोःस्वकायेःपूर्वप्रमापिततनैःसहितःसमस्तैः॥धात्रा
दिभिःप्रतिययौकुमतिस्तमोऽधंमन्येपिचैवमुपयांतिहरावनक्ताः॥३३॥नित्यातिदुःखमनिवृत्तिसुख
व्यपेतमंधंतमोनियतमेतिहरावनक्ताः॥भक्तोपिकेवलगिरीशमुखेषुसर्वधर्मापिवापिसकलाग
मनिर्णयेन॥३४॥यावेत्तिनिश्चितमनिर्हरिमब्जजेशपूर्वाखिलस्यचगतःसकलेपकाले॥सृष्टि
स्थितिप्रलयमोक्षदमात्मनंतंलक्ष्म्याश्रयंज्ञाततिर्निर्क्षयुतःसमुच्येत्॥३५॥तस्मादनंतगुणपूर्ण
ममुरमेशंनिश्चित्यदोषरहितंपरयैवभक्त्या॥विज्ञायदेवतगणांश्चयथाक्रमेणभक्ताहरेरि
तिसदेवजनाजतधीरः॥३६॥निहत्यकंसमोजसाविधायनृपंसनुपूर्वकं॥स्तुतप्रसन्नवर्षभिःमुमो
देकेशवोधिकं॥१३७॥सदेवमोदरूपिणोमुदाक्रिरस्यलौकिकी॥यथादयोरवेर्नवित्तसदाहित

स्यलोकृतः॥१३८॥अनंतसत्सुरार्णवःसदोदितैकरूपकः॥समस्तदोषवर्जितोहरिर्गुणात्मकः
सदा॥१३९॥छ॥छ॥ ॥छ॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारत
तात्पर्यनिर्णयेकंसवधोनामत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥छ॥ ०॥॥१३॥॥॥० ॥

॥श्रीकृष्णायनमः॥कृष्णोविमोच्यपितरौविनिवेद्यसर्वंविद्योपरामसहितःप्रतिपालनाय॥धर्मस्यराज्य
पदवीप्रपिधायवीग्रसेनेद्विजत्वमुपगम्यमुमोदनंदं॥१॥नंदोपिसौम्यवचनैरनुनीयमुक्तोकृष्णेनतच्च
रणपंकजमात्मसंस्थं॥कृत्वाजगामसहगोपगणेनकृच्छ्राध्यायन्व्रजनादनमुवासवनेसनार्यः॥२॥कृष्णोप्य
वंतिपुरवासिनमत्यविप्रंसांदीपनंसहबलेनततोऽध्यगीष्ट॥वेदान्सकृत्रिगदितान्निखिलांश्चविद्याः
२ संपूर्णसर्वविपदेवतशिक्षणाय॥३॥धर्मोहिसर्वविदुषामपिदेवतानामप्यनरेषुजननेनरवत्प्रवृत्तिः॥
ज्ञानादिगूहनमुताध्ययनादिरत्नतद्धापनार्थमवसद्भगवान्गुरौस्व॥४॥गुर्वर्थमेषमृतपुत्रमदात्पुनश्चरो
रामणसार्धमगमन्मधुरोरमेशः॥पौरैःसदानपदबंधुजनैरजस्तमन्त्यर्चितोन्यवसदिष्टकृताम्यपेतः
॥५॥सर्वापितपतिमवाप्यहरिंस्वपित्रोयत्रोखिलस्यसुजनस्यबभूवमोदः॥६॥कृष्णाश्रयावसति

Dr BHAU DAJI MEMORIAL

॥११६॥

यत्र जनो हि न तत्र वृथा निवेतु किमु रमाधिपते र्निवासे ॥ वृंदावनं यदधिवासनतः प्रसह्य माहेंद्रसद्मसदृ
शं किमु तत्र पुर्याः ॥ ७ ॥ यो नाधिवासमृषभो जगतीविधत्ते विष्णुस्ततो हि वरता सदने विधातुः ॥ तस्मात्स
नो निवसनान्मधुरापुरी शशास त्रसमृद्धिजनसंकलिता बभूव ॥ ८ ॥ रक्षन्य दैत्य विबुधान्परिरक्षकेस्मि
न्सर्वान्यदन्मगधराजसुतस्य भर्तुः ॥ कृष्णोन्मृतिं पितुरवाप्य समीपमस्ति प्रास्तीशशीसतु रतीव सु
दुःखितस्मै ॥ ९ ॥ श्रुत्वैव तन्मगधराज उरुप्ररूढबाहुर्बलेन न जितो युधि सर्वलोके ॥ बर्ह्मेशखंडमु
निदत्तवरेरजेयो मृत्युञ्जितश्च विजयी जगतः स्वकोपा ॥ १० ॥ स्फूर्ज्योति कोपवशतः स्वगदाममो
घीं दत्तां शिवेन जगृहे शिवभक्तवर्य्यः ॥ शेवाग्रमाविद्ध्य विदत्रवस्मा स्थिरासो विक्षेप योजनशतं
स तु तीपरस्मै ॥ ११ ॥ भ्रम्येव किं पपात च गदा मथुरा प्रदेशे ॥ सा योजनेन नया दमं प्रजगाद पृष्टः ॥ एकोत्तरा म
पिज्ञातोच्छ्रितया जनैर्निदेवर्षिः तत्र मधुरीं भगवत्प्रियार्थ ॥ १२ ॥ शाकस्य वापि हि गदा प्रतिपातनेन तु भु
वनं पामद दुर्वितीर्त्विर्निर्भिन्नयानः ॥ विष्णौ मुनिः सनिजगाद हयाजनेन मार्गे पुरो भगवतो मगधेशपृ
ष्टः ॥ १३ ॥ स्मित्वानुसान्भगवतोथ गदा जराख्यां तत्से निधीमस्तु निराशु वियोऽभ्यपापी ॥ मत्स्याशिनो भगवतः
पुनराज्ञय वयात गिरीशसदनं मगधं विसृज्य ॥ १४ ॥ राजाश्च मातृनतस्तो गदाय वहीनः क्रोधतः

॥११॥

ता॰

नि॰

मत्तनृपतीन्निसीन्निपात्य ॥ भ्यसौ हि णाअधिकविंशयुतो निबल दर्पोद्यतः सपदि कृष्णपुरीं जगाम ॥ १५ ॥ स
र्वां पुरीं प्रति निरुध्य दिदृक्षयांबिंदुविंदानु भगवतः कुमतिसदूतौ ॥ ताउ त तु भगवतेस्य च काति दर्पपूर्ण
गेनिधान भगवताप्य पहास युक्तैः ॥ १६ ॥ लोकप्रतापबलपौरुषसाररूपश्लाघ्यक भव्य भवतो बलवर्ययसा
रे ॥ ज्ञात्वा सुतेन तु मया प्रतिपादितेहि कंसस्य वीर्य रहितेन हतश्वयासः ॥ १७ ॥ सोऽहं हि दुर्बलतमो ब ल
लिनो वीरर्षकं त्वेव दृष्टि विषयं विगतप्रतापः ॥ साक्षेपमीरितमिदं बल्दर्पपूर्णमात्माप हास सहि
तं भगवान्निशम्य ॥ सत्यं तदित्युरुवचोर्थवदित्युदार्यमंदप्रहास्यनिरगात्स हितो बलेन ॥ १८ ॥ द्वा
रं पुसात्यकिपुरःसरमात्मसैन्यं त्रिषष्ट्य दार्य भगवान्स्वयमुत्तरण ॥ रामद्वितीय उदगान्मगधा
धिराजो यो च नृपेंद्र कटकेन युतं परेश ॥ तस्ये च्छयेव पृथिवीमवतेरुरास्तु स्तस्यायुधानि सबल
स्य सुनास्वरापि ॥ १९ ॥ जौ सिवक्रदरनूपगदास्वकीया जाग्राह दारुकगृहीतरथ स्थितः सः ॥ आसङ्ग्य
न्मयरथं प्रतियुक्तमस्वैर्दैवात्मके धनुरधिज्यमय प्रसह्य ॥ २० ॥ उच्चराश्च निसितान्मगदाधि
राजमुख्यान्नृपेंद्रसहितेप्रययौ जवेन ॥ रामः प्रगृह्य मुसलं सहलं च यानमास्थाय सायकशरासन
तूणयुक्तः ॥ सैन्यं जरासुतसरोक्षितमन्यधावद्दर्पान्विदन्नुरुबलो रिबलेरधृष्यः ॥ २१ ॥ स्यक्रू

॥११७॥

मुपयातमनंतशक्तिं राजेंद्रवृंदसहितो मगधाधिराजः ॥२३॥ उद्वेलसागर इव वरमभियाय कोपान्नाना
विधायुधवरैरभिवर्षमाणः ॥२४॥ तं वेणुकापइषुरग्रत उग्रसेनं कृष्णो निधाय समगाश्च यमस्य पश्चा
त् ॥ दुष्ट्वाग्रतो मगधराट् स्थितमुग्रसेनं कोपप्रज्वलननुरिदं वचनं बभाषे ॥२५॥ पापापया हि पुर
तो मम राज्यकामनिर्लज्जपुत्रवधकारणशत्रुपक्षः ॥ त्वं जीर्णबस्तसदृशोन मयेह वध्यः सिंह्यैति
सिंह्यमभियातिन वैसृगालः ॥२६॥ आसित्य इथ ममनाथ स्नोजराजस्तूणात्प्रगृह्य निशितं शर
मास्तुतेन ॥ छित्वा जरासुतधनुर्बलवान्ननाद विव्याध सायकगणैश्च पुनस्तमुग्रैः ॥२७॥ अन्यत्कर
सनवरं प्रतिगृह्य कोपसंरक्तनेत्रमभियातमवेक्ष्य कृष्णः ॥ नोजाधिराजवधकांक्षिणमुग्रवे
गो बाहुद्वयं प्रतियोपरमारयन ॥२८॥ आयांतमीक्ष्य भगवंतमनंतवीर्यं वेदीशपौंड्रमुखरा
जगणैः समेतः ॥ नानाविधास्त्रवरशस्त्रवरैर्ववर्ष मरुयथा घनउदीर्णरवो जलौघैः ॥२९॥ अस्त्रास्त्र
वृषिमभितान्भगवान्विवृष्वशाङ्गेश्रुसायकगणैर्विरथांश्च सूत ॥ चक्रे निरायुधमसौ मगधेंद्रमास्तु
छिन्नातपत्रवरकेतुमनंतशक्तिः ॥३०॥ नैनं जघान भगवान्कृशकेवचनामेन किं निजौ प्रयपितुं य
शउच्च धर्मं ॥ वेदीशपौंड्रकसकावकमद्रराजसाल्वैकलव्यमुखरान्विरथांश्चकार ॥३१॥ येवा

॥११७॥

ता०

॥१४॥

नि०

थहंसडिबिकद्रुपदरुक्मिमुख्या बाल्हीकसोमसुतमेंदपुरःसुराश्च ॥ सर्वेपि दुद्रुवुरजस्य शरैर्विभिन्नाश्च
न्यचन्नमिपतयायइहासुतुर्या ॥३२॥ छिन्नायुधध्वजपताकरथाश्वसूतवर्माणि तत्र शरताडितभिन्न
गात्रः ॥ त्रस्तांबरान्नरपामूर्ध्वजमाल्यहीनाः रक्तेवमन्त उरु दुद्रुवुराशु भीताः ॥३३॥ शौर्यादशामुपग
तेषु नृपेषु सर्वेष्वातायुधेषु हलीरणायुधि विद्रवत्सु ॥ नानायुधाढ्यपरमं रथमुग्रवीर्यं आरुह्य मागधपतिः
प्रससार रामं ॥३४॥ आधावतोस्य मुसलेन रथं बभंज रामो गदामुरुतरोरसि सापि तस्य ॥ विक्षेपतेन मुसलेन
तत्ताडयामसतौ तनमोबलवंतौ युयुधात उग्रौ ॥३५॥ तौ वक्रतुःपुरुनियुद्धमनिस्मतत्रसंचूर्णयं सर्वगिरिवृक्षशि
म त लासमूहान् ॥ दीर्घं नियुद्धमवेत्स ममतयोस्तु वज्राहृदौ गतमयाबलिनो निनीत ॥३६॥ अक्त्वा यशोखरव
मेबुज्जात्वनस्थ विद्रावितानि पनृपान भिवीस्य रामः ॥ युध्यंतमीक्ष्य वीरपुंववृधबलेन त्यक्त्वारिपुं मुसलत्वा
द दश्च्यात्समाप ॥३७॥ तेनाहनः सिरसि समुमुहे निवल्लैबाहद्वयोजगृहयेनमयोहलीसः ॥ तत्रैकलव्य
र नैकृष्णशरैः पलायन्नस्त्राणि रामीसरीसप्रमुमोच शीघ्रं ॥३८॥ जीतेन तेन समरे भगवाननि चक्रे चक्रमा
श्वस्यजदान्समुतेमनोजे ॥ प्रद्युम्नयनमभियाय महस्व जाले रामस्तु मागधमयान्नरथीनिनाय ॥३९
युधाविरणमुखे भगवत्तासीवके निरायुधममुं विरथं मकलव्यं ॥ शीनयो नु वमगान्नपिमा नितस्म

॥११८॥

सक्रोधनेत्रकणोऽथ धिपो निषादः॥४०॥ प्रद्युम्नमात्मनि निधाय पुनः स कृष्णः संहत्य मागधबलं
निखिलं शरौघैः॥ न्यस्य स्वमुं मुनि विनतु मुदारकर्मा बार्हद्रथेन्च मुवदक्षयणोरु षोडः॥४१॥ ब्रीडानम्रा
द्वविमुखः सहितो नृपैस्तैर्बार्हद्रथः प्रतिययौ स्वपुरीं सपापः॥ ध्यात्मानि निषिक्तम भिनाज्ञ वराधिपत्ये दो
र्हिश्चमंग्रन्तनप्रणिधाय मदः॥४२॥ जित्वा तमुर्जितबलं भगवान् जनेशः शाक्रादिभिः कुसुमवृष्टिभि
रर्च्यमानः॥ रामादिभिः सहितआस्तुपुरीं प्रविश्य रमेभिर्वादितपदो महतां समूहे॥४३॥ वर्धत्सु पाण्डुत
नयेषु वस्तु दर्शनतुजन्मर्क्षमासतनयस्य सहस्रदृष्टेः॥ प्रत्याब्दिकं मुनिगणान्परिवेषयन्ती कुन्ती सदा
स बहुकार्यपरा नयज्ञा॥४४॥ तस्मिन्काल एव नृपतिः सह माद्रवत्या पुंस्कोकिलाकुलितफुल्लवनं दद
र्श॥ तस्मिन्वसंतपवनस्पर्शोधितः स कंदर्पमार्गणवशः सहसाजगाम॥४५॥ जग्राह तां मयतथार
ममाण एव यातो यमस्य सदनं हरिपादसंगी॥ पूर्वं स वीरमपाभिच्छतदेष विप्रेशशक्तोऽस्य तद्दर्शनोप
गतो हि वक्त्रे॥४६॥ तेनैव मानुषमवाप्य रतिस्य एव पंचत्वमाप रतिविघ्नमपुत्रतो वा। स्थाने न तन्म ध
यसुरेषु विशेषतस्वस्वल्पोपि दोष उत्तमस्तिर्यातिमस्मात्॥४७॥ माद्रीपतिं मृतमवेक्ष्य पुरा वदन्ती त
द्वत्सुतेश्च पृथया सह पाण्डुपुत्राः॥ तेष्वागतेषु वनादपि माद्रवत्याः पुत्रान्निवार्य पृथयाश्च य

॥११८॥

मत्रवागात्॥४८॥ पत्न्यः कलेवरमवेक्ष्य निशम्य माद्र्यः कुन्ती नृशोक्यथितहृत्कमलैवमाद्री॥
धिकृत्य स्वानुमरणाय मतिं चकार तस्यास्वनोरुदितिभिः स्फुटमस्तुपार्थे॥४९॥ तेष्वागतेष्वधिकमास
विरावहतसर्वदिशः स्वचक्षुर्नृषिप्रवरास्तथात्र॥ आजग्मुरत्रमकपानृषिलोकमध्ये पत्नी नृपानुग
मनाय स्वपरस्पृधाते॥५०॥ तेषां निवार्य तु पृथामथ माद्रवत्या भर्तुः सहानुगमनं बहुक्लेशार्थयन्त्या
संवादमेव निजदोषमवेक्ष्य तस्याः स्वकुः सदावगतत्वागवतोत्स्वधर्मः॥ अन्यैर्गुणैरनधिकोतन
यार्थमेव माध्रीकतोसुरवरावधिको स्वतोपि॥ तेनैव वन्तुमनि हेतुरमत्र समस्तलोकेस्वनाति
महितासु गुणापि माद्री॥५१॥ पाण्डोसुतामुनिगणैः पितृमेधमन्त्रैश्चकुर्यथावदथ तैः सह सैव
माद्री॥ हुत्वात्मदेहमनुपापमदः कृतैवरसंमार्गलोकमगमन्निजजन्तुरेव॥५३॥ पाण्डुः स्वपुत्रक
गुणैः स्वगुणैश्च मोक्षान्कृष्णान्महजः सततमस्य देकन्नकः॥ लोकानवाप विमलान्सहितान्महद्भिः
किं चित्रमत्र हरिपादविनम्रचित्तेः॥५४॥ पाण्डोः सुतास्तु पृथया सहिता मुनीन्द्रैर्नारीयणास्त्रम
न्त्रास्तु पुरीं स्वकीयां॥ जग्मुस्तथैव धृतराष्ट्रपुरो मुनीन्द्रा वृत्तं समस्तमवदन्ननुजं मृतं च॥५५॥ तन्नो
च्छितेव नृपतौ तनुजैर्वनस्थैः स्नातैर्युतान्स्थ उरमादमतीव पापाः॥ दुष्टः सुयोधनमुखास सहसैव ले

॥११५॥

नपीडो मूर्तिः किल पुरातनया कृतस्य ॥५६॥ न क्षेत्रजा अपि मृते पितरि स्वकियैः सम्यङ्नियोगमन
वाप्य न वायुयोग्यः । तेषामितीरितवचोऽनुजगाद वायू राज्ञा अकौरवगणानागुनस्छरव ॥५७॥ इति तु च
धर्ममरुदिंद्रमिषतस्त्वरे त्योजाता प्रजावीति पितर्युरथा मसाराः ॥ शाक्यास्त्वनेवनवता कविदस्त्र हाय
नारायणेन सततं परिरक्षिता यत् ॥५८॥ वायोरदृश्य वचनं परिशोकमानेषु विर्बन्तवनगवान्स्वयम
ज्ञानाच्च ॥ व्यासः स्वरूपतः र सर्वगुणेकदेहः आदाय तानगमदाशु च पाण्डुगेहं ॥ तत्सत्कृतप्रसकल्य ह्य
पि भीष्ममुख्या वै विचित्रवीर्यसहिताः परिपूज्य सर्वान् ॥ कुन्त्या सहैव जगृहुः सुन्तु शोतदाताः वैचित्रवीर्यत
नयाः स हर्षा सबल्लेन ॥६०॥ वैचित्रवीर्यतनयाः कृपयोमहात्मा पुत्रापुत्रपाण्डुतनयैः सह सर्वराज्ञी ॥ पुत्रास्त्वत (लो
त्र विविधा अपि बाल्यचेष्टाः कुर्वत्सु वायुतनयेन जिताः समस्ताः ॥६१॥ पक्वोरुजो ह्युफलसैनयनाय वृ
क्षोषाल व राजतनयान निरीक्ष्य भीमः ॥ पादप्रहारमुरुतं तले प्रदाय साकं फलैर्विनियतत्सफलान्यन्
न्नुष ॥६२॥ युद्धे नियुद्धे जतधावन सुप्लवे च वारिप्लवे च सहितानि खिलान्कुमारान् ॥ ये कोऽजिगायत सा
परमार्थकर्मा विष्णोः स पुणसिदनुग्रहतः स नित्या ॥६३॥ सर्वानगृह्य विनिमज्जति वारिमध्ये श्रान्ताश्च विसृ
ज्य हसति स्म स विष्णुवेद्या ॥ सर्वानुदह्य च कदाचिदुत प्रवाहो गाङ्गो स्नारयति सार सुपुण्य पौरस्य ॥६४॥

भा० ॥११५॥

ता० ॥१४॥ नि०

श्री

द्वेषं त्वृतेन हि हरौ तमसि प्रवेशः प्राणेन तेन जगतीमनु तो प्रपंचौ ॥ तत्कारणान्य कुरुतां परमो कुरो सिदेव
द्वेषां सततविस्मृतसाधु पक्षे ॥६५॥ दृष्ट्वा मितान्यथ करी सिमरुत्सुतेन निर्भर्त्सितानि तनयानि खिला
स्वराज्ञी ॥ तस्यामितबलमुदीक्ष्य सदोरु वृद्धः द्वेषाबहु व रयमत्र ममेत्रयस्व ॥६६॥ पापे हि मत्र नरदेव
सुताः सुरांशा प्रीतिं परां पवनजे निखिला अकुर्वन् ॥ तीस्त्रा नि हाय दितिजा नरदेववंशे जाताः स्वार्थ वधनिश्च
यमस्य चक्रुः ॥६७॥ अस्मिन्हते विनिहता अखिलाश्च पार्थाः शक्या बलाच्च न निहंतुमयं बलाढ्यः ॥ छद्मप्रय
गतइमं विनिहन्त्यवीर्यास्त्याथैः निनिहन्त्य निगडैश्च विदह्य हन्यात् ॥६८॥ एवं कृते निहत एव कुमस्य राज्ये दु
र्योधनस्य हि च वनततो न्यथा स्यात् ॥ अस्मिन्हते निपतिते वसुरेंद्रसूनोः शापात्र वे युरपि सो बले पुत्र दासाः ॥ स्था
एवं विचार्य विषमुल्बणमंतकाले क्षीरादधेमयन जंतपसाद्विरीशात् ॥ स्वं केपलेभ्य ममुतः सुबलात्मजेन
म प्रान्यप्रतोष्यमरसं स्तनया यवाद्युः ॥७०॥ सम त्रराजतनयैः धृतराष्ट्रजैस्तैः कृत्स्नं द्रुतमुरवतो खिल मत्स्नोज्जे ॥
ज्ञात्वा युयुत्सुरगदत्त बलवास्तनी भीमो विष्णोरनुग्रहबलाज्जरयाच्चकार ॥७१॥ जीर्णे विषे कुमनयः पर
मामितत्र्यप्रासादमास्तु विददुर्हरिणा दनाये ॥ ज्ञात्वा युयुत्सुमुखतः स्वयमेव तान सुष्वाप मारासिरमा
धृतराष्ट्रपुत्रो ॥७२॥ दापाम्रकान्नायितुमवौ विचित्रवीर्यपुत्रात्मजेषु नृवरं प्रतिसुप्यमीस्य ॥ बध्वा निम
त्रपदृढै रयसा कृतेस्तैः पाशै विविधरूपुरदहारियाद जोयाः ॥७३॥ तत्कोटियोजनगानिरमुदंवेनाह्य

नीमो विद्युन्निपात इव विवृक्षपाशानां ॥ उत्तीर्य सज्जनगणस्य विधाय हर्षं तस्थावनेन गुण विष्णुपदा तिह
र्दाः ॥७४॥ तं वीक्ष्य दुष्टमनसोति विपन्नचित्ताः संमंत्र्य तु यत्र रनागवरान यायो ॥ प्रयुक्तोक्तमैत्र बलतः पु
रस्ताद्वद्धा इत्थाप स्थावस्तु दमुखतः प्रद दुस्मसत ॥७५॥ दुर्योधनेन प्रथमं च बलो पलूनीन तस्मार थिः फ
पि गणानपवनात्कृतस्य ॥ सुत्यस्य विस्कृत उरस्य मुच तत्कः शिर्पदितावन्त्कुरमुमास्तु विदस्यनागाः ॥७६॥
क्षिप्त्वासुदूरमुरुनागवरानथाषेत दृष्ट्वा जनास्ववि हत्यपिपीलिकावत् ॥ जघ्नेव सुतमपहस्तत इव नी
॥१२०॥ मः सुखाय पूर्ववदनुस्थित इव तल्पात् ॥७७॥ न तस्य नेत्र बलमप्रतिमं निरीक्ष्य सर्वेक्षिता इतनयाः ॥१२०॥
अधिकं विषेदुः ॥ निस्वास्य तोस्य दर्शनादीपनस्मरेषान्न्यासुरे व चुवनानिवतेमृषासन् ॥७८॥ दद्विवि
दस्यन विकारमनुष्यकर्तुशकुन्तैर्गमवरात्पिसुप्रयत्नाः ॥ कस्यापि नेदृशबलेस्कृत पूर्वमासी
त् दृष्टं किमुस्मतनयोपि हि रकस्य ॥७९॥ स्वात्मावनार्थमधिकोस्त्वितिमेव कृत्वा विष्णोः स दैत्यतनयो ह
रिणा वितोन्नत ॥ नत्वो संबलममुष्य सकृष्यते वर्त्न्यै बलात्त्वपितरो रसमस्य वीर्यं ॥८०॥ नैसर्गिकीप्रि
यमिमं प्रवदंति विप्रा रवृष्णोर्निता नमपि सत्यमिदं वहिः ॥ नैवान्ययोरसबलेन वार्ता दृशति दुस्सा
ध्यरषहरिणावसहेव नो र्यः ॥८१॥ कृष्णा किलेष वहारिर्यदुषु प्रजातः सोस्याश्रयः कुरुत तस्य बहुप्र

तापं ॥ संमन्यसैवमनिपापनमानरेंद्र पुत्रा हरेश्च बहुचकुर यप्रतापं ॥८२॥ तैः प्रेरितानृपतनयोपि तरस्व
नेषीसार्कं बृहद्रथसुतेन हरेस्सकाशं ॥ युद्धाय जन्मुरमुनाष्टदशोषु युद्धेष्वत्यंतजन्मबलदर्पमदानि
वृत्ताः ॥८३॥ तेना गृहीतगजवाजिरथा मिताने शस्त्रैः परास्तततन् निरलंवमनः ॥ रक्तैविशस्त
कवचध्वजवाजिसूताः स्वस्तोबराः स्खलितमूर्धजिनो निवृत्ताः ॥८४॥ एवं बृहद्रथसुतापि सुशो
न्यरूपश्यानीयियो बहुशस्त्वपुरं स्वकीयं ॥ कृष्णेन पूर्णबलवीर्यगुणेन युक्तो बाविन्नतावविजितः स्वसि
॥१२०॥ ताव शेषः ॥८५॥ एवं गतेषु बहुशो नतकंधरेषु राजाष्वजोपि मथुरां स्वपुरी प्रविश्य ॥ रामेणसार्धमवि
श्लेयदुभिः समेतो रेमे रमापतिरचिंत्यबलो जयश्रीः ॥८६॥ व्यर्थश्रमाः पुनरपि स्मसधार्तराष्ट्रा नाम
निहंतुमुरुयत्नमकुर्वताज्ञाः ॥ राज्ञासुतास्तदखिलं मृषेव कृत्वा वैकेजयायस्वदृशी वलवान्प्रयत्न
॥८७॥ प्राचीदिशं प्रथममेव जिगाय यस्त्वाद्यात्याजलेशपरिपालिन् यासहन्यो ॥ यौनोपुरानन दशा
न नकुंजकर्णामिनृपसा तनयता व नतो जिगाय ॥८८॥ पूर्वं स्तयो हि दमघोषसुतः प्रजातः प्राहस्थय
नृपतयः शिशुपालनाम्ना ॥ अन्ये वदंति च करूशनृपेनयोन्यः स्मानृष्वसा तनयमेव हि दंतवक्रं ॥८९॥
जित्वे वनावपि जिगाय च पौंड्रकारव्यं शौरेसुतं सुतमजं दधनाम कस्य ॥ यः पूर्वमासदिति ज्ञानरहेव

।।१२१।। ।।१२१।।

द्वि

ल्लारव्येशौ रिपुतं सुतमभौ दधनौ ष्मकस्य ।। यः पूर्वमासीदिति जौरुगमी तिनामत्वबन्धुवसकुंडिने
शः ।।१०।। जागेन रवृत नयस्य सत्ववन्हेः नाम्ना सुवेः सुत पितास्य हि मित्रनागः । रोक्तशेयुक्तदनु
जोक्रथकौशिकारव्यो नागौ यथा ग्रिसुतयोः पवमानस्त्रुध्योः ।।११।। बंधोर्निजस्यतु बलं सुपरीक्षमाणः
शाल्वोपितेन युयुधे विजितः स्तथैव ।। नामौनिगायथुधिवरमथैककल्व्यं सर्वं नृपाश्च विजिता न्यमुने
कयेन ।।१२।। तद्वाहुवीर्यपरिपालित इंद्रसूनुः शापाञ्जुपत्समभजद्दलवान यत्नात् ।। साल्वं वहसि ६
निकोत्र विजित्य नामोनागौ हयपुरमागात्स हितोर्जुनेन ।।१३।। तद्वाहुवीर्यमथवीक्ष्यमुमोदधर्मसु
नुः स्वमातृयमजौ विदुरः स नाष्मः ।। अन्ये च सज्जनगणाः सपा राष्ट्रम् त्वेवसर्वयदवा जहृषुर्निता
न्तं ।।१४।। कृष्णासुयोधनमुरवाक्रममी बिकर्यं जानन्स्वपुत्रवशवर्तिनमवगत्य ।। स्वाफल्किनागहमन
मु धृतराष्ट्रशौ यैर्गतुं दिदेशगजनामपुरे रमेशः ।।१५।। सोगाद्गजाह्वयममुत्र विचित्रवीर्यपुत्रेण म
भ्मसहितैः पुरनिः समस्तैः ।। संपूतश्चातिपयानुवसवमासानुज्ञातुंवपौडुषुमनः प्रसृतिं कुरूणां ।।१६।।
ज्ञात्वा सुकृति विदुरोक्ति नश्चात्मनाव मित्रारिमध्यमजनीस्तनयेषु पांडोः ।। विज्ञायपुत्रवशगं धृत
राष्ट्रमजः सम्नेक्लन्दसहितेन जगाद विद्वान् ।।१७।। पुत्रेषु पीडितन यषु संसाम्यवृत्तिः कीर्ति च धर्म सु
रेभौषितया यकामौ ।। प्रीतिं परां त्वयि करिष्यति वासुदेवः सकंसमल्लयदुनिः सहितैः सुराद्यैः ।।१८।।

दि

ता० नि०

।।१४।।

स्त मैत्री

धर्मार्थकामसहितं च विमुक्तिमेषितश्चातये सुनियतं विपरीतवृत्तिः ।। याश्येव राजवरतत्फलवैपरी
त्यो मिथ्येवत्वो निगादितं नवकार्ष्णोमिच ।।१९।। इत्थं समकुरुमध्य उपातवार्ष्णेयो राजापिपुत्रवशगो वच
नं जगाद ।। सर्वं वशे जगवतानवयस्वतंत्रा न्नूना रसंश्यो तिकृतसइहावतीर्णः ।।२०।। हवनि ऽशांम्यव
वनेसतुयादवास्य ज्ञात्वा मनोस्य कलुषंतवनैवपुत्रा ।। इत्यूचिवासहमरुननयार्जुनाभ्यां प्रायापुरेनस
हदेवयुतः स्वकीयं ।।१।। ज्ञानं तु नागवतमुत्तममात्मयोग्यं नामार्जुनो भगवतः समवाप्य कृष्णा नु
तत्रोषतु र्भगवतात्सहयत्कचैवनौ सिंपूजितोयदुभिरत्तमकर्मसारो ।।२।। प्रत्यूचमानगवतो पितवे
द्दायामिसायदाजगवता क्रियते नवसु ।। कुर्यामि तिस्मनगवत्सम नुह्नये वरामादसौक्षि दुरगा
यपुरः सन्नामः ।।३।। रामो पिशिक्षितमरौद्रधरान्यरोस्वनामदं दावयपराणि हरे रवाप ।। न्य
स्ता पिशाक्तनयः सह देव्या पनीतिं तयोध्रुवमुखात्सकलामुदाराः ।।४।। कृष्णाय तापगविसु
त्तमनीति युक्तं सप्रेषयन्निदमुवाच हृगो कुल्लाय ।। दुखं विनाशय च वो निरमदायेनंदा दिनो
विहरजौ मम वा शुया हि ।।५।। मत्ता वियोग इहकस्यचिदास्ति नैव यस्माद हंतनु भृतां नियत
नरच ।। नाहं मनुष्य इति कुत्र वचो स्तबुधिः र्ब्रह्मैव निर्मलतमं प्रवदंति मां हि ।।६।। पूर्वयद

DR. BHAU DAJI MEMORIAL [illegible]

॥१२२॥ श्रीकृष्ण गतो निजगादनंदं सर्वं नसेकुरयतत्प्रतिमोक्षणाय ॥ मत्वादसीस्पशतिः स्वतदातिदिव्यो वि
व्याधरस्तदुदितं निखिलं स्मरंतु ॥७॥ पूर्वं स्वरूपमदतः प्रजहासविप्रः निर्स्यंतपः कृशतरो गिरसं
विरूपान् ॥ तैः शापितः सपदि सोऽजगरत्वमेवमत्तो निजांतनुमवाप्य जगादनंदं ॥८॥ नायं सुतो हरि
रयं परमः परस्यो विश्वेश्वरः सकललोककारणश्चात्मतंत्रः ॥ विज्ञानवैनमुरुसंसृतितो विमुक्तये त्य
स्यपादयुगलं मुनयो विरागाः ॥९॥ नंदाय दानवजगृहे वरुणास्य दूतस्तत्रापि मीजलपतेर्गृहमाप्युया
त ॥ स प्रज्यवारि पतिराह विमुं वनंदं नायं सुतस्तव पुमान्यमरः स एषः ॥१०॥ संदर्शितानतुमयेव
व वैकुंठलोकमगो जानी स्थितिरपि प्रवरामदाय ॥ मानुष्यबुद्धिमपनेतुमजो मयि स्मतस्मान्मविश्चि
निर्मवाप्यशमेप्ययांतु ॥११॥ श्रुत्वो ध्रवो निगदितं परमस्य पुंसो वृंदावनं प्रति ययौ वचनेऽपरस्य ॥ दुःख
व्यपोह्यनिसिलं पशुजीवनानां मायात्मनः स्वरणासनिधिमेव विष्णोः ॥१२॥ ॥११२॥ ॥१४॥ ॥१२२॥
॥ इतीश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाचारनतात्पर्यनिर्णये उष्ठवप्रतियानं
नामचतुर्दशोध्यायः ॥७॥ ॥७॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ दर्वे प्रशासति जगत्पुरुषोत्तमोस्मिन्भीमा
र्जुनौ तु सहदेवयुनावनुज्ञौ ॥ कृष्णादवाप्य वर्षं त्रितयात्पुरेस्वमाजग्मतुर्हरिसुतेन विशोकनाम्ना ॥१॥

ना० ॥१५॥ ॥नि०॥

सैरध्रिकोदेवनवः स तु नारदस्य शिष्यो वृकोदररथस्य बभूव यंता ॥ या पिंगलान्यनकदात्ममनि संस्थि
तेनेसं स्मृत्य कीर्तमुरुगायमनंत्रिवक्रा ॥२॥ तेप्यवरात्रिविदमाप्य सुसारथिस्तनामामुमोदपुनरापप
रात्मविद्यां ॥ व्यासात्परात्मनउवास च फल्गुनोऽदेवेषु सर्वविजयी परविद्ययेशः ॥३॥ सर्वानन्नागवतश
प उपधान्विधूय मार्गंवकारसुतवष्णावमेवस्तुत्रां ॥ क्रीडार्थमेवविजगाय नतोन्यपत्मायुधे बलेव कुरवाय
नवोमिताल्मा ॥४॥ नित्यप्रनूतस्तुशुन प्रीत्वप्रतिनापि विष्णाः स्कृत्वापरापुनरपि प्रतिनामवाप ॥ कोना
म विष्णुनुपदा विकल्पासयस्य नित्याश्रयादभिहितापि रमासदाश्रीः ॥५॥ व्यासादवाप परमात्मसुतत्त्व वि
ष द्याधर्मात्मजोपि सततं भगवत्प्रपन्नः ॥ तेपंच पोडूतनयामुमुदुर्नितांतं सधर्मवारिण उरक्रमश्चि
सितार्थाः ॥६॥ यदात्नरद्वाजसुतस्तु संचयीय प्रतिग्रहाद्दुज्जाति जधमवती द्रोणिसदाधृतराष्ट्रः
ष समेत्यक्रीडन्युयः पातुमुतिससत्यं ॥७॥ नस्ममातापिपर्मामुपातुं ददातिपीत्वे विनैदेष्यनि
त्यं ॥ पीतं क्षीरानूधात्तराष्ट्रोन्स मेत्य मायापीतं क्षीरमित्याह नित्यं ॥८॥ नूत्यं तमनं प्रापयामासु
रेतपयः कदाचिद्रसमस्यसोवेत् ॥ पुनः कदाचिज्ञवुमानृदत्तो पिष्टेनेदं क्षीरमित्यारराव
॥९॥

लो

प

।।१२३।।

दृष्ट्वारुवंतंसुतमात्मातस्यस्नेहान्निस्येवजनार्दनस्य।।सप्रेरितःकृपयात्वातसिपोद्रोणाय
यावाजयितुंनदीनो।।१०।।प्रतिग्रहात्संनिवृत्तःसरामयोनविष्णोर्हिज्ञवेत्यतिग्रहःदो
षोहियस्मात्संविताखिलस्यस्वामीगुरुःपरमंदैवतंच।।११।।दृष्ट्वार्थेनजामदग्न्योप्यर्थितं
यद्रोणांकर्तुंक्षितिनारापनोदोहंतुसुराणांनरयोनिजानांहंताह्ययेस्यत्त्वसहपुत्रेपवति
।।१२।।तेषांवृधिःस्यान्नीडवार्थेहृतानांमोक्षोपिसोरम्यस्यनसंतनिस्य।।योग्यासुराणांकल्किज्ञःसुपाषःप्रायोयस्मान्कलि
जास्तनवति।।१३।।नदेवनामाशतंपुरुषाहिमेनानजःप्रायशःपापयोग्याः।।नाकारणेसंततरप्यनावोयोग्याःसुराणां
यदमोघरेतसां।।१४।।अयुक्तिन्नेसकलानांसुराणांतंनोकलिर्नोनिवताकथंचित्।।तस्माद्धुत्वाद्याःसर्वयतेसुराशा
येतेनसाकंतनयेनवीराः।।१५।।एवंविचिंत्याप्रतिमंसनागवोबनाषईषात्मिनमेभिषागिरा।।अनेनशक्तिः
सकलेस्वरापिन्यनसर्वनाद्यवित्तंममस्ति।।१६।।अन्याविद्याशस्त्रमेतावदस्तितेषांमध्येरथितंत्वद्ग
हाण।।ऊक्तःसइत्थंप्रविचिंत्यविप्रोजगादकस्त्वान्धृहणेसमर्थः।।१७।।सर्वेशितानःसर्वपरःस्वतंत्र
स्त्वमेषकोन्यःसदृशःस्तवेश।।सामर्थ्यनवेत्त्यतियान्ययोहियस्मात्नायातुमलंकदापि।।१८।।

।।१२३।।

ना०

।।१५।।

नि०

सर्वेन्निमस्येशानवोधवन्लैस्वशास्त्रैःकिंकार्यमस्माकमनुद्दल्लानी।।विद्यववदेवानववनाननोजसर्वष
कामिन्यमल्लामुमुक्षा।।१९।।इतनी।।रितस्तत्वाविमादिकोसंविद्याःसर्वाःत्वदोम्यास्त्रशास्त्रा।।अभ्यर्थ्य
षट्टनुममाप्यनासत्र्योसखायद्रुपदमहात्मा।।२०।।दानर्थनाट्यस्यहिततत्रागिज्ञासंस्मृत्यपूर्वामुप
यातःसखायं।।सखानवास्मीतितदोदितोपिजगादवाक्यंद्रुपदोतिदर्पात्।।२१।।ननिर्धनाराजस
खात्वनवेनयथेष्टतोविप्रगच्छतिदेशान्।।इतीरितस्यासुबहुषकोपोजितेंद्रियस्यापिमुनेहरीच्छ
या।।२२।।प्रतिग्रहात्संनिवृत्तेनसोयंययोपशान्त्यामात्मपितुःशिष्यकत्वात्।।पितुःशिष्यापिपात्मशिष्यो
न्नवेनशिष्यस्यार्थःस्वीयएवेतिमत्वा।।२३।।सोयंपापोमामवज्ञायमूढोदुष्टश्चाज्ञावयदस्यदर्पं।।
हनिष्यइत्यवमतिंविधाययियोन्कुरूनशिष्यतान्यनुमेनान्।।२४।।प्रतिग्रहादिनिवृत्तस्यवार्यःस्या
छिष्येन्योकोरवन्योममाच।।एवंमत्वानःक्रीडनोपीडवयास्मधार्तराष्ट्रान्पुरबाह्यतोरथ्यन्।।२५।।वि
क्रीडनोधर्मसूनोस्तदैवसाहीगुलीयेनवकुंदुपेतन्।।कूपनशाकुःसहिताःकुमाराउधर्नुमनपव

नान्मजोवदन्॥२६॥निष्पन्नप्रवोधृन्यसमुन्त्यनिष्येकृपादमुष्माद्वशानीवादनिम्मात्॥सकंदुकांमुद्रिकां
पश्यनाद्यसर्वैकुमाराइतिवीर्यसंश्रयान्॥२७॥नदाकुमारानवदन्सविप्रोधिग्गात्रबाह्यंनवनीप्रवृत्तिं॥
जानाःकुलेन्नोरतानांनवन्त्यादिव्यान्निवास्त्राणिसुराभिर्विनानि॥२८॥इनीरिनाशस्त्रोवदंकुमाराविज्ञाय
विप्रसुरपूज्यपोत्रै॥संप्रार्थयामासुरथोधृनिंप्रनिप्रधानमुद्रायुतकंदुकस्य॥२९॥सर्वान्विषीकाभिरथेन
रात्नैरसंप्रास्यदिव्यास्त्रबलेनकंदुकं॥३०धृन्यमुद्राधरणार्थिनःपुनःजगादन्नितर्मिमकल्पितानिना॥३
ययर्षीवनाशनपानमस्यधर्मान्मजःप्रनिजज्ञसुशीघ्र॥नथैवननोधृनमंगुल्यकंत्रिवर्गमुरम्यान्मब्र
वाक्यनान्॥३१॥पपृच्छुरेनेसहिताःकुमाराकासीतिसद्यःपितामहावः॥वनैनितेदुद्रुवुरास्तुनीभृद्रो
णायभित्यवसतांसदाव॥३२॥नराजगेहेसकदाचिदेतितेनादृष्टःसकुमारंगुरानः॥नोष्मोविद्यास्तेन
सैहवविनयन्नस्त्रशास्त्रिनस्यसुश्रावरामात्॥३३॥कृत्वावृथ्रंकृष्णवर्णाद्विजेनमहास्त्रविद्यामपिता
महामतिः॥द्रोणंज्ञात्वातस्यशिष्यत्वरतान्ददौकुमारान्तत्रगत्वास्वयेव॥३४॥द्रोणायतनानवद

धोमीदर्पंवर्णेप्रतिज्ञांप्रयमंकरोति॥नथ्विनीप्रवरंसाधयिष्येइत्यर्जुनःस्नानकरोत्प्रतिज्ञा॥३६॥
उन्मादनादीनिसवेरकृष्णादस्त्राण्यवापत्त्रानिमुखेन्॥इत्याज्ञयाकेशवस्यापराणिप्रयोगयोग्यानि
सदैवनिस्मा॥३६॥नष्मादिभिर्नविनासंगरोनस्तथानाहेगुरभिर्नित्ययोग्ध॥नेवममेकःफल्गुनास्त्र
शृणुषीचिवारकस्यन्नममधर्मलानः॥३७॥नबुद्धिपूर्वंवाइदिरापनेन्यत्नमप्राप्यइनस्वजिष्णुः॥करोतुगु
र्वर्थमितिस्मविनयन्नामःप्रतिज्ञान्नवकारतत्रा॥३८॥नत्रारिनेनार्जुनेनप्रतिज्ञाकृतायदाविप्रवरःन्नत
परो॥स्नेहनितांतंसुरराजसुनोकृत्वामहास्त्राणिददौसमस्ता॥३९॥सपक्षपातंनवकारतस्मिन्करोन्निवास्ये
स्तनरोप्रशंसा॥रहस्यविद्यास्वददानितस्मानान्यस्यकस्यापितथाकथंचित्॥४०॥नामःसमस्तोप्रतिचाव
लेनजानस्नेहत्वदीतायकनिष्टे॥द्रोणस्यकृत्वासकलास्त्रवेदिनंकर्तुंपार्थनार्जुनश्चकार॥४१॥नैवा
नियत्नेनददर्शलक्ष्यंसुश्रुषयापार्थमप्रेकरोति॥स्वबाहुवीर्याद्भगवत्प्रसादात्निहन्मिशत्रून्किम
नेनर्वान॥४२॥समदासमन्यःसकलाक्षितारागुत्राद्रोणान्सकलास्त्राण्यवाप्य॥ददौचतेषांसकलास्त्रविप्रा
रामादवाप्यान्यगतानिवान्ये॥४३॥अपाणिबिभित्रापिमहांतिदिव्यान्यन्येनृपैर्मनसाप्यस्मृतानि॥अव

ना

प्यसर्वेतनयान्नृपाणां।शक्रोबन्धुर्नुयथैवपूर्वे।।४४।।नैनादृशाःपूर्वमासन्नरेंद्राअस्त्रेबलेसर्वविद्या
सुचैव।।दोर्ष्णंतिमौधानृमरस्त्रपूर्वश्चैतन्नसमानासुरदारवीर्यः।।४५।।तदाकर्णाथकवल्यःस्वदिव्य
न्यस्त्राण्यन्युंद्रासमपमीयात्।।सूतोनिषादोस्वितिनेनयारदान्नदस्त्राणिविप्रःसुतरामशिष्यः
।।४६।।कर्णानवाप्यनिडामीस्वितंमुस्त्रमानोयस्मादवापपुरुषान्नमनोरवृंदं।।विप्राप्ययंनमजाम
॥१२५॥ मिन्नृगोःकुलोद्भमिशंविविंत्यसययोन्नृगुपाश्रमाय।।४७।।ससर्ववेनुश्चविन्नोन्नयिनविप्राहमित्य ॥१२५॥
वदत्त्ववरानिलोनात्।।जाननीपश्वददावस्यरामोदिव्यास्त्रणिप्रविल्हान्यव्ययान्मा।।४८।।अस्त्र
चूडामणिमिंद्रसुनुंविश्वस्यहंतुंधृतराष्ट्रपुत्रः।।हंतंसमार्थिंदृढान्नवेनित्यदाज्ञान्वेवस्त्रमस्त्रे
रमेशः।।४९।।ज्ञानेक्वनागवतमाप्यपराश्चविद्यारामादवाप्यविजयधनुरभयानं।।अष्टेस्वतुमि
रथवन्यवसनदंतेहान्युनशंकुंउरुगायमिमंसकर्णः।।५०।।अंकेनिधायसकदाविदमुष्यरामःशि
र्ष्योशिरोभिगतनिद्रउदारबोधे।।सस्तुत्यवक्त्रखरःसुरकार्यहेतोदातुंचवालिनिधनस्यफलं
त्वनस्य।।५१।।नत्रासराक्षसवरःसनुहेतिनामकालेमहेंद्रमनुपास्यहिपाशापनास्य।।कीटस्त्व

ना०॥ ॥१५॥ नि०

मिंद्रउतनत्रसमाविवेशाकर्णस्यशापमुपपादयितुंसुनार्थे।।५२।।कर्णस्यकीटतनुगेनकिरीटनैव
त्पारारधस्तलन्ध्यापीरगारान्नवस्य।।विधःशरेणसयथारुधिरस्यधारासुस्त्रावतंविगतनिद्रइवाह
रामः।।५३।।किंत्वंनस्वाल्पयसिमीरुधिरप्रसेकेप्रान्त्येपिपावनविरोधिनिकास्त्वेति।।तेप्राहकर्णइव
नेवमयाविधेयानिद्राविरोधइतिकीटउपक्षितामे।।५४।।जात्यास्मिसूतउतनेनतयोस्मिसत्यंतेनास्मि
विप्रइतिनार्गववेशजाहं।।अप्रवृत्तंनवनईशानहित्वदंन्यामातापितागुरुनरोजगतोपिसु
रव्यः।।५५।।इत्थंक्रमेत्रवचनेसतुकीदृकस्यरामस्यदृग्विषयतात्ततरूपी।।संप्राप्यनेजमतिपूर्ण
गुणस्यतस्याविष्णोरनुग्रहत्याविमोगसः।।५६।।अथाहरामस्तुमसत्यवान्नेननसकासेममवासयो स्य
ग्यत।।नथापिननेववृथामदीयन्नतिन्नेवैष्यसिसर्वशात्रून्।।५७।।अधर्मार्ननकथंवनत्वोजनः
कश्चिन्स्यार्थमानस्तयासि।।परान्ननंनात्रेश्चार्यमतिप्रमादित्वेनवितावरस्त्रसंघे।।५८।।याहीतिनेन
कउदारकर्मणाकर्णाययौतेप्रणाम्यशितारं।।नथकलव्योपिनिराकृतासुनाद्रोणस्यतस्यप्रतिमोकल्प
र्वयन्।।५९।।ततःकदाचिधृतराष्ट्रपुत्रैःपांडासुतामृगयासप्रयातः।।अग्रेगच्छन्सारमयारुराव

॥१२८॥

धर्मात्मजस्तत्र वने मृगार्थी ॥९०॥ श्वा त्वारावं सारमेयस्य दूरा च्छरैर्मुखं शब्दवेदी पुपूरे ॥ स एकल
व्यो वृणमस्य नाकरो च्छापूरितस्याः पाण्डवा नान्वयात्तं ॥९१॥ दृष्ट्वा चित्रं कुरवः पाण्डवाश्च दृष्ट्वैक
त्वरि मार्गयामासुरत्र ॥ द्रोणाकृतिं मार्त्तिकीं पूजयन्तं ददृशुस्तेन धनुरभ्यसन्तं ॥९२॥ पैशाचमेवैष
पिशाचिकेभ्यः पूर्वं विवेदास्त्रवृन्दं निषादः ॥ दिव्यान्यस्त्राण्यप्यनुमतो ऽत्र शिक्षौ द्रोणं सदा पूजयती
ति स्म नित्यं ॥९३॥ दृष्ट्वा विशेषं तममुष्य पार्थो द्रोणाय याचे त्वद्वचो मे मृषासीत् ॥ इत्युक्त मेनं त्व
भिगम्य दक्षिणां विज्ञाययावद्दक्षिणाङ्गुष्ठमेव ॥ तस्य प्रसादाप्पितोऽसि सा निषादो ददा दक्षिणा
ङ्गुष्ठमस्मै ॥ ततः परं नास्य बभूव शिक्षा सं मुष्टिहीनस्य समार्जुनेन ॥९४॥ पुनः कृपात् कुरवस्ताः
पर्वने तद्द्रोणा प्रसादाद्दत्तवरापि तस्य ॥ एकीत एवास्य नत्वा सुतुष्टो धनिश्रेष्ठं कृतवानर्जुनं च ॥९५
॥७॥ ॥१५॥ ॥छ॥ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारत
तात्पर्यनिर्णये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ काले त्वेतस्मिन्न्
य एवारिष्टहेलैश्च नृपे युक्तो मागधेशो युद्धकामः ॥ प्रायात् पातुं स्वत्र नित्यान्व्ययाति वलेश्चवर्योपि छया

॥१२८॥

ता० ॥१६॥ नि०

गान्नाकृष्णः ॥१॥ संदर्शयन् बलिनाम ल्वसेनाद्रूपस्करणबहुलोपस्करैश्च प्राप्ते विरोधे बलिनि
र्जितमस्यां ययौ सरामो दक्षिणांशुरमेशः ॥२॥ सो नेतवीर्यः परमोऽन्यतोऽपि नित्यं गच्छन् ग्रामदर्भ्यं द
दर्श ॥ क्रीडार्थमेकापि ततो ऽतिदुर्गं श्रुत्वा गामेतेत त्रययो सहायबलः ॥३॥ तदा दुर्ग्याभ्यो संसृतिस्थैः
स्फुरात्य्यैः पूजां प्राप्त्यै स्थानमशेषवर्यं ॥ मुक्तस्थानादपि नारायणो ऽजो बलिस्थागात् तत्र संदृष्टमी
शो ॥४॥ तत्रा सुरा वेशमनुष्य विष्णुः संदर्शयन् स्तुतिहीनोपि नित्यं ॥ स सुप्तो छिज्ञ्य उदारकर्मा सज्ञाये व
द वानो मुरवनाश्याम अप्रेयः ॥५॥ देवाश्च तद्दाव विदा खिलाश्च निमिलितास्सा शयनेषु शिशिरे ॥ त
दाबलीनस्य विष्णोः किरीटमादाय गाश्च हसुः सर्वदेवाः ॥६॥ नारायणसर्वदेवैः समेतो ब्रह्मादिभिः
र्हसमानस्सूपर्णः ॥ गत्वा पातालं युधि जित्वा बलिं च किरीटमादायान्ययाद्य नक्र्या ॥७॥ तत्स्याशी
र्षिपितमुच्यनत्वार वगस्तु त्वा देवदेवं रमेशं ॥ स्मृत्वा गच्छेयवौ वसर्जितो मुनायययौ दुग्धाब्धियत्र
नारायणोऽसौ ॥८॥ किरीटं तत्कस्यामूर्ध्निपि विष्टं तत्तुल्यमासीत्तस्य रूपं स्वनदानू ॥ तदीच्छयाथैव नारायण
स्य सीर्षाप्यासीच्चकगपहुच्च वागो ॥९॥ पूर्वप्राप्त्याप्यैवमन्हायुधानि पुनर्वैकुण्ठलोकमितो ऽनिरुद्धः ॥

॥१२७॥

नदावतेस्त रोहिणेयस्य वै वन्नार्याया यादारुणी नामपूर्वा॥१०॥सैवापरं रूपमास्थाय नागश्रीरान्या
रव्यसी दिराविवेशामग्र्यं॥कान्तिस्त्वगात्तस्य सोमस्य चान्या नान्नौषधिर्यापूर्वतनामसुरूपा॥११॥तां नीत्वा रामो मसु
देतत्र निषद्गशीकस्य पद्मा द्रिकक्रीतिः सुधाम॥तस्या वारुण्याः प्रतिमा पेयरूपा कादंबरी वारुणीति प्रपौ सः
॥१२॥हृष्टवंतया क्रीडितोस्वैरमन्नराजन्य वृंदानुगतो जरासुतः॥गिरिंगामेतं परिवार्य दहेतं दग्धाद वापुनु
वतुर्बलाढ्यौ॥१३॥गिरिस्थान्यां पीडितः सन्निमग्नौ न्नमोप ज्ञयौ याजनेकादशसः॥निष्पीडितान्नलथ
राज्ञतास्माद्वह्नि व्यात्यं शमयामाससर्वं॥१४॥सेनां प्रविष्टौ सवराजन्यवृंदं व्यमर्दतां देववरा स्वश
स्त्रैः॥तत्र वहंसो डिभिकस्वै कल्व्यः सकीवकस्ता सुस्तुपाल्पपौंड्रको॥१५॥नो मान्त्मजो दत्तवक्रस्वरग्मी
सो न्नाधिपो मदमेदानुजोव॥अन्ये च ये पार्थिवा सर्वरवक्रो यान्क्रष्णो परिवार्याप्यवर्षन्॥१६॥शास्त्रैरस्त्रैद्रु
मपूगैः शिलाभिर्नक्रा श्च यशल्यबाल्हीकमुख्याः॥ससोमदत्तः सोमदत्तिर्विराटः पांचालराजस्य जरा
सुतस्य॥१७॥नयान्क्रष्णो शरवर्षैववर्षन्नकारागृहवासिना मागधेन॥सदानितां शरवर्षेण कृष्णो विसूत
वा जिध्वजशस्त्रवर्षिणः॥१८॥कृत्वा वमक्षो पितनानर्नरूपान्विद्रावयामास हरिर्यथा मृगान्॥हत्वा सेनां चं

॥१२७॥

तो०

॥१६॥

नि०

शादसो हिणीनीत्रिभिर्युक्तो रुक्मिणेनैव कृष्णा॥१९॥रुक्मिणप्यर्थः पीडयामासशास्त्राण्यच्छित्वा विरथद्राव
यानः॥जरासुतो रोहिणेयेन युद्धं चिरं कृत्वा निम्मु सलेन पोथितः॥२०॥विमोहितः प्राप्य संज्ञां चिरेण कृष्णो
गदातदुरस्यत्यपातयन्॥तेनाहतः सुस्त्रशौरौ हिणेयः पपात मूर्छान्निगतः क्षणेन॥२१॥अजयत्वं न
स्यदत्रौ विधात्रा पूर्वं गृहीतो विष्णुना संगमेन॥तयाकृते बलचन्द्रे निकृष्णो गदामादाय स्वामगान्मागधे
शौ॥२२॥तेनाडजत्तेस नयाभिनाडितो जगाम गां मूर्छया निष्पुनो गः॥अथोत्तस्थौ रोहिणेयः सहैवस
मुत्तस्थौ मागधोप्यप्रवीर्य॥२३॥कृष्णो गृहित्वा मौलिमस्य प्रुरामो वधायोद्यच्छन्मुसलं बाहुशालि॥अथे
अवीद्वायुरनेन रामत्वया हे तुं शक्यते मागधेयं॥२४॥वृथा न तेबाहुबलं प्रयोज्य ममोधितेयद्बलेनद
दस्त्रं॥अन्यो हि तेना बलवानस्य चेति स्कृत्वा ययौ बलचन्द्रो विमुच्य॥२५॥जरासुतं पुनरभ्यच्छमानं
यानकृष्णो गदया स्तयेव॥तेनाहतः स्तसमस्तगात्रः पपात मूर्छान्नियुतः सराजा॥२६॥चिरात्तसंज्ञं
प्राप्य चानहितोसौ सप्राद वज्ञीत ज्ञीतः सलज्जा॥ययौ शिष्टैराजभिः संयुतस्त्वपुरं जीवित्वं च कृष्णान
मुक्तः॥२७॥पुनर्युद्धं बहुशः केशवेन कृत्वा जिनाराजगणैः समतः॥कृष्णा जित्वा मागधं तौ

॥१२८॥

हिणोयः र्युक्तोययोदमघोषेणसार्धं ॥२८॥ पितृष्वसायाः पतिनानेनचोक्ताः पूर्वं जितेनापि युधि सम्ब
धवान् ॥ यामः पुरस्कर वीराख्यमव महाल्लक्ष्म्याक्षेत्रसंदर्शनाय ॥२९॥ श्रुत्वा वाक्यं तस्य युधि जितस्य
प्रीत्या युक्तस्यात्मनानन्दकेनागात् ॥ गंधर्वोसौदनुनामा नराणां नस्मात्कृष्णोनत्किमास्वासराज ॥३०॥
पुरंप्राप्यास्तान्स विज्ञाय पापः सृगालाख्यो वासुदेवः कथागात् ॥ सूर्यप्रदत्तं रथमारुह्य दिव्यं वरा
द्वध्यस्तिममस्तवेः सकृष्णो ॥३१॥ योधं ययावमुद्वेदेवसघासिरःस्तस्याथाशुजहार कृष्णः ॥ द्विधा
कृत्वा देहमस्यारिणा च पुत्रं नत्वा तस्यराज्या निषिच्य ॥३२॥ सशक्रदत्तं मा पिचनद्रं पुरायाययोपु
रीं श्रीसहितागृजेन ॥ नीतिं बलिष्टस्य विहायसेनो द्वाराद्यके धर्मं दर्शयित्वोगुवन्न्ये ॥३३॥ स्वसेनाया
सर्वपूर्णत्मगात्किं पुनपुरीं प्राप्यसंपूजितोवसत् ॥ ७ ॥ ७ ॥ १६ ॥ ७ ॥ ॥ इतीश्रीमन्नानेनीर्थ
गवत्प्रादानुचितन्य सन्महानारतताम्नर्यनिर्णये षोडशोध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥
॥ गतेथ वेदिपस्व कं पुरं जनार्दनोशृणोत् ॥ रमेवरुग्मीतीयोद्यतोस्वयंवराय नौ ॥ १ ॥ सरुग्मीनामक्को
प्रजः श्रियो द्विषन्नमापतिं ॥ हरेप्रदातुमुद्यतोन्यवारधीरि प्रियां ॥ २ ॥ प्रघोषिते स्वयंवरे यतनमागधा

=त्र=

पा।

॥१२८॥

ना०

॥१७॥

नि०

दयः ॥ समीपुरुप्रपौरुषाः ससाल्वपौण्ड्रचेदिपाः ॥३॥ नदाजगामकेशवो जवेनकुंडिनं नरी ॥ स्मृतोथते
नपक्षिराट्सवाजगामकेशवं ॥४॥ पतन्त्रवायुनास्यते क्षितीश्वरः प्रपातिताः ॥ यदीद्दशं पतत्रिणो ब
लं हरे किमुच्यते ॥५॥ किमत्र नः कृतेन वन्स्करवायहीतितेब्रुवान् ॥ अथाब्रवीज्जरासुतो जयी प
यो ध्विमं दिरः ॥६॥ किलैष पक्षिवाहनोयतस्त्वनान्यथा भवेत् ॥ जितावयं वसर्वशो मुनेकल्लनसी
युग ॥७॥ अनेकसोनसंगते जिनः कदापि देवहा ॥ अमुष्यवाग्रजः पुरा निहंतुमुद्यतो हिमां ॥८॥ अ
दृश्यवाक्यनोत्थजोक्षताडनान्नपीडितं ॥ किमस्य तुच्यते बलं वयं तृणाप माकृताः ॥९॥ समस्तशो
मृधे मृधे हियेनचासनेन ह ॥ किमत्र कुर्वतां सुखं भवेद्दीर्णसंकटे ॥१०॥ इति ब्रुवन्नवाङ्मुखं नृ
पस्वकार विच्छीतः ॥ अथाह चेदिभूपतिः सदंतवक्रकोव्यवः ॥११॥ पुरा हरेर्हि पार्षदः प्रसन्नबुद्धि
रकदा ॥ शृणु बराजसत्तम प्रभुः शिवस्वयं भुवोः ॥१२॥ हरिं वदंति केचिद्प्यदोभवन्नवे मृषा ॥
अथाववयोस्वदर्शने भवेत्कदापि द्विजिना ॥ अमुष्यनत्किरन्यया पुनस्ववायते क्रुधे ॥ नकारणं च विद्म
हे नसंशयपरो हरिः ॥१४॥ व्रजाम नै सुखार्थिनो वयं विहाय शत्रुतां ॥ इदीहिनः शुभप्रदं नाचान्यथ

।१२९।

श्रुत्वं कथितं ॥१५॥ इतीरितो जरासुतो ददर्श तीददहन्निव ॥ अथापहृस्य सोऽनरध्वजो जगाध

मागधो ॥१६॥ विनिघ्नतो क्रुधा स्फुरं क्रुधा स्फुरन्नमी श्यपे ॥ न तन्नृपी हरिस्स्वयं जनार्दनो वधा

यनः ॥१७॥ प्रजानदृष्ययादवो वयं च दानवेश्वराः ॥ स्वधर्मदृषतः सदा दृढं प्रतीपता हरो ॥१८॥

स्वधर्मिणो हतास्त्वपि प्रयाम सद्गतिं ध्रुवं ॥ शिवश्च नः परा गतिः गुरुश्च नो नरीहरि ॥१९॥ इतीरि

तो स मागधो जगाद साधु साध्विति ॥ तथैव रुक्मिपूर्वकाः करूशचेदिपोऽप्यतो ॥२०॥ विनिश्च

यं कुबुध्ययायुधे च चक्रुरुज्जिते ॥ सदा प्रतीपकारिणोऽन्न वा वकृष्ण इत्यपि ॥२१॥ गुरोः प्रसाद

मान्पुतीकुरुश्चेदिश्च नृतौ ॥ पुनश्च तेन्व मंत्रयन् सहैव पापबुद्धयः ॥२२॥ एवं समागतो हरिर्लन

नत्र रुक्मिणी मिमां ॥ अयं त्रिलोकसुंदरो सुरूपिणी च रुक्मिणी ॥२३॥ समस्तयोषितां वरा जगत्त्रयाभि

गाविता ॥ वयं च मानसस्त्वयं नितांत मामुमस्तदा ॥२४॥ मुखेन बाहुनाप्ययं समस्तलोकविद्विशा

समस्तवेदिनां वरं जितारिमप्यरूपिणी ॥२५॥ न शान्कुमोनिवारितेन शौरेरमुं कथं च न ॥ अथ यः स्व

यंवरोऽयथानसंगमो हरन्निवेत् ॥२६॥ तयाविधानमेव नः सुनीतिरुज्जिता ध्रुवं ॥ अतो न देय

१॥१२९॥

ना०

॥७॥

नि०

मस्य नः सुनन्नुजासमागमे ॥२७॥ कविन्न कदाविदासनं न वार्धपूर्वको विधिः ॥ न वास्यति स्वितो

क्वचिद्विमानतः पुरोहितः ॥२८॥ वरासनस्त्वनूजुजासमानितो हि देवतो ॥ सदर्पमान संयुताक्रु

धा प्रयास्यति क्रुधं ॥२९॥ परीक्षितात्तावयं विधेयस्वयंवरो ॥ इति स्म सर्वनृत्नुजा विनिश्चयं स

कौशिका ॥३०॥ कथाव गम्य नाभ्मकानुजोऽन्यय धीरं वते ॥ प्रणम्य पादपद्मयोर्निजां गृहं प्रवेश्य च ॥३१॥ म

हासनं प्रदायते नाश्च चक्रतुर्वरार्चनं ॥ अथागमच्छ तत्क्रतोर्वचः प्रगृह्य नन्दनुजः ॥३२॥ जरासुतादिकान्नुमा

नुवाच वाच विद्वरः ॥ अहं प्रियः शचीपतेः सदास्य नाकिनो वरः ॥३३॥ सुरेंद्र आज्ञया वदन्नृपान्व ईश्वरो

हि सः ॥ समस्तराजसंसति हीरन्नेन वान्य इत्यपि ॥३४॥ वराभिषकमीशतुः कुरुध्वमित्यसो ययौ ॥ अतोऽन्य

था सिरस्थहं निपातयामि वो शनिं ॥३५॥ इतीदमिंद्रशासनं कुरुध्वमित्य सोऽयये ॥ तदीरितं निशम्य ते

पुनः सुतत्त्व चेतसः ॥३६॥ वचन्नवरुषिरं च सुगहितो हि वासवः ॥ पुराभिजेति नः सदा प्रतिप्रति

स्म वासवः ॥३७॥ ततोऽद्य कृष्णसंश्रयादृढं बिनाशयत्यसो ॥ अदृश्य एव देवराड्यदि स्म वज्रमु

त्सृजेत् ॥३८॥ न चैवमपीरितावयं वरादमृत्यनोऽपि हि ॥ पुरादिविस्थितस्य च प्रबोधने वयं स्म

मा:॥३९॥उताद्यैर्मुखैर्ब्रह्मेमकथ्यत्स्यति।अतोभिषेचनाद्यादिहत्वाडिंभशचीपतिः॥४०॥न
वब्रह्मसुतोब्रह्मेत्त=यद्य=दाभिषेचयामतेवृयं।अतोन्यथादनुर्यथावरादमृत्यकोपिसन्॥४१॥सुरद्रव
ब्जतोडिंतोद्वत्नवकुक्षिगास्ययुक्।तथेवकृष्णसंश्रयात्सनःशचीपतिर्नयेत्॥४२॥इतिस्मनि
श्चितान्नृपानपातयंतशौरय॥समस्तशोडरासुतादिभिःकृतेभिषेचने॥४३॥अतीव्वनम्रमानकाव्
नानुयातिकश्चन॥समाश्रयंचकेशवंतदेवडाविनार्थिनः॥४४॥प्रकुर्युरासुराअपितिदेवकार्य
॥१३०॥ संक्षयः॥इतीदृयपाकशासनोवदन्नरास्फतादिकान्॥४५॥सरःमिमसाल्वचेदिपानयानुमागधोहरि ॥१३०॥
तनस्कत्नाव्विनापरेधिराजराजयित्यसुं॥४६॥तदाभिषेक्तुमुत्यतान्नृपाःस्फुरेशशासनोनु।ततःश
चीपतिर्निजंवरासनंहरेरदात्॥४७॥विवेशतत्रकेशवोनिमस्तलावनारिन॥करेणगृह्यकेशवो
न्यवेशयत्सहासने॥४८॥पतत्रिपुंगवेततोसन्नीभकानुजोप्रभुः।अथाखिलानरश्वरामुनीद्रसं
युताहरि॥४९॥सुशातकौम्भकुम्भकैःप्रवेकुराभिषेकिणां॥विश्वशर्वपूर्वकैःरभिषृतःस्फुरादिभिः॥
समस्तदेवगायकैःप्रगीत्यासकेशवः॥५०॥अथाहत्नीभकप्रभुःस्वयंवरःकिलत्वया।अत्रापिभि:

ना० ॥८७॥ नि०

सुताक्ततेशुभायनेत्रवेन्नसः॥इयंरमानवात्मजाःबभूवताहरेर्नवे।ददात्विवनदापितानिरिंदिरो
व्रजदृथः॥हितायचैतदीरितंतवान्ययानचिंतया॥नयोषिदिछयात्वहंब्रवीमिपश्यथाहृशः॥५३॥
उदीर्यचैवमीश्वरस्वकारहाविरात्मनः॥सविश्वरूपमुत्तमंविसरव्यबाहुशीर्षकं॥५४॥अनंततडसा
ततेविसरव्यरूपसंयुतं॥विचित्रमौलिकुंडलांगदारहारनूपुरं॥५५॥ज्वलत्सकोस्तुभप्रभाभिभा
सकंशुभांबरं॥प्रपश्ययावृशाश्रियामर्त्यदर्शयच्छियं॥५६॥अनंतरूपिणीपरांमनुष्यदूषितोधिकं
सरूमिमणीत्वनोरीपव्यदर्शयच्चदेवताः॥५७॥तदद्भुतसमीक्ष्यतुप्रजातत्रासरुक्मिकः।पपातपाद
योर्विभोःकरोमिततथेवच॥पुनश्चविश्वरूपतांपिधायपद्मलोचनः॥जगामपक्षिवाहनःपुरीं
स्वबाहुपालितां॥५८॥अपीपथिस्वमैथिलःस्वयंवरंकृताचपि॥हरिविनिश्चयादियंब्रजेदिति
स्मवृक्तनुः॥६०॥स्वयंवराक्षितेनुजांस्वधर्मकृत्यतोद्वयोः॥नदोषआसरुक्मकोनकेशवायमिच्छति॥६१॥
आताहरोप्रवाध्यतंगतेकृपालुसत्तमे॥वशीकृतेचभीष्मकेनृपास्तमंत्रयन्पुनः॥६२॥यशश्च्वध
र्ममुत्तमंविधित्सतावृकोदरो॥नकेशवेनसंदितोजरासुतोहिमन्यते॥६३॥वराच्छिवस्यमाम

॥१३१॥ यनहेतुमिष्टवत्समात् ॥ अतः शिवः प्रसादतो जितोपि जिष्णु उत्तरं ॥ मृधमृधे जितोपि सन् दृढा ॥१३१॥
शया पुनः पुनः ॥ समाहितेयुधे शिवेन स्वावमन्यते क्वचित् ॥ ६५ ॥ अतः पुनश्च भूमिपानुवाच बाण हृ
द्गयः ॥ यथि गर्वपौरुषं हि नाय दर्पनोदनाय तत्सदा ॥ ६६ ॥ अन्नृपतेर्न चासनं प्रदेयमित्युदाहृतो ॥ अ
मुष्य नस्तदान्यथाबाणसूनवोवितिं नृपाः ॥ ६७ ॥ अयं नृपात्तमोगणमहेन्द्रपीठमास हेतु ॥ सम
स्तराजराजतामवापनोप्यनिच्छतो ॥ ६८ ॥ अथः पुनः कथं हरिं वयं जयेम चिन्त्यतो ॥ ययात्
नीष्मकन्यकामवाप्नुयात्स्ववैदिरात् ॥ ६९ ॥ अयं हि दत्तपुत्रकोमदौरसो हि शिष्यते ॥ अतो निवे
श्य दर्पमसुरूपिणी विरुक्मिणी ॥ ७० ॥ शिवागमेषु शिष्यकाः स्वरग्मिसाल्वपौण्ड्रकाः ॥ ममाखिला
नृपस्ततः कुलक्षमेत देवमे ॥ ७१ ॥ इतीरितेतु सोत्तरात् द्विजागादरुग्मिसंविदा ॥ स्वयंवरो निवर्तितः
स्वसारमेष दास्यति ॥ ७२ ॥ नत्वा तिवर्तितुक्षमः पिनास्य वेदिपायतो ॥ प्रदातुकाममात्मजां वयोग
तः कृताशुचा ॥ उपायदर्शिवितितो मयात्र माङ्गधेश्वरः ॥ मुनी हि गर्गनामकेद्य मुष्यशालत्र शिप
वे ॥ यदास्य षंढतोदितामुनेपुरोहितः स्वयं ॥ परेण कृष्णयोहसंस्कृकोपगावदेषुहि ॥ त्वकारव प्र

ना० ॥७७॥ नि०

तिस्वर्वसमार्जयेसुतादतो ॥ अकृष्णनाय आनये द्रुवोपि वृष्णिनाशकः ॥ यतो हि कृष्णसंश्रयाच्छता
पहासितायथं ॥ इति ब्रुवन्नवनेययोत पस्यशैवमानरत् ॥ स्वर्णमायसत्त्वदनूददर्शनाद्दनः शि
वं ॥ वरं ततोपि पोदिवोस्तुतेह रेरनावदो ॥ सविष्णुदेवतोपि सन् प्रविष्ट उल्बणासुरैः ॥ अथाथरः
प्रतापकेव तत्वने षिकंडहे ॥ तमाश्वपुराप्सराबलिष्टपुत्रकाम्यया ॥ प्रविश्य गोपिकांपुनास्मु
हमध्यमुल्बणा ॥ सयावनेन नृनृताहिगोपिकाभिरर्चितः ॥ अपुत्रकपजाननामुनेमनोनुवि
नितो ॥ सवाप्सुरोतनोसुतं निषिच्ययावनायव ॥ ददोविमोहितः क्रुधा किमेतदीशवैरिणा ॥ स आश्र
मात्स्वनेषिकोद्विदूषितप्रतापकृत् ॥ हरश्चतापमेपिबालगर्हवात्मशेमुषी ॥ जगाम वारण हरिंप्र
पाहि मासुपापिनं ॥ इतीस्म विष्ण्वनुज्ञया चकार वैष्णवं तपः ॥ कृतो हिना यमापतेन्मुनेः शिवार्चनः
सदा ॥ नवादृशोहि दानवाश्छिना शिवार्चिनिसदा ॥ ऋतोस्य कालनामकोबभूव कृष्णमर्दितु ॥ ८० ॥ स
देवकालकौशिणात्सयावनाभिषेचितः ॥ नवेव शिष्य दर्पवान्तिन्नकिमा न्हरीकरे ॥ ८१ ॥ प्रसन्नस
नयायुतो बलप्रभन स्वसर्वदा ॥ तमेवयामि शासनात्तवापनाय सत्वरो ॥ ८२ ॥ विकृष्णकं विधाय त्वां

१

॥१३२॥ तेसत्वरमामहे॥ततस्त्वरमिणीवयंप्रदापयामिवेदिपे॥९३॥विनाज्ञ्यदेवयक्षिणोयथेष्टमास्मसर्व
दा॥इतीरितोजरासुतावनूवदुर्मनाशिवे॥९४॥किरिटमंडितेशिरस्यकारवाश्वनान्नृपो॥करंकर
णपीडयन्विशाम्यवान्मतेन्नुजौ॥जगादकार्यसिध्ययेकथंप्रयाचयेपरो॥स्वदुर्गकार्यसंतिनिह्यमुरस्म
मद्भुजाश्रयाः॥समस्तभूतलेनृपाःसवाहनेषमागधेः॥कदाप्यवीपमिच्यतेकथंकरोमिकस्य वल्ले॥गि
रीशपादसंश्रयःप्रभुःसमस्तभुक्तये॥इतीरितःससोनराटजगादवाक्यमुत्तमं॥नवानुपिसमुच्यते ॥१३२॥
किमस्मदादयःप्रभोः॥९८॥स्वशिष्यकेकृतंतुयत्किमन्यसाधितंनवेतु॥स्वशिष्यदासवर्गकैःसमर्थयं
तिन्नूनजौ॥९९॥अपिस्मतेबल्लाश्रयप्रवृत्तयोस्मदादयः॥पुमान्कुबेरसंग्रहेदशान्कईयतेहिकिं॥१००॥
कुठारसंमितोह्यसौतवेवयावनेश्वरः॥विनान्नवद्दलंकथंनियाव- निवुनाहिसमः॥१॥वरोहिकृष्णम
र्दनेवृतोस्यकेवलंशिवात्॥तदन्यशत्रुपीडणात्वमेवनस्यरक्षकः॥२॥तवाखिलेजायनाशिवप्र
सादतोस्तिहि॥विशेषतोहरेजयेवरादयंविमृष्यते॥३॥इतीरितेप्यतृप्यवत्स्थितेनुवारुहद्रथ॥
जगाममसोनमस्थितःससोनराट्वयावनं॥४॥सकालयावनोथतंजरासुतंनिकागतं॥निशम्य
नतिपूर्वकंप्रणम्यवाचयद्रुतं॥५॥जरासुतोहिदेवतेसमस्तकेशवद्विषां॥इतिप्रणम्यतादृशंत

BHAU DAJI MEMORIAL

ना० ॥७॥ नि०

दीयमाश्वपूजयत्॥धानदीरितंनिशम्यचद्रुतंत्रिकोटिसंख्यया॥म्लेच्छोहिपीक्ययायुतःस्वसेनया
निशक्रमात्॥७॥तदश्वमत्रविष्ययावनूवनामतंशकत्॥नदीसुवेगगामिनिकल्लोवयावहद्रुतं॥८॥
पुनःपुनर्नदीनवंनिशाम्यदेशसंस्थयं॥तदन्यदेशमुत्रितव्यशोषयधिमारुतः॥९॥हरीश्चवैनते
ययुग्विचार्यरामसंयुतः॥सुदानिपूर्णसंविदप्यवोधलीलयास्मरत्॥१०॥युयुत्सुरेषयावनःसमीप
मागतोद्यनः॥युयुत्सतामनेनवैजरासुतोनियास्यति॥११॥सयादवान्हिनिष्यतिप्रनगतस्तकोपतः॥
पुराजयाशयाहिनायदुन्नव×नो×ध्रिवानसो॥१२॥निराशकोद्ययादवान्नापरस्मपीडयिष्यति॥अतःस
मुद्रमध्यगापुरीविधानमुच्यमं॥१३॥प्रशंवतेनिधानमप्यमुचसर्वसत्वता॥उदार्यवैवमीश्वरासमरत्स्मरेश
वर्धिकिं॥१४॥सनोवनःसमागतःकुशस्थलीविनिर्ममे॥निरंबुकेनुसागरेजनार्दनाज्ञयाकृते॥१५॥
महादकस्यमध्यतस्वकारतांपुरींशुभां॥द्विषड्डयोजनायतांपृथ्वीमध्यगापमी॥१६॥धानकारलावण्य
पादकेजनार्दनामृतापमं॥सनीसुधर्मनामकोददौसमीरणोस्यच॥१७॥शतक्रतोःसनीतुतापद
यकेशवायसः॥निधीन्समीप्यसर्वशोययौप्रणम्यतंप्रभुं॥१८॥समस्तदेवतागणाःस्वकीयमर्पयन्हरौ॥

॥१३३॥ ॥१३३॥

विमुच्यपक्षिपुंगवंसयोधुमेच्छदाच्युतः॥१९॥समस्तसाधुरानुकुशस्थलीस्थितान्क्षणा
त्॥विधायबाहुयोधरुःसयावनंसमभ्ययात्॥२०॥अनंतरंकिरप्यजसुनीतिदृष्टयेनृणी॥न्य
वासयन्निजंजनंसलालयेवकेवलं॥२१॥अनाच्युनेतकालससमस्तलोकमंडले॥यदीक्षमे
वरस्यतोकिमस्यवृष्णिरक्षणे॥२२॥निरायुधंवमामयंवराच्छिवस्यनक्षमः॥समस्तसेनयायुतोनि
योक्ष्मिन्यदर्शयत्॥२३॥सकृष्णपन्नगंघटेनिधायकेशवोर्पयत्॥निरायुधोप्यहंक्षमोनिहंतु
मप्रियानिति॥२४॥घटंपिपीलिकागणेःप्रपूर्ययावनोस्यच॥बहुत्वतोविडंबत्यहीमृतंव्यद
र्शयत्॥२५॥किमत्रसत्यमित्यहंप्रदर्शइष्यइत्यज॥उदीर्यदूतमभ्ययात्सयावनंप्रबोधि
तुं॥२६॥सबाहुनेवकेशवोविजित्ययावनंप्रभुः॥निहत्यसर्वसैनिकायमस्ययाययत्पुरीं
॥२७॥समस्तशास्त्रसंचयान्सुजंतमाशुयावनं॥न्ययातयद्रथात्तमात्तलेनकेशवोरिहा॥२८॥
विवाहनन्निरायुधंविधायबाहुनाक्षणात्॥विमूर्छितंनवाहनंस्फुराथितिंस्मरन्हरिः॥२९॥
पुराहियोवनाश्वजोवरप्रदासुरेश्वरः॥ययाचिरंजनार्दनंवरंवरप्रदेश्वरी॥३०॥अनर्थ

ता० ॥१७॥ नि०

कावरोमुनवृतोपिसार्थकोमनवेच॥अरीन्निविष्ययावनंदहत्त्वयंतवेश्वर॥३१॥तयास्त्वितिप्रभाषितंस्व
वाक्यमेवकेशवः॥कृतंविधातुमभ्ययात्सयावनाश्वजांतिके॥३२॥ससेज्ञकोथयावनोधरातलात्समु
त्थितः॥निपात्ययांतमाश्वरसपृष्ठतोन्वयाक्रुधा॥३३॥हरिर्गुहांनृपस्यतुप्रविश्यसंव्यवस्थितः॥स
यावनंपदाहनन्नृपंसतंददर्शहि॥३४॥सतस्यदृष्टिमात्रतोक्ककनसाक्षणात्॥सएवविष्णुरव्यया
ददाहतंहिवह्निवत्॥३५॥वराच्छिवस्यदेवतोरवेध्यदानवासुरा॥हरेवराद्विहत्यसःप्रपद्याश्विमेवर
॥३६॥उदीर्यसुप्तिमात्मनःप्रसुप्तिभंगकृत्स्वयं॥स्वदृष्टिमात्रतस्ततोहतोस्ययावनस्तदा॥३७॥अनंतश्च
पुण्यमाप्तवान्सुरप्रसादतोश्वयं॥सयोवनाश्वजोनृपोनदेवतोषणंवृथा॥३८॥ततोहरिनिरीक्ष्यस्कात स
विधायचोत्तमं॥हरेरनुज्ञयातपश्चकारमुक्तिमारव॥३९॥ततोगुहामुखाद्धरिर्विनिस्मृतोजरासु
तो॥समस्तनृपसंयुतंविधायबाहनश्वरः॥४०॥तलेवमुष्टिभिस्तथामहीरहैश्चचूर्णिताः॥नृपनुर
स्यसैनिकाःश्चयंवमूर्छितोपतत्॥४१॥ससाल्वपांडुचदिपान्यसर्वनृनुभवः॥सपुष्टवेजनार्दनःस्व
पानतींकुशस्थली॥४२॥ससंज्ञिकाःसमुत्थितास्ततो=निपा=नृपाःपुनर्ययुः॥जिगीषवाथरुक्मि
णीविधायचादिपेहरिं॥४३॥समस्तराजमंडलंविनिश्चियादुपागत॥सभीष्मकश्चरुक्मिणीप्रदा

॥१३४॥

नुमुद्यतेमुदा॥४४॥समस्तलोकयोषितोवराविदर्भनंदना॥द्विजोत्तमैर्हरेःपदोःसकाशमाश्रयापयत्
॥४५॥निशम्यतद्वचोहरिःक्षपाद्विदर्भकानगात्॥तमन्वयात्प्रलायुधःसमस्तयादवैःसह॥४६॥समस्त
राजमंडलप्रयांतमीक्ष्यकेशवं॥सुयुक्तमात्तकार्मुकंबभूवकन्यकावने॥पुराप्रसादानतःसुरक्षणाच्च
लोष्ठहिंगतौ॥रथस्यवैशयप्रभोःप्रपश्यतांवभूवतो॥जरासुतादयोस्रपातमन्वयुःशतात्तमैः॥विधाय
तांनिरायुधांजगामकेशवःशनैः॥पुनर्गृहीतकार्मुकान्महीपयाननुद्यतो॥न्यवारयद्धलायुधोजगा
मकेशवःशनैः॥बलाद्बलोर्जिताग्रणी॥५०॥तदाशितशिरोरहोहरेर्हलायुधःस्थितः॥प्रकामविशद्ब र
लैर्विजेतुमत्रमागधं॥५१॥सतस्यमार्गधारणंगदानिघातवर्पितः॥पपाततत्रभूतलेबलोविजित्यतैययौ
पुरीं॥५२॥विरासवर्षसंयुतोथवैदराद्रसमन्वयात्॥तयाससादसात्यकिर्विदर्भमागधिपायथा॥५३॥निरीक्ष्य
यतोजनावराश्चशस्त्रवर्मिणो॥क्रुधानिरीक्ष्यतस्थतुःपरस्परंस्फुरत्तरं॥५४॥समानतावमक्षमीशिनः
सुतात्मभूवःशरैः॥ययाद्बबर्हतेशरैर्बलान्मुमोचवक्षसि॥५५॥सतेनताडितापतद्विसंज्ञकोनृपात्मभूः॥
विजित्यतंससात्यकिर्ययौप्रहृष्टमानसः॥५६॥यथापरेचयादवाविजित्यतद्बलंययुः॥पुरंवरस्मिपूर्वकाः
प्रजग्मुरच्युतंप्रति॥५७॥सहैकलव्यपूर्वकैःसमेत्यभीष्मकात्मजः॥हरिंववर्षसायकैःससिंह

॥१३४॥

नी०

॥१७॥

नि०

वंन्यवर्त्तनः॥५८॥अक्षोहिणीत्रयंहरिस्तदानिहत्यसायकैः॥अवाहनायुधंव्यधान्निषादयंशरक्षण
तु॥५९॥शरैःशरासनाशकैःसमादधानमीश्वरं॥सएकलव्यआशुतंविहायदुद्रुवेजयात्॥६०॥धनु
र्धृतोवरथतोरणंविहायन्नमुजः॥करस्थराजपूर्वकाःसपात्यदुद्रुवुर्भयात्॥६१॥अथाससाद
केशवंसषास्त्रभीष्मकात्मजः॥शराम्बुधारयास्तुतद्दिवाहनंव्यधाद्धरिः॥६२॥सकर्त्तकार्मुकेपु
नःसवर्मखड्गभृद्धरेः॥रथंसमारुरुक्षुरेस्वकृतखड्गमीश्वरः॥६३॥शरैर्वितस्तिमात्रकैर्वि
धायतंनिरायुधं॥प्रियावचःप्रपालयज्जघाननैनमच्युतः॥६४॥निबध्यपंचचूडिनंविधाय
तंव्यसर्जयत्॥जगज्जनित्रयोरिदंविडंबनंरमेशयोः॥६५॥सदेकमानसाश्रिपि[illegible]यमश
सकौनृणां॥रेमाहरिस्वतन्त्रतोविजहतुर्हिरुक्मिणी॥६६॥अथाससादसोनराद्दहरिंशरां
बुवर्षिणः॥हरिःशरंयमोपमंमुमोचतस्यवक्षसि॥६७॥शरेणतेननाडितापपातमंदचेष्टि
तः॥विरासंसंज्ञकोगमत्रिनेत्रतापपाच्छया॥६८॥समस्तराजसंनिघोवयादवैर्महीमहः॥
करिष्यइत्युदार्यसव्यधानपोतिदुस्तरं॥६९॥अयोविवेशकेशवःपुरींकुशस्थलींप्र

भुः॥ श्रियायुतो ऽब्जजादिभिः समीडितः सुरेश्वरैः॥१७०॥ पुरा ननो हलायुधो ऽपियो निजां
पुरीमपि हि॥ स वारुणीसमीहया मवाप रेवतीं प्रभुः॥१७१॥ पतिं यथानुरूपिणं तदीयमेव पूर्वकं
पितात तदीयपृच्छतप्रवेतुमब्जसंभवात्॥१७२॥ स तत्तदागतो वरा तदायतः प्रगीतकां॥ निश
म्य नाविदद्गतं युगोरुकालपर्ययं॥१७३॥ न रामयोग्यगीतिका विमोहयेन तान्नृपा॥ विमूढबुद्धिर
॥१३५॥ ततोल्पकाल इत्यमन्यत॥१७४॥ सम्मूर्छितः प्रबोधितो ऽब्जजेन तं व्यपृच्छत॥ सुतापतिं बलेव
सो ऽब्रवीत्कगात्र्य यबहो॥१७५॥ स रेवतां बलायतां प्रदाय गीदमादने॥ गतोत्रवीपि सत्तपा ऽऽश्र ॥१३५॥
वापकेशवीतिकं॥१७६॥ बलीपतां पुरातनुप्रमाणसंमितां विभुः॥ हलेन चात्मना समाचकार
सत्यवीक्षितः॥१७७॥ तयारतः सुतौ वभौ निशठोल्मुकाभिधावुभौ॥ पुरा पयोमशाककोसुरावुदा
रवेष्टितौ बलः॥१७८॥ जनार्दनस्वरुक्मिणीकरं स्वने दिने ग्रहीत्॥ महोत्सवस्तदाभवत्कुश
स्थलीनिवासिनां॥१७९॥ चतुर्मुखेशपूर्वकाः सुरा वियत्यवस्थिताः॥ प्रतुष्टुवुर्जनार्दनं रमासमेतम
व्ययं॥१८०॥ मुनीन्द्रदेवगायकादयोऽपि यादवैः सह॥ क्विवेरस्य समोत्सवे रमारमेशयोगिनी॥१८१॥

३

ना०

॥१७॥

नि०

सुरेशकोंस्थयेनृपासमाहुतामहोत्सवे॥ सपाण्डवाः समाययुः हरिं रमासमायुतं॥१८२॥ समस्तलो
कसुंदरौ युतौ रमारमेश्वरौ॥ समीक्ष्य मोदमाययुः समस्तलोकसज्जनाः॥१८३॥ तयो रमाजना
र्दनौ वियोगमन्ययासदा॥ अथ च पुत्रमुत्तमं तनोत्स वे पुरातनं॥१८४॥ चतुस्तनो हरे प्रजो स्मृती
यरूपसंयुतः॥ ततस्तदाह्वयाभवत्सरुक्मिणीसुतो बली॥१८५॥ पुरैव मृत्यवे वदत्मव शंबरस्य
ह॥ प्रजातमब्जनाभजस्त्वनीतिकायमित्यपि॥१८६॥ स मायया हरेः सुतं प्रगृह्य सूतिकागृहात्॥ अ
याक्षिपन्महोदधावुपेक्षितो रिपोपिना॥१८७॥ तमग्रसज्जलेचरं सदाशहस्तमागतः॥ कुमारमस्य स्य
तूदरे निरीक्ष्य शंबरे ददुः॥१८८॥ विपाट्य मच्छकोदरे स्वयं वरं कुमारकं॥ न्यवेदयन्मनोज्ञवीप्रिया
करे सुरूपिणी॥१८९॥ अनेन कामुपायतेः पुरा हरेणसीगवे॥ वशीविरिवशापतो ऽभगामशंबरस्य हि॥ ॥१९०॥
पुरा हि पञ्चनन्दका निशम्य केजवादितो॥ जहासपार्षतात्मजा शशापतीततस्थवः॥१९१॥ नवासु
रेणदूषिते तिसातततो हि मायया॥ विधाय तां निजां तनुं जगाम चान्यसुर॥१९२॥ गृहेऽपि सासुरस्थि
ता निजस्वरूपता सुर॥ न गच्छति स्म सा यतिं निजं समीक्ष्य हर्षिता॥१९३॥ रसायनैः कुमार

॥१२६॥

कंव्यवर्धयद्दीतिःपतिं॥सुपूर्णयौवनोन्नकव्रतुन्निरिव वक्त्रसैः॥१९४॥पतिंसपूर्णयौवनं निरी
क्ष्यताविलक्षिता॥उवाचकोस्मिंरंबतेकुवेप्तिंतकर्यंन्विति॥१९५॥जगादसाविलंपतोतद
स्यजन्मचागतिं॥ततोगृहीत्वसतारं तिरमापतेःसुतः॥१९६॥ददोवमंत्रमुत्तमंसमस्तमाथि
नाशकं॥नृगृत्त्वरामदेवतं न्पियीन्रतिहरेःसुतायसा॥१९७॥ततःस्वदारधर्षकेसमाहृद्ध्य
गवः॥सशौबरंसवेच्यतंयुयोधगृक्तिताबलो॥१९८॥समन्तरविद्धधारिणीवरास्त्रशस्त्रपादपैः॥
यदानयोक्षमाशकेश्चरेःसुतेनदृश्यते॥१९९॥सहस्त्रमायमुल्मणंत्वदृश्यमंबरादरीन्॥
सृजंतमनुविद्ययाजघानकृष्णनंदनः॥२००॥सविद्ययाविनाशितारमायआसुशंबरः॥नि
कृन्तकंधरायतद्दरासिनामुनाक्षणात्॥१॥निहृत्यतंहरेःसुतस्तवविद्ययावरं॥सयाछितस्व
नार्ययसमेकुशस्थलीययो॥२॥समस्तवंदिनामुनिनरीन्विडंबन्यै=मानयोः॥रमारमेशयोःसु
तेजगादतंस्मनारदः॥३॥सरुक्मिणीजनार्दनादिभिःसरामयादवैः॥पितामहेनचादरात्स्फुला
लितोवसन्सुखं॥४॥ततःपुराश्यमेनकेद्यवायसूर्यमंडले॥स्थिताम्बरेःससत्रजित्सदाचके

ता० ॥१७॥ नि०

शावार्वकः॥५॥सदास्यविष्णुनाविनोप्यतावलोनमीनरं॥प्रकाशयत्रमापतिर्ययावइश्वरो
णि॥धासतंनदत्तवासुतोनुजोनिबध्यतंमणिं॥वनंगतःप्रसेनकोमृगायपेनपातिनः॥६॥
तदाससत्रजित्धीरिंशशंससादरीतकं॥उपांशुवर्त्मनामतोहरिःसयादवीययो॥७॥वनेसराम
सिंधसूदितंपदेःप्रदृश्यवृष्णिनी॥प्रसेनमृक्षपातितंससिंहमप्यदर्शयत्॥८॥ततोनिधा
यताविलंसजांबवत्स्थिरिशृहे॥विवेशतत्रसंयुगंबभूवतेनवेशितु॥९॥युयोधमंदमेवसम
न्यूनकइत्यजः॥चकारसोप्रमत्ततःप्रकाशयन्त्वमस्यहि॥११॥स्वमुष्टिपिष्टविग्रहोनितांतमाप
दागतः॥जगामवातसारणंरघूत्तमंनिजंपतिं॥१२॥स्मृतिंगतेतुराघवेतदाकृतिंयदूत्तमे॥सम
नेदवर्जितोसमीक्ष्यसोपिमत्यवैव॥१३॥ततःसमापयन्सुतांप्रदायरोहिणींमुदा॥मणिंचतेनुना
वसःप्रपन्नआसुपादयोः॥१४॥विधायचक्रीषितेसुजांपदेहमस्यसः॥युवानमासुकेशवस्त्व
कारवादिनाविना॥१५॥विधायजन्यवाछितीप्रियासहाय ईश्वरः॥प्रगृह्यतंमहामणिंविनिर्ययौ
गुहामुखात्॥१६॥गुहांप्रविष्टमीश्वरंबहून्यहान्यनिर्गतं॥प्रतीक्ष्ययादवास्ततःयेगतागृहीत

॥१३७॥

दादृष्टुः॥१७॥समस्तवृष्णिसन्निधौयदुत्तमःस्यमंतकं॥ददौचसत्राजित्करेसविष्णुर्बन्धुवहः॥१८
सदुर्यशोरमापतेवनेच्यमिथ्ययातपन्॥स्वपापहानिकांक्षयाददौसुतांजनार्दने॥मणिंचतंप्रदाय
तेननामचलसमापयन्॥मणिंपुनर्ददौहरिःसुमोदसत्यनाम्नया॥२०॥रमैवसाहिनूतनाद्वितीयमूर्तिस
न्नुमी॥बभूवसत्राजित्सुतासमस्तलोकसुंदरी॥२१॥नतोहिसात्वरुक्मिणीप्रियोप्रियासुताधिके॥जना
र्दनस्यतेहरेःसदावियोगिनीयतः॥२२॥अथापसौबनामकेसुतंचरौहिणीहरेः॥चतुर्मुखांशसंयुतं
कुमारमेवषण्मुखं॥२३॥इतिप्रशासतिप्रभोजगज्जनार्दनेखिलं॥अगण्यषड्गुणात्मकादविदाय
योद्विजः॥२४॥जनार्दनःसनामतोरमेशपादसंश्रयः॥समानितश्चविष्णुनाप्रणम्यवाक्यमब्रवीत्
॥२५॥क्षमस्वमेवचःप्रभोब्रवीम्यतीवपापकं॥यतःसुपापदस्यमस्ततोहिताद्दृशंवचः॥न
तस्यगोचरंकिंचितथापिवाञ्छयावदे॥वदेतिचोदितोमुनिर्द्विजोजगादमाधवं॥सुतोहिसा
त्वनूपतेबभूवतुःशिवाश्रये॥शिवप्रसादसंभवौपितुस्तपोबलेनतौ॥अजायतामवध्यतां
शिवाद्वरंसमापतुः॥जरासुतस्यशिष्यकोतपोबलेनकेवलं॥२९॥महोदयंचकुंडधारिणंचन्न
ला॥

पं

॥१३७॥

ना०

॥१७॥

नि०

काबुभौ॥तयोर्जनाववध्यकौदिदेशशंकरस्तयोः॥३०॥तयोःसहायएवनोवराच्छिवस्यमन्तकौ॥अजे
यतामवापतुर्नचान्यथामरावपि॥३१॥अजेयतामवध्यतामवाप्यताबुभौशिवात्॥पितुस्तुराज
सूयतोसमिच्छतोमहाधृतो॥३२॥जरासुतोगुरुस्त्वतोविराक्रमत्रनच्छति॥नृपोस्तुदेवपक्षिणो
विजित्यकर्तुमिच्छतः॥३३॥स्वयंहिराजसूयतोजरासुतानमन्यते॥तयोर्हिवैष्णवक्रतुंनमाहरी
शवेदिकाः॥३४॥इमौपितुर्यशोर्थिनौपरान्नवायतास्तथा॥समिच्छतोच्युतंक्रतुंत्रवंतमुच्यतुस्त्वतो॥स
मुद्रसंश्रयोन्नवान्बहून्नृपान्गृह्यलावणान्॥सुतारकानुपेहिनाविनिक्षमस्त्वमक्षरः॥इतीर्यतेन
नामसःन्नमाहसंस्मयादवाः॥हरिस्तसात्यकिंचवोजगादमेघनिस्वनः॥३७॥प्रयाहिसात्यकेव
वाब्रवीदिमंनृपाधमो॥समेत्यमांवरायुधेकरंददाम्यसंशयं॥३८॥उपेतमाशुसंयुगार्थिनौचपुष्कर
प्रभो॥इतीरितःशिनेःसुतोजगामविप्रसंयुतः॥३९॥उपेत्यतौहरेर्वचोजगादसात्यकिर्बली॥वि
धायतातृणोपमौगिराजगामकेशवं॥४०॥ततःपुरवताउभौद्विजोहरस्वरूपिणौ॥सुदुःखवासनामकं
प्रवक्रतुःस्तृणोपमं॥४१॥दशोत्रिकःशतेवृतायतंस्वरंससर्वविन्॥विपाटितास्तकोपिनादस

॥१३८॥

र्वमात्रकोभवत्॥४२॥वराहस्तसंस्तुवादसोनशापमानभूत्॥ततसमस्तजनोरशत्किमापकेशलं॥४३॥
सतान्समर्च्यमाधवःप्रदायवीरमात्रकाः॥ययौवतेःसमन्वितोवधायसाल्वपुत्रयोः॥तमत्रिवहरात्मकं
यतोहिवेदमागधः॥ततोन्यजस्त्वशिष्यकोनिशाम्यतन्त्रनापको॥४५॥हरौतुपुष्करंगतेमुनीश्वरैः
समन्विते॥समीयतुस्वताजनोवथात्रहंसडिंभको॥४६॥सब्रह्मदत्तनामकोत्रतत्पितापुपाययौ॥
समागतोवभूवकोशिवावयोपुरान्तरे॥४७॥विचक्रनामकोसुरःपुराविरिश्वितावरं॥अवध्यतामजायता
मवाप्यबाधतेसुरान्॥४८॥स्ववान्नवत्तयोःसरसहायकाम्ययागमत्॥हिडिंबराक्षसोपियःपुरापशीकरा
दरं॥४९॥नजीयसेनवध्यसकुतस्थ्वनेनितोषिताव॥स्वैतयोःसरवान्नवत्तसमाजगामतत्र॥५०॥
अक्षौहिणीदशात्मकंबलंनयोर्बभूवह॥विचक्रगीवडात्मकंतथैकमेवराक्षसं॥५१॥द्विरष्टसेनया
युतोतथैकयैवतौनृपः॥समीयतुर्युधेहरिंहरिश्चतोससारह॥५२॥अथद्वयोर्द्वयोरभूद्रणोभयानको
महान्॥हरिर्विचक्रमीयिवान्बलश्चहंसमुद्धतं॥तदाथवानुजयोशिनिःप्रवीरआयुधी॥गदश्चनाम
तानुजाहरश्चरौहिणीसुनः॥५४॥पुराश्चडकोगणोहरेर्निवेदिताशनः॥समीक्ष्यद्रणायवैतयोः

च

॥१३८॥

या

स्ततातमेवहि॥५५॥अक्षौहिणीत्रयान्विनासमस्तयादवास्तदा॥त्रिलोचनानुगोवतौन्यवारयन्सराक्षसौ॥५६॥
हरिश्चविक्रमोजसामहास्त्रशस्त्रवर्षिणं॥विवाहनेनिरायुधंक्षणाश्चकारसायकैः॥५७॥पुनश्चपाद
पान्गिरीन्प्रमुंचवनोरिणोरिह॥शिरोजहारदेवताविनादुरत्रहर्षिताः॥५८॥प्रसूनवर्षिभिस्त
तश्चतुर्मुखादिभिःप्रतुः॥ससारतोहरानुगोप्रभक्षकोससान्वनी॥५९॥समस्तपादवाश्चणंविधूय
तोजनार्दनं॥नुपत्यवासगोहरेरदंशनोस्फकर्णको॥६०॥ततोनुजप्रवेगतोविधूयशंकरालये॥न्य
पातयद्बलार्णवोमितस्यकिंतदुच्यते॥६१॥प्रभक्षयंतमोजसाहिडिंबमुद्धतंबलं॥सहोद्धसेनको
ययौपृनाहरेःशरान्क्षिपन्॥६२॥तयोरथोसहायुधोप्रभंजराक्षसोबलि॥प्रगृह्यतावनाषतस्थ्य
तमाशुममुखं॥तदागदावरायुधःसहैवहंसचभूते॥प्रयुध्यमानआययौविहायनेहलायुधः॥६३॥
नमागतंसमीक्ष्यतोविहायराक्षसाधिपः॥उपेत्यमुष्टिनाहनद्बलंसवक्षसिक्रुध्या॥६५॥उभौहिब
हुशालिनावयुध्यतांचमुष्टिभिः॥चिरंप्रयुध्यतंबलोगृहीत्सबद्यपयोर्विभुः॥६६॥अथैनमुद्धृत
बलाद्बलःसदारमाक्षिपत्॥पपातपादयोजनेसनाजमामतस्मुनः॥६७॥विहायसेनि

॥१३५॥ काश्वतौनृपोयये॥वनायस॥निहत्यतस्यराक्षसान्हल्लायुधोननादह॥६९॥गदस्तुसाल्वमन्नु
नृतावयोगतेनयोधयन्॥विवाहननिरायुधंचकारसोप्यपाद्रवत्॥६९॥सुतेननतस्यकन्यस
युयोधसात्यकीरथी॥वरास्त्रशस्त्रयोधिनोविक्रकबुश्वतावुभो॥७०॥चिरंप्रयुध्यसात्यकिःसह
सकन्यकेनाबली॥शतेसर्पचकेरणेचकर्त्तनस्यधन्विनो॥७१॥सखङ्गचर्मसंनद्धपोन्ययात्स्फुतात्म
जोशिनेः॥सचैनमभ्ययातथावरासिमर्मनृद्विषीः॥७२॥द्विशो॥डशप्रभेदकैवरासियुध्मस्त्र
मो॥प्रदर्श्यनिर्विशेषकावुभोव्यवस्थितोचिरं॥७३॥परस्परांतरेषिणोन्ववीतरेव्यपश्यतां॥ततो
विहायसंगरंगतोनिरर्थकंचिति॥७४॥ततःसहंससंयुतोजगामयोधुमच्युतं॥सपोनतोनिरा
युधोयकारकेशवःशरैः॥७५॥हतेसैन्यमेतयोश्चतुर्थचागशोषितं॥सपोनकेशवेनतद्भयादपेय
तुश्चतौ॥७६॥सपुष्करेतपास्तदासुरैर्नतोयपुष्करे॥उवासतांनिशांप्रभुः॥७७॥परेदिनजनार्दनो
नृपात्मजोप्रविद्रुतो॥यमस्वसुस्तटंप्रभुःसमाससादपृष्टनः॥७८॥सरौहिणेयसंयुतःसमन्वि
तश्चसेनया॥सशिष्टसेनयायुतोपलायनान्यवारयन्॥७९॥निवृत्यतोश्वसेनयाशरोत्तमैव
वर्षहंव॥

DR BHAU DAJI

॥१३५॥

स

ता०

॥१७०॥

नि०

स

सुकोपितोसमस्तशोयदूनवार्यपौरुषौ॥८०॥ससादहंसकोहल्लायुधंमहाधनुः॥अनंतरोस्यसात्यकिर्गद
वसर्वसैनिकान्॥८१॥ससात्यकिंनिरायुधंविवाहनंविवर्मकं॥व्यधाद्रदेचनोरणंविहायहापजग्मतुः
॥८२॥विधूमसैनिकाश्चसः प्रगृह्यचापमुत्ततं॥हरिंजगामचाब्दवन्महास्त्रशस्त्रवर्षणः॥८३॥तमाशु
केशवोरिहासमस्तसाधनोज्झितं॥सपोन्वकारसोप्यगादिसृज्यतेहल्लायुधं॥८४॥हलायुधोनिरा
युधंविधायहंसमोजसा॥विकृष्टचापमागतंददर्शतस्यचानुजं॥८५॥सहंसश्चाशुकार्मुकंपुन
प्रगृह्यतंबली॥यदाससादकेशवोन्यवारयन्नमोजसा॥८६॥शिनेःसुतात्मजोप्यसोविहायहं
सकानुजं॥रथंनरंसमास्थितोजगामतानमस्थच॥८७॥वयोगतःपितातयोर्युयोधतेनवृष्णिना॥
शरंचकंठकूबरेव्यसर्जयत्ससात्यके॥८८॥ससात्यकिर्दृढंहतोजगामममोहमाशुच॥सुलब्धसंज्ञ
उत्थितःसमाददेर्धचंद्रकं॥८९॥सतेननतच्छिरोबलाच्चकर्त्तशुक्रमूर्धजं॥यदंबयानिकामितंपुरापपात
तन्क्षितौ॥९०॥नदश्चसात्यकिंहरेर्जगामपार्श्वमुध्धनः॥बलोपिहंसकानुजंयुयोधसेनयायुतं॥९१॥ह
रिस्तहंसमुल्बणाशरैःसमर्दयद्बली॥जघानतस्यसर्वशोनकश्चिदत्रशोपितः॥९२॥सटकचकेश
वेमहाश्वमूर्ध्नससारह॥निवार्यतानिसर्वशाहरिर्निजास्त्रमाददे॥९३॥सिवपावास्त्रमुग्रतंनिराश्यय

नतोमहीं॥ ततः परार्धवद्दयान्यपातयामुनोदके॥ ९४॥ वराङ्गपाणिरीश्वरः पदाहनच्छिरस्यमुं॥ सम्
र्छितोमुखेपतन्महाभुजंगमस्यह॥ ९५॥ सयथाहिराक्षकोदरेतथातमोंधमेयिवान्॥ तथासुदुःखसंयु
तोवसन्मनोःपरंक्रियेत्॥ ९६॥ ततोऽथमेवतन्नमोहरेहिडेतिनिश्चयात्॥ तदास्यचानुजोऽप्यदोविमा
गयन्जल्पतत्॥ ९७॥ विहायरोहिणीसुतजलेनिमग्नमार्गयन्॥ अपश्यमानआत्मनोव्यपाट
यच्चकाकुदं॥ ९८॥ विहायदेहमुल्बणंपतन्मोवतीर्यवाग्रहं॥ प्रतीक्ष्यमाणउल्बणीसमंतितत्सुखेन
रत्॥ ९९॥ ततोहरिर्बलेयुतोबलान्वितोमुनीश्वरैः॥ समंकुशस्थलीययोस्ततंकुशांकरादिभिः॥ १००॥
स्वकीयपादपल्लवाश्रयंजनंप्रहर्षयन्॥ उवासनित्यसत्सुखापवर्गमापतीगृहे॥ ३०१॥ ९७॥
॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेहंसडिभकवधो
नामसप्तदशोऽध्यायः॥ ॥१७॥ ७॥
॥ श्रीकृष्णायनमः॥ यदारामादयोत्र्यानिदिव्यास्त्राणिप्रपेदिरे॥ द्रोणात्कुमारास्तेषांसीत्तासीसुवशिष्ठ्यधि
कोऽर्जुनः॥ १॥ निजप्रीतिज्ञाज्ञानन्नुसर्वास्त्राणिततोऽधिकं॥ नास्त्रयुद्धंक्वचिद्रामोमन्यतेधर्मसंज्ञ
सा॥ २॥ नहिभागवतोधर्मोदेवतान्यपपायनं॥ ज्ञानेनतेनहिहरेस्तृप्तिर्विनाविष्णोरपिक्व

श्री।

नां० नि०

॥१८॥

चित्॥ ३॥ नाकांक्षीकृमुतान्येभ्योऽप्यस्त्रंकाम्यफलप्रदं॥ अयुद्धेभागवतधर्मानिरतोयद्वृको
दरः॥ ४॥ नकाम्यकर्मकृत्तस्मान्नायाचद्देवमानुषान्॥ हरिश्चनार्थितस्तेनकदाचित्काममि
प्सया॥ ५॥ निष्कामंस्वहिकामात्करवदेश्यतांगृहीत्॥ नान्यदेवानतास्तावासुदेवान्नपूजिताः
॥ ६॥ नप्रतीपंहरेःक्वापिसकरोतिकथंचन॥ अनुपस्कारिणायुद्धेनाभियातिह्युपस्कारी॥ ७॥ न
प्रयातीयुधःक्वापिनचक्वचिदाचरेत्॥ नचार्घ्यंदाहिकानूज्ञामवैष्णवकृतेकरोत्॥ ८॥ नकरो
तिस्वयंनैषांप्रियमप्याचरेत्क्वचित्॥ सख्यानावैष्णवस्यक्वप्रतीपंवैष्णवेनच॥ ९॥ परोक्षेपिहरेर्नि
दाकृतोजिह्वांछिनत्तिच॥ प्रतीपकारणाहंतिविष्णोर्वैनानजोचनत्॥ १०॥ नसंशयंकदाप्य
३। पाधर्मेज्ञानीश्वरीत्॥ विद्याप्रवाचनेनेषुवकारापत्त्यापिक्वचित्॥ ११॥ अतोनधर्मनष्टेषुप्रत्यक्षचा
वकथंचनः॥ आज्ञयैवहरेर्द्रोणेरस्त्राण्यर्जैररोचयत्॥ १२॥ अदृश्योलंबुसाचसोनान्यवतुक
थंचन॥ नह्यस्त्रयुद्धसदृशोद्रोणपरस्यजनाद्धृत॥ १३॥ सर्वविद्यातनोन्नमेप्रदर्शयितुमीश्वरः॥
आदादाज्ञामस्त्रयुद्धेतथैवालंबुसप्रति॥ १४॥ प्रत्यक्षान्नतदेवषुबंधुजोष्णुवानति॥ मयादि

॥१४१॥

स्थितये ऽशासद्भगवान्पुरुषोत्तमः॥१५॥तत्रापि विष्णुमेवासौ न मेनान्यं कथंचन॥आज्ञयैव ततो देवी
स्तु प्रेरयामास नार्थनात्॥१६॥अन्वेनमेव तद्धर्मं कृष्णो कंसस्थितासदा॥धृतराष्ट्रादपि वरं ततो ना
मार्थमग्रहीत॥१७॥नाशापहानंराष्ट्रस्य महापद्मापि सत्तत ः॥नवा वामनसा वापि प्रतीपं केशवे च र
न्॥१८॥अन्येनावृतत्त्वापि छिन्नधर्माः क्वचित्क्वचित्॥शमंतकार्थे रामो ऽपि कृष्णस्य विमनाऽभवत्॥
॥१९॥एवमेवार्जुनः कृष्णे विप्रस्य शुश्रुरक्षणे॥प्रद्युम्नोद्धवः सांबानिरुद्धाद्याश्च सर्वशः॥२०॥
हरेरीर्षे सुभद्रायाः फाल्गुनेदातुमंजसा॥ज्ञात्वापि रुक्मः सम्यक्सार्यकिः कृष्णसंमितः॥२१॥कदा
चिन्मन्यते पार्थधर्मज्ञोपि न रंहीरं॥मत्वा चिन्ताराः संधवधे कृष्णामुदीरितुं॥२२॥बंधनं शंकमानोपि कृष्ण
स्य विदुरोपितु॥कौरवेयस्त्रामध्येनावतामरोचयत्॥२३॥नकुलं क्रूरदीनाय प्रेषयामास केशवः॥आ
वमेनहरबुद्धिं सहदेवः कुलस्य च॥२४॥देवकीवसुदेवाद्या मेनिरमानुषं हरिं॥नभिस्कंनार्गवरामं
मवमेनषु योधवं॥२५॥द्रोणकृपद्रौणिकृपा कृष्णं नावमनादधः॥देवाः शिवाद्या अपि तु विरोधं चक्रि
क्वचित्॥२६॥अशेषमनुष्यगंधर्वविकृत्याकिमतः परं॥जन्मजन्मांतरज्ञानाद्देवज्ञाने नियत्तसदा॥२७॥

ना०

॥१४८॥

नि०

तस्मादेको वा पुरवधर्मे भागवते स्थितः॥लक्ष्मी सरस्वती वेति परं शुक्लत्रयं स्मृतं॥२८॥सर्वमेतत्त्व
कथितं तत्त्वतत्त्वाभिनात्मना॥व्यासेन वै पुराणेषु भारतेन च स्वसंविदा॥२९॥यदा तेऽसर्वशस्त्रास्त्रविद्
राजपुत्रकाः॥बभूवुरंगमध्ये तान्मारजोव्य दर्शयत्॥३०॥रक्तचंदनसत्पुष्पवस्त्रशस्त्रगुडादनैः॥
संपूज्य नागविरामं तु जज्ञे कुमारकान्॥३१॥तत्राभिद्रोण विदुर गांधारी धृतराष्ट्रकान्॥सराजमंडला
न्त्वा कुंतीवा दर्शयनाश्रमं॥३२॥सर्वे प्रदर्शितिस्त्र तु द्रोणादातंमहास्त्रवित्॥द्रोणिरस्त्राण्यमयानिद
र्शयामास वाधिकान्॥३३॥अनंतताप्यंतितरां पार्थो दिव्यास्त्राणि व्यदर्शयत्॥अविध्यन्मशिकपादप क्षिपणः
पक्ष्मरवत्॥३४॥एवमादीनि चित्राणि बहून्यव्यव्य दर्शयत्॥तदैव कर्ण आगत्य रामोपातास्त्रसेपदं॥३५॥
दर्शयन्नधिकः पार्थदन्तद्रोणान्य सेसीर्दो॥रणाय क्षत्रियाद्धानं ज्ञानधर्मप्रतापकं॥३६॥नामोनिवार्यं बी
नत्कर्णायादात्प्रतोदकं॥असक्तसंस्कारयुतो जातोऽपि क्षत्रियकुले॥न क्षत्रियो हि त्वं नियतः स्व्रात्यो
द्विजोत्तमः॥निरुत्तरकृते कर्णं भीमेन वसुयोधनः॥३९॥अभिषिच्य यदंगपुराज्ञानं पितृनुज्ञया॥धृत
राष्ट्रः पक्षपातात्पुत्रस्यानु वशो ऽभवत्॥४०॥अभिषिक्ते तथा कर्णे प्रायादधिरथः पिता॥तन्नामदुर्यो

[illegible]

॥१५२॥ धनोत्तरविंशांसे दर्शनच्छलात् ॥४२॥ समादाय गदे युवीं सिंहनादत्र्युदीर्ययत् । देवासुरमनुष्यादि
जगद्‌द्वितविरावरैः ॥४३॥ सर्वतद्दिधा तमेनं भीमदुर्योधनाश्रयात् । देवीं देवानुकूलश्च नाममेवा
समाश्रितः ॥४४॥ असुरा आसुराश्चैव दुर्योधनसमाश्रयाः । द्विधा नृतामनुषाश्च देवासुरविनोदतः ॥४५॥
जयनीममहाबाहो जय दुर्योधनेति च । हुंकाराश्च वषट्कारांश्चक्रुर्देवासुरा अपि ॥४६॥ दृष्ट्वा जन्मसं
संरब्धं द्रोणार्थद्विजसत्तमः । नन्दजगद्विनश्यतनं भीमदुर्योधनाश्रयात् ॥४७॥ इति पुत्रं पतौ वीरोन्य
वारयदरिंदमौ । स्वकीयायां स्वकीयायां योग्यतायां न तुक्षमेतु ॥४८॥ युवयोः समयेत्युक्त्वा द्रौणि रतोन्य
वारयत् । द्रोणाज्ञया वारितौ तौ ययुतु स्वं स्वमालयं ॥४९॥ कर्णं हस्ते प्रगृह्यैव धार्तराष्ट्रो गृहं ययौ । पार्थं
हस्ते प्रगृह्यैव भीमः प्रायात्समालयं ॥५१॥ सुरासुरान्सुसंरब्धान् कालेन द्रक्ष्यतीति वाक्यान्निवर्य
ससुरायां यामसङ्गांश्च मालयं ॥५०॥ पार्थेन कर्णो हनिष्य इत्यासीद्भीमनिश्चयः । वैपरीत्येन तस्यापि दुर्योध
नविनिश्चयः ॥५२॥ तदर्थं नीतिमतुलां चक्रतुस्तावुभावपि । तयोस्त्वकर्षे फल्गुनस्य यशसो विजयस्य
च ॥५३॥ उद्योगश्चासीद्भीमस्यैवस्य धार्तराष्ट्रस्य चान्यथा ॥ भीमार्थे केशवोन्येव देवा फल्गुनपक्षिणः ॥५४॥ ॥१५२॥

ता० ॥१८॥ नि०

आसन्यथैव रामाद्याः संग्रहेण हनूमतः । सुराः सुग्रीवपक्षस्थाः पूर्वमासंस्तथैव हि ॥५५॥ तदर्थमेव भीम
स्यानुबन्धे सुरेश्वरः । आप पूर्वानुतापेन तन्नामस्तथाकरोत् ॥५६॥ दुर्योधनार्थं कर्णस्य पक्षिणो दैत्यदा
नवाः । आसुः सर्वे स्तनावेतौ वासतुः कर्णफल्गुनौ ॥५७॥ अथ पृषेद क्षिणार्थं द्रोणश्चाह कुमारकान् ॥
बध्यपांचालराजानं दत्तेत्यक्तवृत्तस्थैर्यनिति ॥५८॥ ते धार्तराष्ट्राः कर्णेन सहिताः पांडवाश्च पित्रायुयुद्रोणेन सहि
ताः पांचालनगरं प्रति ॥५९॥ अथ हनीमससामर्थ्यं विवकान्नाप्सयायुरे । गर्वटषां कुमाराणां मनिवार्य द्विजो
त्तम ॥६०॥ गच्छत्त्वेतद्गतोन षोवशागाद्द्रुपदोन्नवत् ॥ निवृत्तप्रकृता र्थेषु वयं वध्या रिपूत्तव ॥६१॥ आनयामो
नसंदेहइतितस्थौ ससोदरः । सद्द्रोणकेषु पार्थेषु स्थितेष्वन्येषु सूनवाः ॥६२॥ ययुरात्तप्रहरणा यी पांचालांनःपु
रद्रुतं । कुमारान् गृहणपसंरब्धानुपयातानुदीक्ष्य सः ॥६३॥ अक्षौहिणीक्षितीयाय युद्धिनसृतो द्रुपदो गृहात् । तेश
रैरनिवर्षंतः परिवार्य कुमारकान् ॥६४॥ अर्दयामासुरुद्वृत्ता स्त्रियाबालाश्च सर्वशः । हर्म्यसंस्था स्त्रियो बाला
श्च वन्निर्मुसलैरपि ॥६५॥ अत्यर्थमर्दयामासुः कुमारान्सुसुखेधितान् । द्रुपदस्य वरोद्यास्तस्य यद न्नस्तपाव
लात् ॥६६॥ आयाजना पुरमुपनश्चीजप्यतिकश्चन ॥ इति तेन वरेणैव सुरवसंवक्षिर्दिताश्च ते ॥६७॥

रा

नभाः कुमाराराक्त्यादुद्रुवुर्यत्र पांडवाः॥ स्त्रीबालवृद्धसहितैः पांचालैरपुनर्द्रुताः॥६८॥ भीमार्जु-
नेति वादीतोययुर्यत्र स्म पांडवाः॥ तानग्रतन्नासमालोक्य भीमः प्रहरतांवरः॥६९॥ आससोहर्यं
वीरः पुरस्थानशासनः॥ तमन्वगाद्विंद्रसुतो यमौ नस्यैव चक्रयोः॥७०॥ युधिष्ठिरस्तद्द्रोणेन सहतस्थौ
निरीक्षकः॥ आयांतमग्रतो दृष्ट्वा भीममात्तशरासनं॥७१॥ दुद्रुवुः सर्वपांचाला विविशुः पुरम
क्षे॥ द्रुपदस्तत्र्ययाद्भीमं सपुत्रः सहसेनया॥७२॥ चक्ररक्षौ सुतस्यास्तां युधामन्युत्तमौजसौ॥
धातुर्यमौ वेशयुतौ विश्वावसुपरावसू॥७३॥ सुतौ तस्य महावीर्यौ सत्यजित्पृषतौ न वै तु॥ सौपित्री
संयुतो वीरः चित्रसेनो महारथः॥७४॥ अग्रतस्तं शिरस्त्वा आगाद्रयोदारः शरान्क्षिपन्॥ तनमन्व
युस्तमन्ब वपूर्वं चित्ररथो हियः॥७५॥ त्वषारा वशासं यत्तः सशरानप्यवर्षता॥ तावुभौ विर
थौ कृत्वा विवापेत्वी विवर्मकौ॥७६॥ भीमोभ्यानतो सेनीसवाजीरथकुंजरी॥ अथैनं शरव
र्षेण युधामन्युत्तमौजसौ॥७७॥ अनायतुस्तौ विरथौ चक्रे भीमो निरायुधौ॥ हस्तप्राप्तं वपं
बालेनागृह्णात्स वृकोदरः॥७८॥ गुरवे धर्मतर्जुनस्यावीप्रतिज्ञां कर्तुमिष्टतां॥ मानेन गायकपी

ह्रौ

॥१४३॥

स्यपार्थमिवन्ययोजयत्॥७९॥ सशरान्क्षिपतः स्वस्य पांचालस्यार्जुनादृतं॥ पुष्ट्वे स्यंदनेवापश्चि
त्वा तं वागृहीत्क्षणात्॥८०॥ सिंहो मृगमिवादाय स्वरथे चाभिपादिवान्॥ अथ प्रकुपितं सैन्यं
फाल्गुनं पर्यवारयत्॥८१॥ उवाचानंतीमस्तरसा तत्सैन्यं शरवृष्टिभिः॥ अथ सत्यं विदन्पार्थ
स्थार्थमुंचन्शरान्बहून्॥८२॥ तमर्जुनेक्षणेन चक्रे विरथकार्मुकं॥ इतं भीमपुनः सैन्य
मर्जुनः प्राहमाचयान्॥८३॥ सेनामहा तिरोधास्य वीरं हंतुमशेषतः॥ संबंधयोग्यस्तातस्य
सखायं न सुधार्मिकः॥८४॥ नेष्याम हनमेवातो गुरवे न गौरवात्॥ स्नेहपाशेन तत्र बी
नन्तो द्रुपदोधिकं॥८५॥ ततः सेनां विहाय वमी भीमोबीन्तसमन्वयात्॥ मुक्ता कथं विद्धा भास्या
त्सा सेना दुद्रुवे न्यनयात्॥८६॥ द्रुपदं स्थापयामास यर्जुनो द्रोणासंन्निधौ॥ पप्रच्छेनं तदा द्रोणः
सस्वमास्कृतनंतिह॥८७॥ अस्तीदानीमितिप्राहद्रुपदोगिरसौ वरौ॥ अथाह द्रुपदं द्रोणा सस्य
मिच्छेश्च यतव॥८८॥ न ह्यराज्ञान्वृत्त सखैत वेतोदकृतं मया॥ न विप्रधर्माय यच्छेद्धमतस्त्वं
तमयाधृतः॥८९॥ शिष्यैरेतत्कारितं मे न वसरव्यमनीप्सता॥ अथ सख्याय मे वाद्य त्वद्रा

ष्यं

॥१४४॥ ड्याधद्दितेमया॥९०॥गंगायादक्षिणेकूले त्वराडैवोत्तरे त्वहं॥नह्यराजत्वहकस्यसरवं
स्यादावयोःसरवे॥९१॥इत्यक्तोमुच्यतंद्रोणाराज्यार्थंगृह्यवमुतः॥ययौशिष्येनागपुरंन्यवस
त्कुरवमत्रच॥९२॥ब्रांम्हण्यत्यागजोरुःसन्नागृह्यधनुर्णुप्यसो॥धार्त्तराष्ट्रैस्तचीमस्यन्तयोत्याद्रोप २
पोम्यच॥९३॥कारणार्थयाचितत्वात्तत्सपुत्रोयुयुधेपरैः॥ट्वहरीस्छहवासोसात्रधर्ममुपेयिवान्॥
॥९४॥द्रुपदस्तोदिवारात्रंतथामानःपरात्तवान्॥त्तामार्ज्जुनबलंदृष्ट्वास्वेच्छन्तीडवसंश्रयं॥९५॥ ॥१४४॥
संबंधात्पार्ज्जुनस्यचिकीर्षःसत्यमेवच॥मार्दवंचार्जुनेदृष्ट्वासुतामेच्छतदर्थतः॥९६॥पुत्रंच
द्रोणहंतारमिच्छद्द्विप्रवरौययौ॥याजोपयाजनौयाघाबुदेनगवांनृप॥९७॥स्वकारेषिवतज्ज्ञायांद्विवा
न्याम्त्रवाहुता॥द्रुपदात्स्तलब्ध्यर्थंसाहंकाराद्यलंबयत्॥९८॥किमेतयेत्यवज्ञायतावुचोविप्र
सत्तमो॥अर्हुंहुतवांतुत्पुत्रार्थपत्न्याप्रास्यंहविस्तदा॥९९॥हुतेहविषमंत्राप्योवेषावाप्यौतदेवति॥
दिव्योगरानिनावन्हिकुंडमध्यात्समुत्थितः॥१००॥किरीटकुंडलीदीप्तोहेममालीवसोसमान्॥
रथेनादित्यवर्णेननंदनद्रुपदमाद्रवत्॥१०१॥धृष्टत्वाधातनत्वाश्चधृष्टद्युम्नइतीरितः॥मुनिभि

द्रुपदेनापिसर्वविदार्थतत्त्वविन्॥१०२॥अन्वेतंभारतीसासौद्वीदमध्यात्समुत्थिता॥प्राणोहिभारतोन
मालोकस्यजरणाघुतः॥१०३॥तज्ज्ञायभारतीनामावेदरूपासरस्वती॥शीरूपमाश्रितावायुस्त्रीरित्येव
विकीर्षिते॥१०४॥आवेशयुक्तशच्याश्ववशामलायास्तथोषसः॥ताश्चंद्रधर्मतासत्यंसंश्रयात्श्रिय
इरितः॥१०५॥साकृष्णानामश्चासीद्दुहिष्ट्वाधियोषितां॥कृष्णासावपतिश्चासीदुत्कृष्टानं न
दिनीतिच॥१०६॥तत्रत्नितश्वसर्वज्ञासर्वनिरपान्नुषिताः॥संप्राप्ययोवनेवासीदवलालोकसुं दरी॥
॥१०७॥उमौशायुक्तातितरांसर्वलक्षणसंयुतौ॥पूर्वंह्कमावदेव्यस्ताःकदाचिद्ब्रह्मनियुताः॥१०८॥
विलासंदर्शयामासुब्रह्मणःपश्यतोधिकं॥शशापतास्तदाब्रह्मामानुषीयोनिमाप्स्यथ॥१०९॥तत्रान्यम
स्वजवतेस्यवंशत्राःसुरांगनाः॥स्वार्यभारतीमेत्यसर्वमस्येनिवेच्छव॥११०॥सहस्रवत्सरंवैतीष्ठ
सुषीत्वाबजाषिर॥देवितामानुषीप्राप्यमन्यगान्तंवसर्वथा॥१११॥तत्रापिभारतादन्येनस्पृशेम
कथंचन॥ब्रह्मपापवह्निसायस्मःपूर्वत्वान्यत्रलीलया॥११२॥एकदेहत्वमाप्येनैयशावत्वायितुंगताः॥
एकदेहामानुषत्वमाप्यस्यथत्रिशठधृता॥११३॥त्रिशामहत्वनायेताइतितनोदितावयं॥अत

॥१४५॥ स्त्वयेकदेहत्वमिच्छामो देवि जन्मसु ॥१३॥ वनृषिपयतोस्माकं पंशोद्दयानिमित्ततः ॥ वतुर्जन्मन्न वेद्मोना ॥१४५॥
न्योत्वामारतताद्दवं ॥१४॥ नियमार्यहरेर्यस्मादना दि निन्त्य एव नतु ॥ अतस्त्वयेकदेहान्नोनान्यथाप्नो
तिमारतनानु ॥१५॥ इतीरितेनतथेत्युक्त्वा पार्वत्यादियुतेवसा ॥ विप्रकन्याजनवनत्रवतस्त्रःपार्वतीयुताः ॥१६॥
एकदेहस्थिता स्वकुर्गिरिशायतपोमहत् ॥ तद्देहस्थाजारतीतु रुद्रदेहस्थितं हरिं ॥१७॥ तोषयामासतपसा
कर्मर्थ्यार्थं धृतव्रत ॥ तस्येसरुद्रदेहस्थो हरिः प्रादाद्वरं प्रभुः ॥१८॥ अनेनतोषपो विष्णोस्वमत्तासहत्व
न्मसु ॥ सर्वषपीतिवान्यासीददोशंकर एव च ॥१९॥ वरंस्वमन्त्रसेयोगंमानुषष्वपिजन्मसु ॥ ततस्तदे
वदेहाना विसृज्यनत्वनंदिनी ॥२०॥ बन्त्वं वीरंद्रसेनेतिदेहेक्येनसुसंगताः ॥ तदासीमुद्गल्लोनाममुनि
स्तपसिसंस्थितः ॥२१॥ वकमपुत्रिकीब्रह्मन्त्यस्वरूपो त्सकथान्तरे ॥ अपहासस्तसोभयो निशशापेनवतु
मुखिः ॥२२॥ नारस्याद्याःपंवदेवीः गच्छमानिनिनन्त्ये ॥ इतीरितस्ततपसा तोषयामास मुद्गल्लः ॥२३॥ शा
पानुग्रहमस्यायवक्रकेवसमुद्भवः ॥ तत्त्वंयास्यसितादेवीमातन्तस्तच्छरीरगा ॥२४॥ यास्यति त्वंतदा मूर्छां
गतानेकविबुध्यसे ॥ तवपापंततस्तस्य दिव्यत्वेनेनमाविशतु ॥२५॥ मारतार्थं द्रसेनांवमृहीत्वाथम

नवमहा ॥ रेमेवसतयासार्धं दीर्घकालं जगत्प्रभुः ॥२६॥ ततोमुद्गल्लमुख्योध्ययर्येवसन्निकेतनं ॥ ततो
देशांतरं गत्वातपश्चक्रेसमुद्गलः ॥२७॥ सेंद्रसेना वियुक्ताथ नत्रावकेमहत्तपः ॥ तद्देहगाजारतीतु
केशवंशंकरे स्थितं ॥२८॥ तोषयामासतपसा कर्मक्यार्थं तु पूर्ववत् ॥ उमाप्यारोद्रमेवात्रतपश्चक्रुय
थापुरा ॥२९॥ प्रत्यक्षस्वंशिवज्ञातेन देहस्थंवकेशवं ॥ पृथु कुपृथक्सन्ततदियतापंवाप्येकदेहयाः॥
॥३०॥ प्रार्थयामसुरतक्तंवकत्वक्वोनवतु ॥ शिवदेहस्थितो विष्णुर्नोरस्त्येतु ददोपतिं ॥ अन्यासोशि
वस्वायप्रददोन्वतुरः पतीन् ॥ दिव्यस्वतनस्तत्तदादत्तमात्रे वरं मुना ॥३२॥ देवानामवताराथपंव
दिव्यस्मईत्यया ॥ तज्ञानन्नेकदेहत्वा विद्यागात्मोरतीरवतु ॥३३॥ नास्कृत्वाप्सपतिं देविनभिरा
त्मासीतिव ॥ विष्णुर्त्तंशंरात्केवत्वारःपतयपृथक् ॥३४॥ त्वविष्पंतीत्यथैकस्यामे निरपंवमत
नौ ॥ रुरुदुस्त्वेकदेहस्थाएकेवाहमितिस्थिता ॥३५॥ अथान्यागान्महेंद्रोत्रसाब्रवीतावरास्त्रियं ॥ कि
मर्थरादसीत्यवंसाब्रवीद्वदरूपिणी ॥३६॥ शंकरंदर्शयित्वैव पंवनत्त्वमेवमे ॥ वराथमर्थितः
प्रादादितितंशिमित्यया ॥३७॥ अज्ञानन्शक्रआहावैः किमतद्भुवनत्रये ॥ मत्प्राल्लितयापि

॥१४८॥

तत्त्वं वृथा शापसि दुर्मते। इत्नीरितो शिवः प्राह पत्निं मानुष्य मा भुहि। अस्याश्च न तत्रा निवसित्वा मे वे षा
वीर्ष्यति। पश्चात्त मद वज्ञा निपतितौ भाद्दृशान् सुरान्॥ गिरेरधस्तादस्येव त्यक्तो सोपाकशासनः॥४१॥
उद्धवर्ह गिरिं ते तु ददर्श त्रिवतान् सुरान्। पूर्वेन्द्रान् मारुतं वृषनासत्त्याश्च तुरा स्थितान्॥४१॥ मानुषे ष्ववता
रायामं तैरहासि कुर्वतः। ततो वरेण्यं वरदं विष्णुं प्राप्य स वासवः॥४२॥ तत्प्रसादान्नरीशेन युक्तो
न्नमावज्ञायत। मद वज्ञानि भित्तेन पतिता इति तान् सुरान्॥४३॥ मारुतादीन् मृषावादीरिति ब्रह्म
शिवं तदा। शशाप मानुषे युत्वं क्षिप्रं जातः परान्भवं॥४४॥ शात्रून्नर तनोर्यं सियस्मात्त्वं तु मृषावदः॥
मच्छत्या नीतु देवी नाम विवार्यमयायतः॥४५॥ पतिया गवरं प्रादानावाप्स्यसि त्वतः प्रियां॥ मानुषेषु त
तः पश्चाद् द्वारतो देह निर्गता॥४६॥ स्वर्लोकं प्राप्य सिस्वार्थं वरायते मृषान् वत्॥ हषासा द्रौपदीनाम
एवं देवी तनुर्न्न वत्॥४७॥ मृषावाग्येषु तप्रोक्ता मारुता द्यास्त्व ने खिलाः। तासोपतित्व पश्यैति नार
येवत्नूपार्वती॥४८॥ स युक्ता व्यवहारेषु प्रवर्त्तेतीन वान्यथा॥ टनोहि मारुता श्चास्वदे वकायथ्थिगीर
वात्॥४९॥ जाता इति श्रुतिस्तत्र नावज्ञाते त्वकारणं। दीर्घकालं मनुष्येषु ततस्तु स्थिति मास्य सि॥५०॥ ॥१४८॥

ना०

॥१८॥

इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा सेष्वयामा शिवो न वत्। एवं देवी नु स्तेषा द्रौपदी नाम वा न वत्॥५१॥ वेदेषु सपुराणेषु नि०
नारत्वाव गम्यते। उक्तोर्थः सर्व एवायन यापूर्वादितात्स्वयं॥५२॥ मुमुदुः सर्वपावाल्लो जातयोः सुतयोस्तयो॥
मानुषान्नाप नागेन संसर्गान्मानुषेषु वै। मनुष्यपुत्रतायास्त्व नावा मानुषदतयोः॥५३॥ स्वन्नन्ना नितराम
सीतदयो नित्यहेतुता॥ याज्ञोपयाजोता वेवदो यिन द्रुपद स्यस॥५४॥ मानृश्महार्थं मुनयोर्यया वेदद वुश्च
तो॥ जातमात्म निहंतारं नारद्राजो निशम्यतं॥५५॥ यशोर्थं मित्रापिद दे छ्प्रत्रहात्तो पत्नोन्नतः॥ रामास्त्र
णोदुर्लभत्त्वा त्रिदशेषु पि वीर्यवान्॥५६॥ नामार्जुनान्यां ब्रुवं तं श्रुत्वा पांचालन्नृपति। प्राहिणोत्कृतवर्मा
णं पांडवानां जनार्दनः॥५७॥ पांडवेष्व तुल्यश्री तिलोके रक्षापयितुं प्रभुः॥ स मान्य पांडवान्सोपश्चर हुव
स्कतासुतः॥५८॥ ते मानितः कृष्णेन त्यास्य त्रानृत्वात्सहीर यथो॥ ततप्रभृतिसंत्यब्ध देवप सा जरासुतः॥५९॥
पांडवान श्रीनृप शात्वामे मार्जुनं बलं॥ विशेषतस्त्व कृष्णस्य विज्ञायस्त्रे हमेषु हि॥ छापरा जितास्त्र बह
ता कृष्णेन वित्य कर्मणा॥ प्रतापाध्यव त पूर्वं जरासंधं वशीगतः॥६१॥ न स्मेहात्तद्बलं ज्ञात्वा पार्थानां केशव
स्य च॥ जनी नराण्या सवशास्ति म्याकृष्णेषु पांडुषु॥६२॥ जरासंधजयेन्यत्वमा ततो न कृ वसमा श्रिताः॥ पिनब ना
हेशः कृष्णा विजितं नैव तन्महः॥ स सुराप्नवेसे सारासकारा बलवान्यतः॥ देवो हिकारणादन्यानाश्रये ते

||१४७||

पितांतरं॥८४॥ स्नेहन्यजातिदेवेषु तथान्येष्वपि वस्फुटं॥ दृतराष्ट्रो बलं ज्ञात्वा बहुशो नामपाश्रयि॥८५॥
देवत्वाश्च स्तनावेनजोष्ट्रत्वा धर्मजस्य च॥ सुप्रीत इव तं चक्रे यौवराज्याभिषेकिणी॥८६॥ धान्नीमार्जुनावथा
जित्वा सर्वदिक्षु चनृपतीन्॥ चक्रतुः करदान् सर्वान् धृतराष्ट्रस्य दुर्जयौ॥८७॥ तयोः प्रीतान् वत्सोपियो
रजानपदास्तथा॥ भीष्मद्रोणमुखाः सर्वे प्य तिमानुष्यकर्मणा॥८८॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥७॥
॥इतिश्रीमदानंदतीर्थनिगवत्पादाचार्य विरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये नामार्जुनादिविका
योनाम षोडशोऽध्यायः॥ ७॥१८॥ ॥श्रीकृष्णाय नमः॥ एवं सुतेस्वगुणवत्सु जनार्दनेन यु
क्तेषु पांडुषु वरत्वधिकं गुणानि॥ नास्ति क्वचनीति मतुल्यगुरुदेवतादिसत्स्वैजसेव जगृहे धृत
राष्ट्रपुत्राः॥१॥ नाम्ना कलिर्गइतिव्यसुरकादिजोन्नच्छिष्य सुरेतरगुरोः शकुने गुरुर्सः॥ नीति
सकुत्सिततमां धृतराष्ट्रपुत्रे षाद्दादहो वचनतः शकुनेस मस्त॥२॥ छन्नेव पत्रपरमं नसुरा
श्च पूज्याः स्वार्थेन वं वनकृतेजगतोखिलं च॥ धर्मादिकार्यमपि यस्य महापधिस्यात्स्वैष्टः स
एव निखिलासुरदैत्यसंपान्॥३॥ इत्यादि कुत्सिततमां जगृहेस्म विद्यामज्ञानदेवधृ

||१४९||

DR BHAU DAJI MEMORIAL

ना०

||१५||

नि०

तराष्ट्रमुखैः समस्तैः॥ तेषां स्वभाव बलतो रचितावसैव विस्तारिता च निजबुद्धिबलादितोपि॥४॥
संपूर्णदुर्मतिरसौ धृतराष्ट्रसूनुस्ताबध्यमानहृदयोनिखिलान्यहानि॥ दृष्ट्वा श्रियं परमिकं
२ विजयं च पार्थेष्वाह दत्यौपतररेस हसो बलेन॥५॥ अष्टस्य तेपि हि वयं हृदयप्रजातनाहं त्वमवग
मितान्नवनेवराज्ये॥ भ्रातुः किमीनियसतोपि हिदारजाता अन्येस्वराज्यपदवीं नवनेवनीताः
॥धाराज्यमहत्वसमवाप्स्यतिधर्मसूनुस्तत्राथवानुजबलात् प्रसन्नैवयं तु॥ दासान्नवमनिजतनु
भिरेवसार्के कुंतीसुतस्य परतो पिनदन्वयस्य॥७॥ नात्मार्थमस्ति मम दुःखमथापि शुद्धं लोकेप्रत
तयशा रस्तवकीर्तिनाशः॥ अस्मिन्निमित्त इति दुःखमतो हि सर्वं पीत्वाम मैथन कुरु चाप्यनुज्ञां॥८॥
एवं स्वपुत्रवचनैः स निशम्य राजा शोचन्ननानुगुणमतदहो मनस्तो॥ को नाम पांडुतनयेषु गुणान्नमेषु
प्रीतानन्यानि निजवीर्यनवो च येषु॥९॥ ते हि स्वबाहुबलतो खिलं नृपन्नु तिमप्याकर्षतिनं वचः प्रति
पधकास्त॥ तस्मात्त्वमंत्र जगन्नायकुलस्य नात्र समायना नवति वो बलवद्विरोधः॥१०॥ एवं ब्रुवत्यपि
नृपे पुनराह पापश्चास्त्वास्य सौबलिमतं यदि नेव पार्थान्॥ अन्यत्र यापय सिनागपुरान्तरे ता नुदृष्ट्वा

॥१४८॥

रिविह्लानपि हि नामुमुदे हि पार्थैः ॥११॥ एवं निशम्य गदितं सुतहार्दपाशो राकृष्यमाणसुसनृपो रिथरेच्छ
येव ॥ प्रोवाच पुत्रमपि तव बलिनो हि पार्थ शत्र्याः पुरातनुजयापि पितुं कथं भित ॥१२॥ इत्थं स तेन चाह पित
रेशकुनी निरीक्ष्य सुषेमया विधिरिहाद्य सकृत्पुष्पतेन ॥ आसंत्रयोदश समा नगरं प्रविश्य स्वतयुता
वदयमेव विधिर्मयेष्टः ॥१३॥ द्रोणो हि नास्ति सदृशो बलवान्प्रतापि सार्यं मया बहु विघ्नः परमेरपार्थैः ॥
नीतो वशं वशगतोऽस्य च मातुलेन सार्कं पितात मनुरेष नदीप्रसूनः ॥१४॥ एवं हि सेनिकगणाश्च पिदानमा
नेप्रायावशं मम गताश्च पि[illegible]षकर्णः ॥ अस्त्रबलेप्यधिक एव सुरेन्द्रसूनोर्ध्येचमंत्रबलतस्तहमेव
नीमि ॥१५॥ त्रिंशच्छतं पुरमिकासुरदुर्लभाश्च दवसिसो हि मन वाद्यमया गृहीताः ॥ अन्यच्च तत्प्रथितिहिना
न हि वीर्यवृतः स्युर्नाम इत्यहमन्ननियाजयामि ॥१६॥ घातवीर्यदीक्षयदाश्च पिवारिबीक्षित्संना दि
दा स कलदेव निकापराधः ॥ वृष्यान्यजनी पितसमस्तकराश्च मुनिर्दृष्ट्या मित्रा मममुमे कमयातया
मे ॥१७॥ सोहार्दमेषु यदि वीतिनरोकुरोषितत्रापि न वहि मया क्रियते विरोधः ॥ वक्तव्यं तु वारणवतेन च वनु
स्मराष्ट्रेतेषां तदव मम नागपुरं त्वदर्थे ॥१८॥ एवं स पुत्रपरिपालनतायशास्तेन्नयाद्विनस्य तिपरं प्रसा
वा तिपुष्टो ॥ जानेबलेन च विरोधकृतश्च नस्युः स्वार्थे हिता वदनुयान्त्यपि केवलत्वा ॥१९॥ संतैकेन्वेन्द

॥१४८॥

ना०

॥१४९॥

नि०

वसनतंपीरिपोषकोल्लेनेषाममहिडयमंत्रबलादमुष्य ॥ पौराश्च जानपदिकाः सततं द्विषन्ति मोत्तेषु
तावद्दृढसौहृदमेव तस्य ॥२०॥ एतेषु दूरगमितेषु निराश्रयत्वान्मामेव दुर्बलतया परितः श्र
यंते ॥ नीष्मादयश्च न हितं न्निकरोविरोधकुर्युर्विनश्यति गतेषु हि सौहृदं तत् ॥२१॥ भेदः कु
लस्य च भवता कुलनाशहेतुरस्मान्निरेषु सहितेषु पुरे वसत्सु ॥ तस्मादुपायबलतः प्रतियापनीयास्त
वारणावतमितो विहितोप्युपायः ॥२२॥ विष्णुर्जयंत इति शम्भुसहायचात्र देवात्सवक्ष्य सुमहान्नवित
न सुधुं न्नकाश्चने हि नितरामीरशरवपाणोत्स्वोदितास्समुपयातितनमुत्सवं द्राक् ॥२३॥ भ्राशाप पा
मपुत्तपतां पुरुषेमदीयमध्यस्थवद्धहगुणा उदितश्च तत्र ॥ तेषां पुरात्रगमनाभिरभिस्वजाताद्दृष्टु
पुरं बहुगुणं न नु पांडवानां ॥२४॥ इत्थं स कवत्यय सुतेस तयेत्थवाच प्रान्येषु पांडुतनयेषु तदैक्यभावे ॥
ज्ञात्वैव तेपि नृपते हृदयं समस्तं जग्मुः पितेति पृथया सह नातिहृतो ॥२५॥ नामस्तदाहं नवृता
च वक्षैस्स्वार इत्यवसमयगनु विद्यानिजेनकर्म ॥ त्याज्यो निनिप्र निजगाद निजाग्रजायया मा
व = नै = यं न हि गृहात्सहिनश्च धर्मः ॥२६॥ निष्कासयंति यदि नो निजधर्मसंस्थान्यात्साम हे

॥१४५॥

त्वनहिदस्युवधोप्यधर्मः॥ इत्युक्तवंतसममुमाहच धर्मसूनुः कीर्तिर्विनश्यति हि नो गुरुभिर्विरोधे
॥२७॥ इत्युक्तवाक्यममुमग्रजमन्वगात्स भीमः प्रदर्श्य निजधर्ममयानुवृत्त्या॥ दोषान्नवेदुत
यतायनतएव तेनावाच्यः स्वधर्मत उत न स्थितिरत्र कार्या॥२८॥ कार्यं यथैव निजधर्मपरिग्रहापी
प्रात्यग्रजस्य वचनात्प्रविहातुमेव॥ भीमस्य दोषमुनयं प्रति हंतुमीशोऽप्येष एव कारहरिरत्र
सुतं वृषस्य॥२९॥ हंतव्यतामुपगतेषु सुयोधनादिष्वन्यायवधान्न हि भवेन्निजधर्महृव॥ पूर्वं व
धेन हि समस्तशठवदोषास्तेषां प्रयांति विवृतिं च तदर्थनोऽपि॥३०॥ संतापवाहसुवचोत्यजना
षयेव धर्मात्मजो विषहतामशनयात्यतीताः॥ भवतीति तस्य सततयेति वचोऽप्युदीर्य प्रायाश्च वार
णावतं पृथयानुजैश्च॥३१॥ नान्हंतुमेव च तदा धृतराष्ट्रसूनुर्लाक्षागृहं सपदि कारयनूरत्नमू
ढं॥ कृत्वाप्ययात्वयदमुत्र हि विष्णुपद्यां स्वमात्यमेकत्वपुरोचननामधेयं॥३२॥ पूर्वं प्रहस्त
इति यस्त्वमवस्तपापः सोऽन्यस्यपीडुतनयान भवमंत्री॥ दुर्योधनं प्रति विहाय भवत्स का
रामायातं इत्यवददेषु सकूटवाक्यं॥३३॥ दिव्यं गृहं च भवता हि मयापनीतं प्रीत्यैव पापम

व

ना० ॥१५॥ नि०

नुयातुमर्हनशक्यः॥ युष्मास्तुधर्मधृतिमत्सु सदा निवत्स्य इत्यभिवदंसममुमाहरहो सुनंद्यः॥३४॥
दृष्ट्वैव जातुषगृहं वसया समेतं न द्वैयनो वृषसुतः पवमानजातं॥ तं वा निपापमवदत्समुखेषपापो
हंतुं न इच्छति सदा भव च प्रतीतः॥३५॥ संतापनं तिबलतो रिवहल्लोकवृत्तं ज्ञानं स्वचारमुखतः
खनकायवोवे॥ तच्चैव धर्मतनयाय मदीयवाक्यं पूर्वं न्निमास्तु कुरुत त्रिखिलं सुदूरं॥३६॥ यावच्चकेस वै
व मयवत्मवृत्तिं छलेन दूरं वनतस्य स पिधाययथौ गृहं स्वं॥ भीमः पुरोचनतमार्विपितो वधाय च्छिद्रार्थि
नो मियतनोऽषतुदारकार्थं॥३७॥ तस्याग्रजाज्ञवसहितासुतपञ्चकेन तत्रागमत्तदनुमात्र तिरेषकाल्यः॥
हृष्टो विचिंत्य स निशाम्य वतान्प्रसुप्तान्भ्रातॄन्स्वमातरमथाशु बिलेन धात्र्याकु॥३८॥ तं नाभिनयस
हितं भगिनीं वनस्यपापाद्ददाह सगृहाप्यवमानसूनुः॥ साप्यागता हि गरलेन निहंतुमेतान्भीम
स्य पूर्वमनुजेनानशाशाकवेनत्॥३९॥ तन्वीं तया ससुतया वनपा नितांतं स्यासूनुभिः सह बलादहीत
स्तयोब्दान्॥ तस्याश्चदाक्षवीगिरिशाय दिपुत्रके संपुत्रानयासिमृतिमषवरस्तवेति॥४०॥ ज्ञानन्निदस
कल्मषं च भीमसेनो हत्वा सुतेः सहकुबुद्धिमिमां हि तं च॥ भीतृस्वमातरमुद्वह्यययो बिलात्स

८

निर्गत्य निःशितवशतो बलात्प्रयातान्॥४१॥ ज्ञात्वा पुरोचनवधं यदि भीष्ममुख्यैर्वैचित्रवीर्यतनया अभि-
योधयेयुः॥ किं नो न वेदितिभयं सुमहद्धि वेश्म भीमस्त्वतं वननयात्सकलान्पृथायाः॥४२॥ भीमोऽन्वयो
पि मुसलिः स्वमुखेन युधममर्पयमाणोऽतथ मदावाक्यहतोः॥ उद्धृत्य तानपि ययौ चकनदीं वतीत्वा सिन्धानि
सृष्टमधिरुह्य जलप्रमाणां॥४३॥ विश्वासिना विदुरपूर्व विनोदिरेवदाशोभिनाभिरथिरुह्य च नाम रूपं॥
सर्वेऽपि युर्वनमथान्योदितेन सूर्ये दृष्टेव सन्न्यसमृतकानरुदेश्वपोराः॥४४॥ हा पाण्डवानदहदेष हि धार्त-
राष्ट्रोऽधर्मस्थिनानुकुमतिरेवपुरावनेन॥ सोऽप्येषदग्धइहदेववशात्स्वपापको नाम सन्न्यविषमः प्रम-
वेन्सरवाय॥४५॥ पौरैन्यदेव निखिलं न नु भीष्ममुख्यावैचित्रवीर्यसहिता स्मनिशाम्य हेति॥ ऊचुः सुदुःखि-
तधियाः सुयोधनाद्याः सत्रामृषैव सदुयुयुजुः स्वकर्म॥४६॥ भीमोऽप्युदुह्य नमापहिडिंबकस्य च्छ्रात्तृन्पृ-
थां च तृषितेन नियावितस्थुः॥ पानीयमुत्तरपुटे बुजपत्रनध्रं दूरादुदूह्य ददृशे स्वपतोऽथ तांस्तु॥४७॥ राक्षसार्थ-
मेवपरिजाग्रति भीमसेने रक्षः स्वसामभियापयते हिडिंबी॥ सा रूपमन्यमुपमेषददर्श भीमसाक्षात्स्म-
रस्त्वमुत्पलक्षणसारमूर्तिं॥४८॥ सा राक्षसी तनुमवाप्य च मारतिं सा प्राप्य निर्वानतनुमयाव च न भीमशोभां॥४९॥
१४ सुरद्ल्लोके स्त्रीरवशकदीपतव परेवशायाः॥ शापात्पृथापतिमवाप्य च॥

तां भीमस्याह कमनीयतनुं नपूर्वं जोषादुपेमि वनितां नहि धर्मरक्षः॥ सा चाह कामवशगास्मि पुनरेतदेव-
सावेशयुक्तिविषमः दश्यपरिग्रहस्य॥५०॥ सा चारतीवरमिमं प्रददावमुष्मैस्वावेशमात्मदयितास्य च
संगमेन॥ शापाद्धि मुक्तिमतितप्तवनपः प्रसन्नात्तेनापसो निजतनुः पवमानसूनोः॥५१॥ ज्ञात्वैव ने-
जामभिदर्शयितुं पुनस्तु प्राहस्फुरात्विलजगद्गुरिरिदिरशः॥ व्यासः स्वरूप इह वैन्यपरस्वदेवमीन प्रद-
स्थितितदा प्रकरोषिमैथ्यं॥५२॥ कालेन देवकुपितः प्रययौ हिडिंबो भीममभिहन्तुमपि तां च निजस्वसारं॥ र-
क्षार्थमेव हि पुरा सततोऽन्ययुक्तं नेतुं वतानयसमासददाशु भीमं॥५३॥ सा भीममेव शरणं प्रजगाम तत्र
पृथ्वीमातरमथाविवुमन्यपातं॥ भीमः सदूरमपकृष्य सहोदराणां निद्राप्रभंगभयतो युयुधे मुनाच॥५४॥
तौ मुष्टिभिस्तलरुभिरंगिभिरद्रिभिस्तु युध्वानितौ तरवतः प्रतिबोधितौ स्तान्॥ स च क्रतुस्तदनु सोदरसैन्य-
मतं दृष्ट्वावमारुतिरहन्नुरसिस्मरक्षः॥५५॥ तद्भीमबाहुबलताडितमीशवाक्यात्सर्वे रिजयमपि क्रमित-
लपपात॥ वक्रास्त्रवद्बहुलशोणितमापमृत्यौ प्रायान्म्नौ धममपि निन्यमथक्रमेण॥५६॥ हत्वैव शाव-
वररक्षितराक्षसं तं स वैरि वध्यमपि सोदरमातृयुक्तः॥ भीमो ययौ तमनु सा प्रययौ हिडिंबी कुंती यु-

॥१५१॥

धिषिरमथास्यकृतेययावे॥५८॥नास्यामनुक्रमपियत्नकरोतिभीमःप्रादुर्बभूवनिखिलेतरगुणाभि
पूर्णः॥व्यासात्मकोहरिरनंतसुखांबुराशिविद्यामरीचिततःसकलोत्तमात्मा॥दृष्ट्वैवतंपरममोदिन
आसुपार्थमात्रासहैवपरिपूज्यगुरुंविरिंचेः॥सद्भक्तिनाथहरिणापरमार्तिहादप्रोत्फुल्लपद्मन
यनेनतदापविष्टः॥५९॥तत्रान्निकिनम्रशिरसःप्रमुदास्यकृष्णोभीमंजगादननुआसुहिडिंबयाथ
हतोगृहाणयुवतीसुरसद्मशोभांजातसुतेसहसुताप्रतियातुवेषा॥६०॥इत्थंब्रुवत्यथविभुःपितार
गुणेरमेशेऽभिमन्यकवीर्यकृतवाश्वतथैवभीमः॥स्कंधेनवोह्यविबुधावरितप्रदेशान्भीमंप्रत्य
ग्रुदयदेवरवेहिडिंबी॥६१॥सानंदनादिषुवनेषुविहृत्यतेनसायंप्रयातिपृथयासहितीश्वपार्थान्॥
एवंपयावपितयोरिहवत्सरार्धंजातस्वसूनुरतिवीर्यबलोपपन्नः॥६२॥तदैवोपिराक्षसतनुर्निनू
तिंपुरार्यश्रावशयकृत्तोगिरिशस्यघटोत्कचाख्यः॥पूर्वंघटोपममनुष्यशिरोवभूवकेशाभिमंषदे
सुरतोहिनाम॥६३॥जातेसुतेसमयतोभगवत्कृतासीन्मोमोजगादससुतोगमनायतांव॥स्मृ
त्याभियानमुनयोरपिसाप्रतिज्ञातपोविधायवययौसुरलोकमेव॥६४॥व्यासोपिपांडुतनयैः

भा० ॥१७५॥ नि०

सहितोबकस्यरौद्राद्धराज्जयवधापगमस्यनित्यं॥यानोवधायपरमाःपितोरुधामापूर्णश्रियोरमुख
श्रा॥श्रुत्वैकचक्रे॥६५॥तान्ब्राह्मणस्यचगृहेप्रणिधायकृष्णःशिष्याममेतइतिविप्रकुमाररूपान्॥
आयामिकाल्यइतितानुनुशास्यवायनेतत्रवासमथचक्रुरनूच्यवेदान्॥६६॥भिक्षामटत्सुसत
तप्रतिहृत्कृतेनभीमेविशासदनएवगृहेप्रमाणं॥भांडकुलालविहितेप्रतिगृह्यगछत्याशकेय
वगमनस्यतमाहधर्मः॥६७॥स्थूलोहिसद्मपृथवीसहितल्वरसउधृत्यवक्ष्मिमुखतस्तदुतेकदा
ष्पा॥भांडेतदर्थमुरुकुंभकरेणदत्तंभिक्षावतेनवरसिप्रतिहृत्कृतेना॥६८॥धर्मस्थितेसुनियतेब
लतस्वबाधाम्न्यात्मयोधनजस्यततोजयमे॥मात्रासहैवचसफल्गुपूर्वकैस्तमानातमवपरिस्तु
स्वनतुव्रजेथा॥इत्यत्रआसुरनकारतथैवभीमस्तेपिस्वधर्मपरिरक्षणहेतुमानाः॥भिक्षांचरस्त्वथच
तुष्वपितेषुयातेष्वेकत्रमातृसहितःसकदाचदास्ते॥७०॥तत्कालएवरुदितंनिजवासहेतोर्विप्र
स्यदारसहितस्यनिशाम्यभीमःस्त्रीबालसंयुतगृहेशिशुलालनादोल्लाडितस्मजननीम
वदन्नवापगात्॥७१॥जानीहिविप्ररुदितंकुतइत्यतस्थयोग्यंविधास्यइतिसाप्रययौवशा

ॐ॥सासंवृतेवसकलंस्वजनंगृहस्यसुश्राववित्रवरआहतदाप्रियांस॥दातव्यएवहिकरोच्च
वराक्षसस्यसास्माद्बकस्यगिरिसन्निमन्नक्षनोब्ध्यः॥पुंसानुसास्वसहितानडुहापुमांस्तेनेवा
स्तिनोप्रदददास्वसमस्तनाशः॥७३॥अन्यत्रयामइतिपूर्वउदाहृतेमनेतस्मियतवमनागत
मासतेन॥यास्यामिराक्षसमुखंस्वयमेवमत्तुनार्यैनमाहननवानहमत्त्रयामि॥७४॥अर्थे
तवाच्यतनुसंत्यजनादहंस्त्रांल्लोकेःसतीप्रवरितेत्वथतेत्वधस्व॥कन्याहचैनमहमेति
नकन्यया यइत्यन्तआहेधिगितिस्मसविप्रवर्यः॥७५॥कन्योदिताबतकुलद्वयतारिणीति
जायासखेतिस्वनंस्फातिगसुतस्य॥आत्मैवतेननतुजीवनहेतुनाहंधीपूर्वकंनृशनकेप्रतिपा
दयामि॥७६॥एवंवदत्सुसहितेषुकुमारकोस्यप्राहस्वगृहनृणप्रतिदस्यवेषां॥एतेनराक्षस
महंनिहनिष्यएवेत्यक्तेसुवाक्यमनुसाप्रविवेशकुंती॥७७॥पृष्टस्तयाद्वसुतुविप्रवरोबकस्य
वीर्यंबलंवदितिजारिभिरप्यसह्यं॥संवत्सरत्रययुतेदशकेकरंस्वप्रातिस्विकंदशमुखस्यच
मातुलस्य॥७८॥अस्तात्तुंबलमन्यकरवीर्यमेवरामायणारघुवरासशरातिजीतं॥विष्टिबलेष्वथ

=मुग्र=

॥१५२॥

नृपान्वशमाशुकृत्वानीत्यैववेस्तदनुदत्तकरंननंदा॥७९॥एवंबलाढ्यममुमाशुनिहत्यचामुः
कीर्तिंवधर्ममधिकंप्रतियास्यतीह॥सर्वैर्वयंव्रतमनुप्रगृहीतधर्मायास्यामइत्यवददाशुधरासुरे
ते॥८०॥सतिस्मविप्रवरयंसुतामथाचतेष्वेकएवनरवैरिमुखाययातु॥इत्यन्तआहसनतसुत
वध्ययाहंपापानवानितवहंतमनोतिधीरः॥८१॥नत्वेनमाहचपृथातनयेनदीयेविद्यास्तिदिव्य
तिन्निरप्यविषह्यरूपा॥उक्तोपिनागुरुभिरेषनियुज्यतेनावध्यस्तथापिनसुरासुरपालकेस्व॥८२॥
उक्त्वैवमेत्यनिखिलंस्वजयादमीमउधर्षिस्त्रासस निशम्यमहास्वधर्मा॥प्राप्तविलोक्यतमतावव
चूर्णनित्रंदृष्ट्वाजगादयमसूनुरुपत्यवान्येः॥८३॥मातःकिमेषमुदितोनितरामितिस्मतस्मै
वसानिखिलमाहसवाब्रवीता॥कष्टंत्वयाकृतमहाबलमेवयस्यसवेश्रितांवयममुंवानिहंसिम
मं॥८४॥यद्बाहुवीर्यपरमाश्रयतोहिराज्यमिच्छामएवनिखिलारिवधस्वधर्मा॥सायंत्वयाद्यनिशि
वारिमुखायमातःप्रस्थाप्यतेवदमशाशुकयेवबुध्याः॥८५॥इत्यन्वेवंतममुमाहसुधीरबुधिकुतावपुत्र
कनिहंतुमयंहिशक्यः॥सर्वैःसुरैःसुरयोनिभिरप्यनेनचूर्णाकृतोहिशतशृंगगिरिप्रसूत्यां॥
॥८६॥घोरंपरस्यंहिमसदवनरात्मकोन्यकोनामहंतुमिममात्मबलेजगत्स्यां॥इत्यैवमस्त्विति

॥१५२॥

सतीमवदत्पुरेककर्मिणागामशाकटेनकृतोरुयोगः ॥८७॥ गत्वाथ रेणुकवनस्यसकाशमा
श्रुनीमःसुपार्यससुनक्षपयोघटाद्यैः ॥ युक्तेन्वशैलनियुक्तममन्नराशिसपशान्सुरेवनरत्रक्षितु
रतुमिच्छत ॥८८॥ तेनैकवान्नसमितोपरिमुच्यमानेऽन्नाद्यवृक्षममुमाद्रवदासुरस्स ॥ वामेन
मारसतिरपोह्यतदाप्रहारं हस्तेनतोऽग्रमविह्वलंसहसासमादत् ॥८९॥ थापित्रापयोत्वरितमेनम
वीक्ष्यमाणश्चावम्यतेनयुयुधेगुरुवृक्षशैलैः ॥ तेनाहतोऽथबहुनिर्गमिरविल्लिनजग्राह्यचेनमथ
न्नमितह्लोपिपष ॥९०॥ आक्रम्यपादमपिपादतलेनतस्यदोष्णीप्रगृह्यचपरं विददारभीमः ॥ मृ
त्वास्यवीरतमएवजगामपापोविष्णुद्विडेवहिशनैरनिवृत्तिवाभ्रीं ॥९१॥ हत्वातमक्षतबलोजग
दंतकेसयोराक्षसोनवराश्चासजरासुतस्य ॥ नोमस्यपूर्वमपिनोन्नरतस्यराज्ञोनामान्यधूययद
मुष्यशरीरमुग्रं ॥९२॥ द्वारेवतस्यतिनिधापुरतःसभीमःस्नात्वाजगामनिजसादरपार्श्वमेवाश्च
त्वास्यकर्मपरमंतुतुषुःसमेतामाताथवततदनुनीतियुतापुरस्थाः ॥९३॥ दृष्ट्वैवराक्षसशरीर
मुरुप्रतीताज्ञात्वैवहेतुभिरथक्रमशोऽमृतंच ॥ विप्रस्यतस्यवचनादपिभीमसेनान्नमीनि

॥५२॥

MEMORIAL

ता०

॥१५॥

शम्यपरमंतुतुषुस्ततस्मै ॥९४॥ ह्यन्यान्यमर्ककरममुष्यवसंप्रवक्रमोप्येनमाशुनरसिंहवपुर्धरस्य ॥ चक्रेहरे
स्तदनुसत्यवतीसुतस्यविष्णोर्हिवाक्यमुदितःप्रययुस्ततश्च ॥९५॥ तत्रत्तिपूर्वकथांद्रुपदात्मजाय
व्यासात्यनुत्यजगतीगुरुरभ्यरश्च ॥ यस्तेन्यसार्धदयदथाप्यपरेद्विजाग्र्यास्तान्ब्राह्मणाइतिनुजिनवती
तिवानु ॥९६॥ पूर्वंहिपार्षनइमांत्वगृहदग्धाकुत्वातिदुःखितमनाःपुनरेवमत्र ॥ याज्ञोपयाजमुर
निसृतदेषएवनासत्यताहइतिजीवनमघुमेने ॥९७॥ यत्रक्वचिस्थित्र्युवसतिविलानरूपाःपार्थाइति
स्मसतुफल्गुनकारणेन ॥ चक्रेस्वयंवरविघोषणमाशुराजाल्वन्यैरधार्यधनुरीशवरांश्चचक्रे ॥९८॥ तत्र
लदेववसुतोपिकृष्णःसंपूर्णनिवपरिबाधतएवसर्वं ॥ जानन्नपिस्महलिनासहितोजगामपार्थ
न्निशाम्यचमृतानथकुल्यहेतो ॥९९॥ थासंप्राप्यहस्तिनपुरंधृतराष्ट्रपुत्रान्संवत्सरंतदनुसारिकथाश्च
कृत्वा ॥ भीष्मादिभिःपरिगतोप्रियवज्जगामद्वारावतीमुदितपूर्णसुनित्यसौख्यः ॥१००॥ तस्यांतर
हदिकसूनुरथानुजंतरस्वाफल्गीकबुद्धिबलमाश्रिइत्यकवारे ॥ सत्राजिदेषहिपुराप्रतिजङ्घ
हनामस्यमन्तकंतेस्वतनयामपिनीसहैव ॥१॥ सर्वष्वितःपुनरसावचमृत्युकृष्णायादात्सती
जहिवर्तनिशिपापबुद्धिं ह्यादायरत्नमुपयाहिचनोविरोधेकृष्णस्यदानपतिनासह

नि०

॥१५४॥

सान्त्वमेनि ॥२॥ इत्युक्त आशु कुमतिः स हि पूर्वदिग्देहदेश्योयतस्तदकरोदथ सत्यनामा ॥
आनंदसंविदपि लोकविडंबनाय तद्देहमस्य निलजे पतिमन्वयागात् ॥३॥ श्रुत्वांनदीय
वचनं भगवान्पुरीं स्वामायात एव तु निशाम्य महोत्सवं च ॥ पांचालराजपुरुषोदितमाश्व
वृष्णिप्रवर्यरिगान्मुसलितासहतत्पुरीं च ॥ भीमोपि रुद्रवररक्षितराक्षसेंद्रं हत्वा नृपोपम
तया हरिनक्रवंद्यः ॥ उष्याथ तत्र कतिचिद्दिनमच्युतस्य व्यासात्मनोवसततः प्रययौ नि
जेश्च ॥५॥ मांगल्यमेतदतुलं प्रतियातशीघ्रं पांचालकान्परमनोजनमंत्रसिध्यं वै ॥
विप्रैरितः स्तत इतीरितवाक्यमेतं शृण्वंत एव परिचक्रमुरत्वरांशी ॥ धार्षण्णांवमध्य
गमुदर्थबलं विशालवक्षस्थलं बहुलपौरुषलक्षणं च ॥ दृष्ट्वैव मासलत्रिरसौ नु पलक्ष्य
तीहं पार्थ कृष्णामितिस्म वचः प्रवदंति विप्राः ॥७॥ रात्रौ दिवा वसततं पथि गच्छमाना आ
युः कदाचिदथ विष्णुपदीं निशायां ॥ सर्वांश्चिरक्षितुमगादिह पृष्ठतश्च नामोग्र एव शत
मन्युसुतोंतरेन्ये ॥८॥ प्रान्ते तदोल्मुकधरेर्जुन एव गंगां गंधर्वराज इह चित्ररथोऽधरीत ॥

॥१५४॥

ता०

॥१५॥

नि०

दृष्ट्वैव विप्रहितैरेतानुदकांतरस्थः स्वत्रात्मजा इति धर्षयितुं स्म आगात् ॥९॥ हंतास्मि वो ह्यपगतानु
दकांतमस्थान्यथाश्वमत्यरणाय निषिद्धकाले ॥ इत्थं वदंतममुमाह सुरेंद्रसूनुर्गंधर्वनात्र वि
दुषां नयमस्ति तच्च ॥१०॥ सर्वं हि केन च दिदं बहुलं बलं तेनार्थप्रदं न वतिचास्त्रविदि प्रयत्नं ॥
इत्युक्तवंतममुमुन्नमयानसंस्थो बाणानु क्षिपन्निससार स्फुरेशनृत्यः ॥११॥ आग्नेयमस्त्रम
भिमंत्र्य तदोल्मुकस्थविक्षिप शक्रतनयोस्य रथस्वदग्धः ॥ तेनाग्निनापि रिगृहीतमभिप्रगृह्य
केषु स वकर्षाथ निजास्त्रमुग्रासुरेंद्रसूनुः ॥१२॥ पार्थेन स धर्षितः शरणं जगाम धर्मात्मजं तमपि
साथ निजास्त्रमुग्रं ॥ संजहर्ष च ततत्र स च नामनासावंगारपर्ण इति वर्णविपर्ययेण ॥१३॥ गंधर्वजि
गासुरकृतनुः सचु त्वास्वर्णा वदान्न उत पूर्वमुपेत्य सख्यं ॥ पार्थेन दुर्लभमहास्त्रमिदं ययाचे जानन्न
पिस्मन हितादृशामषवेदा ॥१४॥ विद्यासु शिक्षितनमाहसुरेंद्रसूनोतामस्य चावदद साचपि कान्त
तास्मे ॥ गंधर्वगाम वददन्वगदृश्य विद्यां पश्चादितिस्म पुरुहूतसुतस्य वाक्यात् ॥१५॥ आधिक्यतश्च
गतसंविद एव साम्यने वेच्छीतस्म निरयं स धनंजयात्र ॥ धर्मार्थमिवस नुतांपरिदायत स्मै का

त्वेनसंविदममुष्यधर्मतोयान्॥१६॥पार्थेनसोपिबहुलापिचकथाकथित्वाधौम्यस्यसद्मगृह
णमाहपुरोहितत्वे॥दास्यामिदिव्यतुरगानितिसोर्जुनायवार्तांनिगद्यदिवमारुहदप्सुगुरुस्ते॥
॥१७॥तेधौम्यमाप्यपुरोधसमुत्तमज्ञंविप्रान्मजोयमतयाविविशुःपुरंच॥पांचालकस्यनिखि
लांददृशुस्वतत्रमूर्धाभिषिक्तसमितिंसमलंकृतांच॥१८॥राजन्यमंडलमुदीक्ष्यसपूर्णमि
त्रकृष्णाप्रगृह्यसहजाप्रगृहीतमाल्यां॥तेषांचमध्यमगमन्कुलवीर्यसंपच्छक्ताविच्छतिम ॥१५५॥ ॥१११॥
थवाहसमस्तराज्ञा॥१९॥तांश्चप्रदर्शसिकलान्सहतातशानांशक्ष्यापिचतन्नेतिनिधायसपंच
बाणां॥आहाबिनाप्यसकलान्नृपतीनथौखैर्विद्धाक्रतानगनववपुर्धनितुल्यघोषः॥२०॥टतेनका
मुकवरेणतरुपरिस्थंमत्स्याख्यमासमुदकेप्रतिवीक्ष्यचेन॥रत्नैःशरैःप्रतिहतोभवतीहमत्स्यः
कृष्णानुयास्यतितमद्यनरेंद्रवीराः॥२१॥इत्यस्यवाक्यमनुसर्वनरेंद्रपुत्रास्तत्रस्थुरुद्धतमदाश्च
लकुंडलास्या॥धर्मेबलेचबहुनेजमनीक्षमाणास्पर्धंतिदक्षमिथःसमलंकृतांगाः॥२२॥के
चिन्नीरीक्ष्यधनुरेत्यनमस्कुशक्यमित्यवचायययुरन्यउतप्रचाल्य॥तत्राससादसुसुपाल्ड

रुप्रतापःसंगृह्यतत्कमनुरोपणयत्नआसीत्॥२३॥मार्षीनरायसस्वकर्षयदैवकोपादुन्नम्यतस्म
विजघानतमेव्यचास्थु॥अन्यत्रफल्गुनतदलदशक्यमेवत्यजे॥गिरीशवरतःसययोचनम्नः॥२४॥
मद्रेशईट्यस्यवकृपेरच्छवीरोपिवीर्येर्बलेशतोप्यधिकमेवसमज्ञमत्रे॥शिष्टेमुनाप्रतिहृतःसय
यावशक्येमत्वात्मनस्तदनुनृपतयोविषण्णाः॥२५॥सन्नेषुनृपतिषुमागधआससादसोवश्चैं
वबलवीर्यमदेनदृप्तः॥चापंचकर्षबलपादतलोबलेनशिष्टंसर्षपमितंनिहितामुनैव॥२६॥जानु
न्यमुष्यधरणीययतस्तदेवदर्पपाताच्छिपदस्थितिमात्रहताः॥रोद्राद्दरास्तखंडितोगामितोथ
राजाराज्ञीमुखान्यनभिवीक्ष्ययायोस्वराष्ट्रं॥२७॥प्रायोगतास्तमनुनृपतयोप्यकृपादियोधिनार्थं
मनुगृह्यसकर्ष॥रामादुपात्तसुचरितशिक्षितमात्रतोसौरोमाचशिष्टमकरोधनुषोंतमोस्थु॥२८॥त
स्मिंश्चतेननिहितेप्रतिसन्निवृत्तेनामार्जुनोद्विजसदस्युपसन्निविष्टो॥उत्तस्थतुर्विशापति
नामानुरूपोविप्रेषुतत्रच्यनियाविनिवारयत्सु॥२९॥विप्रास्त्वकेचिदतियुक्तमिमोहिवीरोदेवोपमा
वितिक्वाजगदुस्तनतस्तो॥दृष्ट्वैवकृष्णामुखपंकजमास्यवापसान्निध्यमापयतुरत्तमवीर्यसारो ॥३०॥
तत्रार्जुनपवनजौप्रियतोप्यनुज्ञामादायकेशवमजंमनसाप्रणम्य॥कृत्वागुणान्वितमदोध

॥१५घ॥

नुरस्त्रमेणायंत्रांतरेणसशरैरधनोत्स्वलक्ष्यं॥३१॥कृष्णातदास्य विदधेन वकंजमालां मध्येवर्ती
प्रति निधायनरेंद्रपुत्रो॥तामार्जुनोययुतुरच्युतमाभिनम्य संक्षुब्धस्तदानृपवराः क्षरिमावधावन्
॥३२॥द्रष्टुं हि केवलगतिर्नतुकन्यकायग्रार्थनेवापमिह वृष्णिवरास्पृशंतु॥इत्थोऽद्भयेवुरस्व
कंधरस्य लिप्सामप्यत्रचक्रुरिहमैवयदुप्रवीराः॥तामिस्कराजसमितिप्रतिसंप्रयातोद्
ष्येवयोत्रनदशा छ्रियमंशुवृक्षं॥उत्पाट्यसवनिपतीनभिनोद्य विषदृष्टापलायनपराश्च
बभूवुरते॥३३॥तामायमेषुपुरहूतसुतोन्यहतेपार्थइतिस्म हलिने हरिरभ्यबोचत्॥दृष्ट्वा
रसौपिमुदमापशिनःस्वपात्रेः खङ्गंप्रगृह्य हर्षात्विरिपुप्लुवेत्र॥३४॥प्रीतेषु सर्वयदुषुप्रपलाय
तेषु दुर्योधनादिनृपतिष्वरिबलेषुचामात्॥कर्णोन्वियायाधीरहयान्भवमात्तुमद्रराजोत्रगामपव
नान्भजमनवीरः॥३५॥विप्रेषु दंडपटदर्शनमहाजिनानिकोपात्क्षिपस्तनविनाशनमंत्रनूया
नूं॥क्षेत्रस्य वैरतइतिद्रुपदेवकृष्णां विप्राश्रयाव निसमातितरारशल्य॥३६॥वृक्षसत्त्वसोप्रति
निधायचमद्रराजदोर्भ्यां प्रगृह्यजवनोगगनेनिधाय॥बंधत्त्वतोन्वुविशनेरदधात्सनस्यवि

॥१५घ॥

ता० ॥१५॥ नि०

र्यमगमन्निजराजधानी॥३७॥पार्थेर्पितेनधनुषायुयुधास्मकर्णसोप्यस्त्रबाहुबलमाविरमुत्र्व
के॥तोधन्विनामनुषमोविरमस्यतोवसूर्याभिजोत्रवचनं व्यथितावनीषे॥३८॥त्वं फल्गुनोहरि
हयाद्विजसत्तमोफैरवमूर्तनेनमप्रमुख तंस्थितिमन्यदृष्टे॥यावाभिकपिययदितेसमम च्युबाणा
नूवान्यथेहिरणातस्त्विति पार्थआह॥४०॥कार्यनमे द्विजवरप्रतियोधनेनत्यक्त्वाययो
रविसुतस्यसुयोधनाद्यैः॥नागाह्वयंपुरमथद्रुपदात्मजांतामादायगान्वार्जुनयुतःप्रययो
स्वधामैः॥४१॥अग्रेस्वपुत्रसहितःसुतधर्मसूनुः प्रायात्कुलालगृहमन्वपिनामपार्थौ॥भीमश्च
दे तितेरभिहितप्रजगाद कुंतीत्वुझंसमस्त इतिप्रदर्शकन्यां॥४२॥प्रामादिकेववननमू
षातयोत्तेप्रायो हितेनकथमतदितिस्मचिंती॥तेषांबभूव वसुदेवसुतो हरिश्चतत्राजगामपर
मेणहिसोहृदेन॥४३॥स्नाप्यतेतस्यजगवानमितान्महार्हाः प्रायान्निजंपुरमथोयदुभिःस
मस्तैः॥४४॥ज्ञात्वातुवृत्तांतमिशिसुतुद्रुपदश्चपुत्रंप्रस्थापयत्सच विलीन इमानपश्यत्॥४४॥
भिसात्वत्रोत्तनउतात्मगनीनिजावतत्राति नृत्यहृदयामययुधवाता॥तेषांनिशम्य
नदतांधनवद्गनीरं सत्रोत्तमाइमतिस्मचकारवीरः॥४५॥प्रातस्तनस्यजिनितुर्वचसा

॥१५७॥

पुरोधास्ताप्यमंत्रविधिनामरुदात्मजेन॥ संपूजितोतिविदुषाप्रतिगृह्यतांश्च
प्रावेशयन्नृपतिगेहममेवमात्रा॥४६॥ तानागतान्समभिपूज्यनिजात्मजांश्चविप्रादि
योग्यपृथगुक्तपदार्थजातैः॥ पूर्णान्गृहांश्चरत्नवीहिदिदेशराजानत्रायुधादिपरिपूर्ण
गृहेचतेगुः॥४७॥ तेषांस्वराकृतिविवेक्षितवीर्यशौर्यप्रागल्भ्यपूर्वकगुणेक्षितिचर्नृ
पुत्रान्॥ विज्ञायतान्द्रुपदश्चत्वधर्मसूनुंपप्रच्छकोसिनरवर्यवदस्वसत्यं॥४८॥ सप्राह
मंदहसितःकिमिहाद्यराजन्पूर्वंवर्णविषयेनविशेषउक्तः॥ पुत्रीकृतेनवसुतेनतल्ल
क्ष्यवेधःउक्तोनरेंद्रसमितोसकृतोप्यनेन॥४९॥ एवंब्रुवाणमपरंपृथयासहैवराजावद
तिपुनरेवययावृषःतः॥ सर्वंपृथाप्यवदतांसवनेननुषावात्त्वजगादकृतकृत्यइहासम
द्य॥५०॥ पार्थार्थिमेवहिमयैषकृतप्रयत्नस्त्वंफल्गुनोन्यउतवाद्यकरेसुतायाः॥ गृह्णन्ति
तारितइमंसवुधर्मसूनुराहस्मसर्वइतिमेमनसिप्ररूढं॥५१॥ नात्राप्रमाममहदिप्रति
न्नात्यथापिधर्मविलोममममतिर्हितदेवमानं॥ इत्युक्तवत्यपिसहैवसुतेनराजानेवे ॥१५७॥

ना० छदत्रभगवानगमत्स्वकृष्णः॥५२॥ व्यासंतमीश्यभगवंतमगण्यपुण्यंनित्याव्ययात्मगुणमाश्रु नि०
समस्तदेव॥ नत्वाभिपूज्यवरपीठगतस्यवाज्ञामादायचोपविविशुःसहितास्तदंते॥५३॥ कृ
ष्णास्तदाहनृपतिप्रतिदेहिकन्यांसर्वेन्यटववृषवायुपुरंदराहि॥ नासत्यदस्रसहिताइ
य मृटवइंद्राःपूर्वंहिसप्रतितेश्वहरेश्चपश्चात्॥५४॥ एषाश्रियश्चनिखिलाप्यवैकदेहापुत्रा
नवेवननतोत्रविरुधताहि॥ इत्युक्तवत्यपिपयदाद्रुपदश्चकारसंवादिनानिधियमेनमथाहकृ
न ष्णाः॥५५॥ दिव्यंचुदर्शमिदंतवदत्तमद्यपश्यात्रुपांडुतनयान्दिविसंस्थितांस्त्वं॥ दत्तोवतदुहि
तारंसहतैःपृथक्स्थितेझलक्षणैःसहतनतःकुरुतेयथेष्टं॥५६॥ इत्युक्तवाक्यमरतान्सदद
र्शराजाकृष्णाप्रसादबलतोदिवितादृशांश्च॥ दत्वाभिरामचरणोजगदीशतुश्चजातोज
गामशरणेनदनादरेण॥५७॥ दत्वाजयंसभगवान्द्रुपदस्यकायेतिनोमितिस्मकथितं
स्वयमेवसर्वं॥ वैवाहिकीकृतिमथव्यदधाश्चधौम्ययुक्तेःक्रमेणजगृहेनिखिलाश्चपाणिं
॥५८॥ पीवालिकेषुवमहोत्सवआसराजानुषाचवक्तासहसुतैःस्वजनैश्चसर्वैः॥ पोरेश्चजा

॥१५८॥

नपदिकैस्स्वयंथैवरामेदत्वासुतांजनकस्याप मुदं ततोनु॥५७॥उद्वाह्यतत्र निवसस्सच
पांडवेषुस्तु तेष्वेवरामसहितःसहयादवैस्सः॥आदायपारिबर्हबहुलंसचकृष्ण आयान्मु
देवयायसहितोस्वपार्थान्॥६०॥दृष्ट्वैवतंमुमुदुरास्तुकुरुप्रवीराश्च श्लिष्यकृष्णमथनेमुर
सोवकृष्णाः॥दृष्ट्वाप्रदायगृह्ययोग्यसमस्तवांडसौवर्णमिवतत्रच भूषणमभ्यर्चितोदात्॥६१॥
देवीगयाग्यपुत्रकुंडलहारमौलिकेयुरवस्त्रसहितान्सुरत्नभूषणानि॥षण्णांपृथक्पृ
थगन्यन्यदपदावथपितृष्वसुरात्ममयोग्यं॥६२॥रत्नानिगोगजतुरंगरथान्सुवर्णानारान्ब
हूनपिददावथवाशिषोग्र्याः॥व्यासोप्यदादिहपरंचवपार्थतोपिभूषारथाश्वगजरत्नसुकां
चनानि॥६३॥दासीश्चदासस्सहिताःसुतरूपवेषाःसहस्रशोददतुरत्रहरिर्नृपाश्च॥तासांवि
चित्रवसनान्युरुरत्नमालाप्रत्येकशोददतुरप्यरुभूषणानि॥६४॥मासान्बहूनपिविहृत्य
सहैवपार्थैःकृष्णोययौयदुपुरींसहितोजनेन॥यंनान्हिनिर्गवतिप्रततनात्सशक्तोव्यासश्चवत्स
रमिहापुरमेवपार्थैः॥६५॥वैचित्रवीर्यतनयाःसहसोबलेनकर्णेनिसितिनारथहस्तियोधैः॥

॥१५८॥

DR BHAU DAJI

ता० ॥१५॥ नि०

नूरिश्चवपत्नीनिनिश्वसहैवहंतुंपांचालराजमगुरेत्यपुरींपुनस्ते॥६६॥तैरर्दितिश्चपुरस्त्रास्तुससो
मकानांराजासुतेसहसैनिकउद्गतोभूत्॥तेषांवनस्यचबभूवमहाविमर्दःपुत्रैश्चनस्यनित
रोविधुरस्ववसनोः॥६७॥विवेहनेसमरस्त्वास्तुसचिचकेतोधावत्ससैनिकवरेषुनृपार्षदस्य॥पा
र्थाःस्थिरंनिययुधृतचापबाणावैचित्रवीर्यतनयान्विसूनुयुक्तान्॥६८॥तेसेषुपंचसुपंचसुस
मेप्रतियाधयत्सभूरिश्रवाःसरविजोविरथंचकार॥शक्तान्समजैतदनुपर्वनसन्निकाशोदांयंविम
लोतरसेनरसमुद्वहे॥६९॥आयांतमीक्ष्यनरहस्तमिमंसमीरसूनुःसुयोधनमुखानिखिलाससकर्णाः॥
भूरिश्रवाःशकुनिभूरिजयद्रथाश्चसर्वेपिदुद्रुवुरयोविविशुःपुरस्ते॥७०॥ज्ञात्वासमस्तमपितद्वि
दुरोग्रजोस्वंवर्धंतदेवतनयान्वनस्तवाद्र॥इत्याहसोपिमुदितःस्वसुतेनकृष्णाप्राप्त्येतिभूषणवरा
ण्यदिशत्ववासः॥७१॥पार्थाइतिस्मविदुरोवददास्तुसोपिस्वाकारगूहनपरोयदिहर्षितोव॥नन्दद्रंमृतान
हिपृथासहितान्समपार्थस्तेषांप्रवृत्तिमपिमवदसर्वशास्त्वं॥७२॥इत्यक्त्वाहविदुरःसहैवबवध्यपू
र्वप्रवृत्तिमखिलामपिलक्ष्यवध्यं॥उद्वाहमप्ययनदीजमुखाश्चसर्वेतुष्टाबभूवुरपिवत्सरम्

॥१५४॥

षरेवं॥७३॥श्रुत्वाथकृष्णामुपयातमुच्चप्रदायरत्नैर्वपाण्डुतनयेषुगतेषुपुनश्च॥तानप्यमानहृ
दयाश्वसुयोधनाद्यामैत्रश्वकुरथकर्णमुखाययुश्च॥७४॥युधिष्ठिरेषुपुनरेवरथैःप्रयातेष्वाहि
ग्रजोसविदुरोपिनदाजमुरव्यानु॥टनेहिपापतमवेनसख्यपार्थान्युधायमृत्युमुपयातिनसं
शयोत्र॥७५॥भीमार्जुनौविषहितुंनहिकश्चनास्तिसामर्थ्ययुक्तसुवरेषुपिवर्धितास्ते॥ज्ञात्वैवव
त्सरतद्वमहानधर्मस्तेषामुपेक्षणकृतंदलंनियुंक्ष्व॥७६॥अमीतरवीविनियुज्यतस्मात्पु
र्वमानाययोजयनृपेषुतश्चधराज्ञौ॥रवंकृतेतकुलवेन्कुलवृक्षटहिधमयित्वान्यविनाशकरान्य
थास्याः॥७७॥इत्थंकवत्यनुतयेत्यवदन्नदीजोद्रोणःकृपश्चविदुरंसनृपोप्युवाच॥याह्यान
येतिसवगवतारथेनतत्रागमन्नदनुतेरभिपूजितश्च॥७८॥तत्कालएववसुदेवसुतश्चकृ
ष्णोव्यासश्चतानुपसमेत्यदुरंतशक्तिः॥आदायकुंतिसहितान्विदुरेणयुक्तोनागाह्वयंपुरमि
तासहनार्ययैव॥७९॥तेष्वागतेषुसुमहानभवत्प्रहर्षःपौरस्यजानपदिकस्यजनस्यवाभ्रै॥
भीष्मादिकाश्चमुदिताःप्रनिपूज्यगेहमावेशयन्सहनृपेपामहोत्सवेन॥१८०॥कृष्णा

र स्ता

॥१५४॥

मपूजयदतीवसौबल्लीसादुर्योधनस्यदयितासहितान्नतेपि॥स्नुषास्तनश्चनिजपुत्रकदुर्वि
नीत्याकृष्णानिमित्तमुरुनीतितदाहभीमान्॥८१॥कुंतीप्रयाहिसहितास्नुषयागृहंसंभीमा
दिभीमिनिजपुत्रकदुर्विनीत्या॥कृष्णात्रिलोकवनिताधिकरूपसारायस्मादितिस्मसस्नुताप्रय
योगृहंस्वं॥८२॥स्नुषास्तथैवपरिवत्सरकेनपीडोमृहेषुसुखिनोरिवलभोगयुक्ताः॥कृष्णाव्रतेषुपृ
थगेकवतुस्वरूपारेमेतथैकतनुरन्यवन्यभिमाननेदात्॥८३॥कन्यैवसान्वदनःप्रतिवासरे
वजन्मान्तवध्याभिमनःपृथगेवनाशात्॥प्रायोहिनाभिमतिनाशमवापवाणीतस्मान्मरुद्वसकल
स्थितिविषयासीत्॥८४॥धर्मान्मिजादिषुमतत्श्रनिविश्वर्षावुधिर्विमोह्यरमतेसततंनयायव॥स्नु
षैवसाहितनटवादिनेदिनेवसंमोहतोमरणवज्जवनाहकृत्य॥नोसुश्विवत्विदमतोन्यवशात्वतो
हिदेहस्यसंस्मृतिनटवहरेनमोहः॥नोवशास्वनतत्वमृतस्वरूपमतत्वतःप्रतिदिनेजननाधि
कंन्या॥८५॥टवेसवायुरनुविश्वयुधिष्ठिरादिभीमान्मनेवरमनेसततंतथैकः॥आत्मादृशाहिसुरत्न
क्तिरतान्यरूपामानुष्यनुक्तिरितिनात्रविचार्यमस्ति॥८६॥वासिष्ठयादववृषावपिकेशवोनात

न

त्रोषनुः परमसौहृदतो हितेषु॥ तान्यामनंतगुणपूर्णसुखात्मकान्यां पार्थश्च संमुमुदिरे युतस
त्कथाश्च भिः॥८८॥ पूर्वं हितेषु वनगेषु बभूव काशिराज्ञाः सुताकृतउरुक्षितिपालयागः॥ तत्र स्व
यंवरगतो धृतराष्ट्रपुत्रः कन्या बलाज्जगृहे आत्मबलाभिदृप्यः॥८९॥ पूर्वं हि राजगणनेमगधाधि
राजः संख्यात इत्यनुरुषा प्रगृहीतकन्ये॥ दुर्योधने नृपतयायुयुधुस्समेते नत्र मात्स्य कर्णसहितेन सहा
नुजेन॥९०॥ तन्मग्नेषु तेषु पुनरात्तशरासनेषु कृपाद्विगाद धृतराष्ट्रसुतप्रयाहि॥ युक्तः सहोदरजने
गुरुभीष्ममुख्यैः युक्तस्पतेनपुरमेत्य हि धर्षणाशा॥९१॥ एकोततोजयमवीक्ष्य वनानुयाति बाहि
द्रथः पुरगतस्य जयेन निष्टा॥ द्रौणिहिरिसृद्रनतुमेषसदाभिजानन्नाते नयुध्रमभिवीक्षनिरुद्धम
न्कः॥९२॥ एकोहमेव नृपतीयो धयिष्य एतेनमयि प्रविजितेऽपि न तस्य कीर्तिः॥ एकैव तेनु जामिमेय
दिपोक्षषेण गृह्वीयुरत्नवकीर्तिरपि तेन नाशा॥९३॥ भीष्मादयोपि न हि योधयितुं समर्था राज्ञा ह्यने
नतत एवहि वाहिकोस्य॥ नृत्यो बभूवन हि भीष्ममयं मृधेगाद्राजो वहीतिन स्व तेन विरोधआसीत्॥
॥९४॥ इत्युक्तवत्यास्तु सविमृश्यययौ परस्वं कर्णोपि तेः प्रतियुधो धजिगायस्वेतान्॥ कर्णस्यवीर्यमग

॥१६०॥

धाय्य जरासुतोपि ह्येकैकमेव नृपतिस दिदेशयोध्दं॥९५॥ सर्वेषु तेषु विजितेषु च भिजगिमिवान्सयोधं
बृहद्रथसुतोप्यमुनारथेन॥ तं चैवरामवरतो विरथं विशस्त्रं चक्रे सचैनमथमुष्टिभिरभ्युपेतो॥९६॥
संधौ यदेक्जरयाप्रतिसंधितस्य कर्णो जिघानन परं त्वनुनाषराजा॥ न ज्ञातमेतदपि नो हतिना
न देतज्ज्ञातं त्वयान्न वृततामम चैनृत्य एव॥९७॥ एवंविधं सकुशलं बहुयुद्धशौंडनन्वी हि निष्य
उनते पितुरेवपूर्वं॥ बाह्वोर्बलादभिहृतं हि मयो गराज्यं तत्त्वं गृहाण युधिकर्मकरश्च मेस्य॥९८॥
इत्युक्तवत्यास्तु सतथैव चकार कर्णः पूर्वं हितस्य निजराज्यपदैकदेशं॥ दुर्योधनेन विहितो मग
धाधिराजं जित्वा वृकोदरहतः पितुरेवदत्तः॥९९॥ अंगाधिराज्यमुपलभ्य जरासुतस्य स्नेहेन
सूर्यसुतआस्तु कुरुञ्जगाम॥ दृष्ट्वैव तं समुमुदिरे धृतराष्ट्रपुत्रा नानेन तुल्यमभिजग्मुरतो हि रिंव
॥२००॥ उद्दाह्य काशितनयां गिरिजाभिविषा सा सान्तरेषु जनिताप्रथमामलक्ष्मी॥ तस्यां सुतं
त्वजनयत्सरखासया क्षः कन्यापुरा प्रियतमा च षडाननस्य॥१॥ पुत्रो बभूव सुतलक्षणना
मधेयः सालक्षणेत्यधिकरूपगुणा सकन्या॥ तस्यानुजाश्च निजयोग्यगुणाश्च वापुन्नायं पुन

१६१

स्वसमसुयोधनस्यापन्नार्याः॥२॥पूर्वंवसुरोनकइतिप्रथितःसुरोन्द्रदुःशासनस्यतदनुप्रतिन
प्यमानाः॥दृष्ट्वैवपार्थबलवीर्यगुणान्समृद्धिर्नान्वैवतेप्रतियुयुस्मकलिंगदेशं॥३॥आसीत्स्वयंव
रउनात्वकलिंगराजपुत्र्यासुवक्त्राइतियंप्रवदन्तिनृपा॥रौद्रान्वरादविजितस्यचनस्यक
न्यांदृत्वोबलात्सजगृहेधृतराष्ट्रसूनुः॥४॥तत्राथरुद्रावरतःसराजसुतेनयुक्तोबबंधच
सुयोधनमाशुजित्वा॥कर्णःपराद्रवदिहास्मसुतेषुपीडायस्मात्पृथागमदनःसपराजितोन्
ते नू॥५॥दुर्योधनेनिर्जनेसंहतेनंभीमोविकेयविदुराग्रजवाक्यनुन्नः॥जीमोविजित्यनृपतीन्स्व
रासुतोसौन्दत्वा—ज—सुवक्त्रममुंचधृतराष्ट्रपुत्रान्॥६॥ततेपिस्मकर्णसहितामृतकेप्रतीकान
गौद्रयंपुरमथययुरप्यमीषां॥दृष्ट्वाविरोधमवदन्नृपतीश्वधर्मपुत्रंपुरंदरकृतस्थलमा
श्रुयाहि॥७॥तत्राथराज्यमनुजुस्वसहानुबैरंकोशार्धमेवहिगृहाणपुराहिशक्रः॥तत्रा
भिषिक्तउतकंबजवादिदेवैस्त्वत्स्थवसकारविरंचराज्ये॥८॥त्वंवीरशक्रसमयस्त्व
ततस्तैवेवयोग्यपुरंदरतश्चास्याभिषेचयामि॥इत्यक्तवान्सयुधिष्ठिरदुर्मिर्सास्मचक्रे
ति

१६१

भिषेकमपितस्यदृष्ट्वाविकेयः॥९॥तस्याभिषेकमकरोत्प्रथमंहिकृष्णोवासिष्ठनंदनमु
खैर्विबक्रवृताःयेषांस्वमेधनिखिलात्मकराबभूयपूर्वमरवेःसततमेवबधमशी
लः॥१०॥इत्यंयवपार्थसुतासहितोभिषिक्तेकृष्णोपिवृष्णिवृषजःसतथाभ्यषिंचत्॥
त्वेकेंमारुतिशिरस्यभिषेकमतोसंचक्रुतुस्मयुवराजपदेसचा यां॥११॥भीमेचपार्थसुता
सहितेभिषिक्तेतान्यामनंतसुखशालिविदात्मकान्यां॥अन्येष्वविप्रकृषभेस्वकृतेभिषके
धर्मात्मजानुमुमुदुनिखिलाश्वसंतः॥१२॥तस्मिन्महोत्सववरेदिनसप्तकेनुवृत्तेवसिष्ट
वृष्णेपांववृष्णिपेन॥कृष्णोनतेययुरमापृययातयाचपौवालराजसुतयास्थलमिंद्रवासं॥
॥१३॥कोशस्यचार्धसहितास्ययदेवपार्थगिछतितानमनुययुपुनिखिलाश्वपौराः॥उत्सुश्वहाव
नसुयोधनदृष्टपापोद्द्रेचकारननुपांडुसुतानुपात्ययान्॥१४॥नवि—भीमप्रतापमबलस्यक
लिंगबधान्मुक्तःसुतामपिहितस्यपुरंनिनाय॥द्वेष्यैवमप्यतिबलान्हिसदेवपार्थान्यामाव
यंगुणिनिरत्नसहेवपार्थः॥१५॥आज्ञापयन्त्यपिसनेरिरवणपार्थान्नैवाभिगच्छतयदिव्रज

१६२

तोनुबोध॥ वित्तेहरिष्ये इह सर्वमेवीति तन्स्वपापं करोतु न वयं विबुहामणायन्॥१७॥ आस द्वि
हिंसेति रिहैव सुरस्य हेतुर्मोक्षस्य हेतुरयतद्विपरीतमन्यत्॥ तस्माद्बुजेमसहपांडु
सुते हि शक्रप्रस्थेस्ति तिस्मपृत्त्वेनसज्ञा हधर्मः॥१८॥ प्रीतिर्यदि स्मन्नवर्तामयि सानुजेस्ति
तिष्ठध्वमत्रपितुरेवहि शासने मे॥ कीर्तिर्हि वानुगमनात्पितुरन्ययेन स्यन्नह्यनुसमध्वमिती
विकेय॥१९॥ इत्येव तैः पुरजना भिरिवह्लैर्निषिद्धाः कृच्छ्रेण तस्थुरपि तान्मनसान्वगच्छन्॥ प्रा
प्याथ शक्रपुरमस्मरतां च कृष्णो देवेशवर्धकिमयोगमदत्त सोपि॥२०॥ वासिष्ठयेन यदुपेन वशांब
वानीरत्नोत्करकुरुपुरपुरहन्नपूर्याः॥ सा दृश्यतस्त्विति नियुक्त उ सोऽप्रणम्य सर्वेश्वरीसुकृतवां
स्वपुरे तथैव॥२०॥ देशांश्च नातिजनसंवृतमन्यदेशाः स्थेर्जनैरभिपुपूरिरस्मात्मसु पार्थाः॥ तेषां गुणै
र्हरिपदानतिहेतुतस्थ राष्ट्रांतराइह सुर्जनवसतिं स्म चक्रुः॥२१॥ प्रस्थाप्य दूरमनुजस्य सुतान्सरा
जान्वक्रेभिषेकमपि नत्र सुयोधनस्य॥ दुःशासनं च युवराजमसौ विधाय मेने कृतार्थमिव चस्वम
शांतिकाम॥२२॥ पार्थस्थितमुमुदिरे रेच वसिष्ठवृष्णीवर्यादिता निरिवह्लतन्वा विनिपयिस्त॥

ता० नि०

॥१५॥

श्रण्वंतएव हि सदा पृथवीन्वधमद्धिं जातत्र्य श्रितरमापतिपादयुग्माः॥२२३॥ ॥ ॥छ॥॥१५॥
॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये पांडवशक्रप्रस्थाप
ने नामैकोनविंशोध्यायः॥ ॥छ॥१५॥ श्रीकृष्णायनमः॥ ॥ ॥यज्ञोरुदाननरदेव वंद्यत
न्प्रश्नकृषियुजासु युधिष्ठिरोन्नत्॥ धर्मानुशास्तिहरितत्वशांसनश्वराष्ट्ररक्षादिषु नाम स्या
सीत्॥१॥ स्त्रीधर्मशासनं न्तृत्यकोशरा शाव्ययादो गुणदोषचिंतने॥ अंतःपुरस्थस्य
जनस्य कृष्णा ह्यासीत्परे धर्मनिदर्शनी च॥२॥ बिभत्सरासीत्परराष्ट्रमर्दने तेना नियं
म्यारिकबरासुतादान्॥ सकीचकादीन्स्वममर्दभीमस्तस्यैव तेबलतो निरत्यनीताः॥३॥
राष्ट्रपुनीमन विमर्दितेषु जितांस्वयुधेन निर्दधमास्ते॥ बभूवुरासीध्यरिधर्मनिष्ठाप्रायेण लो
कस्थतदाय शासनात्॥४॥ आजीविनी वेतनदस्तदासीन्माद्रीसुतः प्रथमो थ द्वितीयः॥ सधान्यवेदा
दिषु धर्मराजपस्थास्वरवज्ञीस बभूवरसन्॥५॥ पृष्टश्च सम्यक्त्वसेनाप्रणेता शक्रप्रस्थे नित्य २

।।१६३।। मास्ते तिहादातु ।। विशेषनोन्नाम सखा सत्यासीद्वाष्टेंवेषी सर्वकामैः सुपूर्णं ।। नावेष्मा वोनदरि
द्रो वन्नू वनधर्महा । निष्ठ बन्धवकस्य भिवु । तेषां राष्ट्रेशासिती नाम सेनेनव्याधिनो नापि विपर्यया
न्मृतिः ।। धायुधिरं या तिहि दर्शनोत्सवा प्रतिग्रहायाप्यथयाजनाय । कार्यार्थिनो नेव वृको
दरेणा कार्याणि सिध्यं तु यतो खिलानि ।। ७ ।। गंधर्वविद्याधरचारणाश्च सुवेलत्तान्सततं समस्ताः ।।
यथासुरेंद्रो मुनयश्च सर्वे ध्यायंति देवा अपि कृष्णमर्तिं ।। ८ ।। तेषां राष्ट्रे कोर्तेयुगादि धर्मप्रवर्तिता
ट वनतो धिकाश्च ।। वृष्टिश्च तस्मादधिका सुवर्णरत्नांबरादरपि सस्यसंपदो ।। ९ ।। अथायथमेश्च श्रुपाल
पुत्री युधिष्ठिरा देवकी नाम पूर्वा ।। स्वीयां नार्यं यत्न सहजा धृष्टकेतुरनुह्लादः सवितुस्त्वीशायुक्तः ।। १० ।।
तस्यां सुहोत्रो नामतः पुत्र आसीच्चित्रगुप्तो नाम पूर्वं सखेरवः ।। कृष्णा सैवाप्यन्यरूपेण जाताक शि
शापुत्री यां प्रवदंति काली ।। ११ ।। सा केवला नारती नान्यदेव्यस्तत्र विष्टाय त्क्तेकाशिराजः ।। स्व
यंवरार्थं नृपतीनाजुहाव सर्वास्ते पि द्यत्र हर्षसमेताः ।। १२ ।। तेषां मध्ये नामसेनो सदष्टामाल्लामा
धात्तत्र वरासुताच्चाः ।। कृष्णा विष्णोराश्रितानां क्षिपेत्तत्रासेदुस्तत्रैः शिवमास्कवंतः ।। १३ ।। पूर्वं वाक्ये

।।१६३।।

ना०

ना

नि०

वैदिके स्तां सन्नामो जिग्यते कैः साधुभिः संप्रयुक्तैः ।। वेदाह्यदोषा इति पूर्वमेव संसाधयित्वैव सदा
गमेष्व ।। १४ ।। वेदाधिक्यं सर्वशास्त्रा पिनाहुः वेदाशिनां बहुलोश्च निंदां ।। रूपाशा क्येयस्कंद सौरा दि
कानां तत्रेवोक्तं छंदसां वैष्णवत्वं ।। १५ ।। विष्णोराधिक्यंतो निशास्त्राणि पिनाहुः शिवादिव्यकुत्र नित्ये
ववेद ।। विष्णुत्कर्षः कथितो बोध पूर्वश्चाहुर्विष्णुं परमं सर्वतो पि ।। १६ ।। लोकायताश्च क्वोविदा हृश्री
रण्ये विष्णुं गुरुं सर्ववरं प्रहस्यते ।। सर्वागमेषु प्रथितो न टवी विष्णुसमस्ताधिकत्वमुक्तिदः ।। १७ ।।
निष्वागमेष्वेव परस्परेन्वविरुध्यना हृन्यपक्षेषु नृपाः प्रत्यक्षतश्चात्र पश्या धर्मास्तु बलबोक्तो ।। वि म
ष्णुपादाश्रयस्य ।। १८ ।। पूर्वं हिंगीगामममो विष्णुपूजा विद्यार्थमायाद्वामकरेण सामे ।। नुन्नापर रु
स्नाद्बहुयोजनं गतापुरे कुरूणां शिक्ष्यागमत्तदा ।। १९ ।। तासत्याप्रत्तपी कपिलानिकामुमीपरी स
यन्हंतुमिवाद्रवद्रुतं ।। समेयुषी विजिता मूर्च्छितश्च गदाप्रहारादसलिंगां तरस्थः ।। २० ।। व्याघ्रे
श्वरे नाम लिंगं पृथिव्यां रम्यां ते तदास्तेतद्वदन्यत्र युष्मे ।। तीरे गोमत्या महैमवते गिरौहि जितस्त
त्रा प्यासशार्दूल लिंगं ।। २१ ।। एवं प्रत्यक्षे विष्णुपदाश्रयस्य बलाधिक्ये किमवक्तव्यमत्र ।।

॥१९४॥

विष्णोराधिक्यं क्षत्रियाणां प्रमाणं बलं विप्रे ज्ञानमेवेत्याहुः॥२२॥मयाकेदारे विप्ररूपी
णितस्त्वरुद्रो विश्वलिंगमेवाशु नीतः॥ततःपरं वेदविदां गम्यतां ज्ञापप्रदा छेकरा क्री डितो त्रै॥
॥२३॥एवं प्रत्यक्षं विष्णुबलं प्रतीपंमतेयस्य ह्युत्तरं सब्रवीत्॥क्रोधाधिकस्त्वेत्क्षिप्रमायातु
योक्रमित्युक्त्वास्तेन्याययूरास्तशस्त्राः॥२४॥विद्राव्य तान्बाणसंधैसमस्तान्दारासुतं गदयापा
ययित्वा॥बाहुभ्यां वेनपरिगृह्याशु विष्णोः पदच्छायां प्राक्षिपद्देवनद्यां॥२५॥सक्रीडितः प्रययौ
मागधाख्यं नृपं समेतान्नामसेनोरथस्थे॥आरुह्य काशीश्वरपूजितश्चाययौ कन्यां शकसनामकपुरं॥२६
तान्यां त्रिलोकाधिपरूपसद्गुणो न्यासं मितायां रममाणाः सुतं वे॥त्रा वृत्रातं नाम्ना जनयत्सुरायः स
मानवायुर्बलवीर्ययुक्तः॥२७॥कृष्णोपि गत्वा द्वारवतीं सरामस्तस्यापि तुर्वंधकर्त्तारिमेव॥शान
यन्वानं हेतुमेच्छन्स्वे वसया वेक्रूरं कृतवर्मानुयुक्तं॥२८॥तावक्रूरं तौ स वल्लो केकन्नतुं नविं वि
रोधंमनसापि कुर्वतः॥कृष्णास्यस वै शिरित्यनुक्त्वा आरुह्यवाश्वं नयतःपराद्दवंद॥२९॥अन्वेवतं
कृष्णरामौ रथेनयातो शतं योजनानां दिनेन॥गत्वा मृतायावक्ष्ववायां पदे वसप्राद्रवं त्वं कृष्णा

तु

॥२००॥

ना०

हनंपदागात्॥३०॥छित्वा शिरं तस्य रथे कृपाण्या कृष्णो जानन्नक्रूरे मपि तेन दत्तं॥अप्यज्ञवल्लोक
विडंबनाय परीसवासोन्न नेत्याहरामं॥३१॥अविश्वासात्स तु सक्रोध एव ययौ विदेहान वसत्
रकृष्टान्॥ज्ञानप्रार्थयाहार्यतां केशवस्य वशीकर्त्तुं धार्तराष्ट्रो बलगात्॥३२॥बभूव शिष्यास्य
तथा गदायां आसंनिधानं केशवस्य प्रतीक्षन्॥नदायया वेत्रगिनं विगतस्य स्वप्रतिज्ञामकरोत्प्र
दानं॥३३॥ड्यर्षं ह्येनं केशवो नातिवर्त्तेदित्येव मनेधार्त्तराष्ट्रः समस्तात्॥जग्राह हस्तं दक्षि
णं स महेतो ददौ स रामः करमस्मे हलोके॥३४॥रूपेण तस्या मोहितो धार्त्तराष्ट्रो विशेषतः कृष्णारा
मोनगिन्याः॥अहाद्दशाया स्यत इत्यगृह्णात्के रेह लां केहलिनो रिपुघ्नं॥३५॥जाता देवक्यां
सा स्कन्दे तिना मान्नद्वारूपणानकं दुदुन्नेस्सी॥कन्या पुत्री रोहिण्यश्चामरस्त्वा नूवयासी त्रिदेव
नाम्ना॥३६॥सातायाःप्राडिन्त्यशुश्रूषणात्साबभूव विष्णोर्न गिनी प्रियाव॥नुमा वेशाद्रूपगणापा
पुनापद्मेसणा वपकदामगौरी॥३७॥एतत्कृत्वा धृतराष्ट्रात्मजासयया कुरूनिवसत्यत्र रामे॥कृ
ष्णो क्रूरं विवसंतं नयानसहार्दिक्यं वानयित्वाजगाद॥३८॥आनायरामं च समस्तदां क्रूरादशे

मे

अ

DR BHAU DAJI MEMORIAL

यद्रत्नमस्मै सात्वताय दावादीत्केशवः सन्निधाने ॥ मणिरत्नं व्यास्तेदर्शयित्वेतन्नीतस्तदाक्रूरोद
र्शयिद्रत्नमस्मै ॥३९॥ अव्याजतामात्मनो दर्शयित्वा हलायुधे केशवस्तस्य जानन् ॥ रत्नाको
शामुग्रसेनस्य चैवमातुष्वसा बस्य पुनर्बनाषे ॥४०॥ आस्तामक्रूरे मणिरन्येरधार्यः सदायज्ञा
द्दानपतेः सधार्यः ॥ नसत्याकृष्णो वाञ्छितं किंचिदिच्छेत्तया पितस्या योग्य इत्याह कृष्णः ॥४१॥
लब्ध्वारत्नं दानपतिः सदेवसदीक्षितोऽनूच्यज्ञकर्मण्यतंद्रः ॥ प्रद्युम्नं कृष्णोहलिनोरत्नमेतच्छ
क्रप्रस्थं पांडवस्नेहतोगात् ॥४२॥ वसन्वसंत्तनवहत्तसमासान्सफल्गुनोऽगान्मृगयां कदाचित् ॥
हत्वामृगान्यमुनातीरसंस्थः सोन्यां कालिंदीं ददृशात स्वसारं ॥४३॥ सा सूर्यपुत्रीयमुनानुज्ञाता
तपश्चरंती कृष्णापत्नीत्वकामा ॥ पृष्टार्जुनेनाह स मस्त्वमत्र त्वं नीवतां जगृहे वासुदेवः ॥४४॥
ततोजित्वा नग्नजितोगृहे च स्वयंवरे सत्सवृषान गृहीत्वा ॥ स वैरिग्राह्यानसुरान्वरेपा शिवस्य
२ ये निर्जितान्नृमिपालः ॥४५॥ ततो नीलां तस्य सुतां बले नेष्मन्वं नीलागोप कन्यापियासीत् ॥
सा देहे स्याः प्राविशत्पूर्वमेषयस्मादेकाद्विविधा संप्रजाता ॥४६॥ पितृष्वसुर्मित्रविंदासुतोव

॥१६५॥

ता० ॥२०॥ नि०

कृष्णो मालामासदद्राजमध्ये ॥ विंदानुविंदौ भ्रातरौ नैवतस्याः न्यषेधतां धार्तराष्ट्रार्थमुग्रौ ॥
जित्वावतौ नृपतींश्चैवसर्वानादायतांप्रययौ वासुदेवः ॥ पितृष्वसुस्तनयां वै द्वितीयां भद्रां दत्ता
मग्रहीत्क्रातृभिः सः ॥४७॥ विश्वेषां देवानामवतारा हि पंचनकेकेय्याचातनरास्या हरेस्च ॥ नन्क्तानि
न्ये पांडवानां वतानाहृषीवरोशेषनामाच्युराग्रे ॥४८॥ स्वयंवरां लक्षणायानयासीद्ययाद्रौपद्याल
स्य वेधात्मकाः स ॥ मद्रेषु नस्याश्चापिता पिनाकेस्वयंवरार्थं बगृहे गिरीशात् ॥४९॥ लक्ष्यं वत
त्सर्वतः छन्नमेव द्वारत्स्व तस्या युपरि स्मलक्ष्यात् ॥ छिन्नषुणापातनीयं च तद्भिद्रोपद्धयति दश
र्वयततोलं ॥५१॥ तत्राजग्मुर्मागधाद्याश्च सर्वे पार्थ श्चापि द्रष्टुमिहाभ्युपाययुः ॥ दुर्योधनाश्च
सस्तपुत्रासज्जीकर्तुं धनुष्यत्त सहितं ॥५२॥ केचिन्निपेतुर्धनुषैवताडितानवैकेचिच्चालयि
तुं न शेकुः ॥ दुर्योधनोमा नेन्ताथः सूतपुत्रासज्जीकृत्वालक्ष्यवीक्षां न शेकुः ॥५३॥ धनंजयः
स्वात्मबलप्रकाशयन्सज्जीकृत्वा धनुरेतस्य बलस्य ॥ नैषादेदेबाणम निक्षुये वप्राप्यो जान
न्केशवेनैवतास्य ॥५४॥ नीमश्चापं लक्ष्यमप्येतदत्र द्रष्टुं नैव च्छदरीं द्रधारिणः ॥ योग्यक

र्ण्णायतस्यापराधीस्यमित्यजः पश्यमानो महात्मा ॥५५॥ कृष्णानतस्यापमधिज्यमाशुक
त्वा भिन्त्यः छिन्नबाणेन लक्ष्यं। आपातयाद्दुर्दुनयस्य दिव्याः न दुःप्रसन्नुंवत्वृषुः सुराश्च ॥५६॥
कृष्णो ब्रह्माद्यैश्च स्तूयमानेन नरेंद्रकन्यामाल्लीकेशवीसे निधाय। तस्थावुपस्थाय सर्वनरेंद्रा
युध्वायागुः केशवं वात्तशस्त्राः ॥५७॥ विद्राव्यतान्मागधादीन्स कृष्णो नीमार्जुनान्यासहितः पु
॥१९८॥ रीस्वां ॥ ययावेता सुषमा महामहीपः कृष्णस्य दिव्यांल्लोकसौन्दर्यं दृष्टाः ॥५८॥ नो भूसत्या वैक ॥१९८॥
तनु द्विधैवजातान्मोप्राकृतिमूर्तिमन्त। तत्सैवान्यासर्वदानुप्रविष्टास्तासीमध्येजांबवती
॥ प्रधाना ॥५९॥ थारामपोतुल्या जांबवती प्रियत्वे कृष्णस्यान्या किंवदनास्वतस्याः ॥ यदावेशो बहुल
॥ स्याद्रमायास्तदातासु प्रीयते केशवाल्ले ॥६०॥ यदावेशो ह्रासमुपैति तत्र प्रच्छन्नतो विंशगुणाधि
॥ कस्यः ॥ अनादितस्यः केशवा चान्यसस्थारे मता निःकेशवोदार वृत्त्यां ॥६१॥ एवं कृष्णो द्वारकाम
॥ ध्यसंस्थे गिरिंनूपारैवतकेस मायययुः ॥ दुर्योधनाद्याः पांडवाश्चैव सर्वे नानादेश्या एकनृपाल्लसंघाः ॥
॥६२॥ आत्मानेतान्द्रष्टुमभ्यागतान्स कृष्णो गिरौ रैवतके ददर्श ॥ नमस्कृते सर्वनरेंद्रमुख्यैः

ता० ॥२०॥ नि०

कृष्णो वैदर्भ्या सहदिव्यासनस्थे ॥६३॥ रत्याकाशान्नारदः कृष्णमाहासर्वेत्तिमस्त्वत्त्वा दृशो नास्तिक
श्चित् ॥ इत्याश्चर्याधिन्य इत्येवशब्दद्वयेनोक्ते वासुदेवस्तमाह ॥६४॥ दक्षिणाभिः साकमित्येव कृष्ण
प प्रच्छुरेतत्किमितिस्मनृपाः ॥ नारायणो मुनिमुख्यवदेति श्रुणुध्वमित्याहसनारदोपि ॥६५॥ कूर्मो
दृष्टो विष्णुपत्नीमयोक्तस्त्वमुत्तमानास्त्वधिकस्तत इति ॥ ज्वंगगामुत्तमोसा जलेशमुमामूर्वे पृथि
वीनामि कसः ॥६६॥ यस्मादृशादेवताः सर्वशिस्ताधृतास्तयाप्रथितत्वा पृथिव्यां ॥ शिवं शेषं गरुडं वा
हसोपि परावनाबन्ध्यवर्तनामध्ययान् ॥६७॥ तैरेवं वाहमत्तसमावेवदर्म्या ध्रियंत इत्येव नत्रुभिरेव ॥
॥६८॥ ब्रह्माणमेवात्ममाहसापि वेदात्मिका प्रकीर्तं विष्णुपत्नी ॥६९॥ सैका देवी बहुरूपावनाषेयुक्ता
यदा हं ज्ञपनारायणेन ॥ यज्ञक्रियामानितेनयज्ञनाम्नीतदान मानत्र्यवशान्नदाख्या ॥६९॥ विष्णुवि
षायज्ञनाम्नीतदं कस्थितासौ वै केशवोक्तन मोल्ल ॥ ननतस्यान्यधिकः कुतस्यान्नृपेसत्यनान्य रु
थेतिस्मनृपाः ॥७०॥ तयोक्तोहं नान्वनारेषुकश्चिद्विशेष×त्स मे× इत्येवयदुप्रवीर ॥ सर्वेत्तिमासीय
वदंस्वाहं नैकेवलमकगायाश्रियाह ॥७१॥ सदात्त्वमकिंतु यदात्वसामेवा मायैत्तपादक्षिणा

नामधेया॥यस्मात्तस्याद्दक्षिणतस्थितो हितस्मान्नाम्ना दक्षिणेत्येव सा स्यात्॥७२॥सा दक्षि
णामामिनी देवता वा स्थिता बहुरूपा मदर्था॥वामोर्धमितत्र्यविष्टायतो हि ततो हि स्यामर्ध
रायणाख्यः॥७३॥तदाप्यस्यांतत्र मोहसुपुर्णा निमादृशः कश्चिदस्ति तमोवा॥इत्येव वावादी
द्दक्षिणाभिः सह हेतिसर्वत्र मत्त्वं दक्षिणानारमरन्तः॥७४॥ताभिश्चैताभिर्दक्षिणाभिः स
मेतो वरिष्ठो हि जगतसर्वदैव॥मत्सामर्थ्यान्निश्चितेनतन्नागोदक्षिणानां विद्येनारदेति॥७५॥
उक्तः कृष्णो नाप्रतिमेनापि तन्नपान्यो न मत्त्वं दक्षिणानां वशश्च तु॥सेयं नेष्मादक्षिणाके
शवाय तस्याः श्रेष्ठः पश्यतां राजसंघाः॥७६॥प्रत्यक्षवोवीर्यमस्यापि कुन्त्या युधेष्ठिरः के
शवो वीर्यमस्मे॥स्मदर्शयन्पांडवान्धार्तराष्ट्रान्भीष्मद्रोणद्रोणीकृपान्सकर्णान्॥७७॥निरा
युधश्चैकरके क्षणेन लोकश्रेष्ठान्देवतरप्यजेयान्॥व्रतं नामास्यास्ति नैवाभिक्रम्यामि
यामिति स्माज्ञ्या तस्य विष्णोः॥७८॥वक्रेरथस्याग्रही त्वप्रणम्यकस्तं केशवोपाहरश्व॥
एवं क्रीडतोप्यात्मशक्त्या प्रयत्नं कुर्वैरतस्तेविजिताः केशवेन॥७९॥ततः सर्वे नमुरस्मै

ना०

नि०

पृथात्वसविस्मयावासुदेवेननाम॥एवं विधान्यद्भुतानीह कृष्णो दृष्टानि वशान सहस्रशश्च॥८०॥
तस्मादेषात्यद्भुतो हि कृतमस्य स्वयं भक्तानेमुस्तेखिलावासुदेवं॥वायुवाज्ञया वायुशिष्यः मसत्यभिम
न्यूक्तोन्का नारदारुग्मिणीन्व॥८१॥स्तत्वा पुष्पं पारिजातस्य दत्वा यये लोके क्षिप्रमस्तोद्भवस्य॥
सासान्तसत्या रुग्मिणीत्येकरस विद्धियान्नृतानाचनेदोस्तिकश्चित्॥८२॥तयोर्पिसाप्रमदानां स्वन
वप्रकाशानार्यं कुपितेवास सत्या॥सा कैरुग्मिण्याराजमध्य प्रवेशास्तवाहृषेष्यदानाश्च देवी॥को
पानन्नदर्शयितु मुवाच विडंबार्थं कामिजा बनस्य कृष्णः॥दातास्यहं पारिजातं तरुं तेन तद्वत्ये
वतत्रायोग मद्दासवोपि॥८४॥स वैदिवेनोमिजितोप्यदित्यास्तेनैवाथो कुंडले चाप्याहृतान्यौ॥ते
देवपुर्मुनयस्तेनतुष्ट्वा बदयास्तिसर्वरक्षास्तु कृष्णो॥८५॥ययाविरेनोमवधाय न त्वास्त्कत्वास
त्रेवैदिके स्तोत्रिकेस्थ॥इंद्रेण देवैः सहितेन या विना विष्वक्सस्मार विहंगराजं॥८६॥चश्यागस्य
न त्वा पुरी स्थितं तमारुह्यसत्यासहिताय यो हरिः॥नित्येवयाप्रकृतिश्चेच्छये वृजं गच्छत्सार्थ
द्वादशी नामसंज्ञी॥८७॥उपाप्य वज्रकादिधाराजलस्य विष्णोः प्रीत्यर्थं सैव हि सत्य

य पु

नामा॥ तयायुक्तो गरुडस्कंदसंस्थोद्दुरानुयतो बलभद्रेन तोप्यनुज्ञो॥ ८८॥ दत्त्वामुष्मै
प्रययौ वायुजुष्टामाशां कृष्णो नोमवधे धृतात्मा॥ नोमो ह्यासीद्दुर्लभवरादवध्यो नशस्त्रनृज्ञी
यस इत्यमुष्मै॥ ८९॥ दत्तो वरो ब्रह्मणा तद्वदेव तस्यामात्यानां तद्वदवध्यता च॥ नोमेनाज्ञं
त्वमपि ह्यमीषां दत्तं नोमाय ब्रह्मणा कोडरूपात्॥ ९०॥ विष्णोर्जातायास्य दुर्गं वदत्तं प्राग्ज्यो
तिषं नाम पुरं समस्तं॥ आसीद्बाह्ये गिरिदुर्गं नदत्तः पानीयदुर्गं मौरवपाशदुर्गं॥ ९१॥ तस्या
प्यंतः क्षुरधारोपमं तत्परास्त्वते षट्सहस्राः सुघोराः॥ अंते च तत्त्वमरिभिर्नतार्थं च दत्त
मदत्ताद्दुर्गपा ब्रह्मणाराधितेन॥ ९२॥ तस्यामात्याः पीठमुरौ निशुंभहयग्रीवौ पंचजश्च शू
राः॥ संकल्पता लोकपालानहं व ब्रह्मेत्यभाषमाणः सम्मोस्ते॥ ९३॥ हंतुं कृष्णो नरकं तत्र
गत्वा गिरिं दुर्गं गदया निर्बिभेद॥ वायव्यास्त्रेणोदकं शोषयित्वा चक्रनेर्खड्गेन मुरस्य पाशान्॥ ९४
अथाभिपेतुर्मुरपीठनिशुंभहयग्रीवौ पंचजश्च दैत्याः॥ तान् शैलस्त्रास्त्रशिलाभिवर्षिणः स्वचक्रे
व्यसूंश्चक्रनिकृतकंधरान्॥ ९५॥ तेषां सुताः सत्यसत्योरुवीर्या वरावध्या गिरिशस्याभिपेतुः॥

गौ० नि २

ना ३५ ॥१९८॥ ना र

ना०

नि०

तानस्त्रशस्त्राभिमुखः शरौघैः समर्पयामास मृत्युवेश्मनः॥ ९६॥ हत्वा पंच त्रिंशतो मंत्रिपुत्रान्
जगाम नोमस्य सकाशमाशु॥ श्रुत्वा नोमः कृष्णमायांतमारात् दशौहिणी त्रिंशकेनाभ्ययात्तं॥
॥ ९७॥ जघ्ने सेनां गरुडः पक्षघातैः पादशेषं केशवः सायकौघैः॥ आयाससादाशुभौमो नोमो मुक्तं नि
मुष्णबाणान् शस्त्रसमं त्रितारान्॥ ९८॥ विव्याध तं केशवः सायकौघैर्नोमं शतघ्नीब्रह्मदत्तामस्मु
वत्॥ अच्छेद्यत्वे च्योनिरस्यः स किंस्सु खान्नामानित्याव्ययः पूर्णशक्तिश्च कृष्णः॥ ९९॥ निर्गार्यतां
देववरः शतघ्नीतित्याश्रीतो दर्शयिष्यंति कृष्ण॥ बहून् वरान्ब्रह्मणोन्येष मोघान्मोघान्कृतान्वी
क्ष्यपरात्परेश॥ १००॥ नवेत्कथं वितुद्ध्यहमानेन युक्त इत्येव कृष्णो दर्शयिष्यंति वत्स॥ तदा दृष्ट्वा
नरकं वीक्ष्य श्री– देवी सत्याददेकामुकेशांर्ड संज्ञं॥ १॥ चकार तं यतमानं च नोमं निरायुधं विरथं
च क्षणेन॥ आलिंग्य कृष्णः सत्यभामां पुनश्च रथांतरे संस्थितं नोममुग्रं॥ २॥ संदंतमस्त्राण्य
रिणा निकृत्तस्कंधं मृत्योरर्पयामास सद्यः॥ समं त्रिभिर्मंत्रिपुत्रैः समेतो जगाम कृष्णो वज्रयं थ
त्नमस्य॥ ३॥ तदा विष्टायुस्य च कृष्णमंतःपुरं प्रविशास्यत्ययेरीः॥ तदान्नभिः पंचभूतां वरायायस्यांड
डी श्व– नरकः श्रीवराहात्॥ ४॥ मूलप्रकृत्येव – मयानितांतमाविशायासागमत्कृष्णपादौ॥

सा दिव्यास्ते कुंडले पादयोश्च निधाय पौत्रं नगदं नेसंज्ञे ॥५॥ समर्पयामास तस्याभिषेके प्राग्ज्योतिषे
कारयामास कृष्णः ॥ संस्थाप्य तं सर्वकिरातराज्ये भौमाहृतं वैश्रवणाद्बलेन ॥६॥ शिवेन दत्तं धनदाय
तिसत्वं नगदत्तथा स्वप्रतीकेरमेशः ॥ करींद्रमेकं तं निधायैव तस्मिन् कृत्वा प्रासादं स्व वसुंधरायाः
॥७॥ चतुर्दंतानूषद्सहस्रान् करींद्रान्ययौ श्चिजान्ग्राहिणा द्वारवत्यै । नराधिपान् देवगंधर्वनागान्
जित्वानीतं हेमरत्नोत्करांशिं गजांश्च नारायणश्चादिदेवः ॥ तत्रापश्यत्कन्यकान् भिपानां नोमानीत
सारमेतान्विजित्य ॥१०॥ षोडशैः सहस्राणि शतं वरूपशीलोदराश्च सुता रत्नभूतास्ताः ॥ काश्चित्तत्रा
सन्देवगंधर्वकन्यास्तासां प्रधानत्वष्टुपुत्री कशेरुः ॥११॥ पुत्राश्चान्ये पूर्वमासंस्थितेथ तत्रीत्वं प्रास्येव कु
रुरूपतपश्च ॥ नार्यत्वा थैवासुदेवस्य योषित्तनुं तासीभिच्छतीनां शरीरैः ॥ यदा द्वरे तपसाराधितः स
त्त्रीन्भूतास्ते बदर्यां संप्रजग्मुः ॥ नारायणेन तत्र शुश्रूषमाणाः प्राप्याप्सरस्त्वं राजकुलेषु जाताः ॥१३
काश्चित्स्वर्गतां निशम्यैव कृष्णां वव्रुः पतिं सर्वगुणाभिरामं ॥ याजानदेवैः सवगुणैः समस्ताः स्व
नाविताथैर्दरावेशनेतः ॥१४॥ गुणाधिकास्ताः शिबिकासु कृष्णा आरोपयित्वा प्राहिणोद्द्वार

१६५

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वत्यै ॥ समंततो योजनानां शतं द्वे प्रवृद्धमिंद्रस्य सरत्नपर्वते ॥१५॥ नित्यामृता सत्त्वविज्ञले स्मरस्य
च्छत्रं वदोर्व्यं गिरुडेन्यधाधीरः ॥ स्वयं वसत्यासहितः समारुह्य त्रस्ताश्रमेण वयया त्रिविष्टपं ॥१६॥
अभिप्रयातो खिल्ललोकपालैः जनार्दनः शक्रगृहं विवेश ॥ सपूजितः सत्यचनामासहायः शक्रेण
शच्या सहितेन सादरं ॥१७॥ ददावदित्याश्च पि कुंडले शुभे समस्तदेवैर्मुनिभिश्च वंदितः ॥ तमासु
रावेशवशादज्ञानतां सत्याः स सर्वप्रभवो जगद्गुरुः ॥१८॥ निदेषि सोरयेत न्नरशुनाशिषः स्तान्यां ददौ
सादितराम्मपुत्रवत् ॥ अथो स दानदीर्घ्वदान्मदेहः स नंदनोद्यानमजानुरूपया ॥१९॥ अनंतश
क्तिः सहसत्यचनामया विवेश रंतुं प्रियया खिलेश्वरः ॥ तया च्युतासौ कनका वदातया स्फुकुंकुमादिग्ध
पिशंगवाससा ॥२०॥ पूर्णेंदुकोद्योतजन्मुरवाब्जयारमेभिता ह्माजगदेकसुंदरः ॥ सर्वर्तुनित्योदि
तसर्वविन्नवसुरत्नचामीकरवृक्षसद्वने ॥२१॥ सदैव पूर्णेंदुविराजिते हरिश्चचारदेव्या पवनानुसे
विते ॥ निदेषि सविन्नतुर त्रसत्तरं ददर्श सत्यामृतमं थ नोद्भवं ॥२२॥ स पारिजातं मणिकोचनाल्म
कं समस्तकामप्रदमार्तिहारिणं ॥ दृष्ट्वैव तं सुस्मितं चंद्रिकास्फरन्मुरवारविंदासितलोललो

॥१७०॥ वन॥२३॥कपालिनिर्नंतिवलत्सत्कुंडलाजगाददेवाधिपतिंपतिसती॥नतजगिज्जीवदमेगृहां
गणेसंस्थापनीयायमचिंत्यपौरुषः॥२४॥इतीरितस्तौकलशोपमस्तनीमालिंग्यदेवस्तनमुद्वब
र्हे॥सतेनवृक्षेणसहैवकेशवःस्तयाचदेव्यारुहदप्यपौरुषं॥२५॥खगेश्वरंतञ्चनिशाम्यशच्यां
प्राचोदिवोवासवच्चागमत्स्मरेः॥नानासुरावंशयुतानहरस्वबलप्रकाशायसमुद्यतान्सुरान्॥२६॥
न्यवरयच्छार्ङ्गशरासनच्युतैःहरिप्रियाबाणवरैःसमस्तरसः॥निरायुधंवैश्रवणंचकारविक्षिप्तवाब्धौ ॥१७०॥
गरुडोज्वलेशः॥२७॥प्रधानवायोस्तनयंतुवायुकोणाधिपंवह्नियमादिकानपि॥निबोध्यशार्ङ्गियश
रैःस्वकान्तनुमाचशिवानामसुरैरगाधैरिः॥२८॥तेबोधितास्तेनरणांविसज्यययुर्विदित्वातमना
दिपूरुषं॥शिवश्चशक्रोर्थमुपागतहरिर्व्यद्रावयच्छर्ङ्गविनिसृतैःशरैः॥सवाहनादूरतरंनिपातितो
गरुन्मताशत्रुरगाच्छराहतः॥विद्राविनेबाणगणेःस्वशौरिणाहरेहरोवज्रमयासृजद्द्रुतं॥३०॥
शक्रोगृहीतःप्रहसज्जनार्दनःकरेणवामेनसचापजग्मिवान्॥आपाहसंतंजगदेकसुंदरी
हरिप्रियायेजगदेकमातर॥३१॥उवाचशक्रोजगतीजनित्रेप्रदर्शयामोवयमात्महेशावं॥ज

ता० ॥२०॥ नि०

स्याज्ञयाब्रह्मणआहकृष्णांक्रमात्कर्तंन्नीमटैवेकसंस्थं॥४९॥अयादेवाप्यापीयिद्धाशरीरेतस्या
नारत्याःपूर्णन्नोगार्थमेव॥सुंदोपसुंदौभ्रातरौब्रह्मवाक्या॥॥परस्परादन्यतोनेवध्यौ॥५०॥ति व
लोत्तमार्थंनिहितौपरस्परंतयोर्वधार्थंसृतयातेनदेव्या॥अतःपृथग्वच्छरतान्नवत्सक्रमात्क
ष्णांतिष्ठतीयान्यकन्या॥५१॥पश्यन्द्वासौवसरंतीर्थयात्रांकुर्यादितिस्माथचकुस्तयाते॥ततः
कदाचिद्धर्मराजेनयुक्ताशस्त्रागारेविप्रगोरक्षणार्थं॥५२॥शस्त्रादित्सुःफाल्गुनोद्वाक्ससारदस्य
ष्ट्वातीर्थयात्रान्मुखोभूत्॥युधिष्ठिराद्यैःसोदरैर्द्वारितोपियायोसत्यार्थंसकदाचिद्कुपनद्यां
॥५३॥कुर्वन्स्नानंमायपानागवध्याहृतोलोकंनुजगानांबक्षणेन॥तस्यापिनागराडनातपत्न्याःपुत्र
काक्षीचोदयामासपार्थं॥५४॥सवत्सरब्रह्मचर्यपिपार्थैःकृष्णाहेतोःसमयेसायुबद्धं॥पुनःपुनर्या
च्यमानःसपार्थःपुत्रार्थमस्यान्नुजगेनतस्यां॥५५॥उत्पादयामाससुतंकुजोशनाम्नेरावतंवरुणावे
शयकन्यां॥गुणापितुर्मानृजातिःसुतानांयस्मात्सतोप्रायशस्तेननागः॥५६॥बलीचपार्थस्त्वथमोद्व
वन्नान्मायाविदस्त्रीचसुधार्मिकस्य॥ततोययावर्जुनस्तीर्थयात्राक्रमेपापप्रज्ञास्तनयोस्यमात्रा॥५७॥

PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

FOLIO NO:-
171

॥१७२॥

सहत्यक्तोनुजागैर्देवलोकेसंपूजिन्यवसद्देवतेश्व॥सत्यात्ययान्नैवदोर्वोर्जुनस्यनेजीयसः स्विं
तनीयःकथ्यविन्॥५९॥श्रेषापराधान्नान्यदोषस्यलेषःसोजीयसीनिर्णयोर्यहिशास्त्र॥इतिश्रे
हाश्वाग्रजान्यासुदस्यश्वातसुतापीडराजेनदत्ता॥६०॥सवत्सरांतफल्गुनस्यानुरूपाचित्रांगद
वीरसेनेनतोषात्॥सवीरसेनस्तृषरंशायमस्याप्यावंशायुक्तसावकन्यानशंवीहि॥६१॥तारादेहे
सूर्यजस्यांगसंगात्स्वर्गनिगादतेरिक्षादिहासीत्॥तेनैवहेतोनातिसामीप्यमासातस्यापार्थपुत्रि
कापुत्रधर्मात्॥६१॥तस्याजातोबभ्रुवाहोर्जुनेनपूर्वंजियतःकामदेवांशयुक्तः॥पुत्रंवीरंजन
यित्वार्जुनोनैगछन्प्रभासंशापतोग्राहदेहः॥६२॥इमूमूर्वश्वप्सरसःसर्यवताभिगृहीतःप्रक्षिक
ष्पतीरं॥रेवहिताशापमोक्षःप्रदत्तोयदाखिल्लवीयुगायत्तसंप्रकर्षेत्॥६३॥टक्स्लदोनिजरूपा
न्विरवेत्यलतुष्टेब्रह्मपानानतोना॥विप्रापहासान्कुत्सितास्योभितस्ताकन्यातीर्थपीडवःसंप्रेक्षमो
च्य॥६४॥प्राप्त्यःप्रभासंवासुदेवादेवानुजातीसुभ्रावरामेणसुयोधनाच्यत॥विचिंत्यकार्ययत्तपगृही
त्वाकुशस्थलींप्रययौतसमीयं॥६५॥प्राप्तंकृष्णःप्राहसत्तंविजानन्सत्यासहायश्शयनीयाधिरूढं॥ ॥१७२॥

ना०

॥२०॥

सर्वाशासांलीलयाहासहेतुमपृच्छतंसोपितस्यैवनाषे॥६६॥लीलयाजोदर्शनार्थंपुनस्तावगच्छतां
रैवतेशैलराजं॥आक्रीडासाम्नोजवृष्णयधकानांतत्रापश्यः केशवःफल्गुनंतं॥६७॥स्वसुनसत्प्रीति
शारहास्मेवर्णक्रकृष्णायासदत्तसर्ववृष्णीन्॥दृष्ट्वागौरीरोहिणीयायतीन्द्रवेषपार्थश्शातियुक्तःप्र
णम्य॥६८॥नत्र्केपूजाफल्गुनोपिप्रणामंगुणश्रेष्ठासीनिवर्केबलाय॥सर्वज्ञतंवाभिमनवीक्ष्य
रामःकन्यागारेवर्षकालेनिवासं॥६९॥थासत्कारपूर्वकारयेत्याहकृष्णानेवेत्कवेकेशवोदोष
वादी॥युवाबलीदर्शनीयोनिवा॥गमीनार्थंयोग्यःकन्यकागारवासे॥७०॥इत्युक्तवंतेरामेंहा
न्यविद्यनोस्मिनुशीकेत्यवलोकाधिनाथं॥नास्मन्ननेरोचतेत्वन्नतंतुंसर्वेषानःपूज्यमेवा×अ×
स्तेतेन॥इत्युक्त्वातःकेशवःसोदरायैशुश्रूषयस्वेत्याहसंतयतीन्द्र॥नित्यापमत्तासाधुसंतोष
येतिप्रोक्तातथासाकरोत्सापितत्रा॥७२॥नत्र्केमासान्वार्षिकन्सत्क्रयानिवसिवान्यश्रद्दधानोहर
स्ततु॥सयाचितःफल्गुनेनाहवाक्यंयदासुदेवंस्तन्नजानातिकश्चित्॥७३॥नाल्तेपित्रोविप्र
योःसात्यकेर्वासुभद्रांनेप्रददामीतिसत्यं॥प्रस्त्रशास्त्रेतत्त्वविद्यासुपैवशिष्यःशैनेयोवासु

नि०

राम ७३॥

देवेंद्रसून्वो ॥७४॥तस्मादस्मै कथयामास कृष्णः स्वशिष्याहादिपृथोस्वापि सर्वं॥अन्ये सर्वे वासु
देवस्य पार्थान्प्रार्थं निर्ह्यं जानमानान्यपि स्म॥७५॥रामेण दिष्टं उद्दबर्था हुकाद्याहा दिव्ययाद्यानेव जि
देवस्य पार्थान्प्रार्थं निर्ह्यंजानमानान्यपिस्म॥७५॥ —
सतिनिष्टो॥ दुर्योधनेदातुमिच्छतिसर्वरामप्रियार्थं जानमाना हरस्तेतु॥७६॥अथ प्रियरा स्वसा
वशयुक्ताः स्तस्मात्सर्वान्वर्त्तयामास कृष्णः॥प्रद्युम्नसांबप्रमुखस्य वं भ्रातायेयुस्तीर्थरामयुक्ताः स्समग्राः
॥७७॥पिंडोधारतत्रमहोत्सवेषु व्यावृत्तेषु केविद्दूवसुनद्रा॥यती ×वि× र्थान्यावयन्बीधवास्वमद्रास
नः क्वापि दिष्टान्स्मपार्थान्॥कुंती कृष्णावेत्याहपृष्टः सपार्थश्च मित्यषामाहवानामयंसः॥न्नूयः सवाद
द्गवन्निद्रसूनुर्गतिस्तीर्थार्थं ब्राह्मणोऽन्यश्रुतामे॥७६॥कश्चिद्दृष्टो न वेत्यहो मितिस्मपार्थोप्यूवे के ति
सापृच्छदेनं॥अत्रैवेतिस्मयमानेवपार्थं पुनःपुनः पर्यपृच्छा च्छुनांगी॥८०॥सोप्याहान्मतसोस्मह।
तिस्मयस्तांफुल्लस्मातं सा ददर्शातिहृष्टा॥ततोहर्षल्लिञ्जयाबोत्पल्लाक्षी किं विन्नो वे पार्थमिनामु
वाव॥८१॥कामोविष्टोमुरव्यकाल्लोहायं नावुद्दाहार्थे स्त्वितिसावेनमाह॥नानिक्रमोवासुदेवस्य
युक्तस्तस्मात्तेन स्वपितृभ्यां वदतं॥८२॥युक्तेनिडौहं बंधुभिस्त्वोत्सवे मांसमुद्दहेत्यर्थं कृष्णासदृथ्यौ॥

राम ७३॥

ता०

॥२०॥

मातापितृभ्यां सहितोथ कृष्णस्तत्रैवायाद्दायसवस्थाथश्याः॥८३॥समं मुनींद्रैः फल्गुनेन स्मृतः
सस्तत्रैवागान्यीतिफक्तो निशाय कृष्णः स्ततःपुरहन्तेन सार्कं तयोर्विवाहकारयामास सम्यक्॥८४॥
मातापितृभ्यां सात्यकीनोवयक्तो महोत्सवेन्याविदितेमुनींद्रैः॥ततःकृष्णास्यंदनं फल्गुनार्थं
निधाय स्वप्रययोतद्द्रजन्यां॥८५॥गतेवशके रथमास रोहप्रातःपार्थःस हितोनायेयव॥सवायु
धेर्युक्तरथेसमास्थितेगृहीत्वापफल्गुनेदारवत्यां॥८६॥आसीद्रावः किं किमतत्रिदंडी कन्या
हरत्येषकोदंडपाणीः॥तत्रस्तुतसतनुत्रं महेंद्रदत्तं दिव्यंकुंडलेवाससीव॥८७॥दिव्यानिर
त्नानि विभूषणानि दृष्ट्वा भिज्ञापं इशिणावारयस्म॥ततः स्थाबधृत्वा गुलित्रतूणरिक्षा
पमायाम्यबाणोः॥८८॥वक्रं केतीरक्षं प्रदिशो दिशास्वनिरंतरशिक्षया विद्ययाव॥वक्रसारथ्य
केशवेनैतदर्थं सुशिक्षितातस्य सम्यक्सुभद्रा॥८९॥तया पार्थवारितोनेवकिं विभिन्नत्व
वकतवाक्रीडमानः॥सुशिक्षयात्वद्भुतयाशरौघैर्विद्राव्यतान्नाषयित्वैव सर्वान्॥९०॥निर्ग
त्ययुयाविपृथं ददर्शरामेणपुर्यारक्षणोसन्नियुक्तं॥प्रियं कुर्वन्निव रामस्य सोपि व्याजेन पा

नि०

र्थसिनयैवावृणोत्तं॥९१॥कृष्णादर्शनैव पार्थस्य चक्रेसमग्रार्थयुयुधे वृच्छलेन॥रुक्मोह्यसौमारु
तासौम्यनामाप्तुशुश्रूषार्थं वासुदेवस्यजातः॥९२॥तयादर्शरवर्षे वर्षेविषयियथाकृतेननवेत्स
व्यसनी॥निरायुधे निरथं चवक्रकेपार्थः सेनातस्यनेवाहनञ्च॥दृष्ट्वाशरातस्यतीक्ष्णं स्तव
पिनच्छेदकन्विपृथुं स्ततुतोष॥शिक्षापार्थस्याधिकीमानयानुउपेत्यपार्थं विशशाससर्वं॥९४॥
आज्ञां विष्णोः सन्नियुधं न्निवास्मैकत्वायुधं फल्गुनेनैवपूर्वं॥ततःपराजितवृद्धोऽप्रमत्याश
शसर्वं हलिनेनेयसोपि॥९५॥प्रद्युम्नसांबादियुतोथकोपादायान्पुरीं हंतुकामोर्जुनं च॥कृ
ष्णास्वसर्वं विपृथो निशम्यप्रात्यःसुधर्मां विमनाईवासीत्॥९६॥अवाङ्मुखस्तत्रयदुप्रवीराःप्र
चक्रमाद्याःआहस्वेर्नदेतः॥मयापृतंतं विनिहत्यशीघ्रं वयंसुभद्रामानयामक्षणेन॥९७॥इ
त्युक्तेवाक्यानवदप्दलस्तानुकृष्णाज्ञयायातुनस्वेच्छयेव॥ज्ञातव्यमेतस्यमतंपुरस्ताधरोविरोधे
नजयोनवेद्वः॥९८॥इत्युक्तेवाक्येहलिनिस्मसर्वपपृच्छुरानम्यजनार्दनं तं॥अथाब्रव
द्वासुदेवोमिताज्ञाःशृण्वंतुसर्वेवचनमदीयं॥९९॥पुरैवोक्तंतन्मयाकन्यकामायावृतान।

नार्हतिसंनिधिश्छिनि।तामेवार्वनागृहीदग्रजायं बहुन्दोषान्याहरतोप्यनेमय॥२००॥
अनुल्लङ्घ्यत्वादग्रजानुप्रवृत्तकन्यागृहेवासनेकृटबुधेः॥अतीतस्वार्थं कार्ययोगासमस्सह
ताकन्यातोनात्रकामानर्हानिः॥१॥न्यूयस्तरामानिनस्तरस्यसास्याद्दीतावर्वाविपृथोःपार्थतास्य॥
दयावर्कन्यानास्तिपार्थेनतुल्योवरास्माकंकौरवेयस्त्वपार्थाः॥२॥पौत्रस्त्वकृष्णस्यसुपूर्णशक्तेः
पैतृष्वसेयावीरतमोगुणाढ्यः॥अथ्र्यास्मानिःस्वयमेवाहरत्सःशाक्रात्मजोनात्रतःकार्यहानिः
॥३॥अनुदृष्टन्येनंयदिवस्यात्पराजयोहानिर्दृढंयशसोवान्नवेत॥जित्वावेनकन्यकावाहृतात्वे
त्वरामणनिवकश्चिधिलिप्सेत्॥४॥अतोनमेरोचतेदानुयामित्यूविवानासतूष्णींपरेशः॥अत्र
हलीकृष्णवाक्यंबुनाषमायातविन्नविदितममास्य॥५॥अस्यानुवृत्तिर्विजयायःतस्याछुनाप
शान्यिपरतस्वमुक्ते॥ततोर्जुनोयत्रनिषण्णकश्चिपरान्वयानिकृष्णाज्ञयेव॥६॥रथेनतेनैवय
योसनार्यःशाक्रप्रस्थेवाविशद्भ्रातृगुप्त॥संनाविताभ्रातृभिस्वातितुष्टेरूवसर्वेतेषुयश्चात्मकृत्त
॥७॥शांतेषुवाक्यादात्मनोयादवेषुकृष्णायुक्तोहलिनागाद्वपार्थान्॥साधंययोशाकटेरत्नपू

पौः शक्रप्रस्थे पूजितस्तत्र पार्थैः ॥ ८ ॥ ददौ तेषां तानि रामेण यत्तैः स्त्रिया कृष्णायै नूपणानि स्वसुश्च ॥
मासांस्तूषित्वा कतिचिद्रौहिणेयो ययौ पुरीं स्वां केशवस्तत्र चावसत् ॥ ९ ॥ बहून् वर्षान् पाण्डवैः पूज्यमानः
प्रीतिं तेषामादधानोऽधिकां सः ॥ ह्यासन् कृष्णायाः पञ्च सुता गुणाढ्याः विश्वेदेवाः पञ्च गन्धर्वमुख्यैः ॥ १० ॥
आविष्टास्ते चित्ररथाभिनाम्ना किशोरगोपालबलैः क्रमेण ॥ प्रतिविन्ध्यः श्रुतसोमः श्रुताख्यकी
र्तिः शतानीकश्रुतकृतक्रियः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिराद्यैः क्रमशः प्रजातास्तेषां द्वयोश्चावरजोऽभिम
१७५ न्युः ॥ वृद्धांशयुक्तोऽनितसंबधोऽसौ जातः सुभद्राजठरेऽर्जुनेन ॥ १२ ॥ धर्मः शक्रांशयुतोऽश्विनो १७५
श्चैव कृष्णस्य च संनिधानयुक् ॥ सर्वेऽपि ते वीर्यवन्तः सुरूपाः भक्ता विष्णोः सर्वशास्त्रेषु निष्णाः
॥ १३ ॥ मोदयं युः पाण्डवास्ते सुतैश्च विशेषतः सात्वकीनन्दनेन ॥ ततः कदाचित्त्वथ भवकृष्णपा
र्थौ विक्रीडितुं सत्यभामासुभद्रे ॥ १४ ॥ आदाय यातोऽपरिवारकैः रथेन गन्धर्ववरानुगीतौ ॥ स्वैरं त
यास्तत्र विक्रीडतोश्च स्त्रीरत्नाभ्यां मदवानानुभेषे ॥ १५ ॥ वनप्रसूनस्तबकैः रचितेन जलेन तिग्म
के तिकन्यकायाः ॥ नत्वा विप्रः सोऽयया चान्नमन्नं यकृशानुस्त्वेनुमतेरमेशितुः ॥ १६ ॥ पार्थकृष्णौ

न्नमिष्टं वदेति स्वादवादी वह्निरहं वनार्थी ॥ प्रयाजान्देवाननुयाजांश्च शुक्लैः हविर्दाने देवदी
तानामयाविषं ॥ १७ ॥ बलाहासस्त्वन्नया दितिस्मशाश्वैतेतांश्च दहुः पुराममा ॥ पुनः पूर्तिः के
न मे स्याद्बलस्यैत्यद्भोद्भवं पृष्टवान् जिनत्त्वा ॥ १८ ॥ यदा वनं खाण्डवं मे वह्निलामस्तितदाब
लेनेन्नवतीति साब्रवीत् ॥ शक्रस्येदं खाण्डवं तेन विघ्नं करोत्यसौ तेन वां प्रार्थयामि ॥ १९ ॥ इन्द्र
कृतं पार्थस्तु वैरयदि स्याद्द्वयोर्धनुश्चाथ शक्रं निरास्ये ॥ नरावेशाद्दानप्रतिश्रवात्तस्य पिश
क्रस्य विरोधमैच्छत् ॥ २० ॥ पार्थकृष्णाप्रेरणाच्च वह्निः पार्थयया च शक्रविरोधशान्त्यै ॥ नहि स्व
दत्तस्य पुनस्त्ववैरं शक्रः कुर्यात्स्वयमिन्द्रो हि पार्थः ॥ २१ ॥ नाप्रेरितो विष्णुना तस्य रोधं पार्थः
कुर्यादिति कृष्णोऽयया चे ॥ न चायुक्तः केशवेनेषशक्रेति कृष्णादापन्नुयोऽप्यनुज्ञां ॥ २२ ॥
ययौ समीपं च हरेर्वदिर्यमादाय चक्रं चामुतः केशवेदात् ॥ चक्रं गोमं ते कृष्णमापापि पूर्वं
न त्वथावह्निः केशवदात्सुनस्तत् ॥ २३ ॥ चक्रं विष्णोर्बहुधा व्यवस्थितं तदग्निदत्तं प्राक्तनं
वै कथासीत् ॥ धनुश्च गाण्डीवमथाब्जजस्य करोति येनाखिलं सयतिसः ॥ २४ ॥ अंशेन दत्त

तदुपांतेऽश्वशक्रस्यसोमस्यजल्लेशितुश्च ॥ तेनैवनेजिम्युरथोजगात्रयंप्रसादरतस्तेक्रम
शोब्जयोनेः ॥२५॥ अनन्यधार्यं विजयावहं चनारपालक्षस्यसमंस्तुनावहं ॥ रथंचशुभ्राश्वयु
तंजयावहं तूणोतथाऽक्षयसायकौशुभौ ॥२६॥ ध्वजंवरामस्यहनूमदंकमादायसर्वंकिर
पादर्जुनिदातुं ॥ विशेषतोध्वजसंस्थहनूमत्यजेयतास्याजयंतपायतोसौ ॥२७॥ सर्वंचतद्दि
१७६ व्यमनेन्यमेव विश्वकर्त्राग्नाज्यां गांडीवसंस्था ॥ गांडीवमथासकृष्णप्रसादाच्चक्रयंधनुंपांडव
स्याप्यधार्यं ॥२८॥ दैवेश्वतेनन्निवराधृतंतद्ब्रह्मेवसाक्षान्मुरस्यधारणो ॥ इंद्रस्यदत्तश्ववरश्चयं
नुवातेनापिपार्थस्यबभूवधार्यं ॥२९॥ आयोजनद्वादशकाभिविस्तृतंपुरंचकाराशुपुरंदरा
त्मजः ॥ हुताशनेप्याशुवनंप्रगृह्यप्रनाशयामाससमुद्धतार्चिः ॥३०॥ प्रनाशमाणं निजक
क्षमीस्पसंधक्षयामासतदाश्रुशुक्षणिः ॥ अक्षोपमार्गिवह्निलक्षणोनसाधारा चिराक्षुब्धमनाः
क्षयाय ॥३१॥ अस्त्रैस्तुवृष्टिं विनिवार्यकृष्णःपार्थश्वशक्रंसुरपुंगयुक्तं ॥ आयु[illegible]ध्यतांसोपि
पराजितान्न्यतिस्वदृष्ट्वाबलमात्मनस्तत् ॥३२॥ स्त्रीहंचकृष्णस्यतदर्जुनिधृतं विलोक्य

पु

ना० ॥२०॥ नि०

पार्थस्यबलंवतादृशं ॥ निवर्त्यमेघाननितुष्टचित्तःप्रणम्यकृष्णंतनयंसमाश्लिषत् ॥३३॥ विष्णु
श्चशक्रेणसहृत्यकेशवंसमाश्लिषंनि विशेषोप्यनंतः ॥ सकेवलंक्रीडमानःसशक्रस्त्वितो
हिपूर्वंयुयुधेनकिंचित् ॥३४॥ ब्रह्मावशार्ङ्गश्चसमेत्यकृष्णंप्रणम्यपार्थस्यचकृष्णनाम ॥ सर्व
क्रतुश्चापिशिक्षाप्रकर्षंचकुश्चसर्वेश्वरत्नदानप्रतिज्ञा ॥३५॥ अनुज्ञातावत्तययुःकेशवनक्री
डार्थमिद्रोयुयुधेहितत्र ॥ प्रीत्याकीर्तिंदातुमथार्जुनस्यततःस्तुष्टःसहदैवैययौस्वः ॥३६॥ दै
त्यास्वनागाश्च पिशाचयक्षाहताश्चसर्वेतद्वनस्था हिताग्नौ ॥ कृतेचतुःपक्षिपश्चाश्वसेनंमयं
वनान्यत्किंचिदासात्रमुक्तं ॥३७॥ अथमयभ्राजितयादिमंत्रैस्तुत्वावह्निपक्षिणोनैवदग्धाः ॥
स्वाश्वसेनःपुत्रकस्तक्षकस्यमात्राग्रस्तःप्रातिलोम्येनकंठे ॥३८॥ छिन्नेर्जुनेनांतरिक्षेपतंत्य
स्तस्याशक्रेणावितश्छिन्नपुच्छः ॥ वधान्मातुःपुच्छनाशाच्चरोषाध्रं तुपार्थंकर्णतूणीरगान्तत् ॥३९॥
मयाकृष्णेनात्वचक्रेणदृष्टायथयोपार्थंशरणंजीवनार्थी ॥ पार्थश्चमेननजघानकृष्णःस्वनन्तस्व
त्यतिमायंपरेशः ॥४०॥ देवारीरित्यवमपिप्रकोपकृष्णस्यतेनाहमिमंपुरंदरं ॥ पार्थात्मकेशर

॥१७७॥ पायामि तेन न कृष्णा प्रियस्यामि इति तस्य बुद्धिः॥४१॥ प्राणोपकर्त्रे त्वत्कपकारमास्तु किं ते करोमीति ॥१७७॥
सपार्थमाह॥ कृष्णप्रसादाधिजवान्विमुक्तस्तस्मै करोत्विन्द्य वदत्स पार्थः॥४२॥ कृष्णो पिराज्ञे
ति विचित्ररूपसभाकृतावदिशतीसवक्रे॥ अनिर्गमे प्राणिनामर्थितो नो हुताशनेनाथ विधा
य जग्मतुः॥४३॥ दृष्ट्वाथ तौ पाण्डवाः सर्वएव महामुदं प्रापुरेतन्निशम्य॥ कृष्णोपि पार्थैर्मुमु
देनतशक्तिः सुखज्ञानप्रभवोदार्यवीर्यः॥२४४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगव
त्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये खाण्डववनदाहो नाम विंशाध्यायः॥ ॥२०॥
॥श्रीमध्ववल्लभाय नमः॥ जनार्दनाज्ञया मयः समस्तकौतुकान्वितम्॥ सभां विधाय नृत्तदत्तवान्
गदां वृकोदरे॥१॥ स वायुधारितां गदां हियौवनाश्वभूभृता॥ प्रसादतोस्य लेभिवांस्तु मोदमा
पहा॥२॥ पुनश्च वत्सरद्वयं समुप्य केशवो ययौ॥ समर्चितश्च पाण्डवैर्वियोजनस्य चाक्षमैः॥३॥
मू ततो वसत्सु यज्ञकः क्वचिद्विग्रहे हरिः॥ सदारपुत्रबान्धवः स्यमन्तपञ्चकं ययौ॥४॥ पृथासुता
श्च सर्वशः सदारपुत्रमातृकाः॥ क्षितीश्वराश्च सर्वशः प्रियाप्रियाश्च ये हरेः॥५॥ तथैव नन्

॥२१॥

ना० दगोपकः सदारगोपगोपकः॥ मुनीश्वराश्च सर्वशः समीयुरत्र च प्रजाः॥६॥ प्रियाश्च ये रमेशि नि०
तुर्हरिं निरूपमेन्यते॥ वसिष्ठवृष्णिनन्दनो नृगं च मतयान्वयिन्॥७॥ कृतार्थतां वते ययुरमेश
पाददर्शनात्॥ रविग्रहे समाप्लुतान्नृगश्च दहो र्थता यकै॥८॥ अनुग्रहं विधाय स स्वकेषु केश
वस्त्रिवृत्॥ ययाव जयञ्चशः रजं मरवैसमाप्य दक्षिणे॥९॥ समस्तलोकसंस्थितानमन्दभक्ति
मज्जनस्य सः॥ सुकालदर्शनात्परं व्यधादनुग्रहं हरिः॥१०॥ ततो ययोश्च कापुरीं पृथासु
तैः सहच्युतः॥ चकार तत्र वाह्निकक्रतुं महाश्वमेधिकं॥११॥ हयं सभीमफल्गुना हरेर
थ समास्थिताः॥ व्यचारयन्हरेः सुतादिनस्य पादमात्रतः॥१२॥ जितास मस्तभूभृतो जरा
सुतादयाक्षणात्॥ वृकोदरादिभिः सुतेर्हयश्च दिव्यमाययौ॥१३॥ हयश्च कृष्णनिर्मिते
दिनेन लक्षयोजनौ॥ क्षमीहि गोतुमंजसा दिनाश्वमेधसिद्धये॥१४॥ पराशरात्मजो हरि
हरिं यदा त्वदीक्षयन्॥ तदा स सादहेद्विज स्तृणावहो सरावेर॥१५॥ व्रजन्ति जन्मनोनु
मेसदा सुताश्च दृश्यतां॥ इतीरितेर्जुनोब्रवीदहं हियामि ते सुतान्॥१६॥ न कृष्णराम

॥१७८॥

काश्चिन्निःसुतानमेत्वपालिताः॥ कृतेत्यत्र शंकिरित्यमुं जगाद सोर्जुनं द्विजः॥१७॥ तदाजगा
द फल्गुनो सुरैर्विदूषितात्मना॥ न विप्र तादृशोस्य हंत थैव केशवादयः॥१८॥ मया जितेहि
खांडवे स्फुरास्तथासुरान हो॥ इतीरितो वदद्धरिस्त्वात्र शक्यते नु किं॥१९॥ विलज्जमानमीक्ष्य
तं जगाद केशवो रि × निवातवर्मनामिकान्विजेष्यन्त्वत्र तीहि॥२०॥ तदीयवीतिकेशवं स तु विवात्र जाम्यहे॥ ×
हे॥ व्रजेति स प्रतिश्रवं चकार हाप्यरक्षणे॥२१॥ वह्निं प्रवेक्ष्ये शक्त्स्वेदित्युक्त्वा स वयादवैः॥
ययौ न रामप्रद्युम्नाव निरुद्धं च केशवः॥२२॥ न्ययो जयत्सहायेन यशस्तेष्वभिरक्षितं॥ प्रियो हि नि
नरो रामः कृष्णस्यानुव्रतः सुतः॥२३॥ अनुरुद्ध कार्ष्णिमनुप्रद्युम्नाचाजनिष्ठहि॥ रुक्मिपुत्र्यां रुक्म
वत्यामाहृतायां स्वयंवरे॥२४॥ रतिरवाहियातस्यां जातो सौ कामनंदनः॥ पूर्वमप्यनिरुद्धाख्यो वि
ष्णोस्तन्नाम्नैव च॥२५॥ आवेशयुक्तो बलवान्रूपवान् सर्वशास्त्रवित्॥ तस्मात्तांस्त्रीन्स तं कृष्णः
पार्थसाहाय्यकारणात्॥२६॥ अदर्शनं ययौ पार्थो विषण्णः सह यादवैः॥ अधिक्षितो ब्राह्मणेन
ययौ यत्र श्रियःपतिः॥२७॥ अग्निं विविक्षंतममुं निवार्य ययौ स विप्रः सह फल्गुनो हरिः॥

॥१७८॥

ता०

नि०

आशामुदीचीं बृहता रथेन क्षणेन तीर्त्वैव च सप्तवारिधीन्॥२८॥ ददुश्च मार्गं गिरयो व्ययस्त
था विदार्य च चक्रेण तमो घमीशः॥ घनादकं चाप्यतितीर्य यत्र ददर्श धाम स्वमनंतवीर्यः॥
॥२९॥ स स्थाप्य दूरे स रथं स विप्र पार्थं स्वरूपं द्विवनष्कबाहे॥ समस्तरत्नोज्वलदिव्यभूषणो
वशानित्यास गुणार्णव प्रभुः॥३०॥ सहस्रमूर्धन्पुरुशेषनाग आसीन रूपं मितसूर्यदीधिते॥ र
मासहायेन तटिदुज्वलांबरे मुनैर्विभिर्विसिवादिभिरर्चितः सदा॥३१॥ छित्वैकरूपेण मूहूर्त्तमाप्सो
विनिर्ययौ विप्रसुतान्प्रगृह्य॥ सुनंदनंदादयटवपार्षदास्ते वैष्णवाह्वमितल प्रजाताः॥३२॥ द
र्पं निहंतुं हरिरर्जुनस्य स मानयन्विप्रसुतान्परेशः॥ प्रीतिर्महत्यैव यतोर्जुने हरेः स शोस
यामास ततः स्वटनं॥३३॥ अप्राकृतात्सदना द्वासुदेवो निसृ=त्य=त्यसूर्यादिकलक्षदीधि
ते। रथं समारुह्य स पार्थ विप्र आगत्य तान्स्वे वददौ द्विजाय॥३४॥ लोकस्य शिक्षार्थमेवासौ
प्रायश्चित्तं व्यालने॥ चक्रे स धर्मगुप्तेन समागम्य पुनर्मखे॥३५॥ ब्रह्मादीनागतांश्चे
वसदाश्चप्रस्वारकान्॥ पूजयित्वाभ्यनुज्ञाय ब्राह्मणानभ्यपूजयन्॥३६॥ सस्ता

ववपुंनेन्नृथकृष्णासदारससुहृज्जनः॥आयातंद्वारकींकृष्णंदंतवक्रोसुरोधह॥३७॥ज
घानगदयाकृष्णस्तत्क्षणात्सविडूरथं॥विडूरथस्ततोमोगच्छंनूदंतवक्रेवयोसुरः॥३८॥हरे
श्चपार्षदौक्षिप्रंहरिमेवसमाश्रितौ॥कृष्णप्राप्त्यश्चलोकंचनिसृत्यास्मात्स्वस्तपतः॥३९॥ह
कालावश्वरूपेणद्वापरेणागमिष्यति॥ततःकृष्णःपुरीमत्यबोधयामासफल्गुनं॥४०॥कि
मेतद्दृष्टमित्येवंतेनपृष्टोरमापतिः॥अयंद्वीपःसागरश्चलक्षयोजनविस्तृतः॥४१॥तद
॥१७५॥ न्येतुक्रमेणैवद्विगुणानोत्तरोत्तराः॥अंत्याध्यर्धस्थलंहैमंबाह्यतोवज्रलेपकं॥४२॥एतत्सर्वं ॥१७५॥
लोकनामह्यूनस्माद्विगुणंतमः॥अधर्मह्यत्रपतंत्यग्रामिथ्याज्ञानपरायणाः॥४३॥घनांके द
तद्विगुणंतदंतेधाममामकं॥यत्तदृष्टंत्वयापार्थतत्रमुक्तैरजादिभिः॥४४॥सेव्यमानोस्थितो
नित्यंसर्वैःपरमपूरुषः॥लोकालोकप्रदेशस्तुपंचलक्षस्तुविस्तृतः॥४५॥सपंचाशत्सहस्रश्च सु
स्यापिगणनातथा॥योजनानांपंचविंशत्कोट्यामेरुपर्वतात्॥४६॥वतसृष्वपिदिक्षूर्ध्वमधश्चां
डंप्रकीर्तितं॥अवमीरनत्तोहंकम्महत्तत्वगुणत्रये॥४७॥क्रमाद्दशगुणैरेतद्दावृत्तपर

तस्ततः॥व्याप्तोहंसर्वगोनंतोनंततपोनिरंतरः॥अनंतशीर्षनेताक्षोनंतपादोकरोस्तकः॥अनंत
गुणमाहात्म्यविदानंदशरीरकः॥४९॥मद्देशोहवसर्वेपित्वयान्येचधनंजय॥मत्प्रसादाद्धलंचैव
विजयश्चाखिलाःगुणाः॥५०॥तस्मान्नविस्मयःकार्योनदर्पश्चत्वयानघ॥मन्मनाभवमद्भक्तो
मद्याजीमांनमस्कुरु॥५१॥मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे॥इत्युक्तःप्रणिपत्यैनंक्षम
स्वत्याहफाल्गुनः॥५२॥उषित्वाकतिचिन्मासाननुययुःसर्वपिपांडवाः॥अनुज्ञाताःकेशवेनचकि
नमप्यधियाप्यते॥५३॥सन्मानिताःकेशवेनसौहार्देनाधिकेनच॥ततःकदाचित्प्रवरंसनातनलोधर्म
त्मजोराजन्मित्रतृनिश्चा॥५४॥वृत्तांनिशम्यैवसनासुराणांयथास्थितानारदमन्वपृच्छत्॥अंत
रिक्षस्त्वयाप्रोक्तंलक्षयोजनमुच्छ्रितं॥५५॥अधकिंचुच्छितश्चर्गोविमानावलिसंकुलः॥ध्रु
वःस्व र्गश्चकोट्यैवयोजनानांप्रविस्तृतो॥महर्जनस्तपश्चैवक्रमादध्यर्धयोजनाः॥५६॥
पंचाशत्कोटिविस्तारोयोजनानांसमस्तशोभयावतटैर्मिलितास्तत्प्रमाणेनोदीरितः॥५७॥
सत्याख्योब्रह्मलोकस्तुयत्रब्रह्मविराजिते॥तैतस्यद्विगुणप्रोक्तोविष्णुलोकःसनातनः॥५८॥

॥१८०॥

उत्तरोत्तरतः सर्वैसुखैर्ज्ञातद्गुणोत्तराः॥५९॥अनंतगुणसंपूर्णाऽ अतिते हि छयाहरेः॥अ
त वकाशात तो दिव्य स्वापूर्यं तेनकदाचना॥६०॥सर्वकामसुखैः पूर्णाः दिव्यस्त्रीरत्नम् ज्वल्मः॥
दिव्यरत्नसमाकीर्णं तथापातल सत्पकं॥६१॥अधस्ताछ्षदेवेन बलिनासमधिष्टितं॥
कामभोगसमायुक्ता बहुवर्षसहस्रिणः॥६२॥सत्पदीपषुपुत्तषानार्य श्वोक्ताः सुरूपि
णः॥टषांवसवल्लिकानां धाता नारायणः परः॥६३॥विष्णुलोकस्थितामुक्तैः सदासर्वैरुपा
स्यते॥सेवकाब्रह्मपार्श्वे वेदवदेवाश्वसर्वशः॥६४॥शाकस्यमुनयः सर्वेहारिश्चंद्रश्च न्
मिपः॥अखिलाश्च पिराजानः पांडुश्चसमत्यतामुने॥६५॥यमस्येवानुगः प्रोक्तराजनिस्तेय
मेनच॥उपास्यमानो भगवान्नामोयमसनातनः॥६६॥अनंतकंई द्रेण तेणपास्यो वामनात्माज
नार्दनः॥प्रादुर्भावाश्च निखिलाब्रह्मणोपासिताः सदा॥६७॥वरुणस्यानुगानागास्तत्र मत्स्या
कृतिर्हरिः॥धर्धनदस्यापितत्रकल्कीहरिः प्रभुः॥६८॥रुद्रस्याग्रापिभूतानिनृसिंहात्मा
शिवेनच॥उपास्यतेसदा विष्णुरित्याद्यकेत्त्वयानघा॥६९॥सर्वत्रतत्स्थलान्दिव्यान्देवलोका ॥१७९॥

ता०

॥२१॥

नि०

अभाषसे॥तत्रमेसंशयोभूयान्हरिश्चंद्रःकथंनृपः॥७०॥हेंद्रंसनातनंप्राप्तः पांडुर्नस्मिनितामु
नि॥इत्युक्तेनारदःप्राह राजसूयकृतोन्नतिः॥७१॥हरिश्चंद्रस्ततांदृष्ट्वापितामोप्राहपांडव॥
करोतुराजसूयं मेपुत्रोभ्रातृनुजार्चितः॥७२॥पालितोवासुदेवेन किं तस्यासाध्यमत्रहि॥
इतश्रुत्वाधर्मसुतोभ्रातृभिः सहितोवशी॥७३॥अथाभ्यराजसूयस्यमंत्रयामासधर्मवित्॥
सुकार्यमेतदित्युक्तं निशम्यसोदरादितः॥अयातयत्ससारथिसकेशवायनृपतिः॥तदैवके
शवस्ययात्रियस्तदीयतात्वकैः॥सहोदरैश्चपापितः सदृत्तआपमाधवं॥प्रणम्यकेशवं
वचः सआह मागधमागधेनते॥विवाहबाधवारणोविजित्यरोधिनाभिरो॥नृपायुतद्वये य
नसाषविंशकैः शतैरपि॥यियक्षुरत्रतिपिणीत्रिलोकनन्दयिस्थिते॥विमोचवेस्वतान्भो
निहत्यमागधेश्वरं॥अवैदिकं मरवंचतंविलुप्यधर्मगुप्तये॥इतीरितायसास्थिंनिशम्य
धर्मजस्यच॥निशम्यतद्वचस्तदाजगामपांडवालयं॥सपांडवैःसमर्चितोमखायधर्म
जन्मच॥सपृष्ट्वाहमाधवोवनाजगत्सुखावहं॥क्रतुर्ययापिपानतःकृतोहिपार

।।१८१।।

मेषिके।।पदनयततत्त्वदेसुयोग्यमेष नान्यथा।।अयोग्यकान्महापदेविधातुरेषहिक्रतुः
समानयोग्यतागुणान्करोतिमुक्तिगंवरं।।पुरातुमुक्तितोधिकप्रजातितेःकरोतिच।।
च्युतस्त्रिशंकुपुत्रकान्पानतीत्यवर्त्तत।।सुरांशकोपितेपिताविनाहिराजसूयतः।।न
राप्यतित्रिशंकुजाद्दरत्वमापुमध्युतु।।तपश्चरन्समागनेशवीपतोपितातव।।मरुज्ज
पोनमेपुरानतृप्तिनःशशापसः।।व्रजस्वमानुषीतनुंततोमृनःपुनर्दिवं।।गतोपिच्य
कोतनुंप्रवेष्टुमत्रनेशते।।तदाधिकेत्रिशंकुजोनविष्यतित्वदीत्यया।।समापिष्वास
वाजगादराजसूयतः।।त्रिशंकुजाधिकोभवानवाप्यतिस्वकोतनुं।।अतःसुकार्यएवते
युधिष्ठिरक्रतूत्तमः।।भवद्विरप्यवाप्यतेस्वयोग्यतामुनाखिलं।।उदीर्यचेवमीश्वरःक्रतोरमु
ष्ययोग्यता।।वृकोदरेयतोखिलात्वतुर्मुखत्वयोग्यतः।।ततःसुपूर्णमस्यतत्फलंविधातुमं
जसा।।जगादवायुवाहनोववायुधिष्ठिरंचिदं।।क्रराजसूयमध्यतेजरासुतेतुजीवति।।
जयत्कएवतेयुधामृतोनयोपिसाःपरिणा।।विरिश्वशर्ववाक्यतःसमस्तलोकजायिनि।।

DR BHAU DAJI

ना०

।।२१।।

स्थितेतुतेजरासुतेनसेत्स्यतिक्रतूत्तमः।।इतीरितेरथीगिनाजगादधर्मनंदनः।।निवर्तिते
मनःक्रतोरलंममामुनाप्रभो।।बन्धुरेवबन्धुहृतानवाधिगाढमापिरे।।यदात्वचक्रवर्तिनिस्त
दे दृशानशत्रवः।।इतीरितेमुनावदत्प्रधानमारुतात्मजः।।पदंचतुर्मुखस्यवाक्रतुःससाध्यमे
वयत्नतः।।निजानुभाववर्जिताहरेरनुग्रहोज्झिताः।।महाप्रयत्नवर्जिताजनानजग्मु
रुन्नतिं।।स्थितानुभावएषममहाननुग्रहोहरेः।।प्रयत्नमेकमप्यतोनिधाययन्तिमन्युनः
।।इतीरितेमुनाहरिःसमुच्यमाप्रधाननेः।।१०१।।स्थितेहियत्नकारणेवृकोदरेजगादहा।।स
एकएवपूरुषाजरासुताधवर्त्तते।।१०२।।समस्तसिद्धरोधिनाबलेकरेरनंतरः।।तयास्तीसम
प्रयायदर्जवासतोगुणा।।३।।सएकएवनादृशास्तयाविभिन्नयात्यता।।यदिस्मतेनमागधोनि
हन्यतेसताजयः।।४।।विपर्यएणावासतामितिस्मविभ्रनान्यथा।।सपारमेष्ठ्यसत्त्वदप्रयात्यसंश
यंयुधि।।५।।सएवहतिमागधंसवेदधर्मपालकं।।निहंतिमागधेश्वरेयएववैष्णवंजगत्।।६।।
सएवहंतिमागधंकरोतिशर्वपालितोयतःसबाहुदण्डयः।।निहंतिदैवनायकंयएववैष्णवाब्ज

पी॥७॥इतिस्मभावसंयुतेवदत्यजेबिभेन्नृपः॥युधिष्ठिरेब्रुवत्यजामखेनमेत्वलन्विति॥८॥
नमाहमारतान्मजोनिहन्मिमागधंरणे॥इतीरितेवदत्यरिंव्रजामहेवयंत्रयः॥९॥अहंचफ
ल्गुनोनिहंतुमेवमागधं॥वृकोदरेणहन्यतेयदिस्ममागधाधिपः॥१०॥मरुत्सुतस्त्वसत्यतःफ
वंजगत्वतेवशेनवः॥इतीरितेतुशौरिणाजगादधर्मनंदनः॥११॥सस्मरत्सनमंडलप्रहर्षतोहः
त्रसन्॥नयाधियस्यमाधरंविहायमंडलाग्रतः॥१२॥नवंतइवसागरंनतोविभेम्यहंरिपोः॥इ
मौहिभीमफल्गुनौममाक्षिणीसदाप्रभो॥१३॥मनोनिजोन्नवान्सदानवोविनास्यतपुमान्॥
अतानुजौविनाप्रियान्हरेरिपोर्बलीयसः॥सकाशमात्महेतुतप्रयातयामिवाप्रभो॥१४॥इती
रितेपुनर्वदद्वृकोदरोरिकस्मचुक॥यदायनेतृकारमाविशिश्ववार्वपूर्वकाः॥१५॥वशेनयस्य
तद्बलंसुरासुरारगादिनो॥सएवकेशवस्त्वसंचुरंवचासयबारहद्वयः॥१६॥अदृष्टमस्तिमेबलह
रिप्रणायकस्यच॥समस्तलोकनेतरिप्रभोहिसर्वशक्तिता॥१७॥अजेयतानयोर्जुनरहेवरीद्भवा
स्तिहि॥अतोवयंत्रयोच्युतप्रयाममागधंरिपुं॥हनिष्यएवमागधंहरःपुरानसंशयः॥इती

॥१८२॥

रितेमुनाहरिर्जगादधर्मनंदन॥१९॥वयंत्रयःसमेत्यतेप्रयातयाममृत्यवे॥हनिष्यतिस्फुटंरणे
वृकोदरोजरासुतं॥२०॥नयंनकार्यमेवतेमयाहतःसनेतिहा॥मयाहिनानिहंतुतःस्वयंनिह
न्यतेरिपुः॥२१॥सशर्वसंश्रयाप्रणीमदाश्रयात्वमेनतु॥निहन्यतेयदातदाप्रकाशितंहिमेबलं
॥२२॥अतोनशंकितंमनःकुरुष्वभूपतेक्वचित्॥प्रदर्शयामितेनुजोनिहन्त्यमागधेश्वरं॥२३॥इ
तीरितेसविष्णुनाविचार्यतद्गुणान्वरान्॥तथेतिवाहनेत्रयःप्रतस्थुराशुमागधा॥२४॥समेत्यमा
गधस्थलेशिवार्चलिंगमिच्युतं॥सुमाल्यवस्त्रभूषणैःसमार्चितंगिरियुः॥२५॥स्वशीर्षतोपि
वादृतंजरासुतेनतेगिरिं॥न्यपातयंतबाहुभिस्तमस्यवान्नमागवन्॥२६॥अद्वारतस्तेनगरंप्र
विश्यनाषस्यनालनकृतास्त्रनरीः॥मुष्टिप्रहारैर्द्विनिदुस्तस्यकीर्तिशास्त्रायमान्यकृतमागधेशः
॥२७॥नयापरस्योबहुमाल्यगंधान्प्रसह्यसंगृह्यसुनाश्वदध्युः॥अद्वारतस्तस्यगृहंवसस्कृत्वं
शश्छतस्तनृपप्रसस्कः॥२८॥तान्विप्रवेषान्सनिशम्यराजामहानुभावान्स्नातकवेशयुक्तान्॥द्वि
तीयवर्णान्प्रविविच्यबाहुज्याकर्कशानीक्ष्यबभाषरतान्॥२९॥केयूयर्थंकिंहेतुतआगताश्च

॥१८३॥

मेपर्वताल्लिंगान्नंदनं ॥ कृतं न वह्निः कृतं त्वदुर्नयाः कृतास्तथान्ये द्विजवर्यवेषैः ॥ ३० ॥ इति ब्रुवा
णं नवानुवाच कार्ये हि शौरः खिलप्रतीपं ॥ इत्युक्तवन्तं नहि विप्रशत्रुरहं कृतो वा मम शत्रुतां नवे
तु ॥ ३१ ॥ इत्युक्तवाक्यं नृपतिं जगाद जनार्दनो वा हितादृशो द्विजाः ॥ ह्यहं रिपुस्ते स्मि हि वासुदेव इ
मौ च भीमार्जुननामधेयौ ॥ ३२ ॥ यदा धर्मवान्नः पिशिताशिधर्मतो रौद्रमखे कल्पयितुं पशुं त्वं ॥ इ
च्छस्य रे वेदपथं विहाय तं त्वां बलाच्छासु मिहागता वयं ॥ ३३ ॥ विमोक्षयामश्च जनान्पादित्वं नमोच
यस्य च्यानिगृह्य वत्सी ॥ मुंचाथवा नाननियाहि वा समात्रणा मियतुं कृतनिश्चयोत्र ॥ ३४ ॥ इतीरितो से
मगधाधिपो रुषा जगाद नो ह शिवयागयुक्तान् ॥ मोक्ष्ये पशून्युगपद्वा क्रमेण या त्वं यच वा थापि च मूस
हायान् ॥ ३५ ॥ निरायुधः सायुधो वा यस्मादिष्टायुधेन वा ॥ एकोपि स कलैर्यत्नैः ससैन्यो वा ससैनिकान्
॥ ३६ ॥ इत्युक्तवंतमवदद जितो रुबलो हरिः ॥ ह्येकमेवास्मत्कः ससैन्यो वा रणो नृपः ॥ ३७ ॥ ये
न कामयसे योद्धुं तेन आसादय द्रुतं ॥ निरायुधः सायुधो वा त्वदभीष्टायुधेन वा ॥ ३८ ॥ इत्याह भग
वान् शत्रुयशो भीमे विवर्धयन् ॥ घातयित्वाथ शत्रुं च भीमेनानुग्रहे परः ॥ ३९ ॥ भीमस्य कर्तुमि

॥१८३॥

ता० ॥२१॥ नि०

च्छं स्वयं न किंचिज्जानाति वर्धनं ॥ तूर्णी कर्तुं रिपुं वै वा निरायुधतमागमत् ॥ ४० ॥ कृष्णभीमार्जुनास्तेन
विप्रवेषास्थितेन वान् ॥ निरायुधस्तेन वेषेण नवयोग्य कथं च न ॥ ४१ ॥ ततो जग्मुर्विप्रवेषास्तूर्णी कर्तुं
रिपुं वै वा निरायुधतमागमत् ॥ हि मागधं ॥ मागधस्य ससैन्यस्य स्वस्य गृहसंस्थितस्य च ॥ ४२ ॥ निरा
युधेन भीमेन समाह्वानं कृतेऽधिके ॥ धर्मयित्वाथ भीमस्य वधयामास केशवः ॥ ४३ ॥ तृतीयमर्जुनं
वैवसमादाय ययौ रिपुं ॥ हरितस्माच्च भीमस्य महाधिक्यप्रकाशनं ॥ ४४ ॥ मुखेन मागधस्यैव वृष्ण
केन इति ब्रुवन् ॥ वृष्णैकमस्मिस्मातिसः प्राक् प्राह जरासुतः ॥ ४५ ॥ कुर्यान्नैवार्जुनेनाहं मल्ले
नैव संगरं ॥ पर्व पर्वाशादष्टा च ह्ययमेव च बालवत् ॥ ४६ ॥ स्वबलत्वात्कृत्वाप्य च बाल्ये च मतो म
म ॥ इत्युक्तोनार्जुनाप्याह कुरु तं हि परीक्षणं ॥ ४७ ॥ बाहुभ्यां धनुषा चैव तिशक मानपराजयं ॥
ब्रतो भीमबलाधिक्यस्य प्रसिद्धमन्वन्महत् ॥ ४८ ॥ एतदर्थं हि कृष्णेन समानीतः स फल्गुनः
॥ जानन्कृष्णो बलं घोरं भीमविषह्य स मागधः ॥ ४९ ॥ कस्य नापइति तनयाच्चैवाक्ष्यदिद्ध नु ॥ आं
कयामास भीमं तु स्याधामं जीवनान्विति ॥ ५० ॥ ह निष्पन्ने वमी कृष्णो इत्यासीन्नृपतेर्जयं ॥ तस्य

॥१८४॥ तन्नाह्वयामासवासुदेवंसमागधः॥५१॥अर्जुनेतुजितेकृष्णभीमोमानिहनिष्पतः॥त्रयाणां ॥१८४॥
दुर्बलोह्यनानेनयेनकीर्तिर्ममेकवं॥५२॥इतिमन्त्वाह्वयामासभीमसेनंसमागधः॥कथंत्वंजीवि
तावास्यानतुनश्यतिमेयशः॥५३॥इतीक्ष्यभीमंप्रतियोधनायसंगृह्यराजासजरासुताबली॥
राज्येनिजेवात्मजमभ्यषिंचन्पुरात्ततपत्रतापात्वयसर्वं॥५४॥बलेनभीममन्यमानाधिकं
तुगदांतस्मैमात्मनिवात्मभिधिकोनृपः॥ ॥नीतोनियुध्यस्यदद्दौगदांसभीमायचान्यांस्वयम
ग्रहीद्बली॥५५॥तदर्थमेवास्तुगदांप्रगृह्यभीमाययोमागधसंयुतोवहिः॥पुरात्सकृष्णार्जुन
एवतत्रत्वयुध्यतांकेशवपार्थयोःपुरः॥५६॥धावावाबयतंप्रथमंवृकोदरः शिवास्त्रयंविष्णु
गुणप्रकाशयो॥ततोगदाभ्यामभिपत्यतुस्तुतोपवित्रमार्गान्नपिदर्शयतो॥५७॥तयोर्गदतेश नि
संनिकाशःशोणनृपौकृतेदहमहाद्रिमन्नौ॥अन्योन्ययोर्विक्षिप्तपातितेनघायाथानूमनोपतिसु
पिंडासुमुक्तो॥५८॥संचूर्णितेगदावीरौमुष्टिभिर्विघ्नंतुमिथः॥ब्रह्मांडस्फोटसंकाशैर्यथाके
टनकेशवौ॥५९॥ववाल्पृथ्वीगिरयश्चचूर्णिताकुलेवल्लास्खलुरल्लविविधस्सुपुः॥समस्तव॥

ता० भि८

॥२१॥

रोपतयस्सुरासुरावीरांवशाद्विदिव्यासदन्नः॥६०॥स्फुरास्तभीमस्यजयाभिकांक्षिणस्तथासुरा
त्यामगधाधिपस्य॥पश्यतिसर्वक्रमशोबलक्षयंसमादद्दमारुतनंदनोपि॥६१॥मानयीत्वावरं यौ तु
दिवसान्दशपंचच॥वासुदेवाज्ञयाभीमःशत्रुहन्तुमनादधौ॥६२॥सप्रणम्यहृषीकेशंहर्षादाश्लि
ष्यफल्गुनं॥रिपुंजग्राहमुकुटेवारणंमृगराडिव॥६३॥पृष्ठस्यजानुमादायकर्मदेशबनाबह ॥
मृतिकालेपुनर्देहंविददारयथापुरा॥६४॥मर्मण्येवनहतेव्योमयायमितिमारुतिः॥स्वपोत्तुषष्ठ
काशायबर्जेननवमर्मणि॥६५॥नव्यमानेशरीरस्यब्रह्मांडस्फोटसंनिभः॥बन्धूवरावोयनेव
त्रस्तमेतज्जगत्त्रयं॥६६॥निहत्यकृष्णस्यारिपुंसभीमःसमर्पयामासतदर्वनेहरेः॥कृतेसभी
मेनसमर्वनातासमस्तमादातुमिहागतोह्यजः॥६७॥स्वाकृत्यपूजांवृकोदरस्यदृढंसमाश्लि स्य
ष्वतज्जनार्दनः॥प्रीतोभिनीतपुनरेवकृष्णाननामभीमप्रणतोर्जुनेन॥६८॥जग्मुसुराश्चानरोत्क भि
हेष्टाब्रह्मादयोदीनतराश्चदैत्याः॥बलादुमेशस्यवरेप्रभग्नेवृकोदरेणाच्युतसंश्रयेण॥६९॥
सुतायययोशरणंतांश्चमेशभीमार्जुनाश्चसहदेवास्यधीमान्॥रथेश्वसारेवदद्दौसमस्तं

॥१८॥

र्ननामकृष्णोपरयैवनन्नया॥७०॥रथोह्यजौवसुनावासुदेवाछक्रौतरात्योवसुवंशजात्वातु॥
जरासुतस्यासवृकोदरस्तं हरेरथं प्रार्पयामासतस्मै॥७१॥कृष्णोस्मरद्गरुडंसध्वजेभ्न्यद्रे
थं कृष्णायारहम्यांडवान्यां॥नामकन्योसहदेवस्यहेतोःसमागृहादनुब्रास्यात्मनसः॥७२॥
नकुलस्यादान्मद्रराजोहिपूर्वस्वीयांकन्यांसातथैषाप्पषाहि॥हकापूर्वेतिभ्विनोस्वैवनायांयिमो
रेमानेयतउषाअभ्विनायां॥७३॥ततःकृष्णायामप्रजत्रोनृनायां वृत्तौहितैवक्रतुमाद्रिपुत्रौ॥ज
रासुतस्यात्मजकेशवादीनन्यैःसमन्यर्थययावनुज्ञया॥७४॥तदाज्ञया पितृकार्याणिकृत्वात्तदा
ज्ञयैवामुवतान्नृपाश्व॥तेसस्तुतःकेशवोनामपार्थायुक्तादृष्यान्तितनश्रेयसावत्॥७५॥सेनाविता
स्तेसहदेवेनसम्यक्प्रशंस्यकृष्णोनामसनेवसर्वं॥ययुर्गृहान्स्वानपतत्केशवाद्धिदृत्जरासुतोधे
तमसिक्रमेण॥७६॥कृष्णस्त्वैवविनयैकयानसमाश्रिताधर्मजमन्वगच्छन्॥तेषांशरवध्वनि
संबाधितात्मराजप्रीतस्वातितरीबन्नूव॥७७॥द्वैपायनाथ्नगवानधर्मपयोगिनःस=ज्ञापयत्
स्सकल्सन्तृतिसाधनाय॥तेराजसूयसहितेपरमाश्वमेधंयज्ञंसमादिशदनन्यकृतंविरिं

१ग

॥१८॥

ग.

ता०

नि०

॥२१॥

[illegible]

वान्॥७८॥कर्ताहितस्यपरमेष्ठिपदप्रयातियद्यन्यसद्गुणवरैःपरमीष्ठितुल्यः॥नीमेमखस्य
फलमप्यधिकंविधातुव्यासःक्रतुंतमदिशत्सुरज्ञजस्य॥७९॥असाधारणहेतुर्यःकर्मणोयस्यवे
तनः॥सएवतत्फलंपूर्णंभुंक्तेन्योपिमितिस्थितिः॥८०॥विनाविष्णुंनिर्णयोयंसोहिकर्मफलेज्ञितं॥
हितवोपिहिपापस्यनप्रायःफ=ल्य=लनोगिनः॥८१॥देवापुण्यस्यदेत्यस्यमानुषास्तद्विनागिनः॥
असाधारणहेतुस्त्वनीमटवप्रकीर्तितः॥८२॥यज्ञस्यास्यजरासंधवधात्कर्णजयादपि॥जयाश्वकी
चकादीनामन्येर्जेतुमशक्यतः॥८३॥द्वितीयःफल्गुनश्चैवतृतीयस्तुयुधिष्ठिरः॥तस्माद्ब्रह्य
पदप्राप्त्यैव्यासोनीमस्यतक्रतुं॥८४॥अनन्यकृतमादिश्यदिशांजयमवेवांछितप्रचोः॥
इतीरितोखिलप्रत्तुर्जगाम्बदसत्यमस्तिते॥८५॥समस्तसाधनोन्नतिमर्हत्ववीर्यमस्ति
हि॥तथापिकीचकादयोवृकोदराहृतेवशा॥नयातिनापितेवशंप्रयातिकर्णटक्व॥बला
धिकोसिकर्णतिस्तथापिनामृतःकरं॥८६॥ददातितेत्यतिस्पृधानवध्यटषतेच्यव॥सव
मर्कुलत्वतोनवध्यटषयत्वया॥८७॥ततोवृकोदरोदिशंप्रयातुतेपितुःप्रियां॥जावग्र

३

॥१८॥

हत्वया त्कर्णो ददातिकरमंजसा॥ नीमायनात्रसंदेहो जितोनेनवसंयुगे॥ अजेयोशावधि
वनाद्रपोकीवकपौड्रकौ॥८१॥ वशप्रयातो नीमस्यतथावध्योपिवेदिपः॥ जीवप्रहनयं
तेषां नीमान्मागधपातनात्॥८२॥ तस्मात्करं प्रतिच्छंति जितावापूर्वमेववा॥ प्रया हि व
त्वधनदप्रपालितां दिशं द्विपान्सप्रवेषदिन्नु॥८३॥ नामीष्व देत्यास्वतथाथरस्था
न्विजित्यशीघ्रं पुनरेहि चात्र॥ रयो हि दिव्योव .. गस्तवास्ति दिव्यानि वास्त्राणि धनुश्च
दिव्यं॥८४॥ येन्येवबाणःप्रमुखाश्चअजेयाशं वश्चियातानपि नीमरत्नु॥ तथासुराश्चापसम
स्तसोस्पबलंप्रयुच्छंतिमदाज्ञयेव॥८५॥ दिशं प्रतीचीमथदक्षिणां यातोयमक्रमःशोह्य
ध्वराथें॥ यशश्चधर्मश्चितयोरपस्यादितिस्मकृष्णेनसुतेनकाल्याः॥८६॥ ततक्रेययुस्तेत
मभिप्रणम्यदिशां यथोक्ताःपरमोरुसद्गुणा॥ वृकोदरोजयन्नृपान्विराटमाससादह॥
॥८७॥ जितेथकीचकेरपोसमाददेकरंतृत॥ ततःक्रमान्नृपान्जित्वावेदानां विषयंगतः॥
मातृवाक्याज्ञयावैव शिशुपालेनपूजितः॥ मातृष्वसुर्गृहेवाष्पा दिवसान्कतिचित्सुखं॥

१८
DR BHAU DAJI MEMORIAL

ता० ॥२१॥ नि०

कोसुमहद्दायनतःपूर्वांदिशंययौ॥८८॥ क्रमेणनिर्जित्यपौंड्रकं वमहाबलं॥ विरथीकृत्यक
र्णंवकरमादायसर्वशः॥१॥ हिमवच्छिकरदेवान्जित्वाशक्रपुरंगमान्॥ क्रीडार्थयुयुध्यतस्तस्यस्त
स्तुष्टस्यारत्नसंचयं॥२॥ बाहुयुद्धेनशेषंवगरुडंवमहाबलं॥ क्रीडमानोविनिर्जित्यनृपणात्पा प
यतोषतः॥३॥ तान्योवदृढमाश्लिष्टअहोवीकिंन्नयाधिया॥ पोप्लूयमानःसततंतोबुधोबलीज
गामबाणस्यपरंहरेव॥४॥ रणोजयद्वारणरूपमास्थितंक्रीडितमेतन्नवतोषितोहरः॥ पृष्ट
श्वगिरिशेनासौविस्तरादिग्विजयस्य॥५॥ सिंहव्याघ्रादिरूपश्चआत्मनाविजिताययौ॥ गरुड
श्चशेषशक्रश्चादेवाःसर्वतदब्रवीत्॥६॥ निशम्यशंकरोखिलमरवस्यसाधकेहरिं॥ ततोबल्सुतो
ददौसदिव्यरत्नसंचयं॥७॥ सबाणदत्यतोमहान्छिवन्दत्तमुत्तमं॥ प्रगृह्यरत्नसंचयंस्व
केपुरंसमाययौ॥८॥ सविष्णुपादवेश्वरंद्विधास्थितंजनार्दनं॥ पुरोनिधायतद्वसुप्रचुनमानम
न्तदौ॥९॥ सानिवाद्याग्रजंवैवयथावृत्तंन्यवेदयत्॥ आत्मनःकृष्णायाःसर्वधर्मराजाग्रतामुदा
॥१०॥ ययाजिताकीचकाद्याटकलंव्यासहायवान्॥ ययाजितःपौंड्रकःश्चकर्णाद्याश्चवरे॥११॥

॥१८०॥

यथासिंहादितःनवःशेषविंद्रेंद्रपूर्वकः॥यथागजाननुःशर्वस्तद्वसर्वमवर्णयत्॥१२॥सभा
७ः वितस्य कृष्णात्यौराज्ञो वसुमहाबलैः॥आज्ञयावासुदेवस्य यज्ञाय निसमर्णयत्॥१३॥तुवनेन्नग
वान्व्यासो जिनं सर्वत्रयाहरत्॥जयसर्वस्य यज्ञाय पूर्णत्नवीतनान्यथा॥१४॥वीरिवःसर्वाब
न्तुर्वेद्वितीश्वमिहान्नवः॥इत्थं तेन सामाश्विष्य यज्ञाय निसमादिशत्॥१५॥ततदेवान्यदिशो
जित्वासमीयस्तस्य यज्ञाः॥सहदेवो दक्षिणाशां जित्वा रत्नान्युपाहरेत्॥१६॥तत्रस्मिन यु
युधे सहदेवेन वीर्यवान्॥जितः कृष्णेन पूर्वं यः शार्वदापधनुर्वरो॥१७॥तपसा तोषितोन्कृष्णाद
न्यानवामुनारिवल्लान्॥वनेभ्यासियदा कृष्णा विराधस्तत्तदा धनुः॥१८॥नामामेष्यति तिनेनोक्तो
नविरुध्यति केशवः॥स सुःस्मा महाकृष्णस्य यज्ञकारापितस्त्वतः॥१९॥भीमार्जुनबलाश्चैव
माद्रेयाय ददौ करं॥जिग्ये बलेनान्यनृपान्सहदेवः प्रतापवान्॥२०॥तथास्मृतसमागतं घटो
त्कचं विनीपुणा॥समादिश्च यौवनतां पसाद ददौ महाकरं॥२१॥पुरा हि राघवादितं तदास्य सारिवल्लं
तदा विचार्य केशवं वतं बलं च भीमपार्थयो॥२२॥दिवौकसश्च पांडवानवेत्यसाद दाकरं॥महौ ॥१८७॥

ना० ॥२१॥ भि०

चारान्नसंचयेस्थाप्यन्नीमसेनजः॥२३॥ययोवमाद्रिनंदनस्त्वाययेऽश्वकेपुरं॥नकुलःप
श्चिमाशायां विजिग्ये रिवल्लन्नृपान्॥२४॥करमाव्रवीरासासोहा दो देवमातुलान्॥आय
यौव महारत्नसंचयेन स्वकेपुरी॥२५॥अर्जुनकोपवरोक्षित ध्वजास्यदनेसमधिरुह्य गां
डिवी॥यातस्त्वदिशामुत्तरांतदापार्वतेयकनृपाःसमाययुः॥२६॥तेगत्वाःपार्वतेयाश्वसहि
ताःपांडुनंदनं॥अन्येत्न्ययोधयामासुःजानेनतस्त्वविकीर्तिं॥२७॥तान्विजित्ययुगपत्सपांड
वःसंजयन्क्रमतः त्वनादिशी॥प्राद्र्वक्षनगदनमूर्षि-जितनेनत्वास्यसमन्तेनमहारणः
॥२८॥सोनियुत्सगोजोदिनाष्टके श्रातश्राहपुरहतेनंदन॥ब्राह्हिनसमरकारणं त्वितिश्रा
हदोहिकरामित्ययार्जुनः॥२९॥सोप्पदान्करममुष्यवासवामहेरस्तवापितेप्रसादरं॥निवजे
नुमिहशास्यसित्वमित्यावदधीरवरा॥स्त्रतेजसा॥३०॥सहपूर्वप्रदत्तेःतिः तुकरेनवोहे
वोत्तरं॥अजुर्व्ययकलहमनिवस्नहयत्रितः॥३१॥पार्थो जित्वावृषपाणिषट्दिपानप
रानपि॥अयतु दिशामापसर्वशास्त्रास्त्रतेजसा॥३२॥पातालसन्यकेगत्वा जित्वादैतयदान

वानू॥ बलेश्च विष्णुवन्नास्करं जग्राह संमतः॥३३॥ जित्वा वासुकिं नीरं रत्नमादायम
त्वरः॥ आजगाम पुरस्वीयं वीरो वत्सरमात्रतः॥३४॥ रुक्मपार्थ गिरयश्च तुर्भिः स्तेस्समा
र्जिताः॥ चत्वारो योजनानां हि दशत्रिंशच्छतं तथ॥३५॥ चतुःशतं च कुमशः उच्छ्रिता दिक्षु
ये र्जिताः॥ प्रतीच्यादप्रसव्येन क्रमाद्दिग्भ्यः समार्जिताः॥३६॥ विश्वकर्माकृतं त्वात्तु पुरस्याल्प
प्रिवस्छले॥ अंतर्गतास्ते गिरयस्तदद्भुतमिवाभवत्॥३७॥ ततो यज्ञः प्रवृत्तोऽकृष्णाद्वैपा
यनेरितः॥ ऋत्विजो मुनयो त्वासन्सर्वे विद्यासु निष्ठिताः॥३८॥ द्वैपायनोक्तविधिना दीक्षा
यां चक्रिरे नृपं॥ ज्येष्ठत्वाद्राजमान्यं तु प्रणिधाय युधिष्ठिरे॥३९॥ अन्ये भीमार्जुनादयः सर्वे सत
तेन समासिरे॥ ब्रह्मापीपदयोग्यत्वात्कृष्णोऽकायज्ञपन्यमन्त॥४०॥ पदायोग्यतयानान्यपत्न्य
न्तेषां सहासिरे॥ आज्ञयैव जगन्धातुर्व्यासस्यानेन ते नृपाः॥४१॥ स्थलमप्यत्र सर्वं हि रत्नहे
ममयं त्वभूत्॥ किमु पात्रादिकं सर्वं शिवरापिवसवशः॥४२॥ आहूतं दिग्जयप्रार्थास्तदाल
कद्विसत्प्यकं॥ सर्वमित्रागमद्ब्रह्म शर्वशक्रादिपूर्वकं॥४३॥ भीष्मद्रोणस्तु विदुरो धृतराष्ट्रः

॥१८८॥

ना०

नि०

सहात्मजः॥ सविकोऽआययुस्तत्र बाह्लीकश्च सहात्मजः॥४४॥ तथैव यादवाः सर्वे बलश्च द्युपुरो
गमाः॥ रुक्मिणी सत्यनाम्नाम्नामहिष्यः केशवस्य ह॥४५॥ तत्र सर्वजगद्देवसंगमे तत्त्वनिर्ण
यकथा बभूव हि॥ प्राश्निकोऽत्र परिपूर्णश्चिद्घनो व्यास एव भगवान्बभूव ह॥४६॥ तत्त्वनिर्ण
यकथासु निर्णयो वासुदेवगुणविस्तरोऽभवत्॥ नास्ति तत्सदृशउत्तमः कुतः पारं एषन तत्तोम
इत्यपि॥४७॥ बादरायणनृहरामयोःसृपवनोः परमनिर्णये कृते॥ मोदमानजनतास
मागमे पृच्छयात्र नृपनिर्यते वृते॥४८॥ जानमानोऽपि नृपतिः सर्वपूज्यतमं हरिं॥ संशयं नु नृ
णां नेतुं भीष्मं पप्रच्छ धर्मवित्॥४९॥ नास्ति नारायणसमो मे मितिवादेन निर्णये॥ कृतं ब्रह्मादिभि
रपि कृष्णं मर्त्यं हि मेनिरे॥५०॥ नृपास्तस्मादयं कृष्णो नारायण इति स्म ह॥ सम्यग्ज्ञापयितुं धर्मसू
नुर्भीष्ममपृच्छत॥५१॥ ब्रह्मादयः सुरा यस्माद्दृश्यन्ते मर्त्यवन्नृभिः॥ नैव तानतरास्यासो नृणाम
स्ति मुनिष्वपि॥५२॥ सर्वशास्त्रविदं भीष्मं जानन्नप्येतं नृपोऽपि॥ तस्माद्भीष्ममपृच्छत्स कुलवृद्धत्व
तस्तथा॥५३॥ पितामह प्रभूजार्हः कोऽत्र लोकसमागमे॥ ब्रह्मा शर्वादयश्चात्र संतिराजानएव च॥५४॥

इतिपृष्टेब्रवीद्भीष्मःकृष्णंपूज्यतमंप्रभुं॥यद्यप्येकस्त्रिधाविष्णुर्वीरेष्वत्रनृगवृष्णिषु॥५५॥प्राद्युम्नत
स्तथाप्येतेनृपाहिव्यासरामयोः॥विप्रस्तान्नविरुध्यंतेततस्त्वंहियुक्ततो॥५६॥मन्यतेनविरुध्यस्व
तेषांतत्राहितादृशः॥अविवादप्रसिद्ध्यर्थंनैवास्यत्नविनाकवितु॥५७॥तस्मात्कृष्णायदातव्यमि
तिभीष्मेणचिंतितं॥कृष्णायदत्तराजानोविवादंकुर्युरंजसा॥५८॥विवादेचकीर्तितस्याद्वासुदे
॥१८५॥ वस्यविस्तृता॥ततकृष्णायाग्रपूजादत्तापार्थैर्नृसुरः॥५९॥व्यासस्नागवियोःसाक्षान्नदेव्यान्तद ॥१८५॥
नंतरं॥अग्र्यापूजादुःखान्यान्ययायोध्यमपूजयन्॥६०॥अध्योपहारपयापितत्वकृष्णको
दनिंदमुमाप्तुच्चैदिराजः॥कृत्त्वैवतत्ववनबोन्नियन्नोनृपंतहंतुजगद्गुरुविनिंदकमूर्ध
मन्यः॥६१॥दुरपिकेशवविनिंदनकारिणिंद्वामुष्यत्स्यइत्यतरतरास्यसदाप्रतिज्ञा॥जीमस्यपे
तुजंगृहेसारिदात्मजो॥श्रसप्रेस्यकेशवचवोनिजयार्वधाय॥६२॥मयेवववध्याविनितावस्यन्केश
वःपुरा॥तच्छुत्त्वाचभीमसेनोपिस्थितानाभ्रमकस्प्रहात्॥६३॥जानंत्रीपहरीरिपुंस्वकर्तव्यतयास्थितः॥
भीमषष्टतावदुःखितमितिमत्वास्थितःपुनः॥६४॥देवसंघभीतामहानन्ददीसतापइहकेश

वेधिकौ॥अर्वनामिहमानुषेजनामध्यत्वमस्फनसंस्थितोत्तवतु॥६५॥आसुराइवसुयोधनादि
दयस्तत्ततेविमनसोबभ्नविरे॥दुर्वचोभिरधिकेचचेदिपःकृष्णमोचुदरसद्गुणार्णवं॥६६॥सम
मीक्ष्यपाश्वकेशवंयुधतमास्तुकेशवः॥निवार्यतस्यसायकाभ्जवानवारिणाप्रभुः॥६७॥निकृ
त्तमानकंधरःस्वनिकृमानन्धरो॥तमाश्रितस्वयासुरामहातमःप्रपेदिवान्॥६८॥जयःप्रवि
श्यकेशवंपुनस्वपार्षदोभवत्॥असौवपांडवेःकृतुःप्रवर्तितोयथाविनः॥६९॥सुवर्णरत्न
नारकान्बहुनृपाउपानयन्॥उपायनंसुयोधनंनृपोदिशद्गृहस्यवं॥७०॥अथनोदयंस्तथा
द्विजान्यथेष्टमुक्षभोज्यकैः॥सुवर्णरत्ननारकान्बहुस्वदक्षिणाददुः॥७१॥यदिष्टमासयस्य
त्वप्रदत्तमेवपांडवेः॥समस्तमन्त्रसर्वशोप्रसस्तुतःप्रतामुदा॥७२॥ननंदस्फारोरुदुंदुभिप्रगीत
देवनायकाः॥प्रनृत्तदिव्ययोषितःसुरापगाव्यगाहयन्॥७३॥समस्तराजसंयुतोविगाह्यजा
ह्नवीजले॥पुरंययुःपुनश्चतेसदस्यवागमन्सुराः॥७४॥गतेषुसर्वराजसुस्वकंपुरंस्वकेषुव॥
विचित्ररत्ननिर्मितेरविप्रभासभानले॥७५॥सकेशवोवरासनेविवेशधर्मनंदनः॥तथैव

॥१७॥ ॥१७॥

न्तर्गमीपोमुरवापीरप्रहारमीशानुः॥७६॥ तथैव नामफल्गुनो वृणि विशन्हरे रूपा॥ तथैव वायुसू
नुना सहैव पार्षदात्मजा॥७७॥ उपेव रंगिमणीशुनां तथैव सत्यभामिनी॥ यमौ च पार्षता दयो ध
नंजयातिके विशन्॥७८॥ तथैव रामसात्यकी समीप एव च नृतः॥ समासती तु सासना व्यरा
जतार्धिके तदा॥७९॥ यया सनाखयं भुवः समाश्रिता च विष्णुना॥ विभिन्न हेममालिनः शुभे
वराम्बते धिके॥८०॥ स्फुरत्किरीटकुंडलाविरजुर जतनृपाः॥ विशेषतो जनार्दनः सनार्यको
जमत्यभू॥८१॥ यया दिवौकसी सदप्यनंतसभुपार्थिवः॥ उपासिरे च तेनृपाः समस्तशः सुहद्गु
णाः॥८२॥ तदा जगाम रवडुभृत्सुयोधनः सहानुजः॥ द्वारीसभाया हिरन्नीलरश्मिमूर्द्धत्वगा नु
सो विहारसिद्धि॥८३॥ अन्यनराणादर्शिनो विधातिनीसस्फाटिकामाशुदृष्टं च वुंच॥ प्रवेशात्तो
वयमौ नयासु सत्यजुत्रोगृह्यनृपापदिष्टे॥८४॥ तत्रापि विस्मृत्य पामन्यतौ मादमृष्यमाणः श्वय
मेष दिव्यौ॥ ते च द्रनीलभुविरत्नमयाविदृष्ट्वापद्याविरारमनसा जगृहेस्व वस्त्रं॥८५॥ रत्नोत
दीधितिनिगूढजल स्थले च मत्वाप पात स हितौ वरजे जलाथे॥ तं प्राहसद्भगवता क्षिति

ता० नि०

॥२१॥

मारनाशहेतोः सुसूचितउरुस्वरतोऽत्र भीमः॥८६॥ पांचालराजतनयासहिताश्च तथान्यैस्वायैस्तथ
नुजहसुर्नगवन्महिष्यः॥ मंदस्मितेन विलसद्वदनेंदुबिंबो नारायणश्च मुरवमीक्ष्य मरुत्सुत
स्य॥८७॥ नो वार्यकिंचिदयधर्मसुतो निवार्य प्रस्थापयद्वनमाल्यविलेपनानि॥ कृष्णा वृकोदर स
गतं बहुले निधाय क्रोधं ययौ सशकुनिर्धृतराष्ट्रसूनुः॥८८॥ सुव्रीडितो नृपतिदत्तसदंबरादी
न्यकृत्य मार्गगत आह समातुलस्वं॥ यो मामसह तांकृष्णान्नेमो कृष्णास्यसन्निधौ॥८९॥ तयो
रकृत्वा संतापं नाहं जीवितुमुत्सहे॥ यदि मत्तु शांतिः स्याद्घातयेयं वृकोदरं॥९०॥ अथवापूजा
वकृष्णस्य विलुपेयं न संशयः॥ ईदृशं पांडवैश्वर्यं दृष्ट्वा कोनाम जीवति॥९१॥ इच्छेतकरदाटषाव
श्यवत्सर्वभूमिपाः॥ इत्युक्तः शकुनिर्वैरं दृढीकर्तुं वचोऽब्रवीत्॥९२॥ किं ते वैरेण राजेंद्र ज्ञाते
निर्बलिभिः पुनः॥ अनुजीवस्वतान्वीरान् गुणज्येष्ठान्बलाधिकान्॥९३॥ इतीरितो तिसं वृध
कोपश्राह सुयोधनः॥ यदि तेषां तदैश्वर्यं न मां गच्छेदशेषतः॥९४॥ सर्वथानेवजीवयमि तिसत्य
ब्रवीमि ते॥ न तु बाहुबलाच्छक्य आदातुं ताश्रियं कथंचित्॥९५॥ नेंद्रोपि समरे शक्तास्ताञ्जेतुं
किमु मानुषाः॥ इतीरितः पापतमश्राह गांधारको नृपः॥९६॥ पापानामाखिलानां च प्रधानं चक्रवर्ति

॥१७॥

नां॥योयांश्रियंप्रदीप्तांत्वंपांडवेषुप्रपश्यसि॥९७॥तामक्षेश्वतत्र्यादास्येक्रीडनश्चेसन्नदतिके॥
इतीरितःप्रसन्नधीःसुयोधनोबभूवह॥९८॥प्रजग्मुतस्थतावुच्चोविचित्रवीर्यजंनृपं॥धृ
तराष्ट्रमथोवाचद्वापरांशोतिपापकृत्॥९९॥नास्तिक्यरूपःशकुनिर्विपंहिरिणाकशी॥दु
र्योधनेनतुतच्छ्रुत्वाकुतइत्याहमर्जुनाः॥३००॥प्रवृत्तोतोनृपायोग्युद्धात्त्यायन्मनिप्रतिपथि॥
श्रुत्वैवतन्नेत्यवदत्सनृपतिर्विरोधधर्मस्यविनाशकारणं॥१॥कुमंत्रितवानममेतदिष्ट
स्वबाहुवीर्यायमहाश्रियोहिते॥त्वयापिनिर्जित्यदिशोमखाग्र्याकार्यास्पृधामागुणवृत्तमेस्ते॥२॥
विशेषतोभ्रातृभिरग्र्यपूरुषैःरनेकतश्चाहेस्मसुयोधतस्त्व॥यदिश्रियंपांडवानांनास्तेराहत्त्वमि
च्छसि॥३॥मृतेमेवाच्यमोविधिपांडवेस्वसुखान्नव॥यदिमज्जीवनार्थत्वमानयास्विहपांडवान्
॥४॥सन्मार्यान्देवनायेवनचाधर्मोपिकश्चन॥वेदानुजीविनोविप्राःक्षत्रियाःशस्त्रजीविनः॥५॥
तृष्ठातथैनशत्रुश्चतच्छत्रेनस्वेतरत्॥अतस्त्वधर्मेवायेतवापिस्यान्महत्फलं॥६॥इत्युक्तो
माफलमेस्त्वतवेवास्तितिसोब्रवीत्॥एवंब्रुवन्नपिनृपःश्राविष्टकलिनाश्वयं॥७॥पुत्रस्नेह

॥१७॥

L

त्विदुरमादिशत्पांडवान्प्रति॥आविवेशकलिस्तंहियदापुत्रन्नसिद्धये॥८॥अंशेनततआर
भ्यनैवास्मादपजग्मवान्॥यावत्पुरंपरित्यज्यवनमेवविवेशह॥ततदंतरानतःस्तस्यपापयु
क्तेमनोभवत्॥न्यवारयंतविदुरामहामतिःपापकुलस्यापिविनाशकोप्ये॥समुच्यमानात्रभिवा
र्यमस्तिवृथानतस्मादयशश्चतस्यात्॥इतिब्रुवाणंकलहोत्तनस्यान्निवारयामावयमेवयस्मात्
॥११॥दृष्टसुताक्रीडवत्कसरुचानिच्छामिपार्थांश्चसुयोधनादीन्॥अतःक्षिप्रमुपानेयाःपार्थी
शीनबलोदितःअययासविदुरःपार्थान्द्वारकौकशवेगने॥१२॥गतेहिपार्थसानिधेःसुयोधनेयना
रदः॥शशासधर्मसूनुनाप्रवादितोरिमागतं॥१३॥कउच्यमानृपेष्वितिप्रपृष्ट्वाहनारदः॥स
सोन्नराद्वरशिवादवापवृष्णिनिर्भये॥१४॥पांसुमुष्टिंसकद्वासीबहनर्षास्तपश्वरन्॥आजयामह
रादाप्यवरंकृष्णाजपेपुनः॥१५॥सस्कन्नामागधवस्त्यंदिशोविजयमेव॥राजसूयकृतंवेवशिशु
पालवधंतथा॥१६॥यदूनत्रनफद्यमंतूर्णकरोतीतिनिशाम्यतन्॥समेससहमंत्रःकृष्णामुरवस
नोस्तुमंडले॥१७॥अस्तित्यकक्षासगोविंदःप्रेषयामासयादवान्॥प्रद्युम्नादीनुदिनेःकेशिस्त्वयं

॥१९२॥

वाचात्सहायप्रजः॥१८॥विदुरस्ततोगत्वाधर्मराजमथाह्वयत्॥जानन्निवार्यमाणोपिकृष्णायान
सधर्मराट्॥१९॥सार्धमन्त्रीभ्रातृभिस्तत्रकृष्णयाथययोद्धृतं॥ज्येष्ठश्चैयेवविदुरस्त्राह्वयेन्नपि
धर्मजः॥२०॥नागनव्यामितिप्राहदोषानुद्वासजान्बहून्॥इतीहदोषसंवयस्तथापितेपितु
र्वचः॥२१॥समीक्ष्यतद्वयंस्वयंकुरुष्वकार्यमात्मनः॥इतीरितोपिपाण्डवोययौकलिप्रवेशतः
॥२२॥विचित्रवीर्यजंनृपंसमासदत्ससैनिकः॥कल्यावेशान्नृपतिःप्रतिज्ञांपूर्वमेवथमन्त्रिणां॥२३॥ ॥१९३॥
आहूतोद्यूतकरणान्निवर्तयेनैवारितोपीति॥तेनायात्ससुहृद्भि –जा– निवार्यमाणोपिनाग
पुरमाप्तुः॥२४॥नहिधर्मोद्यूतकृतोविशेषतःक्षत्रियस्यलोकगुरोः॥वैचित्रवीर्यतनयेनवु
पाण्डुपुत्रास्सभावितास्सुखंवनेन्यवसन्निशायां॥२५॥प्रातस्ततोभीममुखराःसकलाश्चनृपाआसेदु
राशुंचसभांसहपाण्डुपुत्रैः॥वैचित्रवीर्यनृपतिर्विदुरान्वितस्तस्यगांधारराजसहितास्तनयाःसकर्णाः
॥२६॥प्राप्ताःसभांतत्रमथाह्वयदत्रधर्मराजंसुतःसुबलकस्यसदेवनाय॥सर्वंस्थितत्रकलिरा
विशादेवनामपूर्वान्वितेवसवरःसपृथांवकृष्णां॥२७॥संतारमेवतनानाहिभीष्ममुख्येस्ते

ता० ॥२१॥ नि०

वारिताःकुलविनाशनकर्मवृत्ताः॥नीमदिभिःसविदुरेणचवार्यमाणोद्यूतेनिधायपणमप्यखिलंस्व
वित्तं॥२८॥गांधारकेणविदितांसहजितेंद्राकपाण्डोःसुतोथनकुलंन्यदधात्पणाय॥तस्मिन्जि
तेयसहदेवमर्जुनंचभीमंचसोम –दो– कसुतांस्वमपिक्रमेण॥२९॥राज्ञानिधायविजितोथध
नःस्वसूतंदिदेशपृथुलमजपुत्रिकायाः॥सूतोगत्वातदंतसमकथयदिमांद्यूतमध्येजितासि
क्षिप्रंचायाहिराज्ञासभामितियुरुत्तंभित्स्यथोसाप्यवादीत्॥नाहंयास्येगुरूणांसभामितिमितय
योसाप्यमुक्त्वाभिमन्यान्ते॥ज्ञात्वादुःशासनोसाप्यदिशादयोधार्तराष्ट्रोनुजंस्वं॥सपापरूपापुरुषं
प्रगृह्यकेशपक्षके॥पुरःस्वमातुरानयत्सनामयुग्मवाससीं॥३०॥समागताराजस्थला
जगादनाश्चपूर्वकान्॥अधर्मदृषकार्यतनधार्मिभिर्नविद्विधैः॥कथंछलात्मकेद्यूतेजि
तेधर्मजयोनवेत्॥नहिद्यूतंधर्ममाह्वविशेषेणचनृपतुजां॥येधर्मनवदंतिहनतेवृद्धाःइतीरि
ताः॥अधवृद्धपण्डितानेवसत्नामाहुर्मनीषिणः॥कथंद्यूतेजितस्वाहमजितेस्वपतौस्थिते॥स
मानधर्मिणीमाहुर्नार्यायस्माद्विपश्चितः॥सहैवकर्मकर्तव्यंपतोदासेहिनार्यया॥दासीत्व

॥१९३॥

न पृथङ्नेस्याज्जितेपि हि पतौ नन ॥ इत्युक्त्वाद्यपि भीष्माद्याः कल्यावेशानमोहिताः ॥ पृच्छ
य मेव मित्युक्त्वा तूष्णीमेव बभूवीरे ॥ दुर्योधनप्रतीपाहि न कश्चिद्दशकत्तदा ॥ उवाच विदुर
स्तत्र न धर्मोयमिति स्फुटं ॥ न तस्य वाक्यं जग्राह धृतराष्ट्रः सहात्मजः ॥ ऊर्ध्वबाहुः स चक्रोश दे
वानारव्यापयंस्तदा ॥ ध्वाशान्ति द्रौपदी चाह जितानैवासि धर्मतः ॥ अधर्मो महानेतो संजामाक्रम्य
तिष्ठति ॥ एवं तु विदुरेणोक्ते विकर्णः पापकोपि सन् ॥ अहंडं बार्थमेवाह धर्मवित्त्वं प्रकाशयन्
॥४०॥ अधर्म एवायमिति कर्णोथैनमभर्त्सयत् ॥ दृष्ट्वा भीमः क्लिश्यमानां च कृष्णां धर्मात्मजं यं धर्म
राजेन दृष्ट्वा ॥४१॥ राज्ञाशास्यो युवराजेन धर्मखिलन्यस्मादास्य मिदं वचा षे ॥ इमान्यस्तु वतोद्यूतेध
स्रणीयो हि तेच्चुज्ञो ॥४२॥ नेवमित्यर्जुनो वादीत्तमाहाय वृकोदरः ॥ विकत्थ्यनन्तु कर्त्तव्यं तस्मान
हि मया कृतं ॥४३॥ उत्तमेकवसा सीक्षामध्ये मपापहारणे ॥ अधर्मे दिहृदंडस्त्वं तस्मादाद्यो युधिष्
रः ॥४४॥ अथ कर्णोब्रवीत्कृष्णायपतिह्य सिशोनने ॥ धार्त्तराष्ट्रगृहं याहीत्यथ दुर्योधनोवदन् ॥४५॥
परस्परविरोधार्थं पांडवानां भिदं कृच ॥ युधिष्ठिरो दुःखहेतुस्तवेकोयद्येनमन्यनगुरुर्न एषः ॥४६

सू

॥१९३॥

ना०

॥२१॥

नि०

इति ब्रूयुरथ चाभीमपार्थविकोपि भीमइहोन्मुज्जेतां ॥ इत्युक्त्वोत्तेपवमानस्य सूनुः पूज्योस्माकं धर्म
जः संशयो न ॥४७॥ गुरुश्चाहं वा खिलानायतो हि बलज्येष्ठस्त्वमाहुर्महान्तः ॥ बलज्येष्ठाय दि
वः संशयः स्याद्धुतिष्ठ्यं सर्व एवाद्य वीराः ॥४८॥ मृन्नाभिवः पादतलेन सर्वानुसावनि सिंहानु
बधांन्यष्टमीयाक्षकामः ॥ इति ब्रुवन्समुत्थिं नन्दवृकोदरायदा ॥४९॥ विघूर्णितासेन्नारिवह्ना न त
यान्वाह किंचन ॥ भीष्मद्रोणौ विदुराद्याः स्मस्व सर्वेत्वयात्सत्यमित्यवहन्तो ॥५०॥ गृही
त्वेनस्थापयामासुरस्मिंश्छितेशांतिं चापि तधार्त्तराष्ट्राः ॥ निवारितोधर्मजेन गुरुभिश्चापरैस्त र
दा ॥ माननार्थं गुरूणां तु नभीमस्तान्जघान ह ॥ नैवान्यवर्तनेज्येष्ठधर्मात्मानयुधिष्ठिर ॥५२॥ तं
षापापि निवृध्यर्थं ज्येष्ठवृत्तिं च दर्शयन् ॥ अथ दुर्योधनः पापाभिमशानस्य पश्यतः ॥५३॥ ऊरुं संदर्श
यामास कृष्णायै भीमम्प्याहते ॥ तयारुं तेन गदया त्वं गया विनंक्ष्यसि इत्यवपुनः सुयोधनः ॥५४॥ ऊचे
नान्यद्भवता मस्ति चितच्यूतकृष्णायायध्येपणाय ॥ अथाब्रवीद्वृकोदरः कर्तैव मन्नेनहरः ॥५५॥ नि
पात्यचन्तलेशिरामीदित्स्यइत्यले सवध्य एव मसदापरोस्य नोपि यामीरिं ॥५६॥ विभिंदयादि

॥१९४॥

तिध्रुवंप्रतिश्रवीहिमारुतेः॥पुनश्चपापवृधयेतदेवनोव्रचानहि॥५०॥विकर्तनात्मजःपुनर्जु
गादसोमकात्मजां॥प्रजाहितन्नृतोहिनोगृहंनसतिपोडवाः॥५१॥इतीरितसमुद्धितोवृको
दरानुजार्जुनः॥उभावतोयुधिष्ठिरोन्यवारयतथापरे॥५२॥थाततोनिषण्णयोस्तयोःसुयोधनोक्षो
ब्रवीत्॥दुःशासनेषोवासांसिदासानानोव्यपाकुरु॥६०॥इत्युक्तोन्यगमःपार्थास्ववासांस्यतदद्रुतः॥
तत्रीवरसनान्यूत्वातानशिष्टान्प्रकाश्यच॥६१॥निषद्यस्वसनायातेसमामालंब्यविस्तृतं॥पुनर्दु
र्योधनेनोक्तःपार्थानामथपश्यतां॥६२॥स्वकर्षवासोद्रोपद्यास्तदावादीद्वृकोदरः॥पापेषुपूर्वस्थित
श्चाधर्मस्यवंशःकुरूणामुरुधर्मशीलानां॥६३॥दुःशासनस्यविधार्यवक्षःपिबामिरक्तंजगतःसमक्षं॥
विकृष्यमाणेवसनेतुकृष्णासंस्मारकृष्णंसुविशेषतोपि॥६४॥तदान्यदासीद्वसनंवतस्यादिव्यं
ससूक्ष्मंकनकावदातं॥पुनःपुनश्चैवविकर्षमाणोदुःशासनन्याञ्चितवान्दृशानि॥६५॥वस्त्रंपुरंत
नन्नागमपापःशान्तोन्यथोपादतिवन्नगात्रःसमानायां॥वस्त्राश्चयशैलनिचंप्रजातेदुर्योधनःप्राह
संजातकोपः॥६६॥प्रवेशयानगृहमेवशीघ्रंकिंनश्चिरेणेनिसमेदबुधिः॥तच्छुत्वावचनंकृष्णा॥

प्रतिज्ञामकरोत्तदा॥६७॥भीमोदुर्योधनंहंताकर्णंहंताधनंजयः॥शकुनिंत्वक्षकितवंस
हदेवोहनिष्यति॥६८॥इत्युक्तेनतथेत्याहभीमसेनःसभातले॥प्रतिज्ञामकरोत्स्यर्थःस्नाम
द्रौनदनस्तया॥६९॥थानकुलःप्रतिजज्ञेथशकुनेयवधंप्रति॥ततःसुयोधनानुजश्चकर्षपार्ष
तात्मजां॥७०॥गृहाय्तां निशम्याथयुकुःप्राहमारुतात्मजः॥अर्जुनार्जुनेनवात्रसमामतान्तरा
वत॥७१॥प्रतितस्यास्यदेहस्यकाष्ठंविषासमस्यच॥फलानित्रीणिशिष्यनोविद्याकर्मसुताइति॥
॥७२॥इतिवदोदितवास्यनसुतोदारधर्षणे॥दृष्टदारान्वाम्पोतिलोकनयोहिदूषितः॥७३॥
अरक्षणाद्दूषितायानत्यामार्वसुर्नजनवेतु॥अतोब्रसानुबंधवकोनिहनिष्यार्तराष्ट्रकान्॥७४॥
इतिभुवन्व्यलोकयद्रिपून्दहन्निवारुणतेजसा॥ददर्शवमहाघोरेवामदात्परिचेरुषा॥७५॥
कर्त्तव्यंवसितोबुध्यानिःशेषान्धार्त्तराष्ट्रकान्॥तदाशिवावसिरस्योधनाग्निगेहतः॥७६॥तथैव
तत्पितुगृहेप्यनुद्रयानकंबहु॥निमित्तान्यघोराणिकुपितमारुतात्मजे॥७७॥दृष्ट्वाविकेय
विदुरप्रपच्छेषाफलंद्रुतं॥आहतंविदुरोप्यष्टसुणेमिंसत्ववपुत्रकाः॥७८॥सानुबंधानशि

॥१९४॥

॥१९५॥

ष्यंति वृकोदरबलाहतः ॥ क्रीडसे बककवत्त्वं हि किं जितैः किं जितैस्त्विति ॥ ७९ ॥ अथ धर्मेण
जितान्यत्र जितान्यस्मि सपांडवान् ॥ स्त्रीषु द्यूतेषु वादत्तं मदांधेन नरेण वा ॥ ८० ॥ न दत्त
माहुर्विद्वांसस्तस्य बंधुभिरक्षवत् ॥ आहार्य पुनराहुश्च तथापि न तु पांडवैः ॥ ८१ ॥ तत्क्षते तव
पुत्राणां रक्ष्यापय द्विरशिष्यतां ॥ इत्युक्ते आह विकेयो निमित्तानां फलं कथं ॥ ८२ ॥ यान न
वेदिति सप्राह दंतं कृष्णा विमुच्यतां ॥ ताषयस्व वरेश्चैनाम न्यथा ते सुता मृतान् ॥ ८३ ॥ वि
धिंनामेन निष्पिष्टान्नात्र तस्संशयो न वत् ॥ कृष्णा वपांध्वाश्चैवत पांवृद्धिमुनिप्सवः ॥ ८४ ॥
न पसाने वधस्यति तेन जीवंति ते सुताः ॥ तया प्रिय दि कृष्णा त्वं न मां वयासि ते सुतान् ॥ ८५ ॥
हनिष्यति न संदेहो बलेनैव वृकोदरः ॥ इतीरितो विनिर्भर्त्स्य पुत्रं दुःशासनं नृपः ॥ ८६ ॥
आमोत्वय द्वरश्चैनां छदयामास पार्षती ॥ दत्ता सा वरस्तेन धर्मेणाग वते स्थिता ॥ ८७ ॥
नैवात्मना वरान्वव्रे वव्रे तेषां विमोक्षणं ॥ युधिष्ठिरस्य सभ्रातुः सराज्यस्य विमोक्षणं ॥ ८८ ॥
ददौ नृपश्च तन्मुनस्यच्यमानानापि सावृणोवान्न तुर्विष्णोश्च नान्यस्माद्वरस्त्वीकारयिष्य

॥१९५॥

ना०

॥२१॥

नि०

ते ॥ ८९ ॥ एवं हि भगवद्धर्मस्तस्मात्स नावृणोद्वरं ॥ अधर्मतो हृतत्वात्तु तद्दानं न वरो न वेत् ॥ ९० ॥
इति मत्वा पांडवानां वव्रे कृष्णा विमोक्षणं श्वशुरादेहि कवरास्त्रियास्त्रियस्त्रयः ॥ ९१ ॥ उक्त्वा श
तं विप्रायाधर्मेणाग वते ततः ॥ हेतुना नेन वव्रे सा नान्यत्किंचिदतः परं ॥ ९२ ॥ ततो विमुक्ताः प्र
ययुस्ते पार्थाः गुरून्प्रणम्य स्वपुरे सकृष्णाः ॥ दुर्योधनो तरं जोजगादाहृतात निजपापकर्ता प्रधा
नः ॥ ९३ ॥ समस्तपांडव श्रियं समागतामहो पुनः ॥ अमात्वया वृकोदराद्वधश्च नो भवे न्न वत्
॥ ९४ ॥ अतः पुनश्च पांडवान्समाह्वयश्च नः कृते ॥ पुनश्च देवनं न वै जितावने प्रयांतु व ॥ ९५ ॥ तेनो
क्तः स तदाराजा पांडवान्पुनराह्वयत् ॥ भ्रातृभिर्वार्यमाणोपि कृष्णाया वागमत्तसः ॥ ९६ ॥ द्वादश
ष्टं वनवासं त्वज्ञातं वैकवत्सरं ॥ वासं प्रसिद्ध नृपतेः पुरे न वा निदूरतः ॥ ९७ ॥ कृष्णायाः पांडवा
नां वा दर्शने ज्ञानवासिनां ॥ एकस्यापि समस्तानां द्वादशाब्दं पुनर्वनं ॥ ९८ ॥ वत्सराज्ञानवास
वन्त्यागण्युक्तो विधस्तया ॥ दुर्योधनः पपाव क्रोबुध्यादुःशाना क्रया ॥ ९९ ॥ गोधारणं पुनश्चक्षह
दयज्ञेन धर्मजा ॥ पराजितो वनेयातु भे छन्सभ्रातृकोयदा ॥ ४०० ॥ तदा नन्तपापकृत्क्रिया

॥१८५॥

धनानुजो हसन्॥वृकोदरश्च मारुतात्मजो पुनःपुनश्च गौरिति॥१॥उवाच त्वं कृष्णा तस्मिन्नेवस ८
मानले॥अपतिष्यसि कल्या पिगच्छ दुर्योधनालयं॥२॥हते खिल्लाःषं पुनः तिलाःस्तमी धमा
न्यान वैषां पुनरुत्थितस्यात्॥इतिब्रुवाणानुचकार भीमं तदा हसन्धार्तराष्ट्रश्च सर्वे॥३॥तदाकरोद्भी
मसेनः प्रतिज्ञां हन्तास्मि वोह्यखिलान्संगरे हं॥इतीरितं शरणं द्रोणमवजग्मुः समस्ता धृतराष्ट्र
पुत्राः॥४॥यत्र द्रोणस्तत्र पुत्रस्तत्र चाभ्मकृपस्तथा॥नत्याज्ये ति गुरून्भीम इति तच्छरणं ययुः॥५॥
अब्रवीद्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो विप्रोपि सन्नहं॥सपुत्रः सकृपः शस्त्रं गृहीष्ये भवताकृते॥६॥रक्षणं
भवतां वैवयामित्यं नस्वशक्तितः॥न तु भीमाद्रक्षितुं वः शक्तः सत्यं ब्रवीमि वा॥७॥ततो ययुः
पाण्डवास्ते सनाथा यावनायकृष्णासहिताः सुस्थिराः॥गत्यानुवक्रे युवसिंहखेलगतिर्भीमो धा
र्तराष्ट्रोप्रहस्य॥८॥दृष्ट्वा सनाथा अधनिष्क्रान्तदेहा व्यावृत्य भीमः प्रहसन्रक्तनेत्रः॥उवाचवा
न्यं वरणो विनेतस्य इत्यकत्तासौ निर्गतो सन्सनाथाः॥९॥प्रयातानन्नुतान्कुंती प्रययो पुत्रगृधृणी॥
सरोच्यमाना विदुरस्थापयामास तां गृहे॥प्रणाम्य तां ययुः पार्थाः शोकगामिनः॥१०॥युधिष्ठिरो

म

॥१८५॥

वाग्वदनो ययौ नक्तो धत्वसुषा॥दहेयं कौरवान्सर्वानिति कासपिकोनृपः॥११॥उधृत्य बाहू प्रययौ बा
हुशाली वृकोदरः॥दर्शयन्मेव खिल्लान् शत्रून् शक्तो हंतुमहं त्विति॥१२॥अबद्धकेशा प्रययौ द्रौप
दीसास्त्रान्तिलालात्॥मुक्तकेशान्नवेष्यति धार्तराष्ट्रस्त्रियस्त्विति॥१३॥वर्षन्यांसू न्ययौ पार्थ इच्छेश
त्रुसायकान्॥वर्षयान्नित्यमिप्रायः परमास्त्रविदांवरः॥१४॥यमाववाङ्मुखौ यातौ नाययोः शत्रुवामु
खं॥यास्यत्वस्यामवस्थायामित्यवधृतचेतसौ॥१५॥प्रेतसंस्कारसूक्तानि पठन्धौम्यो प्रतायये॥हते
षु धार्तराष्ट्रेषु मया कार्याः क्रिया इति॥१६॥तानयानययुः सूता रथैः परिचतुर्दश॥सूदा पौ
रगवाश्चैव नृत्याय त्याप्रकारिणः॥१७॥ततस्ते जाह्नवीतीरे वने वटमुपाश्रिताः॥न्यषीदन्नय
तान्दृष्ट्वा समस्तान्पुरवासिनः॥१८॥ततस्ततः सर्वजगन्निवासं नारायणं नित्यसमस्तसद्गुणं॥
स्वयंभुशर्वादिनिरर्चितं सदा भक्त्या स्मरन्भक्तभवापहं प्रभुं॥१९॥ ॥७॥ ॥२१॥
॥इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये पांडव व

नवासोनामैकविंशोध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥श्रीकृष्णायनमः॥आगंतुकामान्पुरवासिनस्तेसंस्थाप्यकृच्छ्रेणकुरुप्रवीराः॥रात्रौप्रविष्टागहनं
वनंचकिर्मीरमासेदुरथोनराशी॥१॥बकानुजोसौनिखिलैरजेयोवराद्विरिंच्यनिहंतुकामं॥स श्री
दारसौंदर्यमनिप्रसक्तोभीममहावृक्षगिरीन्प्रमुंचन्॥२॥ससंप्रहारंसहतेनकृत्वान्तेभीमोनिपा
॥१०७॥ त्यामुंधरातलेतं॥चक्रेमखंसंगरनामधेयंप्रसह्यनारायणदेवतंप्रस्तु॥३॥निहत्यरक्षोवन ॥१०७॥
मध्यसंस्थास्तदायतीनामयुतैःसमेताः॥उपासितःसहस्त्रमुनिप्रवीरैःदशोत्तरायुक्तैःसहितान्य
चिंतयन्॥४॥विभिन्नयनेषांतरणायधर्मजःसंपूज्यसूर्यस्थितमच्युतप्रभुं॥दिनक्षयान्नपिठर
तदापरत्नादिदंकामवरान्नदंच॥५॥बन्नारतेनैवयुधिष्ठिरस्तान्प्रत्येकशस्त्रिंशतदाससदासिकान्॥
सुवर्णपात्रेषुचभुंजतेयगृहीतदीयबहुकोटिदासकं॥६॥सत्संगमाकांक्षिणएवतेवसन्पार्थैः
सहान्येचमुनींद्रवृंदाः॥शृण्वंतयेन्येपरमार्थसाराःकथांवदंतास्वपुरातनास्तथा॥७॥
एवंगजानांबहुकोटिवृंदास्तथारथानांचहयाश्ववृंदा॥सविस्तृभारत्नानिनराश्ववृंदाः॥

ना० ॥२२॥ नि०

वनेविजह्नुर्दिविदेववत्सुखं॥८॥गावोवत्सःसंप्रददातिनित्यंसासुवर्णनारीश्वशतंयुधिष्ठिरः॥स
तृ त्रांकोसावनमाप्यशक्रवन्मुमोदविप्रैःसहितोयथासुरः॥९॥पार्थेषुयातेषुकिमत्रकार्यमितिस्मपृ
ष्टोविदुरप्रज्ञेन॥आहूयराज्यंप्रतिपादयेतिप्राहेनमाहायरूपो विकर्णः॥१०॥ज्ञातप्रतीपोसिम
मात्मजानांनमत्त्वयाकार्यमितिस्मकिंचितु॥ययेष्टतस्तिष्ठवागच्छवेतिप्रोक्तोययौविदुरःपांडुपु
त्रान्॥११॥तस्मिन्गतेभ्रातृवियोगकर्शितःपपातभूमौसहसैवराजा॥संज्ञामवाप्यादिशवोभ्रु
संजयजीवानिवेदास्तुमेमानयानुजं॥१२॥इतीरितःसंजयःपांडवेयाप्राप्यानयद्विदुरंशीघ्र
मेव॥सोप्यागमत्क्षिप्रमपास्तदोषोज्येष्ठंचवंदस्वसचैनमाश्लिषन्॥१३॥अंकेसमारोप्यसमू
र्ध्निनमाघ्रायलेनेपरमांमुदंतदा॥अतारमायांतमुदीक्ष्यसर्वसिसोवल्गधातराष्ट्रश्चमर्षी
त्॥१४॥समंत्र्यहंतुंपांडवानामुत्कृष्टश्चोपधनेवससृतजायायुः॥विज्ञायतेषांगमनंसमस्त
लोकांतरात्मापरमेश्वरः॥१५॥व्यासोभिगम्यावददोविकर्यनिवारयाश्वसुतंतवेति॥एवा
प्यपायंनयमच्चन्स्त्रसहानुबंधायमिताह्यसंशयं॥१६॥इतीरितेतेननिवारयति
र्गे

॥१९८॥

प्रक्रोहरिःप्राहनसंवदेतेः॥मैत्रेयश्चायास्यतिसोपिवाव्यंशासार्थमेतेष्वभिधास्यतीह॥१७
तावेत्करोत्येषसुतस्तवास्यनर्द्वंतदास्योच्छ्रप्सतित्वन्यथासः॥उक्तेतिराजानमनंतशक्ति
व्यासोथयोनत्रगतेषुतेषु॥१८॥सुयोधनाद्येषुहतेषुपार्थेनुचारहा॥निनंत्रिवेदितिप्रभुः॥सव
श्चवेषान्नगवन्नियुक्तोसदासमस्याश्वनोमितस्थ॥१९॥तथापिविष्णुर्विनिवारयंस्तंभिद्रावाविधत्ते
तृजानान्विडंबयन्॥मैत्रेयश्चागादथनृपतिश्चपुत्रान्समाहूयसकर्पसोबल्लान्॥२०॥संपूज्यया
मासमुनिंसवाहदातुंवराव्यंपांडवान्नाशशान्॥विशेषतोभीमबलांशशंसीकिमीरनाशादिवद
न्मुनींद्रः॥२१॥श्रुत्वासहस्तधृतराष्ट्रपुत्रश्चास्फल्यामासनिजोरुमुग्रः॥शशापचैनंमुनिरप्रतेजा
स्तवोरुभेत्तायचवेत्स्ययुधे॥२२॥इत्युक्तवान्यधृतराष्ट्रनतोपिययौवैद्राव्यदत्तस्तथेति॥श्रुत्वा
तुकिमीरवधस्वपित्रापृष्टश्चचोक्तेसोत्रसधार्तराष्ट्रः॥२३॥वनेवसंतोथसुतास्तवार्तराष्ट्रस्वकीयान्प्र स्नग
पयामासुरात्तु॥कष्णोसोपिद्रुतमायात्ससैन्यसंबंधिनोयेवपांचालमुख्याः॥२४॥क्रुद्धंकृष्णंधार्तराष्ट्र
यथार्थंसमापयामासुरत्वेगृपंत॥गुणांस्तदीयानमिताप्रणम्यतदातुदंतींद्रोपदीवापपादे॥२५॥

॥१९८॥

ना०

॥२२॥

नि०

सापादयोपतितावासुदेवामस्तौत्समस्तैस्तुप्रभुमात्मतंत्रं॥अचिंत्यनित्याव्ययपूर्णसद्गुणा
र्णवैकदेहाखिलदोषदूर॥२६॥रमाब्जशंजेरसुरेंद्रपूर्ववृंदारकाणांसततोभिवंद्य॥सम
स्तचेष्टाप्रदसर्वजायप्रभोविमुक्ताश्रयसर्वसार॥२७॥इतिब्रुवंतीसकलानुभूतंजगादसर्व
शत्रुस्यकृतस्य॥यस्याधिकानुग्रहयात्रभूतास्वयंहिशेषशविपाधिकेभ्यः॥२८॥श्रुत्वासमस्तं
भगवान्प्रतिज्ञांचकारतेषामखिलाश्चयोषाः॥पतीस्समालिंग्यविमुक्तकेशान्मामहतान्
दशयिनान्यथेति॥२९॥तासीत्वयिज्ञांमधुरैःसुवाक्यैर्नारायणावाद्मिमंजयाद॥यदीहाहं
स्थितोनेदंनभवेत्ताहंत्वयाधृतं॥३०॥साल्वराजेदुरात्मानंहतस्थासोसुपापकृत्॥सन्निधा
नेथद्वारकाकालव्यवहितेपिवा॥३१॥च्चनावाद्वाव्यवहितेवस्तव्यवहितेपिवा॥नाश
क्तिर्विद्यतेविष्णोर्नित्याव्यवहितात्मनः॥३२॥तथापिनरलोकस्यकरोत्यनुकृतिंप्रभुः॥दु
ष्टानादापवृध्यर्थंभीमादीनांगुणोत्तनेः॥३३॥युधिष्ठिरेतिवृध्यंतुराजसूयादिसंभवं॥धर्मे
वसंकामेपितुकृष्णायामनुजेष्वपि॥३४॥योग्यतात्क्रमतोविष्णुरिच्छयेद्यमरीकपत्॥२

॥१११॥ म

धर्मानीदृडित्येवविष्णोर्नामहिवैदिके॥२५॥स्वयोऽप्यतायाधिकेधर्मज्ञाना द्वैफलं॥भीष्मद्रोणा प
विदुरादेःपार्थेष्वपिनिधापितुं॥३६॥पुनश्चपापवृध्यर्थंमजोदुर्योधनादिषु॥व्यासोविकायासुतंप्राह
पार्थमित्यधिकंप्रियाः॥३७॥तेषांप्रवाहनेनैवप्रियन्ममसर्वथा॥इतिदुर्योधनादिनापापवृध्य
र्थमिवसः॥३८॥प्रियाइत्येवकथनात्॥=स=डवानांभुजानतः॥गुरुत्वात्भीमसेनस्यसमाच्युतेर्जु
नादिना॥३९॥नातिधर्मविरुपत्वधर्माभिमतिरोपधः॥द्रोणच्चाप्यतिकुशात्स्वमाधर्मोमहानभूत ॥११॥
॥४०॥सोहिभीमनोवदनकार्यःशापइत्यलं॥तस्माच्चयायोऽप्यतयाहरिणाधर्मवर्धनं॥४१॥कृतेत
त्रसन्निधानेकारणंकेशवोऽब्रवीत्॥साल्वश्रुत्वासामीयांतिरोगमिणायादयोमया॥४२॥प्रस्थापितोहि
नवतीसकाशंवययुःपुरीं॥तदासाल्वोपिसोनेनद्वारकामर्दयद्भृशं॥४३॥प्रद्युम्नश्चाशुनिरयादय
सर्वसैन्यैरन्यैश्चयादवगणैःसहितोनुजैश्च॥साल्वोवगम्यतनयंममतद्विमानात्यापवर्षरेघरय
मासहदत्रयोधी॥४४॥कृत्वासुयुद्धममुनामपुत्रकैसात्रापिनस्यविनिवार्यमहास्त्रजालैः॥दत्तंमया
शरममोघमयादृदेतेहंतुंनृपक्तममिनिस्तमृणोद्धनःरवे॥नारायणेनहिपुरामनसाभिक्लृप्तंकृष्णा

म

ना० ॥२२॥ नि०

वनारमुपगम्यनिहन्मिसाल्वं॥इत्येवतेनहरिणापिसर्मविणोवद्धोक्तोनोहिहतस्वमनुनेनुसा
रात्॥४६॥वध्यश्चयानोहितंतोयमयंहिबाणाश्च =मा= श्रायुधस्यदयितोनितराममोघः॥प्रामु
क्तेनेनतमिमंविनिवर्त्यहंसाल्वंहदिस्थितइतीरितमीरणेन॥४७॥श्रुत्वावचःसुपर्णस्य व स
शरेत्वमोघंसंजह्याशुसवसाल्वपनिःसशेत्र॥आरुह्यबालकल्पहेनकिमत्रकार्यंकृष्णानसं
गरइतिप्रययौस्वदेशं॥प्रद्युम्नसांबगदसारणचारुदेष्णाःसेनानिहत्यसहमेत्रिगणैस्त
दीया॥बाह्लादिनश्चपुरमाययुरप्यहंवनत्रागमंसपदितेकृतवानशेषं॥४८॥थायास्मिन्शरेक्रग
तेविजयोत्कवस्यान्मत्वसातदनुसंग्रहणात्स्थितान्मे॥यातंनिशम्यरिपुमात्मपुरेवनेभांदृष्वैव
नेनतदनुव्रजनंकृतंमे॥५०॥तंसागरोपरिगतंसोऽनगतंनिशम्यमुक्तेवनेनमयिशस्त्रमहास्त्र
वर्षे॥तंसन्निवार्यत्वमयाशरपुंगविधामायायुयोजमुपपापतमःससाल्वः॥५१॥ताःक्रीडयाक्षणम
हंसमरेनिरस्यमयज्ञानास्त्वतःप्रतिविधूयवहंश्चदैत्यान्॥हत्वाश्रुतंवगिरिवर्षिणमाशुसोनं
वार्धौन्यपातयमरीद्रविभिन्नबंधौ॥तस्यदनेस्थितमयोविन्मुजंविधायबाणेनतद्भयवर

॥२००॥

गदयाविभिंद्य॥चक्रेणतस्यचशिरोविनिकृत्यधातृशर्वादिभिःप्रतिनुतःस्वपुरीमगाच॥तस्मा
दिदंव्यसनमासहविप्रकर्षान्मिकार्यनस्तिहितिनिगद्यपुनश्चपार्थान्॥कृष्णावसत्वपितुमत्र
दिनान्युवासस्त्यावसोमकसुतामनुसांत्वयंती॥५४॥पांडवानांचनार्यायाःपुत्रश्चापिवसर्वशः॥
अन्वेवपांडवान्यातावनमत्रैवसंस्थिताः॥धृष्टद्युम्नस्ततःकृष्णांसांत्वयित्वेवकेशवं॥प्र
णम्यसमनुज्ञातोन्नागिनेयःपुरंययौ॥५६॥धृष्टकेतुश्चभगिनीकाशिराजःसुताम
पि॥पुरंययुतुरादायाकुंत्यैवान्याःसहस्थिताः॥५७॥पार्वतिनकुलस्यासीद्भयःपू
र्वतिलमेत्रम॥पूर्वोक्तैरेवयमयोर्नार्यैकुंत्याहिवारिताः॥५८॥सुभद्रामभिमन्युंच
रथमास्थायकेशवः॥पांडुवानभ्यनुज्ञाप्यसन्नायाःस्वपुरंययौ॥५९॥किंचित्कालं
द्रौपद्याउष्णापोबालकेपरा॥ययुर्द्वारावतीमेवतत्रपुकृष्णपालिताः॥६०॥ततःप
रंधर्मराजोनिर्विण्णःसकृतेनह॥भ्रातृनार्यापदेकृष्णांस्थापयामाससर्वदा॥६१॥

॥२००॥

ना०

॥२२॥

नि०

दुष्पुर्वनेवतेपार्थामुनिशेवान्नमोजिनः॥मुक्तवत्स्वेवानुजेषुभुक्तेराजायुधिष्ठिरः॥६२॥
अलंब्धन्नातदाज्ञायाम्यनुजाःपूर्वनोजिनः॥तस्यानंतरमेवेकाभुक्तेसापार्षतात्मजा
॥६३॥रवंसदाविष्णुपरायणानांतत्रापणान्नेकमुजांप्रयातः॥संवत्सरस्तत्रजगाद
कृष्णांभीमाज्ञयाधर्मराजंसुवेत्री॥६४॥अतिमार्दवयुक्तत्वाधर्मराजस्यवुद्दशः॥अ
पिवर्षगुरुत्वयाज्ञाज्यंनचीतसप्रभुः॥६५॥मारुतिःप्रेषयामासकृष्णांप्रस्तावहेतवे॥स
मासवत्रिधर्मान्नपापहेतुश्चदुर्जन॥६६॥राज्ञासामर्थ्ययुक्तानांमितिसंस्थाप्यशास्त्रतः
॥हत्वाचतुर्दशेवर्षधार्त्तराष्ट्रानराज्यदान्॥६७॥कर्तुंराज्यंपुरागत्वान्नवानीत्यब्रजेन
ह॥कारयंनसत्यशापर्थंविवादस्यक्रमेच्छया॥६८॥आदिशत्प्रथमंकृष्णांभीमःसानृ
पमब्रवीत्॥नैवक्षमाकुत्रनतास्कनृपस्यधर्मस्ताहवृथैवधृतवानसिसार्वकालं॥६९॥
इत्यत्त्वाहेनृपतिःपरमाक्षमेवसर्वंतद्विधृतमवृजगत्समस्तं॥कर्त्तविसज्जगतःसुख
दुःखयाहिनारायणाःस्तदनुदत्तमि×त्र×हो स्यसर्वं॥७०॥तस्मान्नकोपविषयास्तिकुत

स्वकस्थितस्मात्स्वमेव सकलेषु परोऽस्य धर्मः॥ इत्युक्तवेतं नृपतिमाह पार्थस्तीयदीक्षमास
र्वनरेषु धर्मः॥ राज्ञानकृत्यैन वलोकयात्रा न क्वागत्का पुरुषे विनश्यत्॥ सत्यैव विष्णुः
सकल प्रवर्त्तकोऽरमा विरिंचपुरःसरा स्व॥ कापि वत्त द्द्वागाः समस्तास्तथापि तव्यर्थ
तापारु षस्य॥ तदृत्यापुरुषस्वषमानास्वषानुसारेणाशुनाशुनस्य॥७३॥ नोक्तानत
त्वेषितमन्यथानवेत्कर्तृतिस्मात्पुरुषोप्यस्यवस्यः॥ इतीरितो धर्मजिः कृष्णायैव निरन्तर
त्वंगामितस्त्वन्नत्सर्ययव॥ कुतर्कमाश्रित्य हरेरपित्वमतस्वतंत्र्यसाधयसीति वाक्य॥ छल
नतेन प्रतिज्ञा तिसितासाझमापयामास नृपं युतस्त्री॥७७॥ वाबालतानानितरीहित्रा नतस्त्र॥
पानतः प्राह वृकोदरस्तं॥ राजान्विष्णुः सर्वकर्त्तानिवान्यत्तं तत्रमेवान्यदसौ स्वतंत्रः॥७८॥
तथापि पुंसा विहितं स्वकर्म कार्यं त्वयाद्यं वान्यदत्यं तयत्नाव॥ प्रत्यक्षमेतत्पुरुष स्वकर्मतेनानु
मेयाप्रेरणाकत्रावस्य॥७९॥ स्वकर्मकृत्वा विहितं हि विष्णुना तत्प्रेरणोत्येव बुधानुमन्यते॥ तेने
तिसम्यग्गतिमस्य विष्णोर्जनाशुनोदेव मित्येव मत्वा॥८०॥ हित्वा स्वकं कर्म गतिं व्रताम

सोऽप्रवातितस्मात्कार्यमेव स्वकर्म॥ ज्ञातव्यैवास्य विष्णोर्वशत्वं कर्त्तव्यं वात्मनः कार्यक
र्म॥८१॥ प्रत्यक्षैषा कर्तृता जीव संस्था तथागमादनुमानाच्च सर्वं॥ विष्णोर्वशे तेन हृत्य
द्वयं च ज्ञान विद्वान्कुरुते कार्य कर्म॥८२॥ तत्प्रेरकं विष्णुमेवाभिजानन्नूनं वेद्यप्रमाणं त्रितयानु
गामी॥ पूर्णप्रमाणं तत्त्रयं वा विरोधनेकत्रस्थं तत्त्रयं वा विरोधि॥ पृथङ्मध्यं वाप्रमाणं विरोधि स्यात्तत
स्मात्त्रयमेकत्र कार्यं॥ अज्ञः प्रत्यक्षं त्वपहायैव देवं मत्वाकर्तृत्वात्मकर्मप्रजह्यात्॥८४॥ विद्वान्जी
वं विष्णुवशं विदित्वा करोति कर्त्तव्यमजस्रमेव॥ स्वनावरव्यायाव्यताया हठार्व्यायानादिसिद्धास
र्वजीवेषु नित्या॥८५॥ सा कारणं प्रथमं तु द्वितीयः मनादिकर्मैव तथा तृतीयः॥ जीवप्रयत्नः पौरुषा
रव्यस्तदेतत्त्रयं विष्णोर्वशगं सदैव॥८६॥ सकस्यचिन्न वशो वासुदेवः परात्परः परमो सोऽस्वतंत्रः॥ ह
ठस्वासौ नारतम्यास्थितो हि ब्रह्माणमारभ्य कलिस्थयावत्॥ हठात्स्वकर्माणि न वर्तिकर्मजायन्ते
यतो हठदकर्मप्रयोक्ता॥ विनायत्नं नाहठो नापिकर्मफलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्य॥ स्वातंत्र्यशक्तेर्वि
नियामको हि तथाप्यतः सोऽप्यपदैवयुंजन्॥ हठतानपेक्षैव फलं ददानात्यस्यैव सकल्पइतिस्वतंत्र
ता॥८७॥

पवृथाया दिस्यात्मोरपकस्यहता विधिनिषेधश्च समस्तप
पवेदगः॥७४॥ विधिनिषेधस्य वनैव गोचरः पुमानुय प
प दिस्याद्भवतो हिता न हरेः॥ तेनैव लपश्चनवेद प
प मुष्यपुण्यनपापनव नैववासा॥७५॥ लिप्यन्ता प

॥२०१॥

॥२०२॥

मास्थापयच्छेत्स हि सर्वशक्तिर्नाशक्तनाक्वचिदल्पप्रभुत्वात्॥ तस्मात्कार्यं तेन कृतं स्वकर्म त्यक्तुं नार्य
तेन तत्त्याज्यमेव॥९१॥ अतोन्यथा निरयः सर्वथास्यात्स्वकर्मविभ्रंशजपापदेशो॥ विष्णोर्मुखान्वि
प्रजातिः प्रवृत्ता मुखोद्भितं कर्म तेनास्य सादात्॥ बाहोर्जातिः क्षत्रियस्तेन बाहोः कर्मास्य पापप्रति
वारणं वा॥ प्रवर्त्तनं साधुधर्मस्य चैवमुखस्य बाह्वोः स्थातिसामीप्यतोस्य॥९२॥ जपापदेशो क्षत्रिय
स्यापि विष्णोः स्वकेधर्मे यज्ञकर्मापि विप्र॥ वैश्यो यस्मादूरुजस्तेन तस्य प्रजावृद्धिस्तत्स्वकर्मैव धर्मः
॥९३॥ तत्सादृश्यात्स्थावराणां च वृद्धिः कारणं वाः संनिकृष्टत्वहेतोः॥ वार्त्तात्मकं कर्म धर्मः स्वकार
विष्णुस्तस्यैव॥ विप्रजः शूद्र उक्तः॥९४॥ गतिप्रधानकर्मस्वशुश्रूषणाख्यं सादृश्यतो हस्तपादास्तथै
व॥ हस्तोद्भवं कर्म तस्यापि धर्मः संतानवृद्धिश्च समीपगत्वात्॥ तुभावरो हृदयं यद्बलस्य ज्ञा
नस्य च स्थानमतो नृपाणां॥ बलं ज्ञानं वानयं कर्म तच्चैव पापोक्तिर्नाको शालकेवलं हि॥ तस्मा
त्पापोरूपादोस्वपरिस्थिते विट्शूद्रकौ कर्मणी कौशलं ते॥ प्राधान्यतो धर्मविशेषरूपं सामा
न्यतः सर्वदेवाखिलानां॥९७॥ वर्यो हि देवास्तेन सर्वं हि कर्म प्रायेण नो धर्मता मतिशास्त्र

ता० ॥२२॥ नि०

एते धर्मैर्विष्णुनापूर्वकृत्ये सर्वे वर्णा विष्णुरेवाभिपूज्यः॥९८॥ तद्भक्तिरेवाखिलानां च धर्मो यथायो
ग्यं ज्ञानमस्यापि पूज्यं॥ पिता गुरुः परमं दैवतं च विष्णुः सर्वेषां तेन पूज्यः स एव॥९९॥ तद्भक्तत्वाद्भक्ता
श्चाभिपूज्या विशेषेण त्वेषु यत्न्यैतन्नक्ताः॥ सपूजितो वासुदेवः समुक्तिं दद्याद् देवपूजितो दुःखमेव॥
॥१००॥ स्वतंत्रत्वात्सुखदुःखप्रदोसौ नान्यश्च तंत्रस्तद्वयत्समस्ताः॥ स्वतंत्रत्वात्सुखसंज्ञानश
क्तिपूर्वैर्गुणैः पूर्णयिषोखिलैश्च॥ स्वतंत्रत्वात्सर्वदोषोज्झितश्च निःसीमशक्तिर्हि यतः स्वतंत्रः॥ दो
षास्पृष्टो गुणपूर्णश्च शक्तिर्निःसीमत्वाद्विद्यते नस्य यस्मात्॥२॥ एवं गुणैरखिलैश्चापि पूर्णो ना
रायणः पूज्यतमः स्वधर्मैः॥ अस्माकं च तेन नानिक्षमेव धर्मादृष्टानां हरणं देवकार्यं॥३॥ हन्यादु
दासक्षत्रियाः क्षत्रियाश्च विशेषतो युद्धगत्वा स्मरन्नहरिः॥ स्वबाहुवीर्येण च तस्य बाहुश्चैतन्य
मत्रोन्नवसदेहो॥ पापाधिकांश्च बलाधिकांश्च हत्वा मुक्ताव अधिकानंदवृद्धिः॥ प्रातिश्च विष्णो
परमेव तत्र तस्मात्स तन्व्यापापिनः सर्वथैव॥ यत्त्वसधर्म्मग्रहणं गतावापापास्तेन्य घातनीयाः
श्च दोन्यं॥ राजानं वाराजपुत्रं तथैव राजानुजं वाभियांतं निहन्यात्॥ धाराद्भ्रः पुत्रोप्यक्तो
त

द्वा हि कार्यो संघातनीयो न स्वयं वध्य एव॥ क्रूरस्यान्यधर्मस्यैकं परैस्तत्र्यसाधनीयं क्षत्रियैर्न स्वका
र्यं॥ एवं धर्मो विहितो वेद एव वाक्यं विष्णोः पंचरात्रेषु तादृक्॥ अस्मच्चाति निकृतिः पापमेव
कृतं त्वया गृहितं सो बलेन॥८॥ न कुत्रापि द्विधिरस्ति तेन नैतद्वृतं द्यूतहृतं वदंति॥ नयेन दत्तं
द्यूतदत्तं तथैव दत्तं काम्यापुनराहार्यमेव॥९॥ एवं धर्मः शाश्वतो वैदिको हि द्यूतस्त्रीयानान्यमाह
ये माहः॥ यद्यप्येषां वैनाम्यं मान्यं तदीयं नाग्नेन दत्तं बंधमिस्तत्त्वकार्यं॥१०॥ निवारणेपुरु
षस्य त्वशक्तो तद्राज्यं नः पुनराहार्यमेव॥ त्वं धर्मनित्यस्थाग्रस्थो तिराजन्नूतेनुज्ञानमयात
न्कृतं च॥ दानाश्चनुज्ञाय दिनानि हत्यन्त्वथ वराज्यं स्थापयाम्यत्र सम्यक्॥ स त्वं पापेषु पि
कर्तुं यदीच्छातया पि मासाद्द्वादशानः प्रयात॥१२॥ वेदप्रामाण्याद्वत्सरास्ते हि मासा सहस्राणि
सत्र मुक्तं नराणां॥ अज्ञातमेकं मासमुष्याय शत्रुं निहत्य राज्यं प्रतिपालयामः॥१३॥ मा मित्रा
णां तापकस्त्वं नवेथ तथा मित्राणानंदकस्त्वं वराजन्॥ ज्वलंस्तारीणां मूर्ध्नि मित्राणि नित्यमा
ह्लादयन्वासुदेवं भजस्व॥१४॥ स्वतंत्रत्वं वासुदेवस्य सम्यक् प्रत्यक्षतो दृश्यते ह्यत्र राजन्॥

॥२०३॥

यस्मात्कृष्णो व्यजयच्छंकरादीन्जरासुतादीन्कीदवैरैरजेयान्॥१५॥ ब्रह्मादीनां प्रकृतेस्तद्वश
त्वं दर्शं हि नो बहुशो व्यासदेहः॥ पराशर्यो दिव्यदृष्टिं प्रदाय स्वातंत्र्यं नो दर्शयित्वा सर्वलोके॥ त
स्माद्राजन्नभि निर्याहि शत्रून्हंतुं सर्वान्नो कुमवाधिराज्यं॥ एवं वनं तकौ तिधौ मौ महीं तो
प्राप्यो राजन्वासुदेवप्रसादात्॥१७॥ एवमुक्तो ब्रवद्धीमं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ त्रयोदशा
८ ब्दस्यांते हं कुर्यामिव त्वदीरितं॥१८॥ सत्यमेतन्न संदेहः सत्यनात्मानमालंबेत॥ लोकाप
वादं तारमो ना तान्य द्वक्तुमर्हसि॥१९॥ तु दस्वातिवाना मां यद्यूवं नाम मां वदेः॥ तदेवमत्य
यः कार्यहितं व्याख्ये वशात्र वः॥२०॥ नेतादृशैरदीनां वुवाक्येर्वधितुमर्हसि॥ भीष्मद्रोणादयो
स्त्र ज्ञानि वा यश्चिकर्थं॥ विधि॥२१॥ पूज्यास्ते बहुयुधेनननिवार्याः कथंचन॥ अस्त्राणि आ
नं न पि हि प्रयोजय न्युं नसिनकश्चन॥२२॥ तस्मात्तदेवं गंतव्यं विज्ञातास्ते धनंजय॥ इ
त्युक्तो भीमसेनस्तत्र हंगन्नयाततेः॥२३॥ नोवा भ्ये न्व किंचिद्वचनं स्वामिप्रतमवा
प्य च॥ अभिप्रायो हि भीमस्य निश्चयेन त्रयोदशे॥२४॥ युधिष्ठिरस्य राज्यार्थं गमनार्थं प्रति

॥२०४॥

श्रवः॥अन्यथा तिमृदुत्वात्तु न गच्छेद्विन धापरैः॥२५॥कृतकृत्येतथात्मनीमे स्थिते हि धृ
मन्त्रिभिर्हि सः॥भीष्मद्रोणादि विजयः कथंस्यादित्यचिंतयत्॥२६॥निवारणे गुरुणांति
नामिच्छति न कश्चित्॥तस्मात्तद्यर्जुनेनैव निवार्य इत्यचिंतयत्॥२७॥आपच्चैव हि
नामस्ता न्निवारयति नान्यथा॥एवं चिंतासमाविष्टं विज्ञाय वै युधिष्ठिरं॥२८॥सर्वज्ञः स
र्वज्ञातिःस्वकृष्णद्वैपायनो गमत्॥नृपतिं बोधयामास चिंताव्याकुलमानसं॥२९॥इमं मं
त्रं वदिष्यामि येन जेष्यति फल्गुनः॥भीष्मद्रोणादिकान्सर्वांस्त्वं वदस्व धनंजये॥३०॥इत्युक्त्वै
वावदन्मंत्रं सर्वदैवतदुर्ष्टदं॥नस्वयं ह्यवदत्स्वार्थ फलाधिक्यं यतो नवै॥३१॥भीष्मद्रोणा
दि विजयं एतावद्वीर्यमेव हि॥अल्पेनातोधिकं कार्यमिति वच्याध्यतास्य वै॥३२॥फल्गुनस्ये
ति भगवान्स्वयं ह्यवदन्मनुं॥गते व्यासे भगवति सर्वज्ञे सर्वकर्त्तरि॥३३॥धर्मराजो व
दन्मंत्रं फल्गुनाय रहस्यमुं॥तमाप्य फल्गुनो मंत्रं वयोज्येष्ठं प्रणम्य वै॥३४॥यमजौ च
समाश्लिष्य गिरिमेवेंद्रकीलकं॥तपश्चचार तत्रस्थः शंकरस्थं हरिं स्मरन्॥३५॥षण्मा

॥२०४॥

ता०

॥२२॥

नि

सेत्वनुगते पश्चान्मूकं नामासुरं गिरौ॥वराहरूपमायांतं वधार्थं फल्गुनस्य वै॥तं ज्ञात्वा फल्गु
नोविसज्जं कृत्वा तु गांडिवं॥विक्षेप कवसामितीस्तत्काये सायकान्बहून्॥३७॥किरातरु
पस्तमन्वस्त्वार्यस्वत्रिंयंबकः॥सममार हत स्तान्यो दान वे पापवर्त्तनः॥३८॥तेनानेसौम
यैवार्यवराहोनुगतोच्यहि॥तमं विध्यायतस्त्वं हि तच्च ध्यस्व मयासह॥३९॥इत्युक्तः फल्गु
नः प्राह तिष्ठ तिष्ठ नमोस्तु से॥इत्युक्त्वा ताउनौ युधं चक्रतुः पुरुषर्षभौ॥४०॥तत्रा खिल्ला नि
वास्त्रापि फल्गुनस्याग्रसच्छिवः॥ततोर्जुनस्तुमौडीवं समादायात्यताडयत्॥४१॥तदप्यग्र
सद्वासोप्रहसन्निरिस्तदा॥बाहुयुधं तत्त्वासीत्तयोः पुरुषसिंहयोः॥४२॥पीडिकृत्यततो
रुद्रश्चिक्षेपायधनंजयं॥मूर्छामिवाप महतीं फल्गुनोरुद्रपीडितः॥४३॥पूर्वसंप्रार्थया
मासशंकरामुरडच्छजं॥अवराणां वरं मन्त्रो येषां त्वं संप्रयच्छसि॥४४॥अजय त्वं प्रसादाते
विजेयास्युर्मयापिते॥इत्युक्तःप्रददौ विष्णुः रमाधीशायनेवरं॥४५॥तेनाजयच्छुतवाहं
गिरिशारपामध्यगं॥केवलान्वैष्णावान्मंत्रान्व्यासः पार्थायनोददौ॥४६॥एतावतालेनाभ्भा

॥२०५॥ देर्व्ययार्थमितिविष्णुर्द्धनः॥ कैवल्यैर्वष्पावैर्मंत्रैश्च दत्तैर्विजयावहैः॥४७॥ इतिवृष ॥२०५॥
स्यपार्थस्यदर्पयस्यादिचिंतयन्॥ पार्थःसंज्ञामवाप्याथजयार्थ्याराधयच्छिवं॥४८॥ व्यासोदितेनमं
त्रेणातानिपुष्पाणितच्छिरः॥ घोररूपस्तुतं ज्ञात्वा रुद्र इत्येव फल्गुनः॥४९॥ नमःस्वकेनततः
प्रादादस्त्रं पाशुपतं शिवः॥ अस्त्रं तद्विष्णुदैवत्यं साधितं शंकरेणायत्॥५०॥ तस्मात्पाशुपतंना
मस्त्रान्यस्त्राण्यपरेश्वरः॥ ददुस्तदेवपार्थायसर्वप्रत्ययगोचराः॥५१॥ इंद्रोर्जुनसमागम्यप्रा
हप्रीतोस्मितेनघ॥ रुद्रदेहस्थितं ब्रह्मविष्ण्वाख्यं तोषितं त्वया॥५२॥ तेनलोकसमागच्छ प्रे
षयामिरथंतव॥ इत्युक्त्वाप्रययाविद्वस्तद्रथेनचमातलिः॥५३॥ अयात्पार्थस्तिमारुह्यययौ
तातनिकेतनं॥ पूजितोदेवतैःसर्वैः इंद्रेणाभिनिषेशितः॥५४॥ तेनसार्धमुपासीदत्तस्मिन्नै
द्ववरासने॥ प्रीत्यासमाश्लिष्यकुरुप्रवीरंशक्रोद्वितीयातनुमात्मनःसः॥५५॥ ईश्यन्मुखवनस्य
मुखादसोपिकवासतस्मिन्वत्सरान्पंचलोके॥ अस्त्राणितस्मैअदिशच्चवासवोमहान्तिदिव्यानि
तदोर्वशीति॥५६॥ संप्राप्यभावेनतुमानुषेणमातात्कुलस्येतिनिराकृतान्नृ॥ षंढोनवत्से

ना० ॥२२॥ नि०

वतयाभिशप्तःप्रार्थशक्रोनुग्रहंतस्यवादात्॥५७॥ संवत्सरंषंडरूपीवरस्त्वनषंदतातेनचवतेतिधृ
ष्णुः॥ ततोवसत्याडिवयोर्गांधर्वविदमन्वयसन्॥ गांधर्वाच्चित्रसेनात्तुतयास्त्राणिसुरेश्वरात्॥५८॥
सुभद्रायाभिमन्युनासहद्वारकांपुरंगतः॥ जनार्दनोत्रसंवसन्कदाचिदयमैक्षत॥५९॥ मयावा
रोहिण्यांशानवप्रदत्तश्चासपूर्वतः॥ वरंगृह्णीष्वदेवतसकाशात्तोविमोहयन्॥६०॥ त्वामाराध्य
तथाशानोगृह्णीष्वामिवरंसदा॥ द्वापरादौयुगेन्यत्राकल्यामानुषादिषु॥६१॥ स्वागमेःक्लि
तेस्तवजनान्मुह्यमुखान्कुरु॥ इतिवाक्यमृतेकर्तुमभिप्रायंविजस्युषि॥६२॥ प्रीत्यर्थंवासुदेवस्य
रुक्मिणीवाक्यमब्रवीत्॥ जातेपिपुत्रपुत्रार्थंसाहिवदमानागतं॥६३॥ पुत्रामबलवान्देवस्यात्सर्वा
स्त्रविदुरतः॥ इत्युक्तोभगवान्देव्यासमाहायसुरद्विषां॥६४॥ ययौसुपर्णमारुह्यस्थायंबदरिकाश्रमं॥
दृष्टुमाहंसृजाम्याशुयोजनान्मोहइष्यति॥६५॥ त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारय॥ अतथ्या
निवितथ्यानिदर्शयस्वमहाभुज॥६६॥ प्रकाशंकुरुचात्मानमप्रकाशंचमांकुरु॥ अहंत्वापूज
इष्यामिलोकसमोहनेच्छुकः॥६७॥ तमासुरानान्यथाहियातितेतन्मतंमम॥ इत्युक्त्वावर्न

॥२०५॥

पूर्वं केशवेन शिवाययन् ॥६८॥ तत्सर्वं कर्त्तुमायातं कृष्णा बदरिकाश्रमम् ॥ सर्वज्ञा मुनयः स
र्वे पूजयांचक्रिरे प्रभुं ॥६९॥ रात्रौ कृष्णो मुनिमध्यप्रविष्टे घण्टाकर्णः कर्णनामा पिशाचौ ॥ सम
यातौ गिरीसनप्रदिष्टौ कष्टं द्रष्टुं द्वारकाद्रष्टुकामौ ॥७०॥ तौ दृष्ट्वा मुनिमध्यस्थं केशवं तद्ध्वा
यतः ॥ कृत्वा भ्रूजाति वर्षाव ध्यानेनैतमपश्यतौ ॥७१॥ दृष्ट्वा हृदि स्थितं तं तु कुतूहलस
मन्वितौ ॥ स्तुत्वा च तं तथा प्रणामं च बहु शस्त्रकं तुष्टुवे ॥७२॥ तयो प्रसन्नो भगवान् स्पृष्ट्वा ग
धर्वसत्तमौ ॥ चकार क्षणमात्रेण दिव्यरूपस्वरान्वितौ ॥७३॥ ताभ्यां पुनर्नृत्यगीतसंस्तवैः पूजि
तः प्रभुः ॥ ययौ कैलासमद्रीशं चकार तपसा च ॥७४॥ स्त्रीयानेन गुणान्विष्णुर्भजन्विन्यन शो
विषा ॥ शार्वं तपः करोति वमोहयमासदुर्जनान् ॥७५॥ पूर्वं तेनोदितयत्तु लोकान्मोहयतौजसा ॥
शार्वं प्रतितत्राहं तु कुर्यां द्वादशवत्सरं ॥७६॥ तपासुराणां मोहाय सुराः सन्तु गतज्वराः ॥ इति
तस्मात्तदा कृष्णो हेकाहेन बृहस्पतिं ॥७७॥ आमन्त्र्याचारयामास क्षिप्रं द्वादशरात्रिषु ॥ द्वाद
शाब्दमन्त्रतेन तद् हः केशवाज्ञया ॥७८॥ तस्मिन्नहिन भगवान् शिवं वत्सरं ॥ कल्पइत्यो

॥२०६॥

पवासार्दी न्मनसा नियमानपि ॥७९॥ मासवृतं सार्धं शतं च्वास कल्लैर कल्पयत् ॥ मनसे व
स्वजन्मानी द्वादशाब्दव्रतान्यपे ॥८०॥ तत्रैव गरुडाद्याश्च पारिषदं स्वपार्षदा ॥ वकुर्म्महो दि
कृष्णेव क्रियाश्च केजनार्दनः ॥ ८१॥ स्वात्मानं प्रतिपापनी शिवायेति प्रकाशयन् ॥ एवं स्थि
तं तमरविंददलायिताक्षं ब्रह्मेन्द्रपूर्वसुरयोगिवरप्रजेशाः ॥८२॥ अभ्यायुः पितृमुनी
द्रगणैः समेता गंधर्वसिद्धवरयक्षविहंगमाद्याः ॥ शर्वोपि सर्वसुरदैवतमात्मदेवमाया
तमात्मगृहसंनिधिमाश्ववत्यं ॥ अभ्याययौ निजगणैः सहितः स नार्यं नित्या निसृज्य मगृही
तसमर्हणा श्रियः ॥ अज्ञन्त्यपादयुगलं जगदेकभर्त्तुः कृष्णस्य च क्रिन्नरितः शिरसानमाम ॥
चक्रे स्तुतिं च परमी परमस्य पूर्णषाड्गुण्य विग्रह विशेषमहाविभूतिः ॥ कृष्णोप्ययो द्विजनमो
हनमेव वाञ्छन्नुष्ट्वतद्दाहाद्दिगा निजमेवरूपं ॥ रुद्रो निशम्य मतं दुबावसुरास्समस्ता सत्यं व
दामि शृणुताघवानामदीयं ॥ विष्णुः समस्तसुजनैः परमो न्युयेवः न द्यान्यये हमनिलोयरमा
नुपया ॥ यत्र वचशेषनिगमार्थविनिर्णयार्थाय द्विष्णुर वपरमो ममवाङ्जयाने ॥ अव्यक्तः स

॥२०७॥ कुलजीवगणाश्चमित्येवनिश्चयउनेतदनुस्मरध्वं॥इत्युक्त्वन्त्यीविल्लदेवगणानुगिरीशोक
ष्णप्रणामरतिवृषरमेशानन्त्यो॥उक्तैरन्येश्चगिरिशवाक्यैस्तत्त्वविनिर्णयैः॥कृष्णस्यैवगु
णारव्यातीपुनरिंद्रादिदेवताः॥ज्ञानाभिवृधिमगमन्पुराणिज्ञानिनोधिकं॥सर्वदेवान्नमतोहि
जानन्त्येवंसुरास्तदा॥नयापितत्प्रमाणानांबहुत्वाच्चनसंशयः॥युक्तिमायुक्तिमात्रानेपित्तइ
वाक्याद्वगतास्तदा॥ततःकृष्णःसुतवरंत्वतत्त्र्यादास्थइत्यब्जः॥यदुक्तवान्शिवंपूर्वंसत्यं
कर्तुंतदब्रवीत्॥पुत्रदेहितसोप्याहपूर्वमेवसुतस्तव॥जातःप्रद्युम्ननामायःसमहूतःप्रवा ॥२०७॥
दतः॥पुराद्ध्येमयाकामस्त्वमायावनमारतो॥देहिकोतममेत्त्यवनदातामहमब्रुवी॥इत्यु
क्तेवासुदेवाचदातेपतिमाप्स्यति॥इत्युक्तोसोमयादत्तइवदेवत्वदाज्ञया॥दासोस्मितवदे
वशापोहिमाशरणागते॥इत्युक्त्वाभिप्रणम्यैनपुनराहसुरान्हरः॥यदर्थमक्षायतःकेशव
श्रृणुतामराः॥योसुरोवृकनामासीदवध्योब्रह्मणोवरात्॥तदाजानाद्वासुदेवपुत्रकामाहृतःकभि
व्॥तद्धंतुमेवपुत्रस्वप्रद्युम्नमुदरेप्यव॥आयातइहतंवापिददाहसोदरात्वुतो॥निसारइ

ना० ॥२१॥ नि०

त्वाकुंठमदग्धेपश्यतदेवताः॥२००॥ज्वालामालाकरालेनस्वतेजोवधितेनच॥प्रद्युम्ने
नैवतंदैत्यंदग्ध्वावनसमन्वितं॥१॥पुनश्चसोदरेपुत्रंस्थापयामासकेशवः॥सच्चागर्भपु
नस्तेवरग्मिण्यांजनयिष्यति॥२॥पूर्वंतुस्पमात्रेणयुवावसहूनाषति॥दृष्टमेतन्नार
दाद्यैर्मुनिभिःसर्वमेवच॥३॥रवंक्रीडत्ययंदेवःपूर्णैश्वर्यणकेवलः॥इत्युक्त्वाशवेन
मुदेवाःशक्रपुरागमाः॥४॥ततोहरिर्ब्रह्मरुद्रमुख्यैःसुरैःस्तुतोगरुडस्कंधसंस्थः॥पुनः
पुनःप्रणतःशंकरेणास्तुतस्त्रितायेद्वहन्निजापुरीमयात्॥५॥कृष्णेप्रयातेनिलयंपुर
द्विषोरात्रौपौंड्रवासुदेवःकुयोगात्॥सहैकलव्यानिजेनमातुःपित्रातयासोहिणीक
त्रयेण॥६॥पुरीप्रभंजतममुंविदित्वासरामसेनययदुप्रवीराः॥संयोधयामासुरथाभ्य
वर्षच्छरैर्निशाधाधिपयकुलव्य॥७॥तदरस्त्रशस्त्रैःसहसाविषण्णायदुप्रवीराविहतप्र
तापाः॥सहैवरामेणासिनेश्वतच्चसमाविशन्त्वापुरवामसर्वे॥८॥पुनःसमादायतथारुद
पिकाद्यभिसमाधायस्वरोहिणेय॥विनिस्त्वनद्यास्त्रशस्त्राःस्वपुर्याःसिंहाययाधषितासद्धु

॥२०८॥

हायाः॥थअथासेसादेकलवरयेनरामस्येनयःपौंड्रकंवासुदेवं।अयुध्यतीतौसात्य
कीपौंड्रकेश्चतथान्योन्यंविरथंचक्रतुश्च॥१०॥ततोमहच्छभ्रमन्तयाद्वयोस्तथारा
मस्यैकलव्यस्यचवीरौ॥कृत्वान्योन्यंविरथंगदाभ्यांअयुध्यतीजगतान्नोबलादयै॥११॥
तस्मिन्कालेकेशवोवैनतेयंमारुह्ययद्यूतयुधसंस्थ॥१२॥दृष्ट्वाकृष्णोहर्षसंपूरि
तात्मारामेहंतुंवैकलव्यंसमैच्छत्॥१२॥तंचमयदोन्यांसिगदीजेवनपदायतद्धिहि
णोःयोनिषादं।बलैकोपंनास्यदृष्ट्वैकलव्यःपराद्रवज्जीवितेच्छुःसुदूरं॥१३॥विद्रावयन्वोहि
णायोन्ययातंजातापतंवैकलव्योंबुधौसः॥वलाततंद्रावयित्वात्रतस्थौरामोगदापाणिरद
नसत्वः॥१४॥सुपापोत्यावकलव्योसुजातोरामेमत्यैवानुयातंपुनश्च।समुद्रेशतयोजना
नामतीत्यपश्चादेकद्वीपमेवाधिरुह्य॥१५॥रामोविजित्यातिबलंरणेरिपुंमुदेवदामादर
मासमाद।पौंड्रश्चवज्रायनिशिप्रवीरंनिवार्यमाणोपिययौजनार्दनो॥१६॥तंकेशवोवि
रथंव्यायुधंचक्षणोनचक्रेसययौनिजांपुरी।प्रस्थापयामासपुनश्चदूतंकृष्णायकोवासु

॥२०८॥

ना०

॥२२॥

नि०

देवोहमस्मि॥१७॥मदीयलिंगानिविभृज्यवासुसमागच्छशरणंमामनंतं।तद्दूतोक्तंवा
क्यमतन्निशाम्ययदुप्रवीराउग्रकैःप्राहसंस्म॥१८॥कृष्णःप्रहस्याहतवायुधानिदास्याम्यहं
लिंगमन्तानिवाशी॥इत्युक्तोसोच्यूतरत्याहतस्मैसवाप्यागाद्योकृकामोहरिश्च॥१९॥तात
स्थातकुंभेगरुडरथस्थोस्थितंचक्रान्कृत्रिमान्संदधानं।सोवत्सार्यदग्धवक्षस्थलंचदृ
ष्ट्वाकृष्णःप्राहसत्त्यापबुद्धिं॥२०॥ततोस्त्रशस्त्राण्यभिवर्षमाणोविजित्यतंवासुदेवोरिपोंत॥
कर्नतंकंधरस्तस्यवानुमातामहच्छिन्नस्सायकेन॥२१॥अपातयंवाशुशिरःसतेजकाश
श्वरस्यश्वरोवारणस्यां॥सचब्रह्माहंवासुदेवास्मिनित्यमितिज्ञातादगमतत्तमोघी॥२२॥
सहायकश्चास्यचकाशिराजोययथैवकिमरहिडिंबसाल्वाः॥अन्येचदेत्यापाप=मौ=तंस्तमोंधे न
नयेचसोप्यवत्त्यापबुद्धिः॥२३॥निहत्यताकेशवोरोगिणार्यपुनर्वेदन्योजनयामाससस्यः॥स
वैकलव्योरामजितःशिवायचक्रेनयोजयतीवापतस्मात्॥२४॥सशार्ङ्गदत्तेनचरणाद्दस्यःपु
नर्यायंकृष्णमेवाससाद॥तस्याशास्त्रशस्त्राणिनिवार्यकेशवश्चक्रेणचक्रेणचक्रेतमपाल

॥२०५॥ कंधरं॥ एवंपापपरस्तमहत्त्वोरकृष्णद्वेषान्नित्यदुःखात्मकंततः॥ एवंयदूनामृषभेणसंहितेः
पौंड्रेणचाकाशिनृपेचपापे॥२६॥ काशीशपुत्रस्तुसुदक्षिणाख्यस्तपोवरंछंकरतोषणार्थम्॥ प्रस
न्नगतेशिवेपापबुद्धिःकृष्णाचावधायितेदुष्टचेताः॥२७॥ कृत्यामस्मैदक्षिणाग्नेःशिवोपिदत्त्वावे
शादानववृत्तात्मा॥ सुदक्षिणाभिख्यासुरावेशायुक्तःसंपूजितःकाशिराजात्मजेन॥२८॥ वराद्
भ्रशस्यविवृद्धशक्तिर्ययौकृष्णोयत्रसंपूर्णशक्तिः॥ कृष्णास्त्रस्यप्रतिघातार्थमुग्रंसमादिशच्चक्र
मनंतवीर्यः॥२९॥ जाज्वल्यमानंनदमोघवीर्यंव्यद्रावयद्वह्निममुंसुदूरं॥ कृत्यात्मकोवह्निरसौ ॥२०५॥
प्रधानवह्नेपुत्रस्यचक्रविदारितार्थः॥३०॥ सहानुबंधंचसुदक्षिणंतंनसमीक्ष्यकाराशुसपुत्रनार्यो॥ द
ग्ध्वापुरींवाराणसींसुदर्शनःपुनःपार्श्वंवासुदेवस्यचागात्॥ सुदक्षिणोसौतमहत्त्वजाग्निमवान्कृष्ण
द्वेषात्सानुबंधःसुपापः॥ कृष्णःक्रीडद्वारवत्यांसुपूर्णनित्यानंदःस्वैर्विदाहस्मनेष्मी॥ विडंब
यन्नृगृहिणामचचेष्टानित्याविद्याविपतयाविशाषया॥३२॥ त्वयानकार्यंममकिंचभद्रेमयारिणा
मानेत्तेगार्थमेव॥ समाहृतासीति॥ सखीवियोगंसदाकृष्णेनात्मनाप्येववक्त्री॥३३॥ स्त्रियग

ता० तयेनत्तेतिस्त्येवधर्मंप्राज्ञापयंतीदुःखितेवासदेवी॥ तांसांत्वयामासगृहस्थधर्मंविज्ञापयन्नृ नि०
वासुदेवोप्यदुःखी॥३४॥ एवंक्रीडत्यच्युतानंतरमायांकृष्णाद्दिष्टोगोकुलंरोहिणेयः॥ प्रायाद्दृ
ष्ट्वातत्रनंदयशोदानत्पूजितःकृष्णवार्त्तांचपृष्टः॥३५॥ मासानत्रन्यवसत्सोपिकांश्चिरमंडो
ल्येयमुनामाह्वयच्च॥ मत्तोयामित्येवनदीमनागतांचकर्षरामोलांगलेनाग्र्यवीर्यः॥३६॥ पुनस्त
याप्रणतःसंस्तुतस्तांव्यसर्जयत्तामथनंदगोपी॥ आपृच्छयागाद्वारकांकेशवायन्यवेदयन्नंदगो
पादिनीतिं॥३७॥ तदैवमैंदोद्विविदश्चनाम्नाहंतेसखायदानवावेशयुक्तौ॥ आनर्त्तराष्ट्रंवा
सुदेवप्रदीपौव्यनाशयंतौवासुदेवाश्रयौचाव॥३८॥ रामायसोदाद्वरमच्युतात्मनावध्यावतौनक्ता
नप्यवध्यौ॥ वराद्विरिंचस्यतथामृताशनात्उन्मौचमैंदोद्विविदोप्रजेतौ॥३९॥ गत्वासमैंदंप्रथमंज
घानकोपाद्धधायागतंदेवनाग्रे॥ दिनपश्मिन्द्विविदंजघानशिलावृषंतंमुसुनाग्रकर्मा॥४०॥
नयोराविष्टावसुरौतमोंधंप्राप्तावेतावितोप्यत्रलोके॥ दुर्योधनस्यासपुत्रीरतीयाप्तवंनाम्नाल
क्ष्मणाकांतरूपा॥४१॥ स्वयंवरस्थांतांबलेदवसीबोजग्राहसांबोनमासानुरक्ता॥ बलाद्गृहीतं

वीक्षतोकर्णमुख्या दुर्योधनाद्यायुयुधुःक्रोधदीप्ताः॥४२॥कृष्णेनर्ते विरथीकृत्य सैकैःसर्वैःसमेता
जगृहुर्धार्त्तराष्ट्राः॥कर्णेनिन्नीरिश्चवसास्वसार्धंबाहोर्बलादेवदुर्योधनस्य॥४३॥श्रुत्वैतद्वृष्ण
यस्सर्वेटवसमुद्यमंचक्रिरेकौरवेषु॥निवार्यतान्बलभद्रःस्वयंययौसहोद्धवःकुरवयानूश्रमा
यी॥४४॥पुरस्यबाह्योपवनेस्थितःसःप्रस्थापयदुद्धवंकौरवार्थे॥आगत्यसर्वैकुरवोस्यपूजां
चक्रुःसबाह्योग्रसेनस्यनप्ता॥४५॥आज्ञापयद्दोनृपतिःस्वयंत्वंकुमारःकःप्रगृहीतोनबद्धैः॥ ॥२१०॥
रुक्मःसमेतैर्बहुभिर्निर्बोधवार्यशांतंत्वन्मामुंचतास्त्वेवसाबं॥४६॥आज्ञापयामासस्वउग्रसेनइ
त्युक्तमेवतुनिशम्यकुरुप्रवीराः॥संश्राव्यदुष्टवचनानिबलंपुरस्तैःक्रोधात्समाविविशुरत्र
कोपरामः॥४७॥सोलांगलेनतत्पुरंविकृष्यजाह्नवीजले॥निपातयन्निवारितःप्रणम्यसर्वकौ
रवैः॥४८॥सन्नार्यमाशुपुत्रकंसुयोधनाभिपूजितः॥सपारिबर्हमाप्यचप्रतस्थिवांस्वकंपुरीं॥
इत्यादिकर्माणिमहौजितरामस्यासनूशेषस्याच्युतावेशिनोलं॥४९॥यःस्थान्यतावेशविशेषका
लेज्ञात्वाचरामोप्यरथनादेतियुद्धे॥क्रीडायुद्धेबहुशोरोहिणेयव्यक्तिर्विष्णोर्नामिसेनाविदित्वा॥५०॥

नात्कालिकींपीड्यमानोपितेननैवोद्यमंकुरुतेविष्णुनस्थ॥तदाजयीप्रचनवेत्येषरामोनातिव्यक्त
स्तत्रयदाजनार्दनः॥५१॥तदानीमेविजयीस्यात्सदेवविष्णोःकेशावेशनान्यत्सरामः॥स्तनाद्
शेनैवरामेणयुक्तेकृष्णोद्दारिवत्यांनिवसत्यजानाने॥५२॥स्वप्नेनिरुद्धेनरताकदाचिद्बाणात्मजोषा
चित्रलेखामुवाच॥नमानयेत्यथसाचित्रलेखाप्रदर्श्यलोकान्समदर्शयंत॥५३॥पौत्रंविदित्वाव
चनाच्चतस्याकृष्णास्यतंचानयतत्रराज्ञे॥अनिरुद्धंगुणोदारंमानीतंचित्रलेखया॥५४॥प्राप्य
रेमेबाणसुतादिवसान्सुबहूनपि॥गूढंकन्यागृहेतंतुज्ञात्वाकन्याभिरक्षिणः॥५५॥उक्तेबाणाय
दिशच्चकिंकरान्नाहृणोस्यसः॥आगतानानिरुद्धस्तान्परिघेणमहाबलः॥५६॥निहत्यद्रावयामास
स्वयमायाततोसुरः॥सतुयुध्यातिकष्टेणनागास्त्रेणबबंधतं॥५७॥अथकृष्णःसमारुह्यगरुडं
रामसंयुतः॥प्रद्युम्नेनचतत्रायत्प्रथमंतत्रबाहिनीः॥५८॥युध्वैवांगिरसश्चैवरक्षणाद्विद्राव्यता
नूहाराः॥विद्राव्यसर्वप्रमथानासससादज्वरंततः॥५९॥तेनचसंप्रहारेणज्वरितारोहिणीसुतं॥
आश्लिष्यविजरस्चक्रेवासुदेवोजगत्प्रभुः॥६०॥स्वयंविक्रीडयतेनायकेवित्कालंजनार्दनः॥

॥२११॥

निष्पिष्य मुष्टिभिस्तान्यं ससर्ज ज्वरमच्युतः ॥६१॥ स्वयं जित्वापि गौरीशं नृत्यनालभितप्रभुः ॥
स्वनृत्येनैव जेतव्य इत्यन्यं स्वसृजे तदा ॥६२॥ ज्वरेण वैष्णवेनासौ सुभृशं पीडितस्तदा ॥ ग्रास
र्थमुपनीतश्च जगाम शरणं हरिं ॥६३॥ तेन स्तुतः स भगवान्मोचयामास तं विभुः ॥ क्रीडार्थम
जल्पजं नैषि पिप्रभुः कथं विदेवव्यजयद्वयया विना ॥६४॥ इत्यादि माहात्म्यसुदर्शयत्यज्ञो नित्य
श्चतेत्रस्य कुतोन्यथादयः ॥ यदा ज्वराद्यो न्यखिलाः प्रविद्रुतास्तदा स्वयं प्रापहरिं गौरीशः ॥ घ
तयोरभूद्युद्धमथैनमच्युतो विजृंभयासविजृंभणास्त्रतः ॥ विजृंभितेशोकरनिष्प्रयत्नेस्थायमि
सि स्थितेकंज जातः ॥६५॥ देव्यादेशाद्वासुदेवान्निवृत्तो संबोधयामाससदुक्तिभिर्विभुः ॥ प्रगृह्य
सर्वं विवेश विष्णोः सतूदरं दर्शयामास तत्र ॥ शिवस्य रूपं स्तंभितं बिल्वना भिवनं गिरीशेन
नयतपः कृतं ॥ शिवं प्रदेशात्तुमेवाप्य तत्वतत्त्वं वक्तुं जज्ञे शंकरस्य ॥६८॥ अपत्मोहाय वृषध्व
जो हरिं नृष्टाव बाणाय ससार केशवं ॥ तस्यान्ये बाहुसहस्रमच्छिनच्चुनस्य रोजगृहेत च्छिरो
र्य ॥६९॥ तदा शिवेन प्रणतो बाणरक्षणकाम्यया ॥ कृत्वाप्यनन्तकेबाणं तेररक्ष द्विभुजं कृतं ॥७०॥

ता

ता० ॥२२॥ नि०

मोचयित्वा विरूपं च ययौ बाणेन पूजितः ॥ एवं मत्वा नि गिरिशं ज्वरं स्कंदमुमापतिं ॥७१॥ बाणं चाय
भते जित्वा प्राया द्वारवतीं प्रभुः ॥ अयं त्वेन जितो यन सर्वलोकहरो हरः ॥७२॥ किं ज्वरादिज
यो विष्णोस्तस्यानंतस्य कथ्यते ॥ ईदृशानंतसख्यानां शिवानां ब्राह्मणामपि ॥७३॥ रमायश्चापि
यद्दीक्षा विनानेव लिंतु बलं ॥ नव शोनादयो नावानवास्तित्वमपि कश्चित् ॥७४॥ अनंतशक्तेः
कृष्णस्य न विचेशलिनो जयः ॥ विचलेखवासमतेषान्वितपात्रसमन्वितः ॥७५॥ स रामस सु
तो वैद्र्मारुह्य द्वारकां गतः ॥ रमेत त्रविरं कृष्णो नित्यानंदो निजेच्छया ॥७६॥ एवं विधान्यग
णितानि यदूत्तमस्य कर्माण्यगण्यमहिमस्य महोत्सवस्य ॥ नित्यं रमाकमलजन्मगिरीशस
र्वशक्रादिभिः पूरितानि विमुक्तिदानि ॥७७॥ एवं वसत्यमितपौरुषवीर्यसारे नारायणे च पु
रि शाक्रध्वजयात्रः ॥ संप्राप्य लोमशमुनिः सकलानि तीर्थान्यास्नानयथाक्रमतएव वि
धायसूनुसपांडुतनयेषु सहायवासीत् ॥७८॥ पृथ्वीप्रदक्षिणतः च्यसमस्ततीर्थस्नानं यथा
क्रमत एव विधाय पार्थः ॥ संपूज्यतेषु निखिलेषु हरिं स कृष्णस्या कृष्णसमर्पयितुमापुर

DESHAPANDU DAJI MEMORIAL ॥२११॥

यप्रस्नासे॥७९॥थासैन्नावनायसकलैर्यदुभिःसमेतस्तेषांवरामसहितोहरिराजगाम॥
पार्थैःसपूजितस्तत्रकृष्णायदुगणैसह॥८०॥पार्थास्संपूजयामासुर्वृष्णायश्चाज्ञयाहरेः॥
तत्रान्नामंतयावेषदृष्ट्वानिष्प्रेहकारणात्॥८१॥दुर्योधनोनिंदयतिरामसाल्यकिरब्रवीत्॥
सर्वेवयंनिहत्याद्यसकर्णान्धार्त्तराष्ट्रजान्॥८२॥अभिमन्युस्थापयामराजअयावत्रयाद्
शी॥संवत्सरसमाप्येवपुरयास्यंतिपांडवाः॥८३॥ततोयुधिष्ठिरोराजाराज्यंशासनुपूर्वकं॥एवं
वदत्स्वेवशिनिप्रवीरेजनार्दनःपार्थमुखंनिरीक्ष्य॥८४॥उवाचशेनेयनपांडुपुत्राःपरेणसंसा
धितराज्यकामाः॥स्वबाहुवीर्येणनिहत्यशत्रूनाप्स्यंतिराज्यंतइतीरितंमुना॥८५॥तयेति
पार्थश्चवदंस्ततस्तेकृष्णंपुरस्कृत्ययदुदशार्हाः॥क्रमेणपार्थांश्चपितृंश्चिवीगिरिंसमासदंस्त
त्रकृष्णःसुदुर्गं॥८६॥विषज्ञातिमीस्यतेःसंस्मृतोयहेडिंबन्नायात्सोहितोनिशाचरेः॥उवा
हिकृष्णौसतुतस्यनत्वाउहेःपार्थास्तबदर्याश्रमंच॥८७॥प्राप्यात्रनारायणपूजयाकृतस्वकी
यकार्यायुयुस्तनरादिशी॥प्रतीत्यशर्वस्वसुरिगिरितसुवर्णकूटंनिषधंगिरिंच॥८८॥मराः

प्राच्यांगंधमादेगिरौचप्रापुर्बदर्याश्रममुत्तमंचुवि॥तस्मिन्मुनींद्रैरभिपूजयंतंनारायणंपू
जयतःसदेव॥८९॥अथात्रकुंतेपाज्ञानसमाधियुक्तेसत्यत्रविद्याःप्रतिपादयंतः॥एवंबदर्या
विहरत्सुतेषुकश्चिद्दहःकृष्णयावायुसूनो॥९०॥स्थितगरुत्मानुरगंजहारमहाहृदाव
सुदेवासनग्ये॥तत्पक्षवातेनविचाल्यितेतुतस्मिन्निरोकमलंहेममग्र्यं॥९१॥पपातकृष्णान्
मयोःसंनिधानतच्चद्दलनोमंडलान्नसुगंधौ॥दृष्ट्वानिगंधवरंहेमकंजंकुतूहलाद्द्रौपदीभी
मसेनं॥९२॥बहून्ययाचताद्दृशान्यानुजानेवमस्याविषयंजानतीदेवदेत्यैः॥तयार्थितःसगद
स्तुगमेनगिरिंवेगादारुह्यापुसूनुः॥९३॥प्रशस्यमानःसुरसिद्धसंघैःमृत्स्नान्दैत्याभिहशा
र्दूलरूपान्॥आशुदिवौस्तत्रहनूमदादरद्येनिजरूपप्राद्यदादित्यनासे॥९४॥जानेन्नप्येनस्वाय
रूपसन्नीम्सकांडयेनेनयथापरेण॥धर्मादिवानापरमोमानुषत्वेस्वायरूपण्ण्वदेवनृभिः॥९५॥
जनादनोदिव्यशक्तिविशेषान्नरस्वभावेसर्वदासैववृत्तिः॥तस्माद्धीमोहनुर्वैकत्वयकनीयावृ
त्तिमात्राभिपेदे॥९६॥सर्वगुणाश्चावृनामाषत्स्वयुगानुसारामूलरूपानुसारात्॥क्रमात्स्वापं

नु

॥२१३॥

र्भगवतोऽव्यक्तरूपस्य आदानतोऽप्यतिमायांस्वरूपिणी ॥९७॥ नैवाव्यक्तिः कश्चिदस्तीह विष्णोः प्रा
दुर्भविष्यति स व्यक्तरूपकैः ॥ इच्छया व्यक्तिः प्रायशो मारुतस्य तदन्येषां व्यक्तताकारणेन ॥९८॥ तस्मा
द्भीमो धर्मवृद्ध्यर्थमेव स्वीयरूपस्यान्यवद्व्यक्तिमेव ॥ प्रदर्शयामास तथासुराणां मोहाय वा शक्तवच्छ
क्तिरूपः ॥९९॥ तद्रूपवृद्धिं भीमसेनाय दृष्ट्वा स्तुत्वा हनूमन्मुखतः कथ्यमानः ॥ रामस्य तच्चातुरात्म्य
वदिव्यत्वातुर्युगे धर्ममप्यग्रमेव ॥१००॥ ध्वजाबीभत्सोऽर्जुनेनैव शत्रुपाराभवतेन दत्तोऽर्जुन
स्या ॥ ययौ प्रणम्यैनमाश्व व्रजन्मिः सौगन्धिकं वनमत्युग्ररूपं ॥१॥ नरागम्यां नलिनीमत्र तत्र दृष्ट्वा प
द्मान्यद्भुताकारवन्ति ॥ हेमानि दिव्यान्यतिगन्धवन्ति समासदद्दर्पमाणो नरेशैः ॥२॥ तेनैव भीमस्ता
युधमुग्ररूपं महाबलं रूपनवावतारं ॥ न्यवारयन्क्रोधवशास्समन्ताच्छतं सहस्राण्ययुतानि सं
रुप्य ॥३॥ वराश्च वस्य च परे रणाय जाः शस्त्रवर्षं मुमुचुः सुभीमं ॥ भीमो विलङ्घ्य तपसा निधाने बलोद
धौरिवेशस्त्रास्त्रवेदतः ॥४॥ तान्वैष्णावैरवशास्त्रसन्नामो विजित्य पूर्वं वाज्ञयसंगरं तु ॥ शस्त्रा
स्त्रवर्षं कुर्वन्प्रतापं जघ्ने खिलान्नादयाते षु वीरान् ॥५॥ वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः प्रारम्भ

॥२१३॥

ना०

॥२२॥

परश्वादिषतां निहन्ता ॥ समन्वेव धर्मेव रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥६॥ तत्रापराश्चैव बहू
न्समत्यं निरीस्वरं चाप्रतिष्ठं लोकं ॥ सिद्धो हि मायोमीति ब्रुवाणान्गुणान्विष्णोः स्थापयन्वादतो
जेतृ ॥७॥ भिन्ने विष्णुस्यधिके सर्वतश्च ब्रुवन्नवीरान्लक्ष्मेषां च जघ्ने ॥ ततस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ॥८॥ अशन्कुर्वन्तः सहिताः समस्तास्तमप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ विक्र
म्यतान्नादयासौ निहत्य विद्राव्य सर्वान्नलिनीं प्रविश्य ॥९॥ पीत्वामृतान्भक्ततो बुद्ध्वा निदिग्यानि
जग्राहिह कुरुप्रवीरः ॥ अथोक्तल्हदशोसनानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥१०॥ दृष्ट्वा कृष्णामपृच्छच्चक्व नी
म इति दानयः ॥ सौगन्धिकार्थं यातं तं श्रुत्वा कृष्णामुखान्नृपः ॥११॥ आरुह्य राक्षसान्स्येष्ठानुक
ष्णायाभ्रातृभिः सह ॥ ययौ वृकोदरो यत्र दृष्ट्वा चैवमवस्थितं ॥१२॥ उवाचैवं भिन्नयेनं नीति गिरिश
कोषतः ॥ देवेष्वामरणात्तीताराक्षसा विजेपाङ्गया ॥१३॥ तदायान्नलिनीं तेहि रक्षन्मुख्यामोहरः ॥
जानन्विन्नश्वरान्समाहोत्यम्यनन्तुकापह ॥१४॥ वसस्सेत्र पार्थेषु पुनः कोतिपये दिनैः ॥ उवासभ्री
मसेनस्य यशो धर्माभिवृद्धये ॥१५॥ पंचवर्षाणि पुष्पाणि कृष्णावीक्ष्य हतानि तु ॥ मारुतेनकुवेरस्य

नि०

म

॥२१४॥ ॥२१४॥

गृहान्नृ निरगम्यत ॥१६॥ आगम्यो यो गिरिः सर्वैः कुबेरेणाभिपालितः । अभ्रवृत्त्यैव गंतव्यो विधूया
खिल्लराक्षसान् ॥१७॥ इत्युक्त्वाशु सगदः सहधनुःसबाणो भीमो गिरिं द्रुमगितोरुबलो विगाहे ॥
प्रान्नो निरोबलदैवतसूनुमत्र पञ्चत्रयं न्यस्य पाण्डुधृतराक्षसानी ॥१८॥ आश्रे निधाय मणिमंतनजय
मुग्रशोनार्वरा । द्विविधशस्त्रमहास्त्रवृष्ट्या ॥ नासर्वराक्षसगणामणिमत्समेता भीमाज्जघानसपदि
प्रवरैः शरौघैः ॥१९॥ अवध्यास्ते क्षणेनैव हत्वा भीमो महाबलः ॥ रणे क्रोधवशान्सर्वान् तिष्टद्गिरि
मूर्धनि ॥२०॥ ते हता भीमसेनेन प्रापुरं धंतमेश्रखिल्लाः ॥ हतः सौगंधिकवनमणिमांश्च पुनःक्व
ल्लौ ॥२१॥ जातो मिश्या मतिं सम्यगास्तीर्यपतमोऽधिके । ततो वैश्रवणो राजा महापद्मान्वयेहरंते ॥२२॥
राक्षसानामवध्यानां सखायमणिमत्यपि ॥ आरुरोह रथं दिव्यं योद्धुकामो वृकोदरं ॥२३॥ आसुरावेशतस्य
स्य भीमक्रोधमहानभूत् ॥ स आजगाम भीमेन योद्धुं वितपीतस्वयं ॥२४॥ तस्मिन्काले भीमसेनस्य घोषक
त्वा राजापृच्छदाशु समकृष्णा ॥ क्व भीम इत्येव तयोदितेव स्कन्धाजगाम श्रुरसांशासेस्थाः ॥ सत्रानृको
मुनिभिः कृष्णया च गते राजन्यत्र भीमः कुबेरः ॥ दृष्ट्वासुरावेशतो धर्मजोर्व किंचिन्मुक्तोस्म्यहयक्ष

ता०॥ ॥२२॥ नि०

स्तयांसः ॥२६॥ धृतायुधं भीममीक्ष्यापि किंचित् दैत्यावेशाब्दहमानेन भीमं । अगस्त्यशापैर्वावदत्स्वस्य
पूर्वसखवानांशोकारणं राजराज ॥२७॥ दैत्यावेशाद्विमुक्तः शांतभावो ददौ निजस्थानमेषां सुतुष्टः
आवासार्थं स्तिवसंस्तत्र पार्थास्तथा तेषां देवतानां गृहेषु ॥२८॥ तत्रैव तेषां वसतां महात्मनां मानं दिनाम
ब्दत्र तुष्टयगते । पंचाब्दमध्याप्य महास्त्रिवास्त्राणि द्रोणसुर्वर्षफल्गुनेनार्थितोऽभूत् ॥२९॥ वधं तदव्रस्वशत्रु
णां भिद्रः पार्थस्तिरत्पतः ॥ निवातकवचाख्यानां येषां ब्रह्माददौ वरं ॥३०॥ अवध्यत्वं सुरैर्दैत्यैर्गंधर्वैः पक्षिरा
क्षसैः ॥ पुनरिंद्रेणार्थितो दाज्ञहामानुरदेहवान् ॥३१॥ इति तेनार्जुनेनशक्रस्यात्मानेनरदेहगं ॥ जगा
दतान्जहीत्येव किरीटस्व निबध्य च ॥३२॥ इंद्रस्यंदनमारुह्य पार्थो मातलिसंयुतः ॥ गांडीवधनुरादाय
ययौ हंतुं महासुरान् ॥३३॥ शंखं ददुस्तस्य देवदेवदत्तं सशरवराट् ॥ नादयच्छंखघोषेण धनुर्विस्फारय
न्महत् ॥३४॥ दधानकुंडले दिव्ये शक्रदत्ते सुभास्वरे ॥ आससाद पुरं दिव्यं दैत्यानां भिंद्रनंदनः ॥३५॥ त
स्य शंखध्वनिं श्रुत्वा गांडीवस्य च निस्वनं । अभिरस्तु महावीर्या निवातकवचासुराः ॥३६॥ तिस्रः कोट्यो
दानवानां स्वयं भुवरगर्विताः ॥ नानायुधैरणे पार्थमभ्यवर्षन्शरैर्हताः ॥३७॥ तेषां सहस्रपिणाकि

रीटमाली निवार्य गांडीवधनुःप्रयुक्तैः ॥ शरैः शिरांसि प्रचकर्त वीरो महास्त्रशिक्षाबलसंप्रयुक्तैः ॥ ३८ ॥
सर्वे हतास्तेन महारथेन ते दानवा सोपि ययौ तथान्यान् ॥ पौलोमकालेयगणाभिधानान् षष्टिसहस्रा
णि महारथानां ॥ ३९ ॥ तानस्त्रशस्त्राण्यभिवर्षमाणान् धनंजयः पाशुपतास्त्रतो द्राक् ॥ दग्ध्वा ययौ पुन
रेवेंद्रसद्म तं सस्वजे प्रीतियुतः सशक्रः ॥ ४० ॥ आययुरेधनमस्तोपि सर्वे देवद्विषोसुराः ॥ अथानुज्ञाप्य पि
तरं रथेनेंद्रेण नाश्वता ॥ ४१ ॥ सोदार्याणां सकाशं स ययौ वज्रधरात्मजः ॥ आयांतमीक्ष्य बीभत्सुमुमुदु
र्भ्रातरोधिकं ॥ ४२ ॥ उषुस्ते चतुरो वर्षांस्ते पुनर्मैरीप्रमोदिताः ॥ कथाभिर्वासुदेवस्य ध्यानेनाभ्यर्चनेन च
॥ ४३ ॥ ययौ कालः सुखेनैव तेषां विष्णुरतात्मनां ॥ नैव शत्रून्ननुत्साद्य ननंदाम हृद्यशः ॥ ४४ ॥ नाकृत्वा
वासुदेवाज्ञां राज्ञो मुख्यगतिर्न वेतु ॥ तदन्येषां तु वर्णानां समावाद्येषु शत्रुषु ॥ ४५ ॥ प्रायो धर्म इति प्रो
क्तो हरेराज्ञा रिक्लस्य च ॥ इति नीमवत्र स्मृत्वा स सोदर्यो युधिष्ठिरः ॥ ४६ ॥ राक्षसस्कंधमारूढः कृष्णा
या वययोः पुनः ॥ पादेषु तेषु निवसन् स हिमालयस्य याम्याश्रितेषु पवमानसुतः कदाचित् ॥ ४७ ॥ धन्वी
समाननुचरान् सहसाससादश्चायोः सुतं वन हर्षमाजगरो विरूपी ॥ पूर्वं वृत्रवधोद्भुजनालतनुसंस्थ

शची प्रणयिनि प्रीविधिंत्य देवाः ॥ ४८ ॥ चक्रुः स्त्रिलोकपतिमायुसुतवरं च दत्त्वा शिगौ वरतपोस्य बलं
च सर्वं ॥ स सर्वसुरविप्रेंद्रतपस्त्वबलमस्पृर्यां ॥ ४९ ॥ अवाप्य ववृधे नित्यं दर्पाद्धे च्छचीमपि ॥ स इंद्रवच
नाच्छच्यामहर्षिगणवाहने ॥ ५० ॥ निकल्पाच चनायैवावाह्यामास्तान्नृषीन् ॥ स विप्रातिनिष्ठावार्यम
स्त्या न महात्मने ॥ ५१ ॥ वेदप्रामाण्यविषयप्रश्नेनत्याह मूढधीः ॥ प्रमाणमिति तेनोक्ते शिरस्येन पदा
हनत् ॥ ५२ ॥ तदा भृगुस्तस्य जटासुलीनकदापि तस्याश्चिपर्थनार्थं ते। च्छाविश्यकंजकजनवः शशापवज्ञास्तु
र पापाजगरोत्वमेव ॥ ५३ ॥ षष्टेकालेयस्त्वयासाधितस्यात्तसने वशीयातु बलाधिकोपि ॥ यदा गृहीतुं पुरुषं निहंतु
न शक्ष्यसे यदि सन्न गृहीतः ॥ ५४ ॥ शक्तोपि नात्मनभिप्रमोचयत दास्य स्यात्तु तपोग्र्यबलेच ॥ सर्वे देवमुन
नोयः तपस्वी समुपाश्रिते ॥ ५५ ॥ तत्त्वसर्वतमेवेति नात्र कार्या विचारणा ॥ यदा प्रश्नं त्वदीयं स्त्वकश्चित्प्री
हीष्यति ॥ ५६ ॥ दिवं गतासि च तदा विसृज्याजगरीत्तनुं ॥ स्मृतिश्च मत्प्रसादेन सर्वदा ते भविष्यति ॥ ५७ ॥
भृगुदेहस्थिते नैव शाप्य स्वकमलयोनिना ॥ पपाताजगरो भूत्वा नहुषः सपामात्ततः ॥ ५८ ॥ इंद्रेणाव्य वाप्यसं

ण

॥२१५॥

॥२१४॥

स्थानमिष्टा विष्णु विपातकः॥ धर्मवृध्यर्थमेवैतस्मापमासाछ्छचीपतेः॥५९॥ नहि लोकावनपापैस्त्रैलोक्ये
ऽस्यवञ्चिणः॥ वृत्रं हत्वा महानासेन्द्रो दिवेदपदं स्वयं च॥६०॥ कश्चित्पापैश्च पुण्यानां वृध्येयेन च निस्फुटं॥ वृ
त्रहत्या तथेंद्रस्य जाता धर्मस्य वृध्ये॥६१॥ देवानां वा मुनीनां वा न वेदेवं न वे नृणां॥ पापेयत्पुण्यमेवैतदसु
राणां विलोमतः॥६२॥ एवं स्कांदे हि वचनं न पापेन छ्छचीपतेः॥ नान्यस्य पदमाप्नोति तत्तद्देवानां व्रतं परं॥६३॥
तस्मात्तेन नहुषश्शक्रपदे निदकरीश्वरः॥ तस्मिन्नेवं निपातितेब्रह्मणः शापकारणात्॥६४॥ प्रष्टा विंशति मे
प्राप्य युगे नाम स्तम्मुल्बणं॥ जानन्नेव तदायं तत तत्प्रसादा तुमीस्य॥६५॥ मेतत्स्मरणांव स वेषां मुनीनां च तप
स्थितं॥ नं हीतुं तद्वशं वदि छ्छये वा समारीतः॥६७॥ देवानां हि नृजानीनामल्पमेव तेन च हुलं॥ इच्छया व्यक्ततां या
ति वा येन्मृ रव्येषु तेषु न॥६८॥ नित्यमव्यक्त गुणा विष्णोरिति शास्त्रा विनिर्णयः॥ एवमन्येपि सगुणा मानुषादिषु
जन्मसु॥६९॥ दिवानां मानुषादीनां शक्त्याप्यव्यक्तता कृते॥ धर्मवृध्यै न वै तेषां प्रतीतान्न वा तिके शवः॥७०॥ तन्मा
नुषबलं तस्य वरादीरतं वास्थिते॥ देवबलं स्वशक्तो प्यव्यक्तं च केन मारुति॥७१॥ आत्मसमो ज्ञायनप्रसन्न न्याज
होरसवाभिनूः॥ विचोपजीवनं धर्मो विप्राणामपि नायतः॥७२॥ किमत्र क्षात्रियस्यैति जानन्नपि वृकोदरः॥

॥२१४॥

ना०

॥२२॥

तत्र अन्नपरीहारेण नात्म मोदीस मनेछ्छत॥७३॥ आयातं तमपि द्वैन न बालनायापि नाशकत्॥ पूर्णेपि स स्वर्गलो
कानां बलेन नहुषस्तदा॥७४॥ विद्यापि स्वैव वर्तनीमस्थितो सो नाशनं परं॥ मातृमत्रादिषु स्नेहात्सिप्रमा
त्म विमोक्षणे॥७५॥ इच्छन्नपि न मोक्षाय यत्नं च केवृकोदर॥ स च देव मुनि द्राणां तत्प्रसादातु मत्र गं॥
॥७६॥ भ्रात्रादिषु स्नेहवशात्स्थातव्यमिह ह्यपि॥ मन्वानकालेन तावेगस्वयमेतषयास्यति॥ आज्ञया
वासुदेवस्य दाद्यदिहस्यमतया॥ त्वस्तौ गपतिंतसर्पयास्वामीति विचिंतयन्॥ स्थितो नाम महारिध्यायन्
स्वनावान्नेतो दिछ्छया॥ तदेव ब्रह्मा वरनात्म वक्ता त्केशवाज्ञया॥ बलं तपश्च सर्वं स्यत तत्स्था मायावृकोदरं॥
प्रीतेन नहुषस्तेन तपसा च बलेन च॥ नामोसन नहुषो यासस्त स्वनागः शनैः शनैः॥ गतेनाभिनिमित्ता
न्दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः॥ पप्रच्छ कुगतो नाम इति कृष्णा च लन्मना॥ यातं मृगार्थं स निशम्यैतस्य तद्द
रवपत्र्य निर्तान्न गाम॥ दृष्ट्वा प्रथा ते नयये सतत्र दृष्ट्वा च सपाकितमन्वपृच्छत्॥ स कारणं नहुषात्स वमेव
सुश्रावतत्र अन्नमदोषतश्च॥ भ्रातृस्नेहाद्या करोधमसु नुस्तेदेवसोप्यास हृष्य गलोके॥ दिव्यांबरकुंड
लो निस्वपूर्वगतो विमानेन सर्वधर्मराज॥ नामस्त्र्यायोत्स्वास्य मायेवसर्व युधिष्ठिरः कथयामास तत्र॥

नि०

॥२७॥

श्रुत्वा कृष्णा भ्रातरश्चास्य सर्वे सर्वे मुनींद्रा भीमसेनेति मत्वा ॥ व्रीडायुक्तं भीमसेनं गृहीत्वा तदा ब्रुवन्नस्मद
तो भीमसेनं ॥ नेतादृशो साहसं ते नु युक्तं पेशलो पि यः स्वात्मनो मोक्षणाय ॥ ते नैव वावरायत्तं मतो भिक्षान्नो
महद्दुःखं हृदये प्रार्पयंश्च ॥ नैव पुनः कार्यमिति ब्रुवतः समाश्लिष्य सर्वे हि वत्सनामा ॥ ततो हि मिनः के
श्चिद्दापुः कुरुणां राष्ट्रं पार्थाः मुनिमुख्यैः समेताः ॥ ततो मित्रो भगवानुपागमन्नारायणः सत्यनामा
सहायः ॥ संपूजितस्तो पांडवैस्तैः समेतः स्वकेयसो हि दनि भिन्नसत्कथा ॥ कृष्णा सत्या च परस्परं सु
दासीनां षण्णां कृतुर्या षिदग्ध्या ॥ परीक्षेत्यासत्ययासर्व वित्र्यानिदेषियावोदिता *र* प्राह कृष्णा ॥ स्त्री
धर्मानिखिलांस्तत्र सत्या निदेषिपसंविद ॥ ज्ञात्वापि कृष्णा प्रोवाच लोकशीसार्थमिवत्तु ॥ क्रीडार्थमिव व
चनं ज्ञात्वा सत्यासमीरितं ॥ तस्यानुसारवाक्यानि तत्रात्यैवसाब्रवीत् ॥ ततः कतिपयाहानि निरुष्या
त्र जनार्दनः ॥ ययौ सात्वार्यस्वपुरीं पांडवानुमान्य च ॥ ३८ ॥ ततः कदाचिन्मृगयां गतेषु पार्थेषु राजा से ध
क्राख्यः ससाद ॥ स कोटिकाश्वासबलस्य तेषां वराश्रमे सो त्र ददर्श कृष्णां ॥ व्रजन्विहारार्थमसौ निशम्य
कृष्णां कोटिं प्रेषयित्वा वकारस्या ॥ आयाहि मामित्यवदत्स पापः तया निरस्तो जगृहे करे च ॥ तया धूतो नि

॥२७॥

ता०

॥२२॥

नि०

पपात शुन्मो पुनः स संज्ञोप्यपतेहि लज्जः ॥ ततो भिहायत्वनट वकृष्णा धौम्ययोः क्रोशा भिरन्वेहि
मेति ॥ समारुह्य सैंधवस्यैव यानं सुखं नयास्यतिन* सा *मीरयित्वा ॥ तदा निमित्तानि निशाम्य पार्थाः समाय
युस्त्वरयैवाश्रमाय ॥ श्रुत्वा दासीवचनात्सर्वमेकं वकुः क्षिप्रं सैंधवस्यैव यानं ॥ आक्रोशमानः भीमसेनं
ति धौम्यं दृष्ट्वा तस्याग्रे सैंधवं वातपापं ॥ नकुलं नदीसिंह वत्पांडुपुत्राः दृष्ट्वा कृष्णा वाचवत्तरद्र यानदा ॥ धौम्य
न सार्धं सायं योत्वा सत्र माया सेनापार्थस्तत्र निज धूराजसा ॥ अग्रे कृष्णा यावदसि पुरावैयाहीतित कौ
टिकारम्यं सुपापं ॥ छित्वा शिरो मृत्यवे भीमसेनो निवेदयामास तमः स्ववाग्वः ॥ हत्वा सेनाम खिलां सैंधव
स्य भीमार्जुनं सयमं धर्मराज ॥ विसृज्य धावंतमयोनुजग्मतुर्जयद्रथं विरथं फल्गुनोक्तः ॥ पद्भ्यां धावंतं
भीमसेनो निगृह्य दत्वा प्रहारांश्च नृशंतमार्तं ॥ आदाय गांद्रौपदी पादयोश्चतं मोचयामास च धर्मसूनुः ॥
सादाद्रौपद्याश्चाहतीभृत्यैव वाक्यैतेन वोक्ते भीमसेनाप्यमुचत् ॥ स्त्री डितो वा वदनाय ययौ वनं पार्थाश्चतत्रोषु
रथः प्रमोदनः ॥ मार्कंडेयस्तदागत्य तेषामश्रावयत्कथाः ॥ बह्वीश्च वैविधाश्चनाषानमसम न्विता ॥ लो
के दर्शनमाश्रित्य देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ब्रुयुः कथास्तत्र शिक्षाग्राह्याता यांकर्थं च न ॥ अर्थः समाधिनाषसु

॥२१८॥ ग्राह्यः सर्वोप्यसंशयं ॥ परदर्शनभाषासु ज्ञेयं तद्दर्शनं तथा ॥ ग्राह्योनायं वैदिके तु दर्शने ग्राह्यमेव च ॥
अन्यथा मुख्यभाषासु ग्राह्य एवैष निर्णयः ॥ जयद्रथस्तं भीमेन तद्दार्पय शिखीकृतः ॥ तपसा शिवमारा
ध्य वव्रे पांडवरोधनं ॥ एतेऽर्जुनादर्जुनस्य तुष्टेऽहि तपसा शिवः ॥ वनेवसत्स्वेव पांडवेषु क्रतुयज्ञे पौंडरी
काख्यमेव ॥ स स्पर्धया राजसूयस्य राजा दुर्योधनोनाथ सोतत्करः ॥ दुर्योधनस्याज्ञया पांडवानो दुःशा
सनः प्रेषयामास दूतं ॥ आगच्छतेत्यवमानयितुं तन्नीमोवादी द्रुपदात्मजैसह गम्यं ॥ ततो दीनैः कृष्णनाथे धार्त
राष्ट्रा स कर्णगांधारैः कुमंत्रितः ॥ स्वनार्यकार्पांडवान्द्रौपदीवमहैश्वर्यं दर्शयित्वावमंतुं ॥ ते स्युर्दैनैः ॥२१८॥
कांचनरत्नचित्रे --ने--महागजैस्त्वरगैः पत्तिभिश्च ॥ स्वलंकृता चित्रमाल्याम्बराश्च विनिर्ययुर्धैतव
नायशोर्थं ॥ गर्वाद्रिपिच्छन्नना निर्गतास्ताननुज्ञात्वा शक्रः स्वजसोनुगकामः ॥ तत्सामर्थ्यवरमस्ते प्रदा
यतर्द्धनाय दिशं चित्रसेनं ॥४००॥ स समैप सहस्रककोटियूथपे गंधर्वमुख्यैः ॥ संवृतो गतस्सरस्त
तु ॥ तस्मिन्स्नातुं वांछीति धार्तराष्ट्रस्तदाज्ञया पुरुषस्तान यथास्तु ॥ स्नातुं समायस्यति धार्तराष्ट्रो राजस्वरो
निःसरध्वं तदस्मात् ॥ तीर्थादाज्ञां धारयं नश्च तस्य त्यक्त्वा गांधर्वजिह्नसुस्तान यथाख्येः ॥ तुंबुर्वर्ययमान

मस्तदाज्ञां त्रिलोकानां पतिः शक्रो देवः ॥ न मानुषाणामपि चक्रवर्तिनां किमल्पसारस्य सुयोधनस्य ॥ इतीरिते
धार्तराष्ट्रो जघान गंधर्ववरान्शरौघैः ॥ जघ्नुस्स कर्णाद्धि पतस्य सोदराः ॥ जघ्नुस्तद्धार्तराष्ट्रस्य सेनां ॥ मुहू
र्तमासीत्सममेव युद्धं तेषां तदा धार्तराष्ट्रस्य सैव ॥ पुरोभिदा वरतो मायया गंधर्वैरिवावधस्तस्य तस्मात् ॥ तेजो
नेगंतु सुयोधनस्य पार्थार्थमत्र प्रविधातुमेव ॥ बलं देवदाक्ष्णजः केशवश्च गंधर्वाणां तेप्ययुधार्तराष्ट्रान् ॥
स चित्रसेनः प्रथमं कर्णमिवयुयोध पार्थस्य धर्यात्स्वयुध्यन् ॥ कर्णो निशात्तो व्वनाद्यागविस्यरोमस्य निद्रा भि
तषङ्गुणस्य ॥ स नम्रयानश्च विकर्णयातं मास्थाय तस्यैव नियम्य वा ॥ जिनः आपूराद्रक्तेनुसहैवशीघ्रं दुर्योध
न श्चित्रसेनं ययो वा ॥ ततस्मेर यन्न्मितहेस्थितः सन्गृहीतश्चासी चित्रसेनस्य न संख्या ॥ महाबलो धार्त
राष्ट्रोपि शक्रवरादिष्ट्यो राज्ययासा निवृधे ॥ स चित्रसेनेन गृहीतश्चासीद्बद्धः पाशैर्वैर्घ्युतोरिंद्रदत्तैः ॥ त
स्यानुजाः शकुनिराजनार्याः सर्वे बद्धाः शक्रन्मृत्यैः प्रणीताः ॥ आदाय तान बुरसेश्चया तेष्वरूरुवनं पां
डवान्भीत्रिणास्या ॥ समीप्याआगत्य पृथासुतानां पराबन्धवः कुलशक्रभृत्यैः ॥४१०॥ हृतः स्वनार्यः सा
नुजो धार्तराष्ट्रस्तं मोचयध्वं भ्रातरं भ्रातरभ्याः ॥ इत्युक्तस्तु वै भीमसेनाग्रजो सजा नेराजन्याद्दृ

शौर्यविमर्दः॥ हित्वयं स्वं दर्शयन्नूनः समागात्सुयोधनस्तेजसो नगमिच्छन्॥ विज्ञायतेषां मंत्रितं वृत्र
बाहुरेतच्चक्रेनात्र नःकार्यमिति॥ दिव्यं ज्ञानं स्वात्मनो दर्शयन्स आहृतात्व दुक्त्वा विरराम॥ एकाहयज्ञे
दीक्षितेनेव राज्ञा संप्रेषितावीमसेनार्जुनश्च॥ समाद्रेयो चित्रसेनरूपतो विजित्य दुर्योधनमाश्वमुंच
तौ॥ सचित्रसेनो वासवोक्तं च सर्वं कुमंत्रितं धार्त्तराष्ट्रस्यवाह॥ पार्थस्यनामस्थवत्त निशाम्य संव्रीडितो धृ
तराष्ट्रात्मजोभूत्॥ समाप्य यज्ञं च समाजियार्तस वैप्रापुधर्मराजं सबाधु॥ संपूज्यतत्त्वसृज्य च चित्रसेन
॥२१४॥ मूत्वमोघारेन पुनःकार्यमीदृक्॥ सपीडवेमाचितः सोनुजश्च सनायकः किंचिदत्तोपगम्य॥ सेमल्ल ॥२१४॥
नायोपविष्टश्च तत्र सव्रीडितः सूतपुत्रं ददर्श॥ सवाह दिष्ट्या जयसि राजन्निति सुयोधनो व्रीडितो
नितिं वोक्त्वा यथावृत्तं सुयोधनः॥ उक्त्वा प्रायोपवेशाय चक्रे तत्र सुखितः॥ कर्णदुःशासनान्याव
सोबलश्च देविना॥ अन्येस्तथावमानो पिनैवितान्स्तो सुयोधनः॥ ततो निशायां प्रात्यायां स्वपक्षप्र वि
बोदिति॥ मंत्रयित्वासुरैः कृत्या निर्मिता मोहकर्मणा॥ शुक्रेणात्या दिकृत्यासा प्रसुप्तं सुमंत्रिषु॥
धार्त्तराष्ट्रं समादाय ययौ पातालमाश्रुव॥ अथसंबोधयामासुर्दैत्याः दुर्योधनं नृप॥ त्वं दिव्यपुरुषे

ता० नि०

वीरः सृष्टोस्माभिः सुतोपितातु॥२०॥ तपसाशंकरो दत्तकायो वध्यश्च सर्वदा॥ अस्माकं पक्षमत्तु तस्त्वं दे
वानपि वपांडवाः॥२१॥ इदानीं सर्वदेवानां वरात्वं विजितारणे॥ वयंतथा कौरव्य मायया व्यपष्य
सि पांडवान्॥२२॥ कृष्णेन निहतः पश्चवनरकः कर्णमास्थितः॥ सचकृष्णार्जुनान्नावंकौरव्य तिन
संशयः॥२३॥ भीष्मादिश्च वयं संकृष्य विशामजयायते॥ तपसा वधयिष्यामो रत्नी कर्णादीश्च सर्वशः॥ त
स्माद्भ्वापालय स्वराज्यं राजन्नेपतन्नीः॥ इदं कस्यापि नाख्येयं सुगुप्तं मति वर्धनं॥२५॥ इत्युक्त्वा क
त्ययानृपस्वस्थाने स्थापितानृपः॥ उभयानिर्मिताश्चा धर्मुनरेह रानिर्मितौ॥२६॥ ज्ञात्वेवावृध्यतो च
राज्ये बुद्धिं चकार सः॥ नो वा चकस्य चित्तेषु स्वानुमतं स्रुयोधनः॥२७॥ प्रभातायां तुशर्वर्यां पुनः कर्ण
ब्रवीद्वचः॥ नृत्यैस्त्वं वैवपार्थं यन्मोचितो सपरंतप॥२८॥ तेन मान्याधिके लोके युद्धे यो हवता दृशाः॥
किमुत्वं राजशार्दूल तदुत्तिष्ठ स्थिरो भव॥२९॥ यावन्नेर्जुनाहास्यशंकासाव्यं तु मन्क्रणु॥ यावन्नैव च
नहन्यां पादौ प्रक्षालये स्वयं॥ इत्युक्त्वा वरव्रश्चवसं वैशकुनिना तथा॥ यच्चितारयमारुह्य ययौना
गपुरं द्रुतं॥ सकुंडलं स कवचं अवध्यं सूर्यनंदनं॥ ज्ञात्वेंद्रानयंतस्मादच्छदा दातुमुत्तमं॥ तद्विज्ञाय

रविःकर्णंस्वप्नउक्त्वान्यवारयत्॥सार्चुमादास्यइत्युक्तेप्राहदेयंवरायुधं॥ददौसोत्कृत्यकवचंकुंडले
चशचीपते॥अमोघशक्तिमादायज्ञात्वेंद्रोद्विजरूपिणं॥३४॥सतेऽर्जुनादेकमेववधिष्यत्यनघोतिसः॥
दत्वाशक्तिंययौशक्रःसार्धंकवचकुंडलैः॥३५॥पार्थाःविमुच्यैवसुयोधनंतेवनेवसंतोमुदितास्सदेव॥
सहारिणाभीष्ममथोमृगेणाहृतंद्विजस्याशुनिशाम्यचान्वयुः॥३६॥अथतस्मिन्दशेतृषितास्तेकैकशोमुदका
॥२२७॥ र्थिनः॥ययुर्युधिष्ठिरमृतेसुत्वास्तेधर्ममायया॥अदृश्येनैवकूर्मणावारितावारिपायिनः॥स्तत्रधर्मस्य
रक्षार्थंनतत्प्रश्नविदोवराः॥व्याचकुःशक्तिमंतोपिपानाद्यार्थमरिंदमाः॥नविप्राणांवधमोयंविघाय ॥२२०॥
मुपजीवनं॥इथस्पत्रियाणांवकिमुतप्रस्मृतेनतपुनः॥देवाश्रीपमनुष्येषुजाताःसुबलिनोपिहि॥४०॥
मानुषेपोवत्वावनयुक्तास्युःकेशवादृते॥कार्येष्विवक्रमेपोवध्यास्त्वा[illegible]मायीतिसद्गुणाः॥अतोनेमाद्गु
णोधर्मादित्युक्त्वमबलावपि॥दिवमायांसमाश्रित्यधर्मेणापिपतोक्षणात्॥मुहूर्तमिवयामध्यातये
राच्छादनेक्षमा॥ततःप्रबुधयोधर्मेनैवशक्तिःशतांशतः॥उत्कंपञ्चपुराणेवतदेतत्तत्सर्वमंजसा॥
तस्माच्चाशक्तिनरयोःसंजाच्यानिमिषार्थयोः॥धर्मात्मजोयजगादकौतदृष्ट्वाभ्रातॄस्तत्रदुःखीत

नी०

नि०

तृप्यः॥इच्छन्पातुंवारिसंवारितस्त्रीपत्रावकाकारमितेननायात्॥अर्थेत्रातृणामेच्छदसौतदीयप्रश्नप्रति
व्याहरणेदयालुः॥ततोयक्षधर्मतनुःसन्नत्वापृष्टोस्वकेव्याकरोत्वाऽसपार्थः॥ततस्तुष्टोवरमस्मैददौस
एकोभ्रातॄन्जानुमध्येसवव्रे॥यद्येकस्मान्नकुलोस्तित्यथाहतुष्टोधर्मःकथमेतत्स्मृतेते॥अतिप्रीतिर्भीमसेने
तवास्तिबलीयांसोराज्यहेतुस्तवस्यात्॥इत्युक्तस्तुरेमाद्रिसुतंविहायकुंतीपुत्रानमयोस्थापनीयः॥सदेव
मुक्तोनितरांप्रीयमाणःउत्थापयामाससुतान्समस्तान्॥यथेष्टरूपाप्राप्तिमेषांप्रीतपुनश्चस्वकामतोनिज
रूपाप्तिमादात्॥अज्ञातवासेज्ञाततांसर्वदैवददौतेषांप्रीतियित्वानृशंस्यात्॥एवंक्रीडयित्वात्मनैवयशोध
र्मेवात्मनेवर्धयत्सः॥युधिष्ठिरात्मनस्ययशोधर्मविवृधये॥कत्वारण्यापहारादिपुनर्दत्वावतस्थयं॥दातुं
विश्वायतयस्मयोधर्मादिवपुनः॥ततोराजाभीमसेनार्जुनौचसार्धंयमाभ्यामरणीप्रदाय॥मुदायतकृष्णया
सार्धमवसंस्तुष्टवुःकृष्णामनंतमुच्यते॥४५॥छ॥छ॥ ॥इतिश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेश्रीमदा
नंदतीर्थभगवत्पादविरचितेवनवाससमाप्तिर्नामद्वाविंशोऽध्यायः॥ ॥२२॥ ॥छ॥छ॥छ॥
॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥छ॥नारायणानुग्रहतोयथावन्निस्तीर्यतान्द्वादशाब्दान्वनेते॥विसृज्यसब्राह्म

॥२२॥

पादान्नसधौम्यान्अज्ञातवासाय्युततो मनोदधुः॥१॥ गत्वा विराटस्य पुरीं निवासहेतोः सौम्याः छन्नरूपा
बभूवुः॥ यो भीमसूदः षंढवेषस्सुतनवेषा गोपा गंधर्वी च जाता॥२॥ स एव निराटयपुरत्र देवक्वसंनीवितास्ते न
शुन्नासलक्षणाः॥ युधिष्टरस्यैव शुश्रूषणेन कृष्णा वासुदेवस्य नान्यात्॥३॥ परपाकागृहस्थस्य शत्रि
यस्या विशेषतः॥ नयाम्य इति सूदस्य वेषं बभ्रे वृकोदरः॥ वेदिकव्यवहारेषु ज्ञानाधिक्यप्रसिध्दितः॥ जा
नायुनीमइत्येव सूदवेषस्ततोऽभवत्॥ स्वाये वेदे विदां सर्वदेवशानां तु किं पुनः॥ अतस्तन्याश्रयेनैव चक्रुः
स्वबलसंश्रयाः॥ शापादेवार्जुनः षंढवेषोऽभून्नकुलस्तथा॥ क्षत्रियानंतरत्वात्तु सूतजातस्तथाऽभवत्॥
सूतस्यानंतरत्वात्तु वैश्यजातस्तथाऽभवत्॥ सहदेवो वैश्यजातिर्गोपालस्तेषु चाधमः॥ ततो गोपालतो
मायया तःपूज्या रिक्लेर्यतः॥ यतिरासीधर्मजातः सोम्यासार्थं सदेव च॥ अक्षासक्तोऽभवच्चक्ष्वा द्दशयि
ष्यन्नृस्विशिष्टतौ॥ भीमसेनस्य धर्मार्थं शूद्रासेरंधिकाऽभवत्॥ द्रौपदी भर्तृसाधर्म्यं स्त्रीणां धर्मो यतः स
दा॥ अथाजगाम मल्लकः समस्तन्नृभिमंडले॥ वरेण यो जितोऽजयी शिवस्य संजगर्ज च॥ तमीश्यस
र्वमल्लकाः विराटराजसंश्रयाः॥ प्रदुद्रुवुर्न याऽदिता ॥ तदावदद्युधिष्टिरः॥ य एव सूदसत्त्वारसुतं निह

॥२२॥

ना०

॥२३॥

त्य मल्लमोजसा॥ यशस्तवाभिवर्धयितमाह्वयाच्यतनृपं॥ इतीरितो समाहूतो जगाद मारुतिः क्व शप्र
सादतो हरेरहं निषूदये च मल्लकं॥ समस्तदेववृंदतो महान्यदेव केशवः॥ समस्तदेवनामवस्तदाय
न्नविनो बलं॥ य एव देवनामधा इति श्रुतिर्जगाद ही॥ मृद्वोस्य देवदेषतत्सेमयं विधास्यति॥ युधिष्ठि
राभिधस्थयायुधिष्ठिरस्थितः सदा॥ हयि स्थितस्त्वमत्यसो सदा निवीयतेहरिः॥ इतिक्रवाणो मल्ल
तमभियते वृकोदरः॥ अनयन्मृत्युलोकाय बलाढ्यमपि दुर्जयं॥ एवं निवसतां तत्र पांडवानां महात्म
नां॥ सैवत्सरार्द्धमासस्नेऽविजिह्य द्विशब्धागतः॥ कीचको मत्स्यनृपतेः श्यालो बलवतां वरः॥ स द्रौपदीमीश्वम
नोऽभवार्त संप्रार्थयामासतया निरस्तः॥ मासेगतेऽन्यो गनीसीसुदेष्णां सं प्रार्थयात दर्थमेव॥ तया निषिद्धोपि पु
नःपुनस्तां यदाययाचथ ॥२१॥ समानयेश्चैव सुरां त्वदर्थमितीरिता नेति न तावदत्त्सा॥ बुलान्नदा
प्रेषिता तां दृढ़ायय दा गमत्तेन हस्ते गृहीता॥ विधूयतं प्राद्रवत्सा सभायै स्मृत्वा दित्यस्थं वासुदेवं परेशं॥ अ
नुद्रुत्यनोपाति पिबाप्द्रासस संताडयामास तदारी वस्थः॥ नारायणाहीतनामवरक्षोन्ययोजयत्तदाऽङ्गीसमा
गात्॥ वायुस्तमाविश्य तु कीचकं तं न्यपातयं तस्य भीस्यैव नामः॥ चुकोश वृक्षेव सभास्यमाणं तेवारयामासयु

नि०

॥२२२॥

युधिष्ठिरोग्रजः ॥ कृष्णा रात्रौ भीमसकाशमेत्य हंतुं पापं कीचकं प्रेरयन्तं ॥ भीमस्य बुध्या निशि सा कीचकं तं
गादर्गे तु शून्यगृहे समागात् ॥ तत्रैनमासाद्य तु भीमसेनो विजित्य तं बाहुयुद्धे विजित्य ॥ शिरो गुदे पाणिपादं तत
स्य प्रवेशयामास विमृत्य वीरः ॥ अवध्यतां निहतं वीक्ष्य तस्य पंचोत्तरं शतमथानुजानां ॥ सर्वं वराच्छंक्रूरस्य ह्यवध्यं
सहैव कृष्णां तेन दग्धुं बबंध ॥ सानीयमाना कीचकैः सरावं सा क्रंदतारं तं भीमसेना महंतं ॥ उत्पाट्य वृक्षं तेन जघान
सर्वानादाय कृष्णां पुनरागाद्गृहं च ॥ एवं यत्नात्तत्प्रसातेर वात्स्या वरः शिवाद् जितत्वं रणेषु ॥ अवध्यता चैव षडुत्तरा
शतं हतानि भीमसेनेन संख्ये ॥ गंधर्व इत्येवं निहत्य सर्वान् मुमोद भीमो द्रौपदी चाथ कृष्णा ॥ याहीत्यवत्तां सुदेष्णा
नयनत्रयोदशाहं पालयेत्यहतो सा ॥ अस्तित्वेन महत्मयात्सुदेष्णा तथा वसन्नृपमिदं वचनं ॥ तदा पार्थश्च पि वीरं
स्त्री किल्लायो पृथिव्यां च चानू धार्त्तराष्ट्रस्य दूताः ॥ २० ॥ अविज्ञाय प्रयपु धार्त्तराष्ट्रैस्तु हंतं कीचकयोषिदर्थं ॥ तेना
वदद्द्रौपदीकारणेन दुर्योधनो निहतं कीचकं तं ॥ २१ ॥ भीमेनागुस्तत्र दुर्योधनाद्या भीष्मादिभिः सह कर्णेन
चैव ॥ मार्गयियोत त्रयोधुं सुशर्मा सगोः विराटस्य समाजहार ॥ श्रुत्वा विराटोनुययो ससैन्यस्तं पांडवाश्चानुय
युर्विनार्जुनं ॥ विजित्य सरमेजगृहे विराटं तदा सुशर्मा तमयाद्वृकोदरः ॥ स तस्य सेनां विनिहत्य मात्स्यं

॥२२२॥

विमोच्य जग्राह सुशर्मराजं ॥ युधिष्ठिरो मोचयामास तं वत तो रात्रौ न्यवसन्नु वाद्यतस्ते ॥ ततोपरे दिने सर्वे भी
ष्मद्रोणपुरस्सराः ॥ रहितं कीचकैर्मात्स्यं शक्यं मत्वाभिनिर्ययुः ॥ कीचकस्य हिडिंबस्य बकीक मीरयोरपि ॥ जरा
संधस्य नृपतेः कंसादीनां स वंशः ॥ न बाधनाय भीष्माद्या अपि शक्नुः कथंचन ॥ तस्मात्तु कीचके शीतं श्रुत्वा
मात्स्ये ययुर्मृधे ॥ यतिष्ये रक्षितुं भीमा धार्त्तराष्ट्रान् निनिस्वकौ ॥ सत्त्याकर्तुं प्रतिज्ञातं ययौ द्रोणः स पुत्रकः ॥ ययौ
युद्धाय नियतिज्ञातास्तु पांडवास्तदा ॥ नेवैद्विराटमनंतनमद्ध्यामहे वयं ॥ इति मत्वा विराटस्य जगृहुर्गाः
समेततः ॥ तदोत्तरः सारथित्वे प्रकल्प्य पार्थं ययो तानिशम्य कन्ताः ॥ ततोर्जुनः सारथित्वं विहाय कच्छपासंस्थ
प्य वतं कुरून्ययो ॥ आदाय गांडीवमथो ध्वजे वहन्नमर्दकं सदा भ्रतोगाः ॥ निवर्त्य युद्धे र्थ्ययियो कुरूस्तानु जित्य
स वन्दिं रथेनैव सत्तान् ॥ एकीभूतान् पुनरेवानुयातान् संमोहनास्त्रेण विमोहयित्वा ॥ जग्राह तेषामुत्तरीयाण्यतुनुं
भीष्मस्यावेदास्त्र घातं स एव ॥ विधाय भीष्मे विरयं जगाम तदा श्रुत्वा मत्स्यपति जितान् कुरून् ॥ मुमोद पु
त्रेण जिता इति स्मातं तदाह षंढेन जितान् युधिष्ठिरः ॥ तदाक्षेपा प्राहरत्त्वा विराटः सोक्षेण तं द्रोमयनं ज
यार्थ ॥ श्रुत्वा तदार्त्तौ कुपितौ निशाम्य न्यवारयंतावपि धर्मसूनुः ॥ निजस्वरूपेण समास्थिता न्योयदस्मन

॥२२३॥

सोप्रीणिपातपूर्वकं॥४५॥क्षमापयद्धप्यइत्यात्मरूपेसमास्थितास्तस्थुरथापरेदिने॥तदाविराटासनमास्थि
तेनृपंयुधिष्ठिरंवीक्ष्यविराटस्त्वाह॥४६॥किमेतदिस्मृत्वावानुत्तरोस्मैतान्पांडवान्गोग्रहणेवृत्तं॥ततोविराटो
नयकोपितोगोप्रणम्यपार्थान्शरणंजगाम॥४७॥ददौवकन्यामुत्तमानांफल्गु [illegible] नायपुत्रार्थमेवप्रति
जग्रहसोपि॥एवंविराटेमोचयित्वैवगाश्वतमस्यंधेकीवकान्यातइत्वा॥४८॥प्रातस्त्वाधर्मसुत्रामहान्वायुज
ननतस्यानुपार्थोनुरगोविमोक्षणात्॥आयात्तयनूकेशवायार्थदूतानुसहाभिमन्युःसोपिरामेणसार्धं॥४९॥
आगादनंतानंदविद्वासुदेवोविवाहयामासुरथाभिमन्युं॥आसीन्महानुत्सवस्तत्रतेषांदशार्हवीरैःसहपां
डवानां॥५०॥पांचाल्यानांवासुदेवेनसार्धंअज्ञातवासेसमतात्यमोदत॥दुर्योधनाद्याःसूतपुत्रेणसार्धंससो
बल्यायुधिपार्थपीडिताः॥५१॥भीष्मादिभिःसार्धमुपेत्यनागपुरेमंत्रंमंत्रयामासुरत्र॥अज्ञातवासेफ
ल्गुनेनोच्यदृष्टस्तस्मात्पुनर्यांतुवनायपार्थाः॥५२॥इतिब्रुवाणान्हभीष्मोन्यतीतामज्ञातवासेद्रोणश्चा
हैवमेव॥तयोर्वाक्यंतत्त्वनादृत्यपापावनपार्थापुनरवप्रयांतु॥=ना=॥५३॥इतिस्मदूतंप्रेषयामासुर
त्रठानतिवप्राइतिधर्मजोवदात्॥सोरमासानुसारेणयत्नेराष्ट्रप्रपूर्णता॥५४॥आह्वश्वांद्रेणमासेनपूर्णः

॥२२३॥

ता०

॥२३॥

नि०

कालेरिक्लोप्यसो॥दिनानामधिपःसूर्यःपक्षमासाधिपःशशी॥५५॥तस्मात्सौरप्रदेमेवात्रमुख्यमाहुर्मनीषि
णः॥सोप्यंकालंततोयज्ञेगृह्णीतनतुसूर्यजं॥५६॥तदनदक्षिणायैक्लोनबधृतराष्ट्रजैः॥राज्यंनदत्तंपार्थे
भ्यःपार्थकालस्यपूर्णता॥५७॥रम्यापूर्यंताविप्रवरैरुपप्लाव्यमुपाययुः॥सवासुदेवाश्रीरक्लेष्ठयादवैःपांचा
लमेछ्छयुताःस्मनार्याः॥५८॥उपप्लाव्येतेकतिचिद्दिनानिवासंचक्रुःकृष्णसंशिक्षितार्थाः॥६०॥ ॥७॥ ॥७॥
॥इतश्रीमदानंदतीर्थन्गवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेअज्ञातवाससमाप्तिर्नामत्रियोविंशो
ध्यायः॥२३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ततःसमंत्र्यानुमतेनकृष्णस्यसपुरो
हितं॥द्रुपदःप्रेषयामासधृतराष्ट्रायशांतये॥१॥सगत्वाधृतराष्ट्रंतंभीष्मद्रोणादिभिर्युतं॥उवाचविरोधस्ते
त्याद्योधर्मसूनुना॥२॥यस्यभीमार्जुनौयोधौनेतायस्यजनार्दनः॥सुतास्तेभीमनिहताजरासंधादयाःरिक्ताः॥
॥३॥यथारूद्रकृवनादवध्याराक्षसाधिपाः॥तीर्थविघ्नकराःसर्वेतीर्थयात्राव्यवसंस्थिताः॥४॥तिस्त्रकोव्याम
हावीर्याभीमेनवनिषूदिताः॥अनृणाब्राह्मणानांलोकानांचहितेपिणा॥५॥ततोहिसर्वतीर्थानिगम्या
न्यासन्नृणांक्षितौ॥ययाजटासुरःपापःशार्वाणीवरसंश्रयात्॥६॥अवध्याविप्ररूपेणदेवयित्वैवपांड

॥२२४॥

ब

वान्॥ ज्ञात्वा पित्रा भीमसेनेन॥ विप्ररूपस्य नो वधः॥८॥ योऽयमद्य हतो भीमो मृगयार्थं गतेऽरुभिस्त्॥ ये मे युधिष्ठिर
कृष्णा वा दायो वपराद्धत्॥९॥ दृष्टेभा मामनंतोस्य त्वत्कासी सत्त्वस्तेन संगरे॥ निपात्य नर्मोमाणदेन संचूर्णितं शिरस्त्व
मः॥ अथ जगाम किमु तत्पुत्रः शोक्या हंतुमितस्मह॥ निवातकवचास्त्रे वहता पार्थेन तत्कृताः॥१०॥ जनासि
वहरेवीर्यं यस्येदमस्य विलुंठं वृशे॥ स ब्रह्मसदृशः काद्य वन ना वन नात्मकं॥११॥ तस्मादेतेऽपालितस्य धर्मजस्य
स्वर्कं वसु॥ दीयतामिति तेनोक्तो धृतराष्ट्रो न चाकरोत्॥१२॥ ततः सहैव यदुभिः कृष्णो द्वारवतीं गते॥ युद्धसं
हायमिच्छतो धार्तराष्ट्रस्य धनंजयो॥१३॥ युगपच्च ययुस्तस्यैव गेन जयदर्जुनः॥ दुर्योधन शिरस्थाने मासीनो
न्तूधरस्तदा॥१४॥ दर्पान्न हरिराजराजउपास्ये पादयोरिति॥ तयोरागमनं पूर्वं ज्ञात्वैव हि हरिः प्रसुः॥१५॥ प्रसु
प्तसुत्व वक्ष्यत्तत्र तिष्ठध नंजयः॥१६॥ प्रणम्य पादयोः प्राह नत्वा पुद्रेकाक्कृतांजलिः॥१७॥ तमेस्य प्रथमं देवा
ज्ञानं न पि सुयोधनः॥ स्वागतं फल्गुनेत्युक्ते पूर्वमागामहत्विति॥१८॥ आह दुर्योधनस्तेन स्वागतेनाभ्यपूज
यत्॥ तयोरागमने हेतुं श्रुत्वा प्राह जनार्दनः॥१९॥ एकः पूर्वागतोत्रान्यपूर्वं दृष्टो मया यतः॥ समं करिष्ये
पूर्वयोरेकत्राहं निरायुधः॥१४॥ अन्यत्र दशलक्षमेपुत्राः शूराः पदातयः॥ इत्युक्तः फल्गुनः कृष्णा

॥२२४॥

वव्रे तं न त्विमान्यतः॥२०॥ अन्यस्तत्रान्त्वि मत्वा द्वेव गोपान् प्रयुद्धत॥ पार्थनामेव साहाय्यं करिष्यन्न
पि केशवः॥२१॥ तस्यन्नोक्तिं दर्शयितुं नकेसमवदंस्तुरः॥ ततः पार्थेन सहितः पांडवान्केशवो ययौ॥२२॥
दुर्योधनाय योरामस्सन्नयान्केशवस्यते॥ न सहाय्यं करोमीति प्राह तत्त्वे महवानपि॥२३॥ उपप्लव्य सन्नायो हि
तत्पक्षायं क्वाब्रुवन्॥ निराकृतः सात्यकिना समर्षं केशवस्य च॥२४॥ ततो दुर्योधनेनायात्रुसवहा दिव्य
संयुतः॥ जगाम हास्तिनपुरस्त्रसो हिण्यादशान्वन्॥ एकादशधार्तराष्ट्रस्य नानादेशनृपैर्युताः॥ सप्त पांडु
सुतानां च मत्स्य द्रुपद केकयैः॥ धृष्टकेतु जरासंध सुत काशी नृपैर्युताः॥ पुरोजित्कुंतिभोजश्च चेकितानश्च
सात्यकिः॥ पांडवान् सेनया युक्ताः समीयुर्देवपक्षिणः॥ विंदानुविंदावावंत्यौ जयसेनान्यकेकयाः॥ क्षेम
धूर्तिर्दंडधराः कालिंगो बृहद्बलः॥ श्रुतायुरच्युतायुश्च बृहद्बल सुदक्षिणौ॥ श्रुतायुधः सैंधवश्च राक्ष
सोऽलंबुसस्तथा॥ अलायुधोऽलंबुषश्च देव्याद्दुर्योधनं ययुः॥ गत्वा दुर्योधनाह्वतो नगदत्तो पितृयेयो॥ सुपुत्रपौत्र
बाह्लीकोऽत्र भीष्म द्रोण कृपाश्रपि॥ प्रीत्यर्थं धृतराष्ट्रस्य बन्धवुसत्सु॥ पांडुस्थवीरसेन रव्यो पांडवान
वसंस्थितः॥ शल्यश्च पांडवानवयातं मत्वा सुयोधनः॥ सुसत्र

कारयामास सर्वत्रोगसमन्विताः ॥ तां युधिष्ठिर कुंत्यासा मत्वानुल्येब्रवीदिदं ॥ ययताःकारयामा
सतदत्रीर्षं करोम्यहं ॥ त्वीनःकृत्वाधात्तंष्टः सत्यं कुर्वीत्यभाषत ॥ ३ दीहिमेयुध्रसाहाय्यं मितिसो
प्रियशौर्थान् ॥ रक्षार्थमात्मवाक्यस्यतथेत्यवाभ्यभाषत ॥ सपांडवांस्ततोगत्वातैरनुज्ञातदृत्वत ॥ तज्ञावधा
र्थं कर्णस्य धनंजयकृतेर्थितः ॥ तथेत्युक्त्वाययो धर्मनंदनं कौरवान्प्रति ॥ संजयं प्रेषयामास धृतराष्ट्रोय
ज्ञीतये ॥ पांडवान्प्रति धर्मं च युधं सं प्रत्यपादयत् ॥ हत्वादेवदत्तीमायं धर्मद्रौपदी तथा ॥ तमेवोक्त्वाधर्म
जस्त्वकारवनिरुत्तरं ॥ कृष्णोपि तस्य धर्मस्य प्रामाण्यं प्रत्यपादयत् ॥ ततो निरुत्तरः कृष्णोपांडवांश्च प्रण
म्य सः ॥ धृतराष्ट्रं ययौ तत्र विनिश्चप्रययौ गृहं ॥ निंदितः संजयेनासौ आहूय विदुरं निशि ॥ पप्रच्छसावदक्ष
मं पार्थानां राज्यदापनं ॥ ऐहिकस्य सुखस्यापि कारणं तदनिंदितं ॥ अन्यथा सर्वपुत्राणां नाशो धर्मातिलंघने ॥
तत्र नार्थं प्रकृत्वासज्ञानादिच्छन्नघस्रयं ॥ विष्णोरस्वरूपे प प्रच्छसोस्मरच्च सनातनं ॥ सत्रागत्यावदत्तत्त्वं विष्णो
मयि विनश्यत्ति ॥ अवदद्धृतराष्ट्राय संजयः पांडवोदितं ॥ अवदद्धृतराष्ट्राय सभायां कुरुसन्निधौ ॥ तच्छु
त्वासतु जगाति पिपुत्रस्नेहानुगो नृपः ॥ राज्यं नादात्पांडवानां ततो धर्मसुतो नृपः ॥ ययौ दुःखवान्संजयो

ययौ दत्त्वातिनः पिता ॥ राज्यं तदा त्वमागच्छ विदुरो वान्यथैनं ॥ तावयोनागतो ज्ञात्वा मंत्रयामास सौरिणा ॥ सोप्य
हाहं गमिष्यामि सन्नायां मुपसन्निधौ ॥ वक्ष्यं राज्यानियुक्तानि यदि नासौ गृहिष्यति ॥ वध्यः सर्वस्यलोकस्य
स त्वं वत्स वधर्महा ॥ इत्युक्तो वैरमात्माऽयं लोकमध्यप्रहापयन् ॥ लोकसंग्रहणार्थायेन्निमिसेनाब्रवीद्धरः ॥
नास्मान्निमित्तं नाशस्यात्कुलस्यापि वयं कुले ॥ पंनं रक्षितु धार्त्तराष्ट्रस्यन्नवेमाधर्मराडिति ॥ इच्छताप्यरिव
हानुहंतुं यात्तराष्ट्रानुदृढात्मना ॥ नामनोक्तो वासुदेवो लोकसंग्रहणेच्छया ॥ वर्धतेषां धर्ममकृक्लीवज्ञा
पयितुं हरिः ॥ कृष्णीपन्निवर्तमीं तं युद्धाय प्रेषयद्दृढ ॥ अभिप्रायं केशवस्य जानन्नूनमी निजंबलं ॥ राज्ञां
मध्येवदत्ते न कृष्णो न्यधिकमेवहि ॥ यत्किंचिन्नत्वमनिवल्याण सन्नावयामि पांडव ॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्व
यि सन्नावयाम्यहं ॥ शशीसस्नेत्यसदा स्वैराज्ञां मध्ये प्रकाशयन् ॥ वर्धं कुरूणां स धर्मगुणैर्भिमस्य चाभि
तान् ॥ नित्यमेकमनस्कोतावपि केशवमास्तत ॥ हवलोकस्य संवाद हेतोः संवादमाकृता ॥ तथ यत्कृष्णो गु
नर्विवकपात्तुसधिकामुक ॥ हन्तुमिंद्रिः शुनेवाक्यैरनुनीय जगत्पतिः ॥ उक्त्वा मानुषया बुध्यानकुलनसुन ॥

तिवत्॥ शौर्यप्रकाशनायेव पुर्धृ यौजयतां नवान्॥ इत्युक्तः सहदेवेन युयुधानेन चाच्युतः॥ दस्यूनाभि
ग्रहाधर्मो स्त्रियापायत्तः परः॥ एतान यात्तरीषेनः संधिस्यादितिपार्षतौ॥ जगाद कृष्णोसोप्येनमो॥ मैत्र्य
त्का विनिर्ययौ॥ स सात्यकिस्यंदनवर्यसंस्थितो पृथात्मजै रविकलैश्च नृमिपेः॥ अन्वागतैर्दूरतरं मिरात
नृसुस्तु प्राप्य विप्रप्रवरं कुरूनुययौ॥ ६०॥ एकोपि विष्णुः सेवनागवात्मा व्यासात्मकश्चानुगतो मुनींद्रैः॥
ययौतदुक्तैर्हि गुणानुप्रवेत्तुनान्यो हि शक्तस्तमृते यतः प्रभुः॥ संवेद्यमानो विदुरोछवासिभिः प्रसूनवर्षैः
रभिवर्षितः सुरैः॥ संस्तूयमानः प्रणतो भुजादिभिर्गजाद्दिपरापरप्रमेयः॥ सन्नीष्ममुख्यस्तरसाभि
यान्वितः सहैव तैः प्रययौ राजमार्गे॥ दिदृक्षवस्ते जगदेकसुंदरं गुणार्णवं प्रापयु रत्रसर्वे॥ सन्नाजितस्तैः
परमादरेण विवेश गेहं नृपतेरनंतः॥ सन्नीष्ममुख्याननुपूरतोनिधाय वैचित्रवीर्यं समवर्त्तिजः॥ सोम्य
निषण्णः परमासने प्रभुः स्वेनासनासाकुकृनाव्यासयन्॥ यथोचितं तेषु विधाय केशवो दौर्योधनं प्रा
प्य गृहं सुपूजितः॥ पूजां तदीयां गणयन्निजं डिस्वासोजगाहनो विदुरं जगाम॥ सन्नीष्मपूर्वैरभियाचितोपि
जगामनैषां गृहमादिदेवः॥ उपेक्षिता द्रौपदिस्यप्रमेयो जगाम गेहं विदुरस्य शौरिः॥ सेतेनभक्त्याभिग

तः प्रसंनः प्रविश्य चात गृहमघ्नरोजः॥ भक्त्याभिपूर्णेन सस्नेहप्रेमणा संपूजितः सर्वसमर्पणेन॥ परे
द्दिने सो धृतराष्ट्रसुनुना समानितः ससादिको रुवाणौ॥ विवेश दिव्यं मणिकोन्नासनेन सार्धं मुनींद्रैः प
रमार्थविद्भिः॥ संपूजितो नीष्ममुख्यैः समस्तैः राजराजैर्विसमाननत्रैः॥ तथाभिवास्तत्र विधाय
वार्तां जगाद कालेकलिकल्मषापहः॥ ७०॥ वैचित्रवीर्यः स्वकुलस्य वृध्ध्यै प्रदेहि राज्यं तव सत्सुता
य॥ यशः स्वधर्मं परमं प्रसादं ममत्वमाप्नोषि सदेवराजन्॥ ७१॥ अथो मया पश्चसो धर्मतश्च हीन
प्रतीपन्नमुपेषि मतः॥ इतीरितः प्राह मनोतिवर्तिनं सुतस्तु यं मे प्रतिबोधयेति॥ स वासुदेवेन विबोधि
तोपि पापो न संधिः धृतराष्ट्रसूनुः॥ उत्थाय तस्मादनुजैरमात्यैर्निहंतुमारंभ मतिं व्यधान्मौति॥ येय
तदाकेशव संयमाय मन्यमंत्रयस्ते विबुधेप्रतीपाः॥ अथो विकर्णोन्य मंत्रयन्नावितानवद्य॥ अप्यतो
गतिश्वास्य मुशान्नना नुन्नुपेनानुकुलेः परमस्य तस्मुना॥ नृपेभिजामुदभेन व्यासेना भिततबम॥
वासुदेवात्मनस्यैव त्रिरूपेणैव विष्णुना॥ मातापितृभ्यां गांधार्या चैरनुशिष्टोपि दुर्मतिः॥ दुर्योधनोम

।२२५

चयंतमुकुंदस्यानुबंधनं ।।सात्यकिः कृतवर्मा नतछ्रुसुवृतुरेऽगमत ।।सैन्यं स्थाप्य कृतवर्म पौर हः सात्यकि
रक्षन ।।अन्येयुरब्दशवेषाद दुर्योधन विनिश्चये ।।जानन्नपि खिलं कृष्णास्त कुन्त्यामासात्यके मुखात् ।।
विचित्रवीर्यमवदन्यश्चम ।।मितिसर्वगो ।।अथ तेनाहृतपुत्रसामात्यपुरःसान्तमः ।।स्वरूपं दर्शयामास
सर्वगपूर्णषड्गुणौ ।।तत्क्षात्र सूर्यामितादस्य सर्वांगद्वारेशास्वतमप्रमुद्य ।।८०।।दुःस्वकर्नदुर्विसु
योधनाद्याः न्यमाल्यन्दीपि निवारितानि ।।पिधायरूपं पुनरवतः श्रीरविचित्रवीर्येणास्मर्थितः पुन ।।
कृत्वाधमेवप्रपूर्यासुयोधनेसाहनुःस्व पापतमप्रकाश्य ।।अनंतशक्तिः पुरुषोत्तमोऽसा ऽशल्यापि दुर्यो
धनविलंनिग्रहेऽनवव्यथादनुमयाक्काश्रियंनिपातन्नधनमत्यनैते ।।पुनश्च कुंतीगृहमेत्य
कृष्णास्ततोद्यौर्यधर्मसुतस्यशिष्य ।।स्कन्धायथा समर्यजम्य = न्मयानां निधायतस्यावदद्‌ ।।
श्याय हिपार्थानि ।।ततद्भवः स नेवाकरोन्मानितोपूर्वराष्ट्रः ।।संस्तापतं भगवानद्रोणायवरुहावदन्मि
त्रनावपृथोऽजनः ।।यावच्चितुमरणेसापिमजीविब्रधार्थस्नेनं ।।वसूर्द्ध्यक्षसी ।।ययेक्कुरुनपूर्वमेवादिसृज्य

।।२२७।।

ता०

।।२४।।

नि०

पृथासुतानांससकाशमाशु ।।सप्रार्थितः पृथया नैवकर्णः पार्थेर्योगाया हिसूनुर्ममासि ।।तेनाप्युक्ता व
सवानुक्ता हे हृन्यांसुतांस्तेन कथं वनेति ।।ततायमुःपांडवाःकौरवाश्च कुरुक्षेत्रं योद्धुकामाः सकृष्णाः
नकुःस्थिते शिबिराण्यत्र सर्वशूनदशपांडवाः कृष्णबुध्या ।।८८।।छ।। ।।२४।। ।।इतिश्रीमदानं
दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये युद्धनिश्चयोनाम चतुर्विंशोध्यायः ।।छ।।
।।श्रीकृष्णायनमः ।।ततसेनसमरारंनसमेतसागरोपमौ ।।भीष्ममुखे व्यासप्राहवासीवरच्युतं ।।१।।सेन
योरुभयोर्मध्ये रथस्थापयमेच्युत ।।इत्युक्तः सततथाऽचभीम= कृपार्थःपश्यन्स्वबोधवान ।।२।।वाससन्धि
नुःश्रापशोकीतत्राहमाधवः ।।स्वधर्मोदुष्टनिधनं धर्मज्ञानानुपालनं ।।३।।क्षत्रियस्यतमुत्सृज्यानिस्ता
यास्त्वधोकृतं ।।यतप्रवृत्तिर्भूतानां येनसर्वमिदंततं ।।४।।स्वकर्मणातमभ्यर्च्य सिद्धिंविंदतिमानवः ।।नचेश
कःस्वयाकार्याबंधूनां निधनेछया ।।५।।देहस्यसर्वथानाशादनाशव्यतनस्य च ।।सृष्टिस्थित्यप्ययज्ञानबंधमोक्ष
प्रवृत्तयः ।।वाप्रकाश ।।नियमोतेवब्रह्मेशादिश्चरस्य ।।अक्षरप्रकृतेश्चैवमन्तरं चैवनान्यथा ।।७ ।।नमस्त्वि

॥२२७॥ त्रयंतेसुकुंदस्यानुबंधनं॥सात्यकिःकृतवर्माचतत्रयुयुधतूरणे॥संस्थाप्यकृतवर्माणंपार्थःसात्यकिं ॥२२७॥
रक्षत॥अथान्येद्युःकेशवोप्राहदुर्योधनंविनिश्चयं॥जानन्नपिखिलंकृष्णस्तत्रगत्वासात्यकेर्मुखात्॥
वैचित्रवीर्यमवदन्यश्चमामितिसर्वगः॥अथतेनाहृतपुत्रसामात्यंपुरुषोत्तमः॥स्वरूपंदर्शयामास
सर्वगंपूर्णषड्गुणं॥तत्कालत्सूर्यमितोदितस्यसर्वजगद्भरेशःस्वतमप्रमेयं॥८०॥दृष्ट्वैकवत्सुषिसु
योधनाद्याःन्यमीलयन्दीधितिवारितानि॥पिधायरूपंपुनरेवतद्धरिर्वैचित्रवीर्येणसमर्थितःपुनः॥
कृत्वोधमेवप्रययौसुयोधनेसाहनुर्जपापतमप्रकाश्य॥अनंतशक्तिःपुरुषोत्तमोसौशक्तोपिदुर्यो
धनभित्तिनिग्रहे॥न्नैवव्यथादेनमधोत्कारिणोनिपातनंधनमस्यनैतेः॥पुनश्चकुंतीगृहमेत्य
कृष्णस्ततोद्याद्धर्मसुतस्यशिष्टं॥क्षत्रियायसमर्यजमत्य=त्वमयानोनिधायतस्यावदराम्मजन्म॥
ध्यायाहिपार्थानितितद्वचःसनैवाकरोन्मानितधूर्तराष्ट्रः॥संस्थाप्यतंभगवान्द्रोणपार्श्वेरहावदन्मि
त्रभावंपृथाजैः॥यावत्त्वितुमरणंसोपिमत्त्रीविप्रपार्थैस्तैर्विसृज्यकृष्णः॥ययौकुरून्पूर्वमेवोद्विसृज्य

ता० ॥२४॥ नि०

पृथासुतानांससकाशमाशु॥सप्रार्थितःपृथयाचैवकर्णःपार्थैर्योगंयाहिसूनुर्ममासि॥तेनाप्युक्तावा
मर्वानुविनाहहन्यांसुतांस्तेनकथंचनेति॥ततोययुःपांडवाःकौरवाश्चकुरुक्षेत्रंयोद्धुकामाःसकृष्णाः
चक्रुस्ततेशिबिराण्यत्रसर्वेशून्यदेशेपांडवाःकृष्णबुद्ध्या॥८८॥छ॥ ॥२४॥ ॥इतिश्रीमदानं
दतीर्थभगवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेयुद्धनिश्चयोनामषड्विंशोध्यायः॥छ॥
॥श्रीकृष्णायनमः॥ततःसेनेसमरारंभसमेतेसागरोपमे॥भीष्ममुखेकौरव्यस्यप्राहवासोविरच्युतं॥१॥सेन
ययोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेच्युत॥इत्युक्तःसतथाचक्रे=भीम=कैःपार्थःपश्यन्स्वबोधवान्॥२॥विससर्जध
नुःप्राप्तशोकस्ततःप्राहमाधवः॥स्वधर्मोदुष्टनिधनंधर्मज्ञानानुपालनं॥३॥क्षत्रियस्यतमुत्सृज्यानिस्ति
यास्त्वधोगतिः॥यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं॥४॥स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः॥नक्ले
कःस्त्वयाकार्योबंधूनांनिधनेच्छया॥५॥देहस्यसर्वथानाशादनाशश्चेतनस्यच॥मृषिस्थित्यप्ययज्ञानबंधमोक्ष
प्रवृत्तयः॥६॥प्रकाशनियमोभैवब्रह्मेशादिश्वरस्य॥अक्षरप्रकृतेश्चैवमत्तएवनचान्यथा॥७॥नेमकृत्स्नि

॥२२८॥

त्सर्गाद्याः स्वातंत्र्याद्गुणपूर्तितः॥ अतः समाधिका नावान्मामेतद्दशमेव च॥ ९॥ ज्ञात्वैषां निधनाद्यं च जविवादे
रस्वतंत्राः स्तौ॥ अस्वातंत्र्यो निवृत्तो च मामनुस्मर युध्य च॥ १०॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः॥ अन
न्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते॥ ११॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्॥ न चाभिन्न भिरात्मार्यमध्या
वेशितचेतसः॥ ११॥ मयाततमिदं प्रोक्तं जगदव्यक्तमूर्तिना॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ १२॥
संपूर्णसत्त्वः सर्वगुणो देहोहं सर्वदा प्रभुः॥ अस्पृष्टाखिलदोषैक नित्यसत्तनुरव्ययः॥ १३॥ इत्युक्त्वा वासुविग्रह
व्यात्मितं दर्शयित्वमे॥ अथ दिव्यदर्शनं तस्य दत्त्वा व्याप्तं निजं वपुः॥ १४॥ देशतः कालतः श्चैव पूर्णसर्वगुणं
सदा॥ दर्शयामास भगवान् यावत्स्यर्जुनयोग्यता॥ १५॥ तत्प्रार्थितः पुनः कृष्णस्तद्रूपं लोकमानतः॥ पूर्ववद्दर्श
यामास पुनस्तेन स शिक्षयत्॥ १६॥ ज्ञानं ज्ञेयं प्रकृत्यादि स्थापयन् पुरुषोत्तमः॥ तेनानुशिष्टः पार्थस्तु स शरथ
नुरादरे॥ १७॥ अथ युद्धे पुनर्भीष्मनंदनो युयुत्सुतान्यपात्॥ समितिं धार्तराष्ट्राणां तेषु सैन्ये न्यवारयत्॥ १८॥ अयुधु
जुः शरवर्षेण भीष्मसैन्यस्य मूर्धनि॥ क्षिप्रमेव प्रहर्तव्याञ्ज्ञातिषु प्रहरस्त्वपि॥ १९॥ इत्येवं प्रहरत्यस्मिंस्तु पुनः
शरविक्षतो॥ अमुन्यधार्तराष्ट्रेषु शरवृष्टिं दुरासदं॥ २०॥ सोन्यस्त्वप्रमुखा वीराः सर्वपांडुसुताश्च जा॥ अप

॥२२८॥

ता०

॥२५॥

नि०

डयन्तोच्छ्रेयोधैः र्यार्तराष्ट्रान्समंततः॥ २१॥ राक्षसान्वायुसुतो विमृजच्छरसंचयान्॥ तत्र नीमशूरैर्नुन्ना धा
र्तराष्ट्राः समंततः॥ २२॥ नग्नास्तान् धर्मगोरायो दिव्यास्त्रैर्विदधारयत्॥ अथ दैवादनिरूप्य निबन्ध्वा विजयीषुतां॥
॥ २३॥ द्रोणपार्षतयोरासीद्वडैनयकृतवर्मणोः॥ दुःशासननवीरस्य माद्रेयस्य य वीर्यस॥ २४॥ नकुलस्य वीक
र्णस्य काष्णेये दुर्मुखादिना॥ वृत्तं द्वंद्वमहायुद्धं तत्र धर्मजपक्षगाः॥ २५॥ जिता विनेव शोरेष सोस्य यदूदिकार
डा॥ अथ भीष्मद्रोणमुख्यैर्नृगदत्तादिभिस्तथा॥ २६॥ विद्राव्यमाणस्वबलं स्थापयामास मारुतिः॥ द्रोणश्च भगद
त्तं च कृपं दुर्योधनेन तथा॥ २७॥ केवलं बाहुवीर्येण व्यजयद्भीमविक्रमः॥ हित्वान्तरं मद्रराजो व्यद्रावयदनीकि
नी॥ २८॥ अथ भीष्मसमुदीर्णास्त्रैः द्रावयंतीं वरूथिनीं॥ ससामर्दीतं सोन्द्रास महायोर्जुनश्चासदत्॥ २९॥ सोन
द्रं तत्र विक्रांतमतीत्य चतुःसीत्सुतः॥ द्रावयामास पांचाल्यनृपश्यतः स्वसासिनः॥ ३०॥ तस्य विक्रममा
लक्ष्य पार्थसद्दोरवानुग॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजाऽकुप्यः सेनामथाहरत्॥ ३१॥ रात्रौ युधिष्ठिरश्चिंतामाप्य पार्थ
व्युहयत्॥ स कृष्णाधेः सा [illegible] पुनर्युध्याय निर्ययौ॥ ३२॥ [illegible] दशाहानि सूनापरोसकार ह॥ कृत्स्नपि पां
डवयुद्धे तेन चुम्बतापमं॥ ३३॥ कर्णार्धरथ इत्युक्तः [illegible] प्रयापितः॥ यावत्तयास्य सेतावत्तयास्यामिति

॥२२९॥

निर्गतौ॥३४॥प्रार्थितो रथमारुह्य पुनः शंखमपूरयत्॥कर्णेयुतरथानां स निघ्नञ्शोवधमाहवे॥३५॥प्रीतिज
ज्ञेकरोत्स पुनश्चापरो विदांवरः॥सुसमर्थावपि वधे तस्य नाभिधनंजयो॥३६॥भ्रमे हनयंत्रितो तस्य गोरवा त्वन्व
वर्त्तितो॥बभन्तुस्तत्र युद्धानि चित्राणि सुबहूनि च॥३७॥तान्यवीविमानस्थाः बृहूरा द्रापुरःसराः॥अपश्य
न्नृद्धषतास सर्वास्यरसुरस्तुराः॥३८॥धृष्टद्युम्नो महेष्वासो प्रतिम्लायपगासुतं॥चक्रे युद्धानि सुबहून्यजयच्छत्रु
न्नारणे॥३९॥तत्रोद्धधार कृष्णोपि फल्गुनं मृदयोधिनं॥कृत्वा वक्रतयोद्यम्य बाहुना भीष्मायजां मिवान्॥४०॥
तेन स्फूततागृहीतश्च फल्गुनेन प्रणम्य च॥ततो तो भीष्मार्जुनौ वैवशस्त्रास्त्रैरन्यवर्षतां॥४१॥अयत्नेन जितश्चैव फ
ल्गुनेनापगासुतः॥अयुतानि बहून्याजौ रथानां निजघान च॥४२॥जितासेनापहारं स्व कुर्वन्भीष्ममुखास्तदा॥
कदाचिदग्रतो भीमो भीष्मद्रोणौ विसारथी॥४३॥कृत्वाविद्राव्य तानश्वाभिन्नत्वा च महाविशूहो पुनःसंस्थापितं
रथौ किं जिह्यमन्तो बली॥४४॥यतमानौ महेष्वासौ धार्त्तराष्ट्रान्जघान हा।एवं विंशतितास्तत्र धार्त्तराष्ट्र महा
बलः॥४५॥नमदत्तद्रोणकृपशल्यदुर्योधनादयः॥सर्वे जिताद्रावितश्च सेनाश्च बहुलाहताः॥४६॥विर
थायायुधश्चैव दृढवेधविमूर्छितः॥कृतो दुर्योधनः सर्वराज्ञां भीमेन पश्यतां॥४७॥ततो यहारे सैन्यस्य जि

जिताश्च कुरवः कौरवाः॥दुर्योधनो निशायां च ययौ यत्र नदीसुतः॥४८॥पीडितो भीमबाणैश्च सरद्वात्रो ननामतं॥
उवाच हे तु नाकेन वयं जीवाम सर्वदा॥४९॥पांडवाश्च जये नित्यं लब्ध्वा हर्षमवाप्नुयावनू॥तमाह भीष्म स्तेजय
देवास्तेयरणे गताः॥५०॥विशेषतः केशवेन पालितास्तत्प्रियाः सदा॥मानसोत्तरशैले हि पुरा ब्रह्मपुरःसराः॥५१॥
स्थिता देवास्तदापश्यत् ब्रह्मैको हरिमंबरे॥स्तुत्वा स पृष्ठवान्नमस्सः नारावतरणायते॥५२॥प्रोर्ययामास तेनोक्ते दे
वानामवदद्विभुः॥अयनेनारायणो देवः पूर्णानंदगुणार्णवः॥५३॥आज्ञापयति नःसर्वान्प्रादुर्भावायत्नतले॥स
यं च देवकीपुत्रो भविष्यति जगत्पतिः॥५४॥एवं तेन समादिष्टाथ मवाय्वादयोखिलाः॥अन्न वन्पांडवाश्चास
पिंद्राः सहमरुद्गणाः॥५५॥स च नारायणो देवो देवकीनंदनो नव॥तेनैव पालिताः पार्थाश्चाजेया देवस
र्पिणः॥५६॥तस्मात्तैः संधिमन्विच्छय दिच्छस्य पराजवं॥इत्युक्तोऽडवबुध्येवतत्त्वा विष्णुतत्तायये॥प्रातर्नि
र्यातयुमासेसनां युद्धाय दुर्मतिः॥दिग्मोषधेन भीमस्य भ्रत्नायनिरजस्ततः॥५७॥भीष्ममग्रे निधायैव
वययोयुद्धाय दीक्षितः॥तत्रासीद्युद्धमतुलं भीमभीष्मानुयायिनी॥५८॥पांडवानां कुरूणां च सुराणाम
निवर्तिनां॥धृष्टद्युम्नस्तत्र भीमानुयायी दुर्योधनस्यावरजैः प्रयुध्यन्॥५९॥संमोहनास्त्रेण विमोह

॥२३०॥ यित्वाविकर्णपूर्वानिनहत्यसेनां॥ ततोद्रोणस्तान्समुत्थायसर्वान्विज्ञानास्त्रेणासदस्यार्षतिंच॥ त्व
भीमसेनःसूतहीनंविधायव्यद्रावयच्छत्रुगणान्शरौघैः॥ अथासदत्कृतवर्मरथिनधृष्टद्युम्न
सोन्ययात्तावुभौनैव॥ ष्व॥ ववर्षतुःशरवर्षैरथोग्रैस्तत्राकरोद्विरथंद्रौपदिस्तं॥ तस्मिन्जितेरथवी
रःस्वयंतंदुर्योधनःपार्षदिमाससाद॥ तंभीमसेनोविरथायुधंचकृत्वाबाणेनाहनञ्जत्रुदेशे॥ विमू
र्छितंतंरुधिरौघमुक्तंवमितंमाशुस्वरथेनिधाय॥ कृपोपयोमारुतिधार्तराष्ट्रीव्यद्रावयत्यूतनोबाणपू
गैः॥ अथेंद्रसूनुःकेशवःप्रेरितनरथेनशत्रून्व्यधमच्छरौघैः॥ रथान्रणेपंचविंशत्सहस्रान्भिनाबेव
च्चतसादनाय॥ तमन्वयाद्युयुधानःसुधन्वाविद्रावयन्धार्तराष्ट्रस्यसेनां॥ तमभ्ययात्सोमदत्तिस्तयो ॥२३॥
श्चसुयुद्धमासीदतिभैरवास्त्रैः॥ पुत्रान्दशास्याशुनिहत्यवीरःससात्यकिःसोमदत्तेःसकाशे॥ समर्प
यामासशरीरदारणैःशरैःसनातौविरथौबभूवतुः॥ अथासिपाणिर्युयुधानमेवमहासिहस्तेनयसोम
दत्तिन॥ आसादितंवीक्ष्यरथस्वकीयमारोपयामाससुतोनिहत्य॥ सुयोधनःसोमदत्तिंस्वकीयेरथे
व्यवस्थाप्यचभीमसेनात्॥ अपावदद्वदासीविभीष्ममाणोसमाससादाशुमहेंद्रकल्पः॥ तत्रोबताव

ता० ॥२५॥ नि०

त्रिविदांघ्रबद्धैःशरैर्महाशाविषसन्निकाशैः॥ ततस्तुनाकिसदसमक्षंमहाबलोसंयतिजातदर्पो
॥ स्वबाहुवीर्येणजितःसभीष्मःकिरीटिनालोकमहारथेन॥ सेनामपाहृत्यययौनिशायामासादि
तायामथपांडवाश्च॥ ततःपरेद्युःपुनरेवभीमभीष्मौपुरस्कृत्यसमीयतुस्तौ॥ ७०॥ सेनतयासारथि
हीनमाशुभीष्मंकृत्वाभारतिरस्ययात्पैरान्॥ निपीततातस्तेनरथेनवाजीनःप्रदुद्रुवुश्चावशिष्टाःसम
स्ताः॥ ७१॥ दुर्योधनाद्येयुपराजितेषुभीष्मद्रोणद्रौणिपुरःसरेषु॥ महागजस्थोभगदत्तआगादादायनी
च्चभीमसेनमुमोच॥ तेनातिविघ्नोभीमसेनस्यपुत्रउद्युच्छमानंपितरेनिवार्य॥ घटोत्कचोभिद्रवदाशु
वीरैर्भैमञ्चःसमाययाहिलिववृषयच्छः॥ सवैष्णवास्त्रंभगदत्तसंस्थंविज्ञायविष्णोर्वरितोविशेषतः॥
अमोघमन्यत्रहरेर्मरिस्फूतःपुत्रेयातेनस्वयमभ्यधावत्॥ अनुग्रहादभ्यधिकादवध्यंजानन्नत्र
पिस्ववासुदेवस्यनित्यं॥ तद्धर्षिवैशेष्यतटवतस्यसत्यंवाक्यंकर्तुमीरिंन्वायाव॥ यदास्वपुत्रेणजिता
नवत्सकिंमामनेत्यवतदाप्रवेदु॥ सविस्मृतास्त्रस्तुयदानवेतत्तदानीमानगदत्तप्रयाति॥ स्ततभी
मवार्जुनेनास्त्रमपप्रमुक्तासर्वेहिवदभीष्मः॥ ववृंगजात्मोपरिगात्मकश्चघटोत्कचःसुप्रीति

कंवतीव॥नानाप्रहारैर्विबुदंष्ट्रकारसदिग्धजीवेऽभवतां समस्तं॥गजार्तनादं तु निशम्य भीममुखाः
समापेतुरमुं वदृष्ट्वा॥महाकायं भीममनुष्यपृष्ठमापेवबाव्यास्मजमत्रसनुन्नं॥तैर्भीतभीताः पृतना
प्रहारकं त्यापजग्मुः शिबिराय शीघ्रं॥दिने परे चैव पुनः समेताः परस्परं पांडवकौरवास्ते॥तत्रास
दन्नायसुतास मुद्भवः पार्थात्मजः शाकुनेयान्षडेकः॥ते आसहस्तैः क्षतकायैस्तिरूढकोपः सुरव
ड्गेन वकर्त्त तेषां॥शिरांसि वीरो बलवानिरावानूर्न यद घधार्त्तराष्ट्रेषु वेगं॥दृष्ट्वा तमुग्रं धृतराष्ट्रपु
॥२३१॥ त्रैर्दिष्टो रक्षो लंबुसनामधेयं॥८०॥जघ्याजुर्न सिप्रमितिस्मतत्वसमासदन्नागसुतातनूजं॥ ॥२३१॥
त ंदे ग्रोरन्नयुध्यमतीवदारुणं मायायुजो वीर्यवतां महद्भुतं॥८१॥स सादिनोस्यानुसतुराक्षसोरु
ज तेपार्थपुत्रस्य वसादिनो हननू॥ततस्तनंताकीर्तिमात्यमार्जुनिं सुपर्णरूपोहनदाशुराक्षसः॥हतं नि
शम्यार्जुनिं मुग्रपारुषेण नादकोपेन वृकोदरात्मजः॥स बालनूर्नदितोस्य रावतः ससोगरागेंद्रनगान्
शांतद्रा॥अलंबुसस्तं प्रसमीक्ष्यमारुतेः सुतं बलाढ्यं नयतः परां द्रवत्॥पराद्रवानु धार्त्तराष्ट्रस्य सेना
सर्वास्तमाराध सुयोधनो नृपः॥स भीमपुत्रस्य जघान मंत्रिणां महाबलौघ्रपुरान्यान्स्तथैव॥हताव शेष

षुबीविद्रवत्सु घटोत्कचोभ्यद्रवदाशु तं नृपं॥समीड्यमाने युधि तेन राक्षसा प्रवेशयामास शरं घटोत्कचे॥दृढाह
तस्तेन तदा बलीयसा घटोत्कचः प्रव्याथितो द्रियो नृशं॥तस्त्वाकर्ष भिवनुं विपात्यमानः पुनः शारानप्यसृजत्सुयो
धने॥भिरं प्रयुधे नृपराक्षसाधिपौ परस्परं जयतमोरणा जिरे॥द्रोणादयावीक्ष्य रिरक्षपं ततः सुयोधनं प्रापुरमि
त्रसाहाः॥सद्रोणशल्योगुरुपुत्रगौतमौ भूरिश्रवः कृतवर्मादिकाश्च॥ववर्षबाणैर्गगनेसमास्थितो घटोत्कच
स्कुल्लतमैः सुवेगैः॥तमेकमग्रयोरथिनिःपीरिष्कृतं निरीक्ष्य भीमोभ्यगमस्समस्तान्॥द्रोणात्तु भीमप्रहितेन ना
रोत्तमैः सुपीडितः प्राप्य मूर्छः पपात॥द्रौणिं कृपाद्यानस सुयोधनांश्च वकारभीमो विरथान्क्षणेन॥९०॥निवार्य
मार्गैस्त वृकोदरेण घटोत्कचस्तान्प्रववर्षसायकैः॥तेनांबरस्छनतृसप्रमाणैरभ्यर्दिताः कुरवः सायकौघैः॥९१॥
भूमौ च भीमेन शरौघपीडिताः पेतुर्नदुः प्राद्रवंश्चाति भीताः॥सर्वांश्च तान् शिबिरं प्रापयित्वा विनाभीषं कौर
वान्भीमसेनः॥घटोत्कचश्चानदतीमहास्वनेनानादेन लोकानभिपूरयंतौ॥दुर्योधनोथस्वजनैः समेतः पु
नः प्रयाद्रणभूमिं सभीष्मं॥जयोपायं भीमसेनरपृच्छत्स्वैरेयवसप्राहतं तं व्रजोत॥प्राजोतिषं चैव घरोत्कचा
यः संप्रेरयामास सुरापगासुतः॥संप्राप्य हेडिंबमयोधयद्बली समार्दयामास स कुंजरं तं॥तेनार्दितः प्राह

॥२३२॥

पोच्छलमंसंभ्रमं विपद्यैव प्रस्फुरत्यतदा घटोत्कचः ॥ प्रगृह्य शूलं प्रवभंज जानुमारोप्य देवो जहसुस्तदास्य ॥ तदा
वृतेस्यैव पदानुगो नृपो जघान तं मारुतिरत्ययाद्रुपे ॥ सप्राहिणोद्भीमसेनाय वीरो गदां तमस्त्रेनयदाशु
सायकैः ॥ सस्त्रीभितबाणराणैषेषु नागैर्भीमस्याश्वानुसायकैरर्दयत्सः ॥ सोन्यदिताश्वायगदां प्रगृह्य हंतुं
नृपं तं सगजं समासदत् ॥ सहंतुकामस्त्रषानिपन्नो भीमेन राजा पुरतः पृषत्क ॥ कृष्णेनास्त्रैर्वैष्णवैर्तद्वहीतेस
ह्यार्जुनेनापर्ययोसुनीतः ॥ तस्मिन्नुगते भीमसेनार्जुनाभ्यां विद्राविते राजसंघे समस्ते ॥ भीष्मः सेनामपहत्य
पर्यातादुर्योधनस्त स्नेशिबिरापन्नगिमवान् ॥ संस्थावितं क्रूरवर्वःसतेन नक्रैः स्त्यैमृस्कन्नूयं विहाय ॥ शक्याहति
ष्यामपरानितिस्मवक्के वतत्कर्मतथापरेद्युः ॥ ९० ॥ तेश क्लितां गुरुपुर्धात्तराष्ट्रास्तेना र्दिताश्चैदिपांचालमुख्याः ॥
पराङ्वर्त्मीष्मबाणोरुनीताः सैन्यं र्दितासुद्रमृगाइवार्ताः ॥ संरक्षाप्यतानू भीष्म ऽमभिप्रयात मल्लंबुसावीरयत्स
र्थसूनुं ॥ विजित्यतेकं त्वाताभिनयाययो भीष्मं धार्त्तराष्ट्रो मुमार ॥ तद्युद्धमासीन्नृपपार्थपुत्रयोर्विभिन्नमत्यद्भुत
मुग्ररूपी ॥ समर्भ्रवीर तत्र धनुश्च कर्त्तध्वजं वराजासहसाभिमन्योः ॥ अथयेन मुक्त्वाश्वशोरैर्व वर्षस्तं वतस्याश्रुत

॥२३२॥

ता०

॥२५॥

चानवीरः ॥ तदासद्द्रभीमसेनो नृपं तं जघानवाश्वानुधृतराष्ट्रजस्य ॥ द्रोणोद्रौणिर्भगदत्तः कृपश्च सभि
त्रसेनाभ्यस्ययुर्भीमसेनं ॥ सर्वांश्चतान्वारयांचक्रे भीमसभित्रसेनाय गदां समादद ॥ तामुच्चतांवीक्ष्य
पराद्रवंस्तेसभित्रसेनश्च रथादवाप्लुतः ॥ सचूर्णितां गदयातद्रथश्चतज्जीवनेनाप्यृषिताश्च कौरवाः ॥ भी
ष्मश्चपांचालकरूशवेदिषु हत्सहस्राणि चतुर्दशोग्रान् ॥ रथप्रवहानिति तिग्मतेजा विद्रावयामासपरा
नवानिव ॥ विद्राव्यसर्वानपिपांडुसेना विश्राव्यलोकेषु चकीर्तिमात्मनः ॥ सेनांसताहत्ययया निशागा
मेसंपूज्यमाना धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ द्रोणो विराटस्यपुरो निहत्य शंखं सुतं तस्य विजित्यतंत्र ॥ विद्राव्यसेनामपि
पांडवानां ययौनदीजेन सहैव हृष्टः ॥ भीमार्जुनापि शत्रून्निहत्य विद्राव्यसर्वांश्च युधि प्रवीरान् ॥ युधिष्ठि
रणापिहतेस्वसैन्ये नीतिनभीष्मा द्विबिरायजग्मतुः ॥ ११० ॥ युधिष्ठिरोभीष्मपराक्रमेण नितान्तभग्नं स्ववधा
पायमेव ॥ प्रदृष्टयेनिशिकृष्णानुज्ञाश्चतस्यान्वयुस्तं सपिताम हायन् ॥ भीमार्जुनौ शक्रवता वीपस्मनंत
नुज्ञांहंतुंभिमंसमेच्छतां ॥ पूज्योयताभीष्म उदारकर्मा कृष्णाप्ययात्तेन हि पांडवाश्च प्राप्यानुज्ञां भीष्मतस्ते
वधाय शिखंडिनं तद्वनसाग्रयायिनं ॥ कृत्वापरेद्युयुद्धेर्विनिर्गता भीष्मपुरस्कृत्य तथापरेपि ॥ शिखंडि

भि०

॥२३३॥

नोरस्यकः फल्गुनोनूनं भीष्मस्य दुःशासनश्चासन्नाग्रे। अन्येपि सर्वे जुगुपुर्भीष्ममेवन्यवारयन्भीम
सेनादयस्तान्॥ भीष्मायययौ तेयुयुधानमाडोन्यवारयद्राक्षसोऽलंबुसोथ॥ तं वज्रकल्पैरतुदद्धृष्विरश्च
रैसमायामसृजत्तदाप्यौ। अस्त्रेणमायामपनुद्यवीरोप्यद्र(लं)ध्यद्राक्षसंसात्यकिस्त॥ तस्मिन्गतेयुयु
धानोरथेनययौनभीष्मं पार्थमन्वेवधन्वी॥ द्रोणोद्रौणिर्धार्त्तराष्ट्रश्चराजा भूरिश्रवाभगदत्तः कृपश्च॥ शल्यो
बाह्लीकः कृतवर्मासुशर्मासर्वेश्वसेनावारिताध्वायुजेन॥ सतान्मुहूर्तं विरथीकृत्यवीरः प्राग्ज्योतिपस
गजंवारयित्वा॥ न्यवारयत्फल्गुनं यो धर्मकामं पार्थश्चेदं वव्रतमासमासदे॥ युधिष्ठिरं भीष्ममभिप्रयांतं माद्री
सुताभ्यां सहितं नृवीरः॥ न्यवारयच्छकुनिः सादिनांवयुतायुतेनेव वराश्वगेन॥ तान्सादिनोस्त्रैश्च निहत्य
सर्वान्विजित्यतं शकुनिं पांडवास्ते॥ प्रापुर्भीष्मं द्रौपदेयाश्चसर्वे तथा विराटद्रुपदौ कुंतिभोजः॥ धृष्टद्युम्नो
भीष्ममभिप्रायातं न्यवारयत्सैंधवस्तं सबाणैः॥१२०॥ हताश्वसूतः सगणो द्रावयित्वासमोदद्भीष्ममवाप्नु
वीरः॥ पुत्रोथपार्थेन रणे शिखंडी भीष्मं समासाद्य शरैरताडयत्॥ भीष्मस्त्रीत्वं तस्य जानन्न तं
स्मिन्मुमोचबाणान्स तु तं तुतोद॥ शिखंडिनं वारयामास बाणैर्दुर्मर्षणो मर्षणविह्वलेक्षणः॥ नात्येतु

॥२३३॥

ता०

॥२५॥

नि०

मेनमशाकच्छिखंडी दुःशासनः पार्थमवारयत्तदा॥ सलोकवीरोपिदुरात्मनामुना संरोधशाकेनेनमतीत्य
यातुं॥ भीष्मं पार्थसायकाश्चास्यतस्मिन्सरसज्जिरेपर्वतेष्वपिसत्वाः॥ अमर्षयुक्तो भृशमेववीरो ह्ययुध्यता
मर्जुनधार्त्तराष्ट्रौ॥ समंततः सैन्यमहद्भुतं दिवौकसोपश्यतां नृन्मृतांश्च॥ तदा विराटद्रुपदौ कुंतिभोजश्चसासु
तान्कृपोरथ्याश्वकितानो॥ भूरिश्रवासोमदत्तो विकर्णः सकृपोवारयामासुरस्त्रैः॥ जिष्णुर्वतोस्तेभियययुश्चभीष्मं
ततोर्जुनातिथ्यदुःशासनेन॥ भीष्मं शरैराछिद्य रथमातिभिः शिखंडिनं धार्त्तराष्ट्रान्विमुच्य॥ सतैः समस्तैर्बहु
शस्त्रप्रयोगैर्नृशंसमर्दितश्चापमुक्तैः॥ शरैः समस्तान्विरथांश्चकार शनैर्नयंस्तान्युधिष्ठिरादीन्॥ सनदिपोसा
लंकल्पाश्वान्रथांस्तमान्यंश्च विंशतिसहस्रान्॥ सप्रेषयामासयमायबाणैः युगांतकालोग्निरिवप्रवृद्धः॥ नि
रीक्ष्यतं सूर्यमिवातितप्तं संवादितो वासुदेवेन पार्थः॥ चिच्छेदतं कार्मुकं लोकवीरो रणे धनुर्द्रोणसुतान्यदादे॥ चि
च्छेदतां चैवमस्तेधनूंषिडात्रिंशन्नमासिवरेप्रणाशि॥ धनूंषि दत्तानि नृपस्य सर्वाणि चिच्छेद सपाकशास
निः॥ ततः शरैः सूर्यकरप्रकाशैः विव्याध सर्वांपियुधिष्ठिराद्याः॥ तैरर्दितोन्यपतद्भूतलेसः प्राणान्दधारापि
तथोत्तरायणात्॥१३०॥ निपातितेस्मिन्सरितिद्रोणमुख्यो न्विद्राव्यतत्रागामदाश्रुतेपि॥ तथायुधांनिप्रवि

॥२३४॥

प्रायवीरः पार्थपरैस्तैन्यमुपासदंस्मा॥ प्रणाम्यतं तद्वचनात्समीयुस्तस्मिन्दिने शिबिराण्येव सर्वे॥ परे दिने सर्वद
वापतस्तु नीष्मं यदूत्तमोपि तेनाससह्व॥ स पूर्वदिवसपार्थदत्तबाणोपबर्हणः॥ तदा पितृत्परीतात्मयाचयेपयम
याभित॥ धार्त्तराष्ट्रैर्न विज्ञातेतदभिज्ञायदेवासविः॥ वारुणास्त्रेणेभित्वा सर्न्नमिवा रसुगंधिच॥ उर्ध्वधारमदाद
स्मेतर्पितस्तेन सोवदत्॥ याहृगस्त्र ज्ञातापार्थदृष्टत्वकुरुनंदन॥ याहृगाहो बलं नामसयुगेषु पुनः पुनः॥ याहृ
शं चैव महात्म्यमनंतमजरं हरेः॥ विज्ञातसर्वलोकस्यसत्नायां दृष्टमेव च॥ उपारमततत्त्वं च धर्मसूरिविनः संतन्
मिपाः॥ यथोभितो विमत्ताश्च तुऽर्ध्वंनृपाः सदानुवं॥ इत्युक्तं पर्ययौतुष्टो धार्त्तराष्ट्रः स्वकंगृहं॥ व्याससदत्तोरु
विज्ञानात्संजयादीरुक्षीपत॥ स्कृत्वातदापर्यतप्यपांडवाः कृष्णदेवताः॥ मुमुदुः शिबिरं प्राप्य सर्वे कृष्णानु
मोदिताः॥ १३८॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीमदानंदतीर्थभगव
त्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये भीष्मपातो नाम पंचविंशोध्यायः॥ ॥२५॥ ॥छ॥ ॥छ॥
॥श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥छ॥ अथाभिषिक्तो पृथिवीपतीनामाचार्यमग्र्यं रथिनां सुविद्यं॥ रामस्य विप्राधिपति
पतेः सुशिष्यं वव्रे नृपो धृतराष्ट्रपुत्रः॥१॥ कर्णोपि भीष्मानुमतो धनुष्मान्युयोध चतोन्नतदस्त्कतःपुरा॥ तस्मिंश्च ॥२३४॥

तो० ॥२५॥ नि०

तेनात्तधनुस्तदेवरथे समास्थायगुरुं समन्वयाच॥२॥ द्रोणो वृतो धार्त्तराष्ट्रेण धर्मसुतग्रहे तेन कृते प्रतिज्ञे वै॥ ज्ञा
त्वायुक्ताः पांडवास्ते समीयुर्युद्धा तत्रा नवदुग्रयुद्धे॥ पतत्रिभिस्तत्र दुधावशात्रवान् द्रोणो धनुर्मंडलमध्य
निसृतैः॥ तमाससाद शुर्वृकोदरानदस्तमासदद्रोणिकर्ण मद्रराट्॥ स तानिधूयान्यपतद्रणाग्रणी
द्रोणं तमन्वार्जुनिरभ्यमारान्॥ ववारतं मद्रपतिस्तयोरभूद्रणो महांस्तत्र गदासमोददः॥ प्राप्यास्यूयन
मोभिनयो गदाधरस्तमतयोरत्र बभूव सागरः॥ उनावडे योग दिनाम नुत्तमो ह्यवाय वीर्य प्रवरो ब
लीयसा॥ स्वरतुश्चित्रतम प्रपश्यतोमनोहरं तावभिनदसमानौ॥ गदाप्रपातीकृतवक्त्रमात्रादुद
शलीक विलक्ष्य वृत्ता रणे॥ गदाभिपातनवृकोदरस्य विवर्तन प्राप तदा र मद्रराट्॥ नीमापिकाय
श्रवलस्य दक्षितौ निधाय जानुं सहसा स्थितः क्षणात्॥ विवर्तन पतितं मद्रराजं विलोक्य नामेव तम
न्ह्यं तं॥ रथे समारोप्य जनस्य पश्यतः पुरः स्म नीमस्य कृपा पश्चिमिवान्॥ विजित्य मद्राधिपमा
शु सौरिहानदत्तत्र यं प्राप्य निजस्य मातृतिः॥ व्यद्रावयद्द्रोणगणोः परेषामन्॥ किर्णे द्रोणा समस्तमवः॥
विद्रावयस्याशु कुरून् वृकोदरं विधूय सानंदमुखान्स सात्यकीन्॥ द्रोणोभिपदनृपतिं गृहीतं तमास

॥२३५॥ सादागुधनंजयोरथी॥सवासुदेवश्चयतेरथस्थितः शरैः शरीरांतकरैः समंततः॥निहत्य नागाश्वरथ ॥२३५॥
नुप्रवर्तयन्नथ दृश्यताश्चैव रथोपितापगाः॥निहन्यमासु किरीटिनाथ भूपाः क्षितेयमंतितथावदः॥
मुरमामर्जुनबाणमप्रीद्रोणोपहत्यापययौ निशागमे॥सधार्तराष्ट्रेण युधिष्ठिराग्रहात्स्थाथितःकु
रवेनिशायां॥ग्रामद्रूरसमरोद्दिनीयतांपार्थस्तितोधर्मसुतगृहीष्ये॥ततःसुशर्मासहितामहारथैः
ससत्यकेद्रूरितरप्रणोतु॥युधायन्नामनुजमास्तुकृत्यादुर्योधनेनोमितिसाभ्यवादीत्॥समाह्वयामासुर
यार्जुनंतेप्रातर्हृताशस्यदिशोरणाय॥अयोधयित्वासवतत्रगत्वानीमोगजानीकमथात्रवावधीत्॥
निहन्यमानेषुगजेषुसर्वशो विद्राव्यमाणेष्वरिवत्सुराजसु॥प्राग्ज्योतिषोधार्तराष्ट्रैर्थितस्तंसमासदत्सप्रती
केनधन्वी॥विनीतानसुप्रतीकेननाम्नहयानतस्तुस्वदनुस्मसात्यकिः॥सोनद्रमुख्यास्वगजेतमन्ययुक्ति
अपतषोरथानथोवरो॥ऽनेयपूर्वेषुरथाञ्जितपुन्नमावंवपूज्यकथंचिदेवा॥स्थितपुनीमिनाविनाशितास्त्र
नूसयमग्रयुध्यन्यपिकृष्णारस्तत्॥संक्रोशितावेष्णवास्त्रंप्रमुमोच प्राग्ज्योतिषोनामसेनततोहि॥यामर्जुने
नैतदस्त्रमात्मनःस्वीकर्तुमन्यैनवरादेधाय॥इतिस्मसोविस्मयमर्जुनेनतत्रायययावयपार्थत्रिगर्तः॥न्य

ता० ॥२६॥ नि०

वारयेस्त्वाष्टमस्त्रंसतेषुव्यवास्दजन्मोहनायेववीरः॥तस्त्रवीर्येणविमोहितास्तेपरस्परंकृष्णपार्थाविति
स्म॥जघ्नस्तदावासवितान्निसृज्यप्राग्ज्योतिषंहंतुमिहास्यगादूतं॥विसृज्यन्नीमस्त्रपार्थमेषाययेगज
स्कंदगतेगजेंते॥२०॥प्रचोदयामासरथायतस्थवकृपस्व्यंहरिरनमास्तु॥मनोजवेनेवरथोपरणास
त्राव्यमाणेनतुतंगजःसः॥२१॥प्राहृत्यशत्राकोथशरैःसुतीक्ष्णारभ्यदयामासनृपसवासविः॥अस्त्रेश्च
शास्त्रसुभिरंनवीरावयुध्यतांतौबलिनप्रवहौ॥अथोवक्तास्यधनुःसपार्थःसवैष्णवास्त्रेनतदोकुशो
करात्॥तस्मिन्नस्त्रेतनतदाप्रयुक्तेदधारतद्वासुदेवोमितौजाः॥तदस्रदेशास्यतुवैजयंतीवभूवमा
ला॥विलोकनत्तुःदृष्ट्वैवतद्धारितमर्जुनेनपार्थःकिमर्थविधृतंत्वयेति॥उवाचमाहास्तुजगन्निवा
सामाया॥विहुंधार्यतिसर्वदैव॥नमादृशान्योस्तिकृतःपरामृत्साहंवतुधर्जगतोहिताय॥स्थितोस्मिमो
स्वप्रत्यस्थितीनासृष्टश्वकृतार्कमर्शःस्वमूर्तिभिः॥सवासुदेवादिवतुस्तत्पस्थितोनिसर्गोहदेवीरव
हराय॥सहरककाडतनुःपुराहन्नमिप्रियार्थनरकावादे॥अस्त्रेमदीयवरमस्मनादामवध्यतीयावद

॥२३९॥ श्वसम्ने॥ अस्त्रस्यत्वान्येन तु कश्चिद्विद्योऽवध्य यतस्य कृतस्मारः॥ इतिस्मेवैनैवमया धृतेव दस्त्रे तदेन
जो हित्वास्त्र हीनं॥ इत्याकमाकर्ण्य सकेशवेन सम्यग्व्रणं हृदयमुमार्व॥ प्राग्ज्योतिषस्यापरमुत्तमं शरंग
जस्य कुन्तस्थलमाश्वमजयत्॥ क्रमेण्वृतोपतवुरंद्रसंभिन्नोमहद्वक्त्रा निहतो विवासु॥ निहत्यतो वासव
विरुद्धापोरुषोमुमोदसाधुस्वजनाभिपूजितः॥३०॥ अथायवलं वृषकेनैव हत्वा कनीयसा शकुनेस्तत्वबाणैः
विभ्राधमायामसंजास्सतां वि विज्ञानास्त्रेणाशु नाशयत्वरः॥ सनष्टमायः प्राद्रवत्पापकर्मा ततः पार्थः शरपूगैः स
मंतः॥ विद्रावयामास तदा गुरोः सुतामाहिष्मतीपतिमाजौ जघान॥ तदर्जुनमस्तस्य निहत्य वाहान्नूप्रद्रावय ॥२३९॥
धर्म शरांश्छिन्नमुत्र॥ नीमार्जुनाभ्यां हन्यमानां चमूं तां दृष्ट्वा द्रोणः क्षिप्रमपाजहार॥ प्राग्ज्योतिषेन हतेन वाग्रह
त्वयुधिरस्यातिविषण्णरूपा॥ दुर्योधनोऽश्वावयद्दानिवार्यान्यत्र द्रोणासोपि नृपं जगाद॥ पार्थेगतेस्थानृपतिं गृहि
ष्ये निहत्य मिवदसत्य शोतदोयं॥ इति प्रतिज्ञां सविधाय नूनं यः प्रातर्ययो युद्धमकोश्यमाणः॥ पद्मव्यूहं व्यूह्य परे रने
च्चवरा द्विष्टेतत्स्वसत्यमत्र स्वसत्या॥ पार्थस्थितं प्राप्नुतेऽर्जुने न ससंसप्तकैर्युयुधेत्वरः॥ पार्थव्यूहेन तं प्राप्यना
शोकेन नूनं नमुच्यते॥ ज्ञानप्रीतिनायागात्कामेनवाजपन्मनुं॥ निर्मोयुधिष्ठिरस्तत्र तन्त्रसोऽम्नंद्रमाविग्राह्॥

ता॰ ॥२६॥ नि॰

निधिव्यूहमिमं त्वात वयं त्वामनुयामहे॥ स एवमुक्तो रथिनां प्रबर्हो विवेशयित्वा द्विषतां नमूनी॥ अन्वेवतेवायु
सुतादयस्त्रो विविसवः सैंधवेनैव रुद्धाः॥ वरुणारुद्रस्य निरुध्यमानो जयद्रथेन त्वं वृकोदरस्तु॥ विष्णार्जुनौ
वयमार्जुनस्तदा विशायशक्तो पिनवातिवक्तति॥ जयद्रथस्तेनवृषध्वजेन प्रयुध्यमानेषु वृकोदरादिषु॥ प्रविश्य
रःसधनंजयात्मजो वलोलयामास परान्स सैन्यं॥४०॥ सद्रोणदुर्योधनकर्णशल्यो द्रौण्यायणानी कृतवर्मयुक्तः॥
रूधस्स्वारोबलेष्वनीतः शिरो सिन्क्तास्तदनुव्रताना॥ सुलक्षणो राजसुतं प्रसह्य पितुः समीपे नयदाशुमृत्यवे॥
वृहद्बलं चात्तमवीर्यकर्मा विराटयानामयुतेव पार्थिनाः द्रोणादस्तहीरकोपनीताः प्रत्यस्ततो हनुमशङ्कुर्वतः॥ समन्य
कर्णपुरतो निधाय वक्षुर्कैर्वा पास्य रथेक्षणेन॥ कर्णोधनुश्चारयकृपश्च सारथिं द्रोणो हयान्नान्तु विधम्य सायकैः॥ सव
मरिवर्डरथचक्रमस्य प्रणुन्नहस्तो स्थितमेव तरसुः॥ नीतेषु कस्मादयतद्धयायतेष्वासमसाशुगदस्युधृगदी॥ दौःशासनिः
सौयुगपन्नमसमृतुःगदाभिघातेन मिथोतिपोरुषो॥ तस्मिन्हतेशत्रुरवे निशाम्य हर्षाद्दिशोमासतिरस्त्रीविक्रमः॥ विछि
यसवानपिसैंधवादिनयुधिष्ठिरस्यानुमतन्यषीदत॥ व्यासस्तदातानीमतात्मवैनवायुधिष्ठिरादीनपितानवोध
यत्॥ विजित्यससप्तकपूगमुग्रो निशागमेवीविरापसाच्युतः॥ निशाम्य पुत्रस्यवधं नृशानं श्रोतिश्रवसायनकारवीरः॥

स

॥२३७॥

जयद्रथस्यैववधोनिशायांस्वप्नेनयंतोगिरिशान्निशांकेधीरः॥स्वयमेवाविर्भूतंजगद्रक्ष्यश्रीमिश्रल्लिमान्॥अप्य
र्पतोगरुद्वारप्रसादात्कदर्हलिति॥५०॥शापयन्नुफल्गुनस्याखंगुरुगिरिशामंडला॥प्रापयिस्वैनमैवतत्प्रसा
दादस्त्रमुल्बणो॥नकृतदर्यमेवास्यरसावक्रेगदास्मिके॥सातिथिस्त्वासुनद्रोन्नमल्लापपूज्यमच्युतः॥याज्ञियुस्त
रथंप्रातःसोर्जुनोयुधमन्यधाव॥छुत्वाप्रतिज्ञांपुरुहूतसूनोदुर्योधनेनार्थितसिंधुराजे॥द्रोणास्म्यहस्सर्वयति
प्रतिज्ञाकन्नादोणोव्यूहमन्नेचमातनोत्॥सदिव्यमद्येशकटोज्ज्वलश्चक्रास्थयेव्यूहमुखव्यवस्थितः॥पृ
ष्ठेकर्णद्रौणिमुख्यैःश्रोल्लौश्चजयद्रथंमुत्यमपात्यरक्षत्॥अथार्जुनोदिव्यरथोपरिस्थितःसुरासितःकेशवेना
श्रयेन॥विजित्यदुर्मर्षणमग्रतोन्ययाद्रोणंसुधन्वागुरुमुग्रपौरुषः॥प्रदक्षिणीकृत्यतमाश्रयात्ततःकाल्हा
त्ययेवैवविशोकमानः॥रथमनोवेगमयानयधुरियथाशराःपेतुरमुष्यपृष्ठतः॥विजित्यहार्दिक्यमथ
प्रयत्नतःसइंद्रसूनुःप्रविवेशतद्बलं॥विलोलयामासवसायुकोत्तमेःयथागजेंद्रोनलिनंबलोद्धतः॥
सतत्रकाशीतिरथान्यहन्नमेसवासुदेवोहरिणायथेंद्रः॥नकृत्तवर्मोद्विषतोशिरांसिशारेःशरारातकरोसमं
ततः॥दृढायुमच्युतायुवहन्त्वाविदानुविंदकौ॥शारान्योप्रेषयामासयमायविजयोयुधि॥सुदक्षिणोत्र

॥२३७॥

कौन्तेजोनिहत्योबृष्टमेवच॥श्रुतायुधमदोजातंवरुणादाससादहि॥६०॥यस्यादाद्वरुणोदिव्याममोघांमह
तींगदां॥सतुतेनशोरस्त्रास्त्रोरर्पितोविरथंक्षणात्॥नकारपार्थस्यरथमारुह्यारिधरायते॥गदांनिक्षेपसात
स्यवारुणःशिरटवच॥छिन्नदशातयाशीर्णमस्तकःसोपतद्भुवि॥अयुध्यंतेस्वगद्यायादिताडयसिस्वयं॥तयावि
शीर्णमास्तिष्कोमीरष्यीसनशोशयः॥अमोघावान्यथास्येयंगदातवनोवृष्यति॥इत्यब्रवीत्वरुणःपुरातनसकेश
व॥अयुध्यतिगदाक्षेपातयाशीर्णशिराश्च्युतः॥हतेष्ववीरेषुनिजेषुसर्वशोविद्राविस्तेषांसुर्लितेवसैन्ये॥दुर्यो
धनोद्रोणमुपेत्यदीनउवाचहापार्थउपेक्षितस्त्वया॥इतीरितोनच्चममुष्यवर्मबिध्वामहामंत्रबलान्नसवी
रः॥जगादयेनैवबलेनपार्थंवियुध्यसेतेनहियाहिफल्गुनं॥इतीरितोधार्तराष्ट्रःसचापमादायसोवपरिवो
परिस्थितः॥जगामपार्थंतमवारयंश्चशरैरनेकैरनलप्रकाशैः॥विव्याधपार्थोपितमुग्रवेगैःशरैरनंतैस्तलस्तस्य
त्ववर्मन्नदे॥नकुस्त्लतोवासविदिव्यमंत्रात्तद्वर्मनिदायसम्मादिदरुष॥सघायमानंतुपुराःसुतंस्ततोछिंदपार्थोथसुयो
धनाश्वान्॥हत्वातलेविध्यदयेनमुक्तोद्रोणिःशरैःपार्थमवारयद्युधि॥द्रौणिकर्णप्रमुखेषुधनंजयायुयोधते
विवमवारयंश्छरैःबन्धवयुक्तेतदतुल्यमद्भुतंजयद्रथायैद्भुतवीर्यकर्मणो॥पार्थप्रविष्टःकुरुसैन्यमध्यंद्रोणोवि

॥२३८॥

शत्रुीडवसैन्यमाप्तु॥सतद्ध्वजनीकमुदारवेगैःशरैर्विधूयन्यहनत्प्रवीरान्॥सवीरवर्यास्त्विविरोपियुनोयुवै
त्रमध्यप्रस्तारथन्विनां॥प्रपातयन्वीरशिरांसिबाणैर्युधिष्ठिरंनासददुग्रवीर्यः॥नृपग्रहेच्छुंतमवेत्य
सत्यजिन्न्यवारयद्द्रोपदिराप्तुवीर्यवान्॥निवारितस्तेनशिरःशरेणवकर्तपांचाल्यसुतस्यवीरः॥निहत्यतं
वीरतमरणोत्कटंयुधिष्ठिरंबाणगणैःसमर्दयन्॥शक्तिस्तेनविधायसंगरेनिरायुधोव्यस्वरथःकृतःक्षणा
त्॥सऊर्ध्वबाहुर्नुविसर्पिस्तोपिगृहीतमाजौमुनि-रूपांनिपन्नः॥माद्रीसुतस्तस्यवरजस्यन्यानमार
द्युवेगादीपजम्भिवीरस्ततः॥द्रोणंततस्तोशुपालिःसपुत्रोजरासंधिकोशिराजस्यसैन्यः॥समासदन्नेकेकया
श्ववपत्त्सममर्दयन्बाणगणैरसूसर्वशः॥सताक्रमेणवनिकृत्तकंधरोच्छिरोत्तमेरणेविधायविप्रः॥निनायलो
कपूरमार्कमंडलंवृडातिनिभिद्यमूर्ध्वरितसः॥विधूयमानंगुरुणारुसैन्यंपृथासुतानांपृतनाःपरेषां॥प्र
यारणेमारुतिस्सूनुर्नवहतप्रवीरामर्दिताःपराङ्मुखन्॥अलंबुसोनामततदेवराक्षसःसमासदन्मारुति
मुग्रपारुषं॥सपीडितस्तेनशरैःसुतभसेःक्षणादृश्यत्वमवापमायया॥८०॥सोदृश्यरूपानुवरानपीडयद्र
मरथतद्वीक्ष्यनुकोपमारुतिः॥इयंस्त्रजातामात्मानिकेशवाज्ञयासंदर्शयन्नागतधर्मसंकटः॥त्वाशारन्नमाद

॥२३९॥

ता०

॥२४॥

नि०

त्तसकाम्यकर्मर्हीनोपिनामस्ततजुष्टिताज्जाराः॥तेबाणवर्षास्तिदद्दृश्यवेधिनोरक्षोविदार्यविविशुर्धरातलं
तधन्यमानंप्रतिहायतेनीमाःमपाद्रवद्रुतरःमुनीतं॥ततस्तेनामोद्विषतावरूथिनीविद्रावयामासशरैः
सुमुक्तैः॥तदेवकृष्णात्तनयाःसमंताज्जघ्नुःशल्यंसयतिसोमदंतिं॥अलंबुसेनामततदाघटोत्कचःपरस्परं
तौरथिनावयुध्यतां॥घटोत्कचस्तंविरथंविधायरवस्तुरवरवानियुयोधसंस्थितः॥ततस्तनामस्यसुतोनि
गृह्यनिपात्यतमोप्रददौप्रहारं॥पवशिरस्यवसपिष्टमस्तकोममारमध्येपृथिवीपतीनां॥तस्मिन्हतेतैर्न
मेसभिःकुरूणांव्यद्रावयद्रथवृंदंसमंतात्॥तदासदस्कतवर्मारथेनसेनांपांडुनांशरवर्षप्रमुंचन्॥ददाव
रतस्यहिपूर्वमच्युतःप्रातस्तस्यासर्वजयंतमुहूर्त्तं॥सतनपांचाल्यगणान्विद्रावयमो-वे-त्वभीमस्यपुराथ
तव॥विद्धोथबाणेनसवासुदेववरोविजानन्नतदासमभ्ययात्॥वैनैववृष्णान्दिजयवेरोयदमुष्यतेनास्यहृय
न्सससस्यकिः॥नहत्स्यबाणपरंनुदत्त्यच्छयानंमन्यत्समास्त्वायततोभिजग्मिवान्॥तदाहरिःपांचजन्यंसुघोषमाप्
रयामासजयोनयुध्यति॥कर्णादिभिर्द्रोणमुखैरिपूणांबलप्रहाणायपरःपरेभ्यः॥९०॥सपांचजन्योत्युतव

॥२३५॥

स्तवायुना नृशंसः सुपर्णो दिनिसृत ध्वनिः॥ जगाद्दीनिशासुरेंद्रपूर्वकं प्रकंपयामास युगान्त्ययेयथा॥ गांडीवघोषेनतदा
भिन्नेतयुधिष्ठिरे नातिनातिस्तदेश्य। द्रोणेनयमुत्वमभ्रंपरसैन्यमध्यपार्थस्वयंयुध्यतिकेशवस्य॥ नश्रूयतेगांडिव
स्याघघोषःसंश्रूयतेपांचजन्यस्यरावः॥ तच्चोहिज्ञानंहितमच्युपार्थयोर्दिस्मंडीवव्यसहायद्दष्टः॥ इत्तीरितःस
त्यकिरत्रविप्रानसंपूज्यविप्रैःपरमाशिषश्च॥ जगायतस्यप्रतिगृह्यसेनामुखेययोन्नीमसेनानुयातः॥ भीम
स्तुसेनामुखमास्थुभिन्नाप्रावेशायच्युयुधानसमेतो॥ सयुध्यमानोमुखणान्युपेक्षतस्तंनिहत्यद्रावयमासस्वा
श्वान्॥ बलंविवृभ्रंचतदास्यसात्यकेर्वैग्राशिभिःकृष्णावरादीपसम॥ बलस्यवृष्णिर्हिपुरास्यदत्ताकृष्णानतुष्टेन
दिनहितस्मात॥ ततोविवृधोरुबलात्तसात्यकिःसंस्थाप्यभीमंप्रययोरथेन॥ तंबाणवर्षैःपृतनासमस्तानिघ्नं
तमाजोहार्दिकोत्तमज्ञोन्ययावत्॥ तयोरभूत्कथमतीवदारुणतत्राकरोत्तोविरथंससात्यकिः॥ विभिद्यतंसात्यकि
रुग्रधन्वायथावतीन्द्रयवशिरासियूनां॥ कृतेन्द्रोरस्त्त्रजलसंघय्यागमद्रणेगजस्कंधगतोभियोद्धुं॥ निवार्य
तंतमसह्यविक्रमंनिहत्यबाणैःसमरेससात्यकिः॥ विलोडयामासबलंकुरूणांनिघ्नंनृगजस्यंदनवा
जिपत्तिनः॥ सपार्वतेयाश्वशिलाप्रवर्षणोनिहत्यविद्राव्यचसर्वसैनिकान्॥१००॥ समसदन्केशवफल्गुनौ ॥२३५॥

चबलीतमाराशुचयुपकेतुः॥ तयोरभूत्कथमतीवघोरंचिरंविचित्रंचमहीद्धनीषणो॥ परस्परंतौतुरथा
न्विहत्यनिपात्यसूतौधनुषीनिकृत्य॥ समीयुतुष्वमवरासिधारिणौविचित्रमार्गांश्चविसंचरंतौ॥ ससोमद
त्तिर्विसात्यकिरणोनिपात्यकेशेषुचसंप्रगृह्य॥ पदास्यवक्षस्यधिरुह्यखड्गमुदग्रमादाशुशिरोप्रकर्तुं॥
तदासुदक्षोनरीस्थकृष्णोतवसुर्जुनगादाशुधनंजयंरणे। न्यायस्वशानयामीतिसमसाप्यनलज्ञनच्छिदंभुजपरस्थ॥
सतेनघोत्कत्यसखड्गबाहुर्विनिघ्नपार्थेनिषसादभूमो॥ प्रायोपविष्टःशरसंस्तरस्तंध्यायन्नावीनिंदनमसुरप्रवक्ष
त्॥ गृतेसुतावशगतोतिन्नत्याध्यायन्यमुष्मिनगरुडध्वजेन। शिनेयन्नाप्यनिवार्यमाणःकृष्णार्जुनाद्वैरह
रच्छिरोस्य॥ तदाश्चर्यरथमतरथंकृत्यदंदौसात्यकयेससूतं॥ कृष्णोयपार्थस्यहयास्तृषार्दितास्तदासृजेद्धारणमत्र
सपार्थः॥ तेनवर्तार्थपरमंचकारतथास्वशाल्यमपिबाणरूपं॥ ततोविक्ष्यात्रहयानपाययधीरस्तदावास्वि
रदयन्हयान्॥ युयोजकृष्णस्त्वरगानुरथेपुनर्गतश्रमान्धुतसायकानसूनुः॥ प्रवोदितैतेनरथेस्थितःपुनस्तदेव
वानन्तरीन्ययोधयत्॥ शिनिप्रवीरेचगतेयुधिष्ठिरःपुनश्चचिंताकुलिताबभूव॥ जगादभीमंचनगांडिव
ध्वनिःसंश्रूयतेपांचजन्यस्यरावः॥ मयानियुक्तश्चगतःससात्यकेःनास्यतस्याधिकमेवमन्ये॥ तच्चाहिपार्थ

युयुधानमेकत्वं नामगत्वाय दिष्ट्या वितस्तो ॥ इतीरितः प्राह वृकोदरस्तं नरक्षितं वासुदेवेन पार्थो ब्रह्मेश
नावापि जेतुं समर्थः किं द्रौणिकर्णादि धनुर्भृतोऽत्र ॥११०॥ अतोऽन्वयनाश्रित धनंजयस्य न साह्यकेऽस्यापि ह
रिः प्रसादात् ॥ रक्षस्वमेवात्र मतोऽव्यवाच्य द्रोणो ह्ययं त्वां यतते गृहीतुं ॥ इतीरितः प्राह युधिष्ठिरस्तं नत्वा व
माने युधि मां घटोत्कचे ॥ धृष्टद्युम्नेनवात्र विदोवीरेष्टद्रोणावशेन तु मे हृष्टतुं दृष्टभूतं ॥ यदि प्रियकर्तुमिह
छ्वसित्वं ममप्रयत्नाद्वा तु त्वपार्थसात्यकी ॥ रक्षसंग्राम पि सिंहनादात्कुरुष्व मेपार्थ शैनेय दृष्टः ॥ तथा हते वै ॥२४॥
॥२४॥ वज्रयद्रथेन कुरुष्व संग्राम जितं नत्वा मः ॥ उत्क्रम्य हैडिंबम मुष्य रक्षणे व्यधास्य सेनापतिमेव सम्यक् ॥ स
नाहसेनापतिरत्न नामिं प्रया हितो यत्र च केशवार्जुनौ ॥ न जीवमानम पि धर्षितुं समो द्रोणेन नृपं मत्स्यकरहं
वतस्य ॥ इति ब्रुवाणप्रणिधाय नामः पुनः पुनस्तं नृपतिं गदाधरः ॥ ययौ पराक्रमधि ज्यधन्वा निरंतरं
प्रवर्षन् बाणपूगान् ॥ न्यवारयत् शरवर्षधारा द्रोणाश्वत्थदमुवारनामौ ॥ शिष्यः स्मे हार्दासविः सात्य
किस्त्वमृपाप्रयक्तो नृशमानत्तो मयि ॥ त्वया प्रतिज्ञा त्वीपसैंधवस्य पुत्रो मयापार्थकृति विसृष्टः ॥
दास्येन तमागमिह कंथविस्तस्थात्र दिव्यं मम विग्रमद्भुतं ॥ इत्युक्त्वा वाक्य सगदो समादर्दस्विदेप

ती० ॥२५॥ नि०

तं द्रोणरथायन्नामः ॥ उवाच वाह विष्णुतमानये त्वां सदा मृदु स्वं प्रतिनान्यथा कश्चितु ॥ इत्यमार्दवपक्षस्तु याद्व
ज्ञो बलेममेतिवरया शु विक्रुपितो रथः ॥ गदाभिघातेन वृकोदरस्य ससूतवाजि ध्वज यंत्रकूबरः ॥ द्रोण
गदामापतती निरीक्ष्य अवप्लुत्य लाघवतो धरातले ॥ तदैव दुर्योधनापुत्रं रथं परं समास्थाय शरानुव व
र्षह ॥ शर स्तदीयैः परमास्त्र मंत्रितैः प्रकम्यमाणोऽन्यदारणात्मजः ॥ शिरोनि धायाशु परावृषाय यातम
न्यपादेव रथादवाप्लुतः ॥ मनाज वादेवतमाप्य नामोरथं गृहीत्वांबुद्ध्या क्षिपत्क्षणादा शक्तोऽप्यहत्वान
निर्हन्मे घोरवादिन्यं तसुशापयितुं तदस्य ॥ स वाजिसूतसरथा क्षितापतन्निस्तूर्णितो स्मादुरुरप्य वप्लुतः ॥
तदा विशाकोऽस्य रथं समानयन्नमोरुहद्रीमऽदार विक्रमः ॥ द्रोणोपि दुर्योधनदत्तमन्यं रथं समास्थाय
युधि प्रियया ॥ गृहीतकामं नृपति प्रयातं न्यवारयस्य तिवाह्निनीपविः ॥ विद्राविते द्रोणशरैः ससेना स
स्थाप्य नृपो द्रुपदात्मजः शरैः ॥ द्रोणं निवार्यैव वमूपरर्षी विद्रावयामास स वतस्य पश्यतः ॥ तयोरनन्तु समत
वाद्रिजया षणः पांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ अत्यद्भुतं संततबाणवर्षमनारतं सुभृशं निविक्षिपतः प्रायाद्भीमसेन
महाजामृत्यच्छरैः कौरवराजसेनां ॥ विंदानुविंदप्रमुखाः धार्तराष्ट्रास्तमासदुद्दाद शवीरा गुरुत्वा ॥ विद्ध्रः

MEMORIAL

||२४१||

शरैस्तैर्बहुभिर्वृकोदरः शिरांसि तेषां युगपच्चकर्त्त । हतेषु तेषु प्रवरेषु धन्विनां सत्यव्रतः पुरमित्रो जनस्व ॥ वृ
दारकः पौरवश्चेह्यमात्मा समासेदुर्धार्त्तराष्ट्रस्य चमूं । सितैः पृषत्कैरवकीर्यमाण शितान् विपाटान् युगपत्सम
ददौ जहारतेरव शिरांसि तेषां हतेषु तेष्ववपरे प्रदुद्रुवुः । स सिंहवत्क्षुद्रमृगान् समंततो विद्राव्य शत्रून्त
दिकान्मजैरपा । अभ्यागमत्स्यैनिवारितः शरैः क्षणेन चक्रे विरथांश्च सूतौ । मृगादिविध्वस्तवृकोदरेण रणे विसृज्य
प्रययौ क्षणेन ॥ विजित्य हार्दिक्यमथार्जुनो मो विद्रावयामास वरूथिनीं तौ ॥ स प्रषयान्नृसर्व रथाश्वकुञ्जरान्नृ य
मायया तौ हरिरार्यपार्श्वे । दृष्ट्वा कर्ष्णौ विजयापरमप्रहृष्टस्तौ न्यौ निरीक्षितत्तत्प्रतिनादितस्व । स शङ्खान् परस्यस
ददावपि सिंहनादाब्धुझापरामुदमवाप सेनाध्यबुधिः ॥ भीमस्यनाननदतटवमुह्मश्चननविध्यत्रशोपितम
यौमृतिमासुरकेनतिषुसर्वनृपतिष्वमुमापतृ विकर्णो विकर्णमुरवराज्यपि धार्त्तराष्ट्राः ॥ ४० ॥ हत्वा विकर्णमुत्तत
त्र चित्रसेनस्सपूर्वितैर्विदधेरथमर्कसूनोः ॥ घोरैः शरैः पुनरपि स्मसमर्धमीमं कर्णापि यानमकराद्धृतम
वृन्नीमात्र ॥ ४१ ॥ आनस्यस्वेवसुभिः पुनरवनीमयुधाय ययौ तधृतराष्ट्रसुत रथान्यः ॥ ताश्चेवतत्र विनिहन्यत
थैवकर्णोव्यथ्यायुधः कृतउत प्रययो क्षणेन ॥ विकर्णचित्रसेनो चाष्ट वीरतमाःसुताः ॥ कर्णास्यपश्यतोन्नीम

ता०

||२५||

बाणकृत्तशिरोधराः ॥ निपेतुर्धार्त्तराष्ट्रस्य रथेभ्यः पृथिवीतले । त्रयो विंशतिरेवात्र कर्णसाहाय्यकारिणः ॥ हत्वैवं
शतिवीरं त्र्यम्बसूतरथध्वजे ॥ गाढमत्यर्दितस्तीक्ष्णैः शरैर्भीमेन संयुगे ॥ प्राणसंशयमापन्नः सर्व
लोकस्य पश्यतः । रणेत्यक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्दुःखी पुनः पुनः ॥ द्वाविंशतिमयुधेतु रामदत्तसनाश्व
री । अन्यं चरथमारुह्य विजयं धनुरेकवा । दृतमक्षरसंगृह्य तूणीवाक्षयसायके ॥ आससाद रण
भीमं कर्णो विकर्त्तनो रुषा ॥ सुघोरश्चासीत्सततयोर्विमर्दो भीमस्य कर्णस्य दा च काले । आकाशमाछाद
यतां शराघैः परस्परं वै वसुसक्तनेत्रयोः । ततो भीम महाबाहुस हठाश्चाविसंयुतौ ॥ ज्ञात्वा कुण्डलवर्माद्यांश त्कुया
हतुमंजसा ॥ इति ज्ञापयितुं तस्य कुण्डले कवचं तथा । शरैरुत्कृत्य समरे पातयामास भूतले ॥ ५० ॥ हृवैतान्यप
यितुं तस्य कुण्डले कवचे तकृष्याह हन्यां त्वामिति वदयन् । पुनश्च बहुभिस्तीक्ष्णैः शरैरनैस मर्दयत् ॥ तत
स्तं भीमस्य बन्नुवबधिरस्पर्धिनः सर्वजयाहि दतः । अमुष्यरामेण वनस्पृधाय कर्णा मियायुध्यतिकच्छ्या
ह्वय । तथापि मन्नगवान्न्यनुग्रहाज्जयं ददौ त्वं स्मकथा विहाय । मयानुमान्यं वचनं हरस्स दातस्माह
स्यै विवर्तस्य शत्रोः । यवेस्मृत्वा तनरंध्रे प्रदत्तकर्णो तत्र वीर्येण धनुन्यकेतव ॥ रश्मीन् हयानांवतते

नि०

॥२४२॥ रथं स तस्याश्वैनेडं बलमेव दर्शयन्॥ न मे रथाद्यैर्धनुषापि कार्यमित्येव संज्ञापयितुं वृकोदरः॥ स ॥२४२॥
मुत्पपातोत्तमवीर्यतेजा रथं च कर्णस्य समाक्षितस्सणात्॥ नीतस्तु कर्णो रथकूबरं तदा विलीयताये
स वृकोदरो रथात्॥ अवाप्नुतो ज्ञापयितुं च शक्तिं नियोज्यु यत्त्वण्यौरनिग्रहो दो॥ निच्छन्हन्तुं विनिहतु
मेववारथैर्धनुर्बाणपरेणाहन्तुं॥ द्रोणस्य यद्वस्मृ वमतीव रक्तो ह्यमानयद्राममकोरस्यन्नत्या॥ सत्यां
कर्तुं वासवस्य प्रतिज्ञां समायन्वेष्मावत्नाश्व कर्णो॥ दातुं रंध्रं सूर्यजस्य प्रयातः शरक्षेपार्धदूरमातिष्ठ
दत्ते॥ ततः कर्णो दूरगं तं वृकोदरं से मानयं तं राम वाक्यं विजानन्॥ शरैर्विध्यात्स्वतानवारयन्नगडे
मृतिस्तीश्ववकर्तनकर्णः॥ ६०॥ अस्तून् गजानुप्रक्षिपंतं समेत्य संस्पृश्य चापेन वश्व दुष्टं॥ संश्राव्य चामा
स सुयोधनस्य प्रीत्यै प्रजानन्नीपतयवीर्यं॥ ६१॥ संश्रावयंतं वचना निरुक्ता ह्यपाहनद्बाणगणैस्तदा
र्जुनः॥ स वर्महीनः पार्थबाणान्नितस्तो ह्यपागमद्भीममप्यात्मयाने॥ ६२॥ कर्णो भीमे वासविनेव चान्तै
विमुक्तमेच्छन्नवबान्सतोन्यः॥ हन्यामितिप्राह यतः स कुंत्यै यच्चाप्यवध्यः स तयापि भीमः॥ ६३॥

ता० ॥२४३॥ नि०

नारायणास्त्रीसरासिप्रपातितं नयत्तामाप्य दहछिरांस्ततं॥ किंतस्य शक्तिः प्रकरोतिवास वि
स्तथान्यदप्यस्त्रशस्त्रमहस्त्र॥ भीमः कर्णरथं प्राप्य शक्तिं नादातुमैच्छत॥ अभिप्रायं केशवस्य
जानन्नैडेबमृत्यवे॥ ६५॥ ततः कर्णोन्यमास्थाय रथमर्जुनमभ्ययात्॥ दिव्यरथं धनुश्चैव कृष्ण
बुध्यार्जुनोहरेत्॥ ६६॥ इति नीतस्तु तां शक्तिमादायार्जुनमृत्यवे॥ युधामायायोद्धृयथैवायं शक्ति
विकर्तनाकरोत्॥ ६७॥ एकं हतं वेदन्यस्यादीतमत्वानयाकुलः॥ विच्छेतिसर्वदानतिः कृष्णास्सा
मितंतेजसः॥ ६८॥ निश्चितमरणायैवमृतिकालं तु तं रथं॥ आरुह्य बुधिपूर्वं तु न कालमन्यतेमृतः॥
६९॥ शक्तिं तु तद्र्यथमतीप्रसमीक्ष्य कृष्णः सरथाप्यपार्थमपि सात्यकिमेवयोधं॥ दत्वा स्वकीयरथमीतिक
र्णारिनस्य पुत्रपासौ दिशादमुष्य बलप्रदायी॥ ७०॥ शिष्यत्वशक्तिमहमेप्रतायोधनायपार्थोह्यदादि
ति स सात्यकिरमुं हीरयान संस्थो॥ भीष्यमाणः॥ स स्पर्धये वयुयुधे विरथं चकार तेनैव सात्य
किरमुं हीरयानसंस्थः॥ ७१॥ न केशवरथे कश्चिस्थितो यातिपराजयं॥ अतश्च सात्यकिर्नी

पक्षेणैनात्र पराजयी ॥ शास्त्रसंग्रहकाले तु कुमाराणां व्रतं न वेत्तु ॥ इत्युक्तो जामदग्न्येन धनुर्विद्या
पुराकृता ॥७३॥ तच्छत्रवधरूपं च पूर्वां सिद्धिं वयं हिता ॥ अविरुद्धं च धर्मस्य कार्यं रामस्य तु स्फिदे ॥
॥७४॥ अनुपद्रवं च लोकस्य यतो नीमव्रतं त्विदं ॥ त्वकारकं बरेस्य क्ते हन्यामिति रहःप्रत्तुः ॥७५॥
अनुपद्रवाय लोकस्य सुव्यस्मभ्रमंडलः ॥ सुमस्कमानकश्चिधितथाश्रयादितिस्फुटी ॥७६॥ तदर्जु
॥२४३॥ नो विजानाति श्नेहाद्भीमो दितरहे ॥ अर्जुनस्यापि गांडीवं देहीत्युक्तो नहन्मिति ॥७७॥ गांडीवागमनं प्रा ॥२४३॥
क्जानात्स्य च हिनारदात् ॥ इति तत्र विजानाति नीमटकोनतापरा ॥७८॥ प्रतिज्ञानीमसेनस्य श्रुत्वतः फल्गु
नेरह ॥ दुर्योधनस्तु संस्थावतीन कर्णायसोब्रवीत् ॥७९॥ अनुबरोपितनासोतस्मात्तु बरइत्युक्ते ॥ तत्प्रकोप
नाय वृतस्मादर्जुनमब्रवीत् ॥८०॥ जानासि मन्ये तिज्ञोक्तं च्च तिज्ञामहंतथा ॥ तत्र हंतव्यता प्राप्तो मम
वेकर्तुनोत्रीह ॥८१॥ प्रतिज्ञातो वधश्चास्य त्वयापि मदनुज्ञया ॥ अतस्त्वया मया वायं हंतव्यो सूतनंदनः ॥८२॥
इत्युक्तो वासविः प्राह हन्तव्योयं मया वहि ॥ त्वदायाहि यतस्तेन मत्कृतं त्वत्कृतं नवतु ॥८३॥ नन्वत्कृतमस्तोस्य
दुरमं मयतो न वान् ॥ अतो मयैव हंतव्य इत्युक्तः कर्णमब्रवीत् ॥८४॥ रुसवावःस्त्रावितोयं कष्टस्य वरसुप्फन ॥

ब्र

यतोभिमन्युर्युष्माभिरेकः संन्यपातितः ॥८५॥ अतस्त्वां निहनिष्यामि त्वत्सुतं च तवाग्रतः ॥ इत्युक्तेस्य र
थं प्राप्य कृष्णश्चाविक्ष जयद्रथं ॥८६॥ द्रोणाकर्णा निर्मुक्त्य तेनाशक्तं तुमर्जुनः ॥ तत्र वगोपरक्षे द्रोणी पार्थो निवा
रणे ॥ नु तेन मझाक धर्नुत्तराक्ष नोपपल्गुनः ॥ तयोरासीच्चिरं युद्धं विचित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ तद्दृष्ट्वा भगवान्
कृष्णो लोहिताय तिनास्करे ॥ अजितद्रोणतनये त्वहते च जयद्रथे ॥८९॥ अर्जुनस्य जयाकांक्षी ससर्ज त
मर्जितं ॥ तमो व्याप्ते गगने सूर्यमस्तंगतं मत्वा द्रौणिपूर्वाः समस्ताः ॥९०॥ विश्रामसुसैंधवश्चार्जुनस्य हत
प्रतिज्ञस्य मुखं समैक्षत ॥ तदा हरेराज्ञया शक्रसूनुश्चाकत्तबाणेन जयद्रथस्य ॥ वन्हेर्विविक्षुश्चिवदर्शि
तः शिरः तदा वरः प्राह जनार्दनस्तं ॥९१॥ नैतच्छिरः पातयन्त्वल्लेत्वमितो रतः पाशुपतास्त्रतेजसा ॥ द
धारबाणेरनुपुर्वपुरवः पुनस्तमस्त्वगरुडध्वजाक्षरः ॥९२॥ इदं पितुस्तस्य करे निपात्यताम्बरो हिदन्नास्य
पुरा मुनायत ॥ शिरो निकृत्तं नुविपातयच्च तत्वास्य भूयात्च शिरः सहस्रधा ॥ इति स्म वध्यः स पिता पितेनेस्य
दीरितात्तस्य संध्याक्रियस्य ॥ अंकेभ्यधात्त छिन्नमाशुवासविः ससैन्नमत्तस्य सु किंचिन्न्यपातयन् ॥ ततोनव
नास्य शिरः सहस्रधा हा रिष्वकृत्तमसोत्स्यपुनः ॥ तं देवसूर्यं सकलेप्यदृष्टहा हे तिवादः सुमहान्यासीत् ॥९३॥

॥२४४॥

भीमस्तदाशल्यदुर्योधनादीन्कृपंचजित्वाथनदत्सुभैरवं॥कुर्वन्साहाय्यंफाल्गुनस्यैवतुष्टोबन्धुक्लेशेन
तोहतोरिपोः॥९६॥आपूरयत्पांचजन्यंचकंसोमुदातदादेवदत्तंचपार्थः॥भीमस्यनादंसहपांचजन्यघो
षेकृत्वानिहतोसिंधुराजो॥९७॥ज्ञात्वाराजाधर्मसुतोमुमोददुर्योधनश्चासमुदुःखितस्तदा॥ततोद्रो
णिमुखासेनासर्वभीमाभ्यवर्तत॥पार्थःकर्णमुखान्शिष्टान्ततोभज्यततद्बलं॥९८॥क्षीणसेनाप्रवि
विष्णुधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥ततस्तुद्देशमापुस्तेयत्रभीमधनंजयौ॥९९॥तततदाक्रान्ताःसर्वपांडवाःस
हसामकाः॥परान्विद्रावयामासुस्तेभीताआद्रवन्दिशः॥[illegible]॥विद्राव्यमाणंसैन्यंतद्दृष्ट्वादुर्योधनो
नृपः॥जयद्रथवधात्खेदकुपितोभ्यद्रवत्परान्॥सभीमसेनंचधनंजयंचयुधिष्ठिरंमाद्रवतीसुतौ
च॥धृष्टद्युम्नंसात्यकिंद्रौपदेयान्सर्वानेकःशरवर्षैर्ववर्ष॥२००॥तंविव्यधुस्तेबहुभिःशिलीमुखैः
सतानननादद्रुस्वककुर्वबाणैः॥धनूंषिचिच्छेदमहारथानांचकारसंख्येविरथोयमोघ॥१॥आदायचा
पानिपराणितेपिदुर्योधनंचवृषसायकौघैः॥अर्दयित्वेवशरान्सटकोन्यदारयत्तानविकीर्णबा
णैः॥२॥तथाहमानंद्विषतांबहूनांमध्येद्रोणद्रौणिकृपप्रधानां॥दृष्ट्वासर्वंदुःखपुण्यपुत्रचापाद्यना

॥२४४॥

ना०

॥२६॥

नि०

रतेबाणगणान्सृजंतः॥३॥सुयोधनःकर्णमाहान्वोहिभीमामिमंयुधि॥मयाहनेषत्राक्येहिजेतुंदे
वैःसवासवैः॥४॥देवाज्ञावाप्यहरिजनुयुध्यस्तेनातिपीडितः॥अयंतोघटामहेशस्त्याजयोदेवे
समाहितः॥५॥दुर्योधनोद्रोणमाहसैंधवस्तेदुपेक्षया॥पार्थेननिहतोभीमसात्यकिभ्यांचमेबलं॥६॥
प्रतिज्ञाचपरित्यक्तापांडवस्नेहतस्त्वया॥इत्युक्तःकुपितोद्रोणःप्रतिज्ञामकरोत्ततः॥७॥इतःप
रंनैवरणादात्रावहंनिवाकवचं॥गच्छेयंनैवमोक्षामिवर्मबंधंकथंचन॥८॥मृत्युनस्त्वयावा
च्यःपांचालान्नैवशेषये॥सद्रोहित्वानितिप्रोक्तोविजगाहेनिशागमे॥९॥चमूंपरेषामत्यागाद्
धृष्टद्युम्नस्तमाप्लुत॥द्रोणिदुर्योधनोतत्रविरथीकृत्यमारतिः॥१०॥द्रावयामासतत्सैन्यंपश्यतोस
र्वभूभृतां॥अयुक्ताहिण्ड्यस्तसत्यैवसेनयोरुभयोरपि॥११॥हतास्तासोबभीमिनतिस्तोद्वेफाल्गुने
नच॥सोभूद्रसात्यकिमुख्यतन्मध्येशोडषोतकः॥१२॥हैडिंबपार्षतमुख्यस्त्रयस्त्वद्वशमेककः॥
नीयद्रोणाद्रौणिनिम्बद्वंसमंनिहततस्तदा॥१३॥तदन्येभिर्मलिनैःसर्वैस्तच्चतुर्थांशशेषकं॥ततोरात्रोप

॥२४५॥

वभिश्चपार्थषड्भिश्चकौरवाः ॥ अक्षौहिणीभिः संव्यूह युद्धं चक्रुः सुदारुणं ॥ भीमसेनोद्रावयंस्तेपु
नः कर्णः समासदत् ॥१५॥ स कर्णपुरतो भीमो दुष्कर्णं कर्णमेव च ॥ दुर्योधनस्यावरजो निक्षिपे
षयदा क्षणात् ॥१६॥ रथारथाश्वध्वजसूतैश्च सहितो नव्यदृश्यत ॥ निरायुधो हमिति मांत्वमाशु पुरुष
वरः ॥१७॥ निरायुधः पदेवाहं त्वां हंतुमशकं तदा ॥ इति कर्णस्य तो भीमः संज्ञया ज्ञपयन्भुवि ॥१८॥
पदापिपेषका लिंगमुष्टिनेवज्रघानह ॥ मुष्टिनात्वद्वधाया हं समर्थ इति किं वदे ॥१९॥ तस्मान्मया
रक्षितस्त्वमिति ज्ञापयितुं प्रभुः ॥ सास्वसूतध्वजरथः कालिंगो मुष्टिचूर्णितः ॥२०॥ केतुमाश्वपितात
स्य स्यशक्रदेवः कृतायुधः ॥ अक्षौहिण्या सेनया च सह भीमेन पातितः ॥२१॥ एवं द्वयुधे पुरा भी
ष्मसेनापत्यं प्रकुर्वति ॥ कर्णानुजान्नृवाचोष्वबहन् भसैवनिशि ॥२२॥ संज्ञां भीमकृतां ज्ञात्वा
रात्रिं विक्षेपणे पर ॥ कर्णः शत्रिक्रिमर्यादिवान मुक्तातन जीवसी ॥२३॥ इति ज्ञापयितुं तातु ज्ञात्वा
भीमः क्षणात्तदा ॥ एवमुक्त्वास्य गृहीत्वा च कर्णं विक्षेपसत्वरः ॥२४॥ यदि त्वया तदा मुक्ता रात्रि किं त्वां

॥२४५॥

ना०

॥२६॥

भि०

सहनिष्यति ॥ इति ज्ञापयितुं सा च कर्णरक्षणकक्षिणा ॥२५॥ मुक्त्वा दशसर्वैस्तु जेसाथ विदार्य धर
णीतदा ॥ भित्त्वा विवेश कर्णस्य दर्शयित्वेति दर्शनं ॥२६॥ ततो भीमः पुनः स्वं तु रथमास्थाय सापन्
तु ॥ कर्णस्य पुरतः शत्रून् द्रावयामास सर्वतः ॥२७॥ तं कर्णो वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ भीमः कर्णरथा
ये व गदां विक्षेपवेगतः ॥२८॥ स तद्गदां निघाताय सत्वरं कर्णो स्त्रमासृजत् ॥ तेनास्त्रेणाप्रतिहता सा गदा भी
ममाव्रजत् ॥२९॥ भीमो गदां समादाय कर्णस्य रथमारुहत् ॥ तदा सचूर्णयामास कर्णस्य रथकूबरं ॥३०॥ ए
वं सचूर्णने शक्तो मत्त्वा मात्वं हि जीवसी ॥ एवं निदर्शयित्वैव पुनः स रथमाव्रजत् ॥३१॥ पुनः कर्णा
पुनः सेनां जघान बहुशो रणे ॥ कर्णस्तु तं परित्यज्य सहदेवमुपाद्रवत् ॥३२॥ स तु तं विरथीकृत्य धनुः
कंठे वसत्य च ॥ कुत्सयामास बहुशः स तु निर्वेदमागमत् ॥३३॥ न हंतुमैच्छत कर्णः पृथायै स वचः स्मर
न् ॥ तं विजित्य रणे कर्णो जिष्णुपार्थवरूथिनीं ॥३४॥ ततो द्रोणिर्विविधेर्बाणसंघैर्जघान पार्थस्य च मं
स मततः ॥ स हन्यमाना रणे कौ विदेन नाशीले ने मृत्युनात्त प्रिवेव ॥३५॥ दृष्ट्वा सेनां द्रोणिबला भि

॥२४१॥ न्तीतमाह्वयामास घटोत्कचो युधि ॥ द्रौणिस्तमाह्वलमल्लेन वृत्तपुत्रस्तातेयोधय स्वाद्यमात्ले ॥३ घाइ ॥२४१॥
स्क्रत्कचेन पितामम त्वसरवा पितुर्यद्यपि शत्रुसंश्रयात् ॥ अरिश्चमसौ तितमाहयच्चरीमामन्यसेतद्वद
ह क्रोमिते ॥३७॥ इत्युक्त्वा विवानूशक्रधनुःप्रमाण विस्फूर्यचापं प्रकिरन्सरोघान् ॥ अन्यागमद्राक्षस
मुख्यवेगः स्वसेनयासोपितमन्यवर्त्तत ॥३८॥ स राक्षसोलक्षसमावृतो बलीनृभिश्च वीरैर्बहुभिः सुशोभि
तेः ॥ अक्षौहिणीमात्रबलेन राक्षसः संक्षोभयामास गुरोः सुतं शरैः ॥३९॥ अथ स तेन बाणैर्बहुभिः सुपी
डितो विभिन्नगात्राः क्षतजाभिप्लुतांगः ॥ व्यावृत्तनेत्रः कुपितो महद्धनुर्विस्फार्य बाणौर जनस्त्वकार ॥४०॥
सोक्षौहिणीं तां क्षणमात्रतः शरैर्महाशरैस्तानपि राक्षसान् क्षयं ॥ निनाय पुत्रं च घटोत्कचस्य नि
ष्यापुरायोजनवर्मनामकः ॥४१॥ निरीक्ष सेना स्वसुतं च पातितं घटोत्कचो द्रोणसुतं शरेण ॥ विव्या
ध गाढं स तु विह्वलो ध्वजं समाश्रितश्चाशु ससंज्ञको न वत् ॥४२॥ उत्थाय बाणं यमदंडकल्पं
संधाय चापे प्रतिकृष्य राक्षसे ॥ मुमोच तेनाभिहतः पपात विनष्टसंज्ञः स्वरथे घटोत्कचः ॥४३॥

DR BHAU DAJI

ना० ॥२६॥ नि०

विमूर्छितं सारथितस्य दूरं निनाय युद्धाज्जगतोभिपश्यतः ॥ द्रौणिश्च सेनां निशितैः शरोत्तमै
र्व्यद्रावयत्पांडवसोमकानां ॥४४॥ संज्ञाय वाप्याथ घटोत्कचोपि क्रोधाद्विराक्षौरवसैन्यमाशु ॥ वि
द्रावयामास च बाणवर्षैः प्रकंपयामास महारथांस्तथा ॥४५॥ तदेव पार्थं प्रतियोद्धुमागतं वै कर्त्तनीं वी
क्ष्य जगत्यतिर्हरिः ॥ घटोत्कचं प्राहिणोच्छक्तिमुग्रां तस्मिन्मोक्तुं पार्थरक्षार्थमेव ॥४६॥ सा कर्णमाहूय
युयोध तेन तस्यानु दुर्योधनपूर्वकाश्च ये ॥ द्रोणान्वितास्समरे संकटे को निवारयामास ममर्द चाधिकं
॥४७॥ तैर्बाध्यमाना बहुशो बलीयसा कर्णं पुरोधाय तमन्ययोधयन् ॥ न विव्यते तत्र रणे स कर्णः स्व
वीर्यमास्थाय महास्त्रवृत्तः ॥४८॥ निवारयामास गुरोः सुतं तदा भीमस्त्रिगर्त्तैः शतानीकनन्
दनः ॥ अलंबलो नाम तदैव राक्षसः समाससाद भीमसुतं निहंतुं ॥४९॥ युद्धाय संगृह्य तेन मथो निपा
त्य घटोत्कचो भूमितले सिरोस्य ॥ उत्कृत्य शीर्षं तु सुयोधनेक्षिपद्द्विषद्दुरत्ना ॥५०॥ स्विलक्षणं भूमिपालः ॥

॥२४७॥

॥५०॥ आत्मायुधेन्यागमदुग्रवीर्येन राज्ञानलेस घटोत्कचोन्युयातु ॥ युद्धा मुहूर्त्तं स तु तेन नमूमौ
निपात्य तं यज्ञपशुं चकार ॥५१॥ अथास्य शिरछित्त्वा चिक्षेप दुर्योधनो रथे स ॥ चिक्षेप तेन संतोताः
सर्वे दुर्योधनादयः ॥५२॥ घटोत्कचबलाद्यास्ये समर्थनात्पृथारणे ॥ नहतो भीमसेनेन हतस्मि
नु भीमसेनिना ॥५३॥ सर्वे संचोदयामासुः कर्णं शक्तिविमोक्षणे ॥ अस्मिन्हतेन हते सर्वं किं नः पा
र्थः करिष्यति ॥५४॥ एवं संचोद्यमानः स धार्त्तराष्ट्रैः पुनः पुनः ॥ हैडिंबेनार्द्यमानेन स्वयं च नृ
पपीडितः ॥५५॥ आदत्त शक्तिं विपुलां पाकशासनसंमिता ॥ तामेव रक्षाय घटोत्कचाय शैलो
पमानाय तुलविक्रमाय ॥५६॥ चिक्षेप मृत्योरसनोपमामलप्रहारयंती प्रदिशो दिशश्च ॥ निर्भि
तवक्षाः स तया पपात व्यचूर्णयच्चत्तु बलं हतोपि ॥५७॥ तस्मिन्हते जहृषुर्धार्त्तराष्ट्राः प्राढ्यु
कुस्तुर्दुधुवुध्मांबराणि ॥ तदा ननर्त्त केशवः संश्लिष्य च फल्गुनं ॥५८॥ ननाद शंखमाध

वनुजहास चोरुनिस्वनः ॥ तमपृच्छद्गुडाकेशः किमेतदीतिदुर्मनाः ॥५९॥ हते सुते प्रडेस्मा
कं वीर किं नंदसि प्रभो ॥ तमाह भगवान्कृष्णो दिष्ट्या जीवसि फल्गुन ॥६०॥ त्वदर्थं निहता श
क्तिर्विमुक्तास्मिन्हि राक्षसे ॥ नृतो युधिष्ठिरो दुःखादमर्षाच्चान्यवर्त्तत ॥६१॥ कर्णप्रति तमाहाथ कृ
ष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ यया र्जुनो निहंतव्यस्तया सा राक्षसो हतः ॥६२॥ तस्मात्युध्यस्व राजेंद्र दि
ष्ट्या जीवति फल्गुनः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ व्यासस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥६३॥ भीमार्जुनाभ्यामिहन्य
माने बले कुरूणामितरे स्वपांडवे ॥ प्रदीपहस्ताः प्रययौ धकाश्च सर्वेपि विद्रावशागा बभूवुः ॥६४॥ द्रु
त्वे वतानाहधृनजस्तदा रवपर्यंतु यावच्छशिनः प्रकाशः ॥ इतीरितप्राशपः फल्गुनाय प्रयुध्यस
र्वेपि सुप्पुर्यथा स्थिताः ॥६५॥ पुनश्च चंद्रस्य दितेयुधे ते समाययुः शात्रवर्षाः ॥ तत्रायातः सात्यकिसौ
मदत्तान्नौ रश्वतान्यायुयुधे सटकः ॥६६॥ हतो वता पततुः स्तेनन्नूमौ = महास्त्र = बाल्हीकदनसमरेत्व
मदत्तान्नौ रश्वतान्यायुयुधे सटकः
योधयत् ॥ स सात्वकी विरथीकृत्य बाणवधायतस्यास्तुमुमोच वीरः ॥६७॥ चिछेद तं भीमसेनास्त्रिधैव

॥२४७॥

॥२४५॥

तस्मिंश्शातघ्नीं प्रजहार बाह्लिकः ॥ तयाहतो विकलितो वृकोदरो जघान तं गदया सोपतच्च ॥ ६८ ॥
बाल्हीकः प्रार्थयामास पूर्वं स्नेहपुरस्सरं ॥ भीम त्वयैव हि त्वत्तो रणे हि प्रीतिमिच्छता ॥ ६९ ॥ त्वदायुधा
त्स्वधर्मं वलोकं त्वप्राप्नुयामहं ॥ इत्युक्तश्चाहतं भीमो नितरां व्यथितस्तदा ॥ ७० ॥ हन्यां न त्वां न्यथा
युधे तत्त्वं शुश्रूषणं न वेत्थ ॥ इति तेन हतस्तत्र भीमसेनेन बाल्हिकः ॥ ७१ ॥ हते बाल्हीके कौरवा भी
मसेनमभ्याजग्मुः कर्णदुर्योधनाद्याः ॥ द्रौणी पुरस्कृत्य गुरुं च पार्षतः सञ्जातकः सात्यकिन
समभ्ययात् ॥ ७२ ॥ शैसत्यके रवपार्थयुयोधतः युद्धमासीदतिरौद्रमद्भुतं ॥ त्र्यसौहिणीस्तत्र भी
मार्जुनाभ्यां निषूदितास्त्रियुधे समंततः ॥ ७३ ॥ ततः सूर्यश्चास्फोदितस्तदाति घोरं द्रोणः क
र्म युधे चकार ॥ स पांचालानां रथवृंदं प्रविश्य जघान हस्त्यश्वरथान्नरांश्च ॥ ७४ ॥ विद्राविता स्ते
न महारथाश्चैनं वाविदच्छर्मबाणाधिकारे ॥ युवेव पुद्धेपि स्ववारयुधे स त्वग्रधन्वा परमास्त्रवे
त्ता ॥ ७५ ॥ रथार्बुदं तेन हतं वतत्र ततः सहस्रं गुरु वृ पितेन राणां ॥ तं तो दशांशो निहता हय

॥२४५॥

ता०

॥२६॥

नां गजार्बुदं चैव राणोत्कटेन ॥ ७६ ॥ तथा विराटद्रुपदौ शराभ्यां निनाय लोकं परमाजिमध्ये ॥
ततो विजित्यैव गुरोः सुतादीन् धृष्टद्युम्नो भीमसेनोऽनुयाप ॥ ७७ ॥ धृष्टद्युम्नो भीमसेनाभिगु
प्तो द्रोणं हन्तुं यत्नमुच्चैश्चकार ॥ निवारयामास गुरुः शरौघैर्धृष्टद्युम्नं सोपि तसायकेन ॥ ७८ ॥
विव्याधे तेनापि हतः समूर्छामवाप विप्रो निषसाद वाहे ॥ धृष्टद्युम्नः सत्वरं खड्गचर्मण्यादा
य तस्यारुरुहे रथोत्तमं ॥ ७९ ॥ संज्ञामवाप्याथ गुरुः शरौघैः प्रादेशमात्रैर्व्यथयामास तेन ॥ स ते
रथितस्तद्रथात्स्वपरावृतः स्वमारुरोह ॥ ८० ॥ सुसंस्थितो तो पुनरेव युधे सचक्रतुर्वृष्टिशरांबुधारो ॥ नि
वार्य शत्रून् सशरो ब्रह्मास्त्रमसृजद्द्विजः ॥ ८१ ॥ तेन संदाहयामास पांचालान् सुबहूंस्त्रणे ॥ पुरजित्कुं
तिभोजश्च तेनान्येपि हतास्तदा ॥ ८२ ॥ भीमोर्जुनः सात्यकिश्च पर्यायेण गुरोः सुतं ॥ द्रवन्तो वार
यामासुर्महत्या सेनया सह ॥ ८३ ॥ कर्णदुर्योधनादीश्च शल्यं नो जकपतेय ॥ भीमार्जुनो शरो
घ नवारयामासुत्तरण ॥ ८४ ॥ तत्र भीमोनीकजयस्सेनं च मागधो जघान सुबहूं त्वश्वं च मागधा

नि०

नो रथकृत्तान् ॥८५॥ अथ मालवराजस्य त्वश्वत्थामाभिधं गजं । भीमसेन हतं दृष्ट्वा वासुदेवः
प्रचोदितः ॥८६॥ अश्वत्थामा हत इति प्राह राजा युधिष्ठिरः । अश्वत्थामवधं श्रुत्वा नाहं योत्स्य
इति स्वयं ॥८७॥ पुरोक्तं धर्मजोऽयं वक्ता न द्रोणो युधिष्ठिरं । ब्रूहि सत्यमिति प्राह सत्यमित्येव
सोऽब्रवीत् ॥८८॥ उपांसुकुंजरश्चेति द्रोणातो व्यथितो न वक्तृ । तस्य भीमो रथस्थस्य गृहीत्वा नतव
॥२४५॥ दृशं ॥८९॥ योऽयं गणवतां नित्यं परधर्मोपजीवने ॥ इत्याह रवैः स्वास्मुनयाः स्वात्ममहीति तेतदा ॥२४५॥
॥९०॥ उक्तस्तदा विलज्जात्वाद्द्रोणः शस्त्रमवासृजत् ॥ संन्यस्य कर्माणि तदा विष्णौ नियोमारु दः
परमं वासुदेवं ॥९१॥ सर्वेश्वरं नित्यनिरस्तदोषं ध्यायन्मुक्त्वा देहमागात्स्वधाम । तं केशवः पाण्डवाग्रो
न मन्वयातं स्वलोकं ददृशुर्विहायसा ॥९२॥ धृष्टद्युम्नः पाण्डवैर्वार्यमाणोऽप्यगात्सखड्गेन मनोदा
यतत्र ॥ छित्त्वासिना तस्य शिरः पुनश्च रथे स्वकीये त्वरया समास्थितः ॥९३॥ दृष्ट्वा कृपस्तं सुनृ
शंसनयादितः सोऽपाद्रवद्वाजिनमेकमास्थितः ॥ स छिन्नद्रोणशिरसि गर्हयामास वासविः ॥९४॥

युधिष्ठिरश्च पाञ्चाल्यं सात्यकिश्चापि कोपितः ॥ धृष्टद्युम्नस्त्वेवोतं बहिष्कर्यन्नीरश्वाहतः ॥९५॥ इति
ते सात्यकिं धृगदापाणिः समभ्ययात् ॥ आह्वयामास पाञ्चाल्यस्तं धृतासिरविस्मयः ॥९६॥ तदा
जग्राहैशेनयं भीमः कृष्णप्रचोदितः । शमयामास पार्थश्च पाञ्चाल्यं स्नेहयन्त्रितः ॥९७॥ ते वासुदेवेन
तदानुशिक्षिताः स्नेहपुनः पूर्ववदापुरुत्तमं ॥ यत्तास्त्वयुद्धाय समुद्यतास्तदा गमद्द्रौणिरप्यात्तधन्वा
॥९८॥ आश्रुत्य तातं निहतं प्रतिज्ञां चकार निःशेषरिपुप्रमाथने ॥ नारायणास्त्रं विससर्ज कोपतस्त
दा जितात्मा ममृतः समस्ताः ॥९९॥ युधिष्ठिरस्त्वाह विषण्णचेतनः शैनेयपूर्वाः श्रितयोनुसर्वे ॥ स
त्रातृकोद्रौणिवरास्त्रमग्नात्न वयं मिश्यत्रजगादकेशवः ॥१००॥ न मध्वमस्त्रस्यततो विमोक्षं तस्य
थ प्रणेमुश्च धनंजयादिकाः ॥ स वर्जनं नाम तदमुष्य मृध्ये पपात सोऽग्नौ विवशः स्थितो भीमः ॥१॥
प्रदह्यमाने नाग्निर्पि वन्हौ वह्नौ विस्थिते । अवृष्टयद्वारुणेन पार्थोऽत्रात्मप्रपत्त्या ॥२॥ न देहे पीति
तोरत्रस्य बहिर्वृष्टि ततः फलं । तया पिस्पाह वज्राणावेष्टयामास फल्गुनः ॥३॥ अमोघत्वं निजास्त्रस्य

भीमस्यावध्यतामपि ॥ साधयन्सार्जुनः कृष्णो भीमस्यार्थं मारुतेः ॥ ४ ॥ विक्षितवारणास्त्रेण प्रविष्टेवा
य्यतस्तदा ॥ स हितः स्वांशकेशवेन नरत्वादयत् फल्गुनः ॥ ५ ॥ तदस्त्रं नादहत्तस्मान्यास्वरयादवरोपिते
भीमस्य च्छिन्नहेतोस्तत्तदस्त्रं शान्तिमागमत् ॥ ६ ॥ शुभ्रः क्षत्रियधर्मेषु निरतोऽयं वृकोदरः ॥ वाहनादव
तीर्यान्यैः प्रणतेऽपि निरायुधैः ॥ ७ ॥ सायुधः सरथो युध्यद्विषह्यमपरैररैः ॥ स्वधर्महानो मित्राणां क
र्तव्यं विनिषेधनं ॥ ८ ॥ अतः सोऽन्यानपि प्राह मानमध्वमिति स्वयं ॥ नमस्कार्यमपि त्वस्त्रं नेन नम्यं जीव
न्नृणां ॥ ९ ॥ समरे शत्रुणा मुक्तं तस्मात्तन्न्यक्कारसः ॥ अस्त्राभिमानिवायोर्हि दैवतास्य हरिः स्वयं ॥
॥ १० ॥ तस्माद्भीमः स्वरूपस्थान्यदहत्त्वाभिमभिवत् ॥ मनसा वादरं चक्रे भीमोऽस्त्रे वहरो तदा ॥ ११ ॥ स्वत्र
धर्मानुसारेण न ननाम च वायुतः ॥ वासुदेवः स्वकीयास्त्रं भीमस्त्रामोघमेव च ॥ १२ ॥ साधयित्वा न त
त्रा किं पुनरस्मान्सोदयत् ॥ पुनः प्रयोक्तुमस्त्रं तं धार्तराष्ट्रान्यचोदयत् ॥ १३ ॥ द्रौणिर्न शक्यमित्यूचे क्रो
धृष्टद्युम्नं समभ्ययात् ॥ आयान्तमीक्ष्य वसुरोः सूतं धृष्टद्युम्नं सात्यकिरन्वयाद्द्रणे ॥ १४ ॥ उन्नोदितो
तदा

सायकांस्त्यामविध्यन्निपेततुस्तौ विमूर्च्छितौ रणे ॥ भीमस्यात्यागतस्यास्त्रान्द्रौणिर्व्यद्रावयद्रणे ॥ १५ ॥
संस्थापयित्वा तान्भीमो ददर्श द्रौणिमर्जुनः ॥ ततोऽर्जुनस्तं प्रतियोद्धुमागमद्रूक्षावाक्स्रावयन्क
रूपः ॥ १६ ॥ तत्राग्नेयं द्रौणिरमुञ्चदस्त्रं तेनाप्यास्य पृतना पाण्डवानां ॥ अक्षौहिणी निहिताभू
त्सेनापार्थः सुप्रानहारिरजहार ॥ १७ ॥ जीवंतमालोक्य सुरेन्द्रनन्दनं द्रौणिः कोपात्कार्मुकं
वापहाय ॥ ययौ तमागम्य जगाद कृष्णो वेदान्तकृत्पूर्णषाड्गुण्यदेहः ॥ १८ ॥ माया हि साक्षा
द्धरेः सुराणां कार्यं यमूमोवल्ल्वानजायथाः ॥ महत्त्वकार्यं पुनरस्तिदृष्टं न वास्तु तत्त्वं प्रति
पादयेति ॥ १९ ॥ तथा तयोदितः प्रातरिति ब्रुवाणो ययौ प्रणम्याखिलवेदव्यासं ॥ ययुस्तमन्ये वसु
योधनाद्याद्दुःखान्तास्ते शिबिरायनं ते ॥ २० ॥ पार्थास्त्वसैव मुदिताः जनार्दनपरस्तु
वतः शिबिरायजग्मुः ॥ तत्रापि रात्राव भितान्हरेर्गुणाननुस्मरंतो मुमुदुः समेताः ॥ २१ ॥
॥ ३२१ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महा

॥२७॥

नारततात्पर्यनिर्णये श्रीमन्नारायणास्त्रोपशमनंनामषड्विंशोध्यायः॥ ॥२६॥ ॥छ॥०
॥श्रीकृष्णायनमः॥ अथानुज्ञामुपादायद्रोणाद्दुर्योधनोनृपः॥ कर्णंसेनापतिंचक्रेसोगाद्यु
द्धायदंशितः॥१॥ तत्रानवद्युप्रमतिर्विदारुणोपाण्डोःसुतानोधृतराष्ट्रजेगजे॥ तत्रोदयाद्द्विप्र
तिमप्रदृश्यतन्नामाययाचस्सवितातिनिर्मल्यतकाल्यतेनृपतीस्समधूर्त्तिरम्यागमत्तस्य॥२
ङ्गंजघान॥ तंवीर्यवंतंप्रतिपश्यन्नीमोनिनायमृत्योःसदनायशीघ्रं॥३॥ निहत्यतंमारुतिर
न्यकेतश्शिरांसियूनांपरपक्षपातिनां॥ विद्रावयामासचशत्रुसैन्यंसिंहोयथैवाश्चसृगालयूथा
न्॥४॥ संक्षोभ्यमाणेतदनीकमीश्यद्रोणीरथेनप्रतिजग्मिवांस्तं॥ तद्युद्धमासीदतिघोरमद्भु
तंपुरायथानास्वकस्यविस्क्षोभेनु॥५॥ दृष्ट्वैवतंदेवगंधर्वविप्राऊचुःनेदृग्दृष्टपूर्वंसुयुद्धं॥ नैवोत्त
रत्रापिभविष्यतीदृक्कालोचसर्वोपिनशेषदर्शीमियुः॥६॥ नैतादृशंज्ञानसंपद्बलंवाद्वयंकुतोवाप्यु
मृत्तिश्शिवतश्च॥ द्वयोःसमाहारइहैवद्वयोरपिज्ञानंचबाहोश्चबलंचसंमूर्च्छितः॥७॥ इतीर्यमा

णोविबुधैर्नरोत्तमौदिव्यास्त्रसमस्तागागानैवर्षतुनिः॥ निरंतरंचक्रतुरुत्तमौजसौदृष्ट्वैवतद्रौणिमयु
र्महारथाः॥८॥ शरासनंमारुतिनानिरस्तंद्रौणिर्महास्त्राणिमुमोचतस्मिन्॥ तान्यस्त्रवीर्यैर्ब
लवान्विस्मयःसंज्ञामयामाससुतोनिलस्य॥९॥ पुनःशरैर्वपररस्परंतावयुध्यतांचित्रमल
वसुष्टु॥ तदातुभीमस्यशरैर्नृशार्दितोद्रौणिःप्रपातास्सुदृढंचवितनः॥१०॥ भीमस्त्वविह्वल
तनुःसचुकीकिंचिद्देवपूर्वंगतंपुरुसुतंप्रययौसपणान्॥ निर्घातयुद्धंचसमत्रुंतत्रयन्वायाक्षमेडे
चप्रतिनादितारा॥११॥ तस्मिन्नाजावप्रदृश्यतिष्ठार्त्तराष्ट्रोयुधिष्ठिरं॥ आगाद्युद्धायतस्यध्वेरा
जानोवकतुर्भिरं॥१२॥ तत्रतंविरथंचक्रेसहदेवोयुधिष्ठिरः॥ सप्तदामाददर्युधींतीनीमोन्यपतत
हृदी॥१३॥ दृष्ट्वाकृपस्तंस्वरथमारोप्यापययौततः॥ तदैवकर्णंनकुलोनृशंबाणैरयुध्यत॥१४॥
नकुलंविरथंकृत्वाकर्णोयिप्रपलायिनं॥ अनुद्रुत्यचवेगेनस्कंधेधनुरवासृजत्॥१५॥ उत्क्वाचपु
रुषावाचःकुंत्याश्चनगौरवात्॥ नजघानैवनकुलंविसृज्यान्यपरान्ययौ॥१६॥ विदानुविदावथ

केकयोरणेसमासदत्सात्यकिरुग्रविक्रमः॥ तयोरक्षुण्णवद्धुद्धौ वैशसंप्रवृषतोरुत्तमसायकान्व
हन्‌॥१७॥ घातात्यानिरुध्यः सहसाजहारतत्रानुविंदस्य शिरोयोविंदः॥ सुतायोऽग्नेनयमथा
रथावुन्नोपरस्परंवक्रतुरुत्तमाहवे॥१८॥ ततस्त्वैर्मासिधराप्रवरतुःश्येनोयथाकाशतलकृतश्र
मो॥ निकृत्यचान्योन्यमुनेत्सवर्मणीवरासिपाणीयुगवत्समीयतुः॥१९॥ तत्रापहस्तेनशिरःस
कुंडलंजरहारविंदस्यमृधेससात्यकिः॥ निहत्यताबंधुजनैःसुपूजितोजगामशत्रूंस्वपरास्त्र
कंपयन्‌॥२०॥ कृपमायांतमीक्ष्यैवतपसामोप्रपीडयत्‌॥ इतिमत्वापार्थस्तत्कुनीमृशारणमेथिवान्‌॥२१॥
कर्णसमेतास्त्रातिकालयंनवरुनीमिद्रसुतःसमस्मयावे॥ स्तपणास्तेमांडोविरथेनचक्रेततापहारसत्वका
नमवाः॥२२॥ पराजितःसयतिसूर्यसूनुःसूतेनशक्रस्यसघानराष्ट्रं॥ जगादबाहप्रतिगृह्यपार्थोजि
गायमामन्यमनस्कमाजौ॥॥२३॥ कामारयोमेधनुरप्यमेघंदत्तंनृगुणामधिपेनदिव्यं॥ यंतानन्ता
दृग्मयादृग्शाहरिःशल्योयदिस्यात्त्वदरीनिहन्या॥२४॥ इतीरितोसात्यकृतसन्शल्यंप्रोवाचसन्नुध

॥२५२॥

ता०

इवाननदा॥ दुर्योधनोरथिनःसारथेस्तन्मावर्णयन्नुत्तमतामशामयत्‌॥२५॥ बुध्याबलेनज्ञानेन
धैर्यद्वैरपियोधकः॥ रथिनसारथित्रस्यादुर्जनस्ययथाहरिः॥२६॥ येथाशिवस्यब्रह्मानूद्धहत
त्रिपुरेपुरा॥ इत्यादिवाक्यैःसशांतइवशल्योस्यसारथिः॥२७॥ बन्नूवतनसहितःसेनान्यूह्यरवेः
सुतः॥ गच्छन्युद्धायदर्पेणाप्राहमेयोर्जुनेपुमान्‌॥२८॥ दर्शयेतस्यदास्यामिप्रीतोवित्तमनर्गलं॥
इतिब्रुवाणंबहुशःप्राहशल्यःप्रहस्यच॥२९॥ निवातकवचायन्नहतादग्धोहिखांडवं॥ केनामं
तेजयन्मत्स्योदृष्टोवोपिसंगोग्रहे॥३०॥ कांकप्येमायुधमस्त्वंहसीसिंहोपमेरणे॥ मायाहिपार्थमाया
हिहतोनेनयमक्षयं॥३१॥ इत्युक्तेकोरविंडामद्वान्तरापर्यकुत्सयत्‌॥ शल्योपिसंवदेशेषुनीम्न
ध्यात्नमानरः॥३२॥ सत्तास्यस्कास्यसारथ्यंवक्रेपार्थहितेप्सया॥ कृर्णोपिशल्यंनियतेनरथेनपार्थसे
नामवाप्यविदुधावच्छरैःसमंतात्‌॥३३॥ संरक्षितायुधिसुयोधनेनगात्रमाच्छराचार्यजनत्वमहास्त्रविदो
वरणा॥ तंत्रीमिपार्थतस्त्रानिप्रवरान्निगुत्यासापांडवेयपूतनाश्निववर्षबाणेः॥३४॥ तोरसूर्यसूनुरथबाण

नि०

॥२५३॥

वेरोर्विदार्यसंप्रादवृच्छितशोरे। रथधर्मसूनुं॥ कृत्वा तमाशु विरथं धनुरस्य कंठे सज्जं निधाय परुषाणि गिर
श्चाहतेो बैः॥३५॥ दृष्ट्वैवमाकृतिरमुं नृशमानुतोदुर्योधनं विरथकं = र = मुकमाशु कृत्वा॥ तं प्राणसंश
य गतं नृपतिं निरीक्ष्य कर्णं जगाद युधि मद्रपतिः प्रदक्ष्यं॥३६॥ यातु पार्थमेष समरस्त्वमियं त्वसेनातं
स्त्वयमस्य सदनं प्रययासुमद्य॥ नामिनपीडितममुं पुरोरणा हिंसाधिकं तं युधिष्ठिरमिमं हि नृपो निपी
ड्य॥३७॥ श्रुत्वास्य वाक्यमिति हाय युधिरतं कर्णो ययौ नृपतिरक्षणतत्परोऽलं॥ दृष्ट्वेव तं पवनसूनु
रभिप्रयाय क्रोधाद्दिधक्षुरिव कर्णमिमं यथाभा॥३८॥ राजावनायशैनिपुंगवपापतिौ वसंद्विक्ष्य क
र्णमभिनिगच्छन्नाससरूपं॥ दृष्ट्वैतं कर्णातनरासिंहत्वेनार्यथैव विष्णोर्हरे प्रसृतत्र्यात्तसमस्तविश्वो॥३९॥
तद्वगतः प्रतिबबाल धरां समस्तां विद्रावितां च सकलां प्रतिवीरसेनां॥ वेकर्त्तनेन नृशरसंबयत
डितः सुबाणैर्वज्रसदृशैः प्रमुमोह तस्मिन्॥४०॥ तेनाहतो मृतकवत्स पपात कर्णो नीमस्सुर
वजगृहे नियोपपट्ट्यां॥ निंदां हरस्त्वविदधाति परोस्ततोपि यस्तं प्रगृह्य करवाणि वि

॥२५३॥

ता०

॥२७॥

नि०

जिक्रमेव॥४१॥ एवं हि वायुतनयस्य सदा प्रतिज्ञा छेत्तुं स तेन तरविन्नस्य स सार जिह्वां॥ आयां
तमीतिकमसुं प्रसमीक्ष्य शल्यो नेत्याह हंतु निरहान मृषा प्रतिज्ञा॥४२॥ कार्यात्त्वियं वपुरहत
सुतस्य जिह्वां मातेन पातय रुत्स्मतसूतसूनोः॥ इत्युक्त्वा प्रमुखात्तस्य रथेन वसुमद्रराट्॥४३॥
वैकर्त्तनमपोवाह सर्वलोकस्य पश्यतः॥ जित्वा सूर्यसुतं भीमः कौरवानामनीकिनीं॥४४॥
सर्वां विद्रावयामास दोर्पि दुर्योधनावृतां॥ त्र्यशो हि पांत्रयतेनतदा विलुलितस्य नाव॥४५॥ त
देव गुरुपुत्रो यात्रुपीडवानामनीकिनीं॥ विमृश्य सकलीसैनीकृत्वा च विरथं नृपं॥४६॥ धृष्टद्यु
म्नयमो न वसात्त्यकिं द्रौपदीसुतान्॥ क्षणान्विरथांकृत्यसर्वांस्त्वके निरायुधान्॥४७॥ तान्भ
ग्नयानान्चपतापयातानन्वव बाणावृतमंतरीक्षं॥ कुर्वन्ययौ धर्मराजस्त्वमाह किं नःस्वधर्मनिरत
स्त्वि निहारिविप्रः॥४८॥ सुत्रियान्परधर्मरत्वमाहिंसारिति वादितः॥ प्रहस्यता न्विधायवययेण
त्रान्गुर्वानुने॥४९॥ स सैन्ये कैतत्र सेयुध्यमानसमाह्वयामास सुरेंद्रसूनुं॥ सबाणयुक्तं भुजंग

॥२५४॥

द्रकल्पमुन्नम्यबाहूयुयुधेसुरुत्तरः॥५०॥पार्थःसंज्ञाल्यगाणैःसंसृष्टःसमरार्थिभिः॥आह्वतो
द्रौणिनात्वेवकार्यंकृष्टमपृच्छत॥५१॥चोदयामासस हयान्कृष्टोद्रौणिरथंप्रति॥तुरंगोत्तलाव
स्त्रविदोप्रधानोमहाबलोसंयतिजातदर्पो॥५२॥शरैःसमन्तात्प्रदिशोदिशश्चद्रोणेंद्रसूनु
तिमिराःप्रचक्रतुः॥द्रौणिस्तदास्यंदनवाजिरामसूत्रामकूपध्वजकार्मुकेभ्यः॥५३॥शरा
नमोघान्सततंसृजानोबबंधपार्थंशरपंजरेण॥तस्मिन्निबद्धेहरिरप्रमेयोविबोधयामा
ससुरेंद्रसूनुं॥५४॥आलिंगनेनास्यददौबलंचसतद्धितोस्त्राण्यमुतन्महांति॥निवार्य
तान्यस्त्रवरैर्गुरोःसुतस्त्विच्छेदचज्यांयुधिगांडिवस्य॥५५॥ववर्षपार्थंचशरैरथान्यांज्यासी
न्नयागांडिवसोप्ययुद्ध॥ततःशरेणकुपितःसितेनद्रौणिसारथेः॥५६॥शिरोजहारकौंतेयःसा
रथ्यंसोकरोत्स्वयं॥शरान्विसृज्यतातेनसारथ्यमपिकुर्वता॥५७॥शरकृत्तेनपार्थःस
पुमानबध्यो द्विजन्मना॥पुनरालिंग्यकृष्णस्तमदाच्छत्रुविघातकं॥५८॥बलमस्मिंस्ततःपा

॥२५४॥

ना०

॥२७॥

नि०

र्थउत्तस्थौशरचापभृत्॥ववर्षचशरान्भूयोद्रोणपुत्रेरिमर्दनः॥५९॥पुनस्तस्यनुनोदज्यांद्रौणिःसंधा
यतांपुनः॥पार्थद्रोणसुतस्याश्वरश्मीन्विच्छेदसायकैः॥६०॥विरश्मयोहयाद्रौणेःपुनःपार्थशरा
हताः॥अपाहरन्रणात्तस्मात्सोपिसंस्थाप्यतान्पुनः॥६१॥चिंतयामासमनुतस्मादधिकंशक्यतेर्जुने॥
सारथित्वात्केशवस्यध्वजस्थत्वाद्धनूमतः॥६२॥गांडीवत्वात्कार्मुकस्यचप्रुष्ट्यारक्षयत्वतः॥अव
ध्यत्वान्निर्यात्ययास्यानीमेचत्वादृथस्यच॥६३॥अतोयोधुंसमर्थोपिनाच्छयाभिधनंजयं॥एवंसम
स्याप्रविवेशसेनांपांडोःसुतानामथतंसमन्यात्॥६४॥पीडयंस्तयोरासमुपुत्रमद्भुतंप्रवर्षतोःसायकपू
गमुग्रं॥अष्टावष्टशतान्यहुश्शक्त्यानियदायुधे॥६५॥अन्हस्तदष्टभागेनद्रौणिश्छिदतश्चाहि॥अप
र्तविरथंकृत्वाछित्वाकार्मुकमाहवे॥६६॥सकुंडलंशिरोद्रौणिर्जहारमुकुटोज्वलं॥अथयोविद्रावय
मासपूर्वपांडवीशरैः॥६७॥तदाजघानपार्थोपिदंडधारमथमागधं विद्राव्यमाणोपृतनींनर
स्ययु गोःसुतनात्ययामत्वरावान् धृष्टद्युम्नस्तंसमुन्नेवसुणपर्हानप्युत्वामधयुधेगुरुघ्नं॥

इत्युक्तो दर्शयामास पार्षतः खड्गमुत्तमं।।६९।।अयंतवपितुर्हन्तावीक्ष्यतांतववानर।। इत्युक्त्वाधनुरा
दायववर्षशरान्बहून्।।७०।।तयोःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं।।तत्रसःपार्षतंद्रौणिःक्षणेन
विरथायुधं।।७१।।कृत्वातायशरान्स्तीक्ष्णान्मुमोचनचतस्यते।।खड्गंचिच्छेददुर्द्रौणिःखड्गहस्तोभिद्र
।।२५५।। मिवान्।।खड्गेनसोस्त्रशस्त्रैरप्यनिर्भिन्नस्तदा।।मौर्वीममंथधनुषःपातयित्वाधरातले।।७३।। ।।२५५।।
आकृष्यमाणंपार्षतंदृष्ट्वाकृष्णप्रचोदितः।।पार्थोनामस्त्रानयतशरैरपिविशञ्छुतुः।।७४।।सत
न्यावज्ञासमितेःशरैरभिहतोनृप।।विसृज्यपार्षतंस्वीयमारुरोहरथंपुनः।।७५।।जगामाभवनतो
न्यत्रपांचाल्योरथंपुनः।।आरुह्यान्यंस्वात्तधन्वाकृतवर्मणिमभ्ययात्।।७६।।ततोरासीत्तु
तुमुलंयुद्धमद्भुतदर्शनं।।तत्रानातिप्रयत्नेनपांचाल्योविरथायुधं।।७७।।चकारकृतव
र्माणंतमपोवाहगौतमः।।अथदुर्योधनोराजामाद्रेयावभ्ययाद्रणे।।७८।।ताभ्यांतस्या
भवद्युद्धंघोरमद्भुतदर्शनं।।तत्रनातिप्रयत्नेनतेनतौविरथीकृतौ।।७९।।स्वयंयुधिष्

रोराजातदातंसमवारयत्।।न्यस्तसूतध्वजंचक्रेतंवदुर्योधनोरणे।।अथागतंसूर्यसुतंपुन
श्चजगामभीमोरभसोरथेन।।दुर्योधनंचास्यसमक्षमेवचकारवीरोविरथंक्षणेन।।८१।।नि
वार्यकर्णंविशिखैरमुष्यसूनोःसुषेणस्यशिरश्चकर्त।।पपातभूमौसपितुःसमीपेयथाहतः
सत्यसेनोमुनेव।।८२।।येयेववकर्णाविरजापुरेवनिशायुधंकृपणपूरःप्रपातितो।।हतंतमीक्ष्य
वैकर्तनात्मजंक्रोधान्वितानामसेनांविहाय।।८३।।ययोत्रमूर्छेवचमूंयुधिष्ठिरंरथपर
श्चश्चयुतंव्यवस्थितं।।न्यवारयंतोशिनिपौत्रपार्षतौकृष्णासुताःसोमकसंघयुक्ताः।।८४।।स
तान्समस्तान्विरथान्विधाययुधिष्ठिरंप्राप्ययुतंयमाभ्यां।।निहत्यसाश्वान्युधिधर्मसूनोर्निरा
युधौतौचयमौचकार।।८५।।तानकियानापगतान्पुनश्चममर्दबाणैश्चचमूंनिरुग्रैः।।तदैवमा
शायदन्नृपस्यभीमोदुर्योधनंविरथंसविधाय।।८६।।विव्याधमर्मस्वथततोथसायकैस्तंदर्श
यामासरवेःसुताय।।शल्यस्तदाधर्मसुतंविहायकर्णोययौतत्रयुधिष्ठिरोपि।।८७।।गत्वाशनैः

शिबिरं तत्र शिष्येकर्णोयदा राजगृह्नीजगाम॥ द्रौणिः कृपश्चात्तते देवजग्मुस्तदानीमो
द्रौणिकर्णौ जगाम ॥८८॥ कृपानृपं रथमारोपयच्च विधेशरैर्नामबाहुप्रमुखैः॥ नृपसमा
दायकृपप्रयाते नृमार्दितौ द्रौणिकर्णौ शरौघैः॥८९॥ विहायतंत्र समतु सोमकानीव मृश
रो धैर्यं निपातयंतौ॥ अथाचराजानमरक्षमाणो धनंजयो वासुदेवप्रनुन्नः॥९०॥ अन्यायेयो
पार्षतः स्वातुसनीकर्णाहिवीर्यो वीक्ष्य कुरून पाण्डयत्॥ न्यवारत्सः मायांतकीपप्रवरकेतनं॥९१॥ द्रौणि
दुःशासनेश्च धृष्टद्युम्नमवारयत्॥ उभावतीरथौ तौ तु शरास्त्रैरन्यवर्षतां॥९२॥ दुःशासनः पा
र्षतः श्वकुर्वंतौ बाणजालतमः॥ तत्र दुःशासनेन नकोलेनैमितौ द्रुपदात्मजः॥९३॥ यतमानोपि वीर्यत्नः
कृतायुधं निरायुधः॥ तदा नवच्छुधं मतीवदारुणं द्रौणोस्तनूजेन तु वक्रपाणोः॥९४॥ तत्रापि बद्धः
शरपंजरेण पार्थेणपि तु ज्ञापिहनेगोडिवज्या॥ पार्थोथ कृष्णो धृत बाहुवीर्यो निहत्य सूतं गुरुपुत्र
कस्य॥९५॥ छित्वा वरश्मीस्कर गानमुष्य विद्रावयामास शरैः सुदूरं॥ अतीत्य पुत्रं तु गुरोः

समागते पार्थकर्णे द्रावयामास सेनां॥९६॥ पांडोसुतानां शरवर्षधारो दुर्योधनश्चानुययौ तमे
व॥ कर्णमायांतमालोक्य द्रावयंतं निजां चमूं॥९७॥ धनुरन्यत्समादाय धृष्टद्युम्नोन्यवारय
त्॥ तयोरासीन्महद्युद्धं चिरं सममविश्रमं॥९८॥ तदैव सात्यकी वीरो दुर्योधनममवारयत्॥
निवारितः सात्यकिना रणे दुर्योधनो नृपः॥९९॥ निहत्य सात्यकेरश्वान् द्रौपदेश्चापमच्छिनत्॥ तदे
तरे च कर्णोपि पार्षताश्वान् पातयत्॥१००॥ तयोर्विरथयोरेवं नष्टं तत्पांडवबलं॥ बलं स्वकीयं बृह
श्वावि निघ्नसमीक्ष्य नामा मृगराजकेतुः॥१॥ कृत्वा धराकंपयं कमुग्रनादं रणेऽन्यया स्कौरवराजसै
न्य॥ नोदवबाधेश्च वृकोदरेण नष्टं तदा कौरवसैन्यमाशु॥ विदुद्रावसुयोधनोपि कृतारणेन
न विवाहनायुधः॥२॥ दृष्ट्वैव तत्पांडवानां च सेना =दिशो= समावृता क्षिप्रमवार्य विक्र
मा॥ तयापुनः कौरवण्णो बलं तद्भग्नं समुद्रा तु दूरतरं प्रदुद्रुव॥३॥ हन्यमानां दिशो यांति पांचालै
निमस्त्रयात्॥ दुर्योधनबलं दृष्ट्वा जज्वाल क्रोधरधिकं ध॥४॥ सोमाचैराम देवस्य मरत्र

भार्गवसंज्ञितं ॥ सर्वास्त्रनाशकं दिव्यमप्रीतस्तदमाददे ॥ ५ ॥ तेषु भीमपुरोगेषु सैन्येष्वसुदु
र्लभं ॥ तदस्त्रं वर्जयामास नमामप्रसादतः ॥ ६ ॥ अन्ये तु दुद्रुवुः केचिच्छिष्टाः प्राणपर्य
मस्पर्य ॥ न ह्यस्त्रं द्रावमाणस्तु धृतिं तेन पार्थिवः ॥ ७ ॥ पांचाल्द्रौपदेयाश्च शैनेयाद्याश्च स
॥२५७॥ र्वशः ॥ पलायनेनैवारिता ह्यर्जुनोप्यस्त्रमुच्यतां ॥ ८ ॥ वीक्ष्य प्रत्यस्त्रहीनं तदप्राप्येव रवेः सुतं ॥ २५७
वासुदेवमिदं प्राह वर्जयित्वैव सूतजं ॥ ९ ॥ अन्यत्रयामि नैवास्म दस्त्राज्जीवनमन्यथा ॥ इत्यु
क्तवांसं पार्थं तं कृष्णोप्राप्यैव सूतजं ॥ १० ॥ अन्येनैव पथा भीमं प्रापयामास विश्वकृत् ॥ त्राचुर्वं
वदन्भीमया हि द्रष्टुं युधिष्ठिरं ॥ ११ ॥ प्रकृतिं विधिन्नूपरस्य मां तु संसप्तकायुधे ॥ १२ ॥ अन्ये
आह्वयन्ति हतोच्छिषास्तानहं यामि तद्युधि ॥ इत्युक्तवांसं तमुवाच भीमोर्जुनस्वबाहु
बलमप्रमेयं ॥ स संसप्तकं सूतजाकौरवाश्च मात्वेय हमकस्त्वमुपेहि नृप ॥ यत्कारणेन ॥

ता० ॥२७॥ भि०

हमितो व्रजेयं न मोवदेत्तच्छ्वनयुधनातं ॥ इति ब्रुवाणं तमनंतशक्तिः पीतः कृष्णः प्रश
शंसाधिकेर्षं ॥ १४ ॥ ययौ युधिष्ठिरं द्रष्टुं सिबिरं सार्जुनो हरिः ॥ दृष्ट्वा तौ नृपतिः कर्णहतं
मत्वाननंदसह ॥ १५ ॥ अनिवार्य हनिष्यामि स्कंतः पार्थेन संकृधा ॥ नृशंसं विनिच्युबीनि
त्सु माहाकृष्णाय गांडिवं ॥ १६ ॥ देहि पुत्रेसराधाय हनिष्यति न संशयः ॥ अथवा भीमद
त्वेन निवृत्तेस्मियिपातयत् ॥ १७ ॥ त्वं तु कुंत्या वृथा सूतः क्लीबो मिथ्याप्रतिश्रवः ॥ इत्युक्तं तु सूतपु
त्रेण क्लिष्टो मारुतिर्नृजसा ॥ १८ ॥ जीवामीत्यब्रवीनोक्तउद्धव हासिमुत्तमं ॥ वासुदेवस्तम
हेदं किमेतदिति सर्ववित् ॥ १९ ॥ तमाह गांडिवं दातुं यो वदेत्तद्वध्यो मया ॥ प्रतिज्ञातस्ततो ह
भिनृ ×त× पीमिथ्याहतं हरिः ॥ २० ॥ सत्यस्य वचनं श्रेयः कौशिकोरम्यां सत्यज्ञानं तु
दुष्करं ॥ यः सतां धारको नित्यं स धर्म इति निश्चयः ॥ २१ ॥ कौशिका रम्या ब्राह्मणो

२५७।

हित्वानग्राम्यजनंकश्चित्॥तस्करेषुनिधायैवनीरयुंप्रत्यपाछत॥२२॥कश्चिद्व्याधोमृ
गीहत्वामातापितृर्निमित्ततः।नक्षार्थमिच्छ्यगात्स्वर्गमसुरासोमृमायत॥२३॥उपद्रवो
लोकस्यतपश्वरंतिदुर्मतिः।तस्मात्सधारकोधर्मइतिकत्त्वाविनिश्चयं॥२४॥मातृयंज
हिसत्यात्स्वकुलवार्तिरस्कुरु॥इत्युक्तोबहुधानिंदन्क्रोधादेवार्जुनंनृपे॥२५॥त्वंनृशंसः
कृतघ्नस्वानार्यःपुरुषेवद।त्वत्तःसुखंनास्तिकिंचिन्नमांगंहिंतुमर्हसि॥स्वामीमोमांग
हिंतुयोग्योयोऽह्यस्माकंसदागतिः।योयुध्यतेसर्ववीरैरचापित्वंतुनिंदकः॥२७॥इत्याच्छु
क्रोत्मनाज्ञायविक्रोशंकृतवानसि॥पुनःकृष्णानपृष्टःसःस्वाभिप्रायमुवाचह॥२८॥तच्छ्रु
त्वागदितंतेनपुनराहजनार्दनः।मातिपूर्वदेहेहानात्यापमहद्भवाप्यते॥२९॥धर्मार्थ
काममोक्षाणांसाधनंदेहतोऽस्तियत्।अतोमात्यजदेहेतुकुरुवात्मप्रशंसनं॥३०॥छ॥

२५८

ना०

॥२७॥

नि०

ववोमुखणोत्वंकारःसप्रशंसैवात्मनः॥इत्युक्तःसत्वहंकाराछशंसस्वगुणानलं॥३१॥गुरुनि
दात्मजपूजायनधर्मोप्यन्वेत्कश्चित्।तथाप्यर्जुनहाहीतत्सप्रकाश्यजनार्दनः॥३२॥तस्य
लज्जासमुत्पाद्यनाशयित्वाव्रतंमदं॥नाहंवेदपरंधर्मंकृष्णादेवगतिर्मम॥३३॥इति
नावसमुत्पाद्यदोषान्नाशयितुंहरिः॥कारयामासतत्सर्वमर्जुनेनजनार्दनः॥३४॥ततस्त
द्विज्ञानतुःपितेनृपोत्तिनृशं॥आहानुराजनमस्तेयुवाभ्यांजाहिवस्वयं॥३५॥वनेवाविफ
लोयामिस्युक्त्वोतस्थौसवत्सलमतः॥तंवासुदेवप्रतिगृह्यहेतुमुक्त्वासर्वशामयामासनेति॥३६॥
पार्थस्वनृपस्यपपातपादयोःक्षमापयन्सोपिसुप्रीतिमाप।तेभ्रातरोवासुदेवप्रसादान्महा
पदोमुक्तिमाप्यातिहृष्टाः॥नत्वयासमस्ताधिपतेशरणसत्रूस्त्वयासमःकोनुहरेहितोनः॥ततः
प्रणम्यवीनत्स्वरब्रजंपीररम्भितः।तेनाभिनंदितःप्रीत्यावाशीर्भिःप्रययायुधो।तत्रकि
तंकपर्जयस्वित्रमात्रहरीरस्तदा॥३७॥संकीर्त्यपूर्वकार्माणिनराक्षांविशेषतः।व्यजयामा

सधैर्यैर्नतास्थात्तेन सुस्थिरः ॥ भीमस्तदाशत्रुबलं समस्तं विद्रावयामास गजाश्वानराज
यान् वीरान् रणेऽयान्नियन्तास्वयंत्राकुर्वन् स्ववातोरममाण एव ॥४१॥ तदा सैन्यं शकुनिः
सैन्यो दुर्योधनस्यावरजोऽनुपत्य ॥ तं भीमसेनो विरथं निरायुधं विधाय बाणै नृपोनुक्षिवा
न्यपातयत् ॥४२॥ नकुलश्चिवासं सहदेवनागीप्रकम्पितं स्वनदत्तोऽक्षणोऽष्ट्यां ॥ तं मूर्छितं स्मा
समाचावशिष्टं दुर्योधनः स्वरथेनापि निन्ये ॥ दुर्योधनस्यावरजा दशात्र प्रदुद्रुवुर्भीम
सेनं विहाय ॥ तदार्जुनं वासुदेवं च दृष्ट्वा प्रीतः स्कन्धाधर्मराजप्रवृत्तिं ॥४४॥ पुनश्च विक्षि
नमेरोप्रवीरान् विद्रावयेर्वा निजां वरूथिनीं ॥ ससारदुःशासनश्चात्तयन्वान् भीमोऽपतत् सिंह
इवाभिपेदिवान् ॥४५॥ तेरुस्सवमोमुहूर्तपर्यंतं विधाय भीमो विरथं क्षणेन ॥ प्रगृह्य तं भू
मौ विनिपात्य वक्षो विदारयामास गदाप्रहारतः ॥४६॥ आक्रम्य कंठं च यदा दरस्य नि
विश्य पेष्यन्मुखमात्तरोषः ॥ विकोशमाकोश निचं विधाय महासिमस्यारसिसैवखान ॥४७॥

॥२५९॥

कृत्वास्य वक्षस्स्थलं सत्वरं दारयेयोनिकामं तृषितोऽमृतोपमं ॥४८॥ तच्छोणितं नेत्रमदक्षमेन संस्मा
रयामास पुराकृतानि ॥ वाक्यायकेश्चास्य पुरा समर्पितानि संस्मारयामास पुनः पुनर्भृशं ॥४९॥ दंतोत्तरी
नः प्रविवेशतस्य रक्तं ह्यपेयं पुरुषस्य जानतः ॥ तथापि शत्रुं प्रति भीषणाय पपौ क्षितौ स्वाद्य पुनः पुनर्भृ
शं ॥५०॥ स्मरन् नृसिंहं भगवंतमंष्ठिर समन्युसुतं च ददर्श निश्चया ॥ यूयं मन्याइ इत्यतोनार सिंह
सोऽमंतरस्मैवार्पयच्छोणितारव्यं ॥५१॥ युधाख्ययज्ञसोमबुध्यारिवक्षः इहेति सामान्यागदया गदया वि
भिदन् ॥ उवाच वाचं पुरुषः प्रवीरः सत्यां प्रतिज्ञां लोकमध्ये विधाय ॥५२॥ याः सपयस्तान्य पतयो हि
जातायेनापि तिसासपतिस्वजातं ॥ पश्यं तु भिचापरमूरयश्च किंयेवेत्तिला षठ तिलावलवं तु ॥५३॥
एवं गृहीत हि मया यदा स्त्रक श्चिन्मुमान्मावयतुस्ववीर्यान् ॥ इति ब्रुवाणः पुनरेव रक्तं पपौ सुधीदेव व
रायथा द्विज ॥५४॥ पुनश्च सप्राणम मुं विसृज्य नदन्ननृत्यात् किल नारायुधः ॥ पश्यन् नृत्यन्पुराये
स्मान् पुनर्गौरि तिगोरीति ॥५५॥ तान्वयं प्रीतनृत्याम् पुनर्गौरि तिगौरीति ॥ इति ब्रुवेन् नृत्यमानोऽरम

घ्यास्फोटयच्छत्रुगणानजोह्वयत् ॥५६॥ शशाक वक्तुममुं न कश्चिद्वैकर्त्तनो द्रोणिसुयोधनादि
षु ॥ जयश्च कर्णापपातकार्मुकं न्यमीलयामास तदाक्षिणी च ॥५७॥ संबोधितो मद्रराजेन युद्धे स्थि
तः कथंचित्स तु पार्थनागः ॥ द्रौणिर्विबाह्वोपेनृपमात्रमामरूरतदा भीमसेनो जगाद ॥५८॥ पा
तः सोमेषु यत्र मया च वध्यः पश्चूर्महि रयात्सुयोधनः ॥ इति ब्रुवन्मृतमुत्सृज्य शत्रुं दुर्योधनं
नृपः सुरुषाभिदुद्रुवे ॥५९॥ आयान्तमीक्ष्यैव तमुग्रपौरुषं दुद्राव भीतः स सुयोधनो नृपः ॥ बलं हि यस्यापय
यो विहाय जयाद्विमं कृष्णापार्थौ विनेवा ॥६०॥ आयोधनं शून्यमवक्ष्य तूर्णं ननर्त्त भीमो व्याजपदेन हर्षा
त् ॥ स कल्पशत्रून्नोववद्वाजिमध्ये शार्दूलवत्ताक्रीरितं निशाम्य ॥६१॥ जहास कृष्णोऽस्य धनंजयाश्व
शौर्यं स तुष्टेन मतिः प्रहृष्टे ॥ यदा सरंगः पवमानसूनुनाश्वन्यकृतः स्तत्र मुहूर्त्तमात्रावत् ॥६२॥
दुर्योधनस्यावरजाः शरौघैरवावृषन्भीममुदारसत्त्वं ॥ तान्मारुतिर्बाणवरैर्निकृत्तशीर्षान्यथा
नयद्दाश्ववीरः ॥६३॥ तस्मिन् दिने विंशतिधार्त्तराष्ट्रा हतास्तदन्ये समराद्विदुद्रुवुः ॥ कर्णोऽप्य

ता० ॥२७॥ नि०

नन्योऽपीयकानि निमीमिकुर्वत्स्येवं न लेभेऽतिरसंघे ॥६५॥ निमीलिताक्षस्य नयेन कर्णे कर्णात्मजे
नकुले प्रत्यधावत् ॥ माद्रीसुतो वृषसेनं शरौघैरवरयत्तं विरथं चकार ॥६६॥ कर्णात्मजः परं सोऽप्य
सिवर्मपाणिस्तस्यानुगांस्त्रिसहस्रं जघान ॥ कर्णात्मजस्तस्य संछिद्य वर्म भीमार्जुनादिमपि
बाणसंघैः ॥६७॥ अथ वृषस्तस्य शरेण पार्थो ग्रीवाबाहू रुन्युगमं चकर्त्त ॥ एकेन बाणेन सुते
हते स वैकर्त्तनो वासविमभ्यधावत् ॥६८॥ तयोरभूद्वैरथयुद्धमद्भुतं सर्वास्त्रविद्वरयोरुषाऽऽ
प ॥ प्रेक्षकाहास्तत्र सुरासुरास्तयोरन्यतराभागने समाश्रिताः ॥६९॥ महान्विवादोऽभूत्
वतयाः कृतस्तदा गिरीशो वदद्ब्रह्मयोनिं ॥ सुरासुराणां मिमदुर्योधनो द्वौ समाश्रियोत स्त्रियो
कपापार्थौ ॥७०॥ प्राणोपमो तनवेतत्कृतं ते सुरासुराकर्तुमिच्छन्ति युद्धं ॥ तदा विनाशो जगतां म
हत्स्यात् वृतेनानयोः समं भवात्स्यु युद्धं ॥७१॥ इतीरितो वासवः पद्मयोनिं जगाद कृष्णाय जयस्य
तस्य ॥ कामानकृष्णास्य मृषा न व विकामास्य पार्थस्य जयं प्रदातु ॥७२॥ इत्यूचिवान्वासवः फल्गु
=श्री=

२६१

नस्यजयोत्कर्णायवधस्तथेति॥उक्त्वानमस्कृंजनवंतथेतिप्राहासुरान्वेवताश्चावनाथे॥७२॥
नकर्णार्जुनयोरर्थेविरोधंकुरुतत्कथंनु॥भीमदुर्योधनार्थेवापश्यंस्त्व=दे=वसंगरं॥७३॥
इत्युक्तेश्रांतिमापन्नाददृशुःसंगरंतयोः॥ववृषतुस्तौवमहास्त्रशरैर्भीमोरथस्थोव
रजांनुगापः॥७४॥द्रोणेनयुपंतालमुखाश्चपार्थमवार्यतस्तुःप्रसन्नानदंतः॥दुर्योधनद्रो
णिमुखाश्चकर्णारक्षुरावर्यतदासयुध्वौ॥७५॥तत्रार्जुनबाणगणैःसकर्णःसमर्दयामासवि
शेषयत्रेणा॥तदानदन्भीमसेनोजगादगदांसमादायसमानरोषः॥७६॥अह्यहंवेनगदया
पोथयामित्वंवाजहीमसमुपात्तवीर्यः॥कृष्णार्पितबाधयामाससम्यक्नरावेशव्यंबयन्न
यरेव॥७७॥समृद्धवीर्यःसतदाधनंजयःसुयोधनद्रोणिकृपान्सभोजान्॥साकंवबाणै
विरथांश्चकारविव्याधतानप्यतिहासुपुरवैः॥७८॥तेकिंभिद्रुतःतस्तुःपश्यंतोयुद्धमद्भुतं॥
अमानुषंतत्पार्थस्यदृष्ट्वाकर्मगुरोःसुतः॥७९॥गृहीत्वापाणिनापाणिंदुर्योधनमभाषत॥

२६१

दृष्टंहिभीमसेनस्यबलंत्वमाद्यतैवपार्थस्ययथाजितावयं॥८०॥अलंविरोधेनसमेत्यपां
डवैःप्रशाधिराज्यंत्वमयासमेतः॥धनंजयोस्तुनिवारितोमयाजनार्दनोनैवविरोधमि
च्छति॥८१॥वृकोदरस्तद्वचनेस्थितःसदायुधिष्ठिरःशांतमनास्तथायमौ॥हितार्थमेतन्न
ववाक्यमीरितंगृहाणमेनेवचनयादुदीरितं॥८२॥अहंह्यवध्योममसैववमातुलोनशंकितु
मेकृतनंत्वमर्हसि॥इतीरितःप्राहसुयोधनस्तंदुःशासनस्याद्ययवोहिशोणितं॥८३॥श
र्दूलवष्टामकराश्चभीमोनमेकृथविनदनेनसंधिः॥इत्युक्तेद्रोणिरासीत्सतूष्णींकर्णधन
जयो॥८४॥महास्त्रशस्त्रवर्षणवकृतुःखेनिरंतरं॥आग्नेयवारुणैंद्रादीन्येतावन्योन्यमृत्यवे॥८५॥
ब्रह्मास्त्रमप्येनौतत्रप्रयुञ्जानदवीरणौ॥अन्योन्यास्त्रप्रतीघातेकत्वेनाविख्रिरंजनुः॥८६॥धा
मेणारुवृंधारुवलनतत्रसुरेंद्रपुत्रणाविरोचनात्मजः॥निराकृतोनागमयंशरातमंब्रह्मास्त्र

२६२

पुस्त्वंविसस्मारजवात्सदेवो॥८७॥ततोवासुदेवोरथमानयत्स्वंमोघंव्याकुर्वन्नर्जुनतःकिरीटं॥तूणीकृतंते
नसुरेंद्रसूनोर्दिव्यंययौबाणगतस्तुनागः॥८८॥नमितवासुदेवेनरथेपदागुल्फान्तुवै॥अप्राग
देशामुद्दिश्यमुक्तेनागेकिरीटिनः॥८९॥तन्नागःकिरीटंवियातिगच्छतिफल्गुनादितः॥वाणोस्त
क्षकपुत्रस्तेवासविःपूर्ववैरिणः॥९०॥हत्वानिपातयामासभूमौकर्णस्यपश्यतः॥ब्रह्मास्त्रस्य
विस्मृतिंप्राप्यकर्णोनेनागवान्॥९१॥पुनश्चपार्थेनमहास्त्रयुद्धंप्रकुर्वतःसूर्यसुतस्यचक्रे
रथस्यभूमिर्ग्रसितिस्मशापादस्त्राणिदिव्यानिचविस्मृतिंययुः॥९२॥उद्धर्तुकामोरथचक्रमे
वपार्थेयुयत्सवसरंप्रदात्॥नित्याहकृष्णोंजलिकंसुघोरंत्वनेनदत्तंजगृहेचपार्थः॥९३॥स
न्धायनधर्मेणवसानियोज्यमुमोचकर्णस्यवधायबाणं॥विच्छेदतेनैवततस्यशीर्षंसंधित्सतो
बाणवरंसुघोरं॥९४॥अपराह्णेपराह्णस्यसूर्यस्येंद्रसूनुना॥छिन्नमंडलिकेनाजौ
सोस्त्रेधमपतच्छिरः॥९५॥तस्मिन्हतेदीनमुखःसुयोधनाद्ययौसमाहृत्यबलंस्वशाल्यः॥

२६२

ता०

॥२७॥

नि०

युधिष्ठिरःकर्णवधंनिशम्यतदासमागम्यददर्शतत्तनुं॥९६॥शशंसकृष्णंचधनंजयंचनीमंत्रये
न्यापियुयुप्रवीराः॥गत्वाचतेशिबिरंमोदमानाजुगुःसकृष्णास्यंसदनुव्रतास्ते॥९७॥ ॥छ॥ ॥
॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेकर्णवधोनामसप्त
॥विंशोध्यायः॥ ॥२७॥ ॥छ॥

॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥ॐ॥प्रभातायांतुशर्वर्यांगुरुपुत्रानुमोदितः॥शल्यंसेनापतिंकृत्वाययौ
दुर्योधनोप्ययात्॥१॥तमन्ययुःपांडवाश्चहृष्टायुद्धायदंशिताः॥तत्रासीत्सुमहद्युद्धंपांडवानांपरैःस
ह॥२॥अग्रेभीमःपांडवानांमध्येराजायुधिष्ठिरः॥पृष्ठेगांडीवधन्वासीद्वासुदेवाभिरक्षितः॥३॥
चक्ररक्षौयमौराज्ञोधृष्टद्युम्नश्चसात्यकिः॥नृपस्यपार्श्वयोरास्तांमध्येन्येषांगुरोःसुतः॥४॥मध्येश
ल्यःपृष्ठतोन्यत्राग्निश्चसुयोधनः॥चक्ररक्षौतुशल्यस्यशकुनितत्सुतस्तथा॥५॥कृपश्चकृतव
र्माचपार्श्वयोःसमुपस्थितौ॥तत्रासीत्सुमहद्युद्धंभीमस्यद्रौणिनासह॥६॥राजाशल्येनचतथा

घोररूपं भयानकं ॥ तत्र नातिप्रयत्नेन द्रौणिर्नामेन सायकैः ॥ ७ ॥ विरथीकृतस्तथा वर्म सुनुश्च
ल्येन तत्क्षणात् ॥ व्यासमासाद तदा शल्यं कपिप्रवरकेतनः ॥ ८ ॥ तयोरासीन्महद्युद्धमद्भुतं रोमह
र्षणं ॥ रथमन्यं समारुह्य द्रौणिर्नामे समभ्ययात् ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य नामस्य शरैरावारयद्दिशः ॥
तांश्चैव शरवर्षेण वारयामास मारुतिः ॥ १० ॥ तान्यातं स्यंन वच्चायुधं सुघोरमतिमानुषं ॥ दुर्यो
धनस्यावरजान्द्रौपदेया युयुत्सुना ॥ ११ ॥ सिखंड्याद्यैर्महाविल्लैर्विसहस्रं सर्वान्न्यवारयन् ॥ सहदे
वस्तु शकुनिमुलूकं नकुलस्तथा ॥ १२ ॥ धृष्टद्युम्नस्य हार्दिक्यं सात्यकिः कृपमक्रव ॥ तेषां तद्द्व
वद्युद्धं विचेरुलघुवत्सुघुव ॥ १३ ॥ शल्यस्तु शरसंघातैः पार्थस्यावारयद्दिशः ॥ सोपि विव्याध
॥२६३॥ विशिखैः शल्यमाहवशोभनं ॥ १४ ॥ तयोस्तु सममेवासीद्रणं देवासुरोपमं ॥ ततः शरवर्षा मि ॥२६३॥
न्मद्रराजः समादद्दे ॥ १५ ॥ तेनाविव्याधनीत्वं हृदयं समुमाहन ॥ उपलभ्य पुनः संज्ञां वा
सविः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥ चिच्छेद कार्मुकं सव्यमद्रराजस्य धीमता ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय मु

मोचास्त्राणि फल्गुने ॥ १७ ॥ सोरयामास पर्जन्यं तावैंद्रेण जघान सः ॥ पुनर्व्यक्तिन्नस्त्रपिमिन्द्रसूनु
रमर्षितः ॥ १८ ॥ शल्यो गदां समादाय विक्षेपार्जुनवक्षसि ॥ तदा सुमोहवान्स्तु सन्न ततः चुक्रुशुः परे ॥ १९
प्राप्य संज्ञां पुनः पार्थः शल्यं विव्याध वक्षसि ॥ सं विव्हलितसर्वांगो शिथिलं जमुत्तमं ॥ २० ॥ समरवस्तः पु
नर्बाणियमदंडनिभं रणे ॥ मुमोच पार्थस्य सर्वाणि बिंते दस्तनांतरं ॥ २१ ॥ तेन विव्हलितः पार्थो ध्वजय
ष्टिं समाश्रितः ॥ समाश्वस्तः प्रचिच्छेद मद्रराजस्य कार्मुकं ॥ २२ ॥ छत्रध्वजं वतरसा सारथिं वन्यपा
तयत् ॥ तदान्यं रथमास्थाय धर्मराजं शरान्नमेः ॥ २३ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्शल्यनिजघान ह ॥
शल्योन्यं रथमादाय सर्वास्तान् शरवृष्टिभिः ॥ २४ ॥ छादयामास राजानं विरथं चकार ह ॥ निह
त्यास्त्रसात्यकेस्त्वं धृष्टद्युम्नस्य वाजिनः ॥ २५ ॥ चापं छित्वा नयमयोः द्धर्मो शंखं महाध्वनं ॥
ततस्तु शल्यं समुदीर्यमाणं दृष्ट्वा रणे भीमसेनस्तरस्वी ॥ २६ ॥ न्यवारयद्बाणवरैरनेकै चकार
चैनं विरथं क्षणेन ॥ छित्वास्त्यायेना त्य रथं समापतंतं पुनश्च शल्यं भृशमेव मर्मसु ॥ २७ ॥ निर्भिद्य
बाणैर्विरथं चकार पुनःस्तृतीयं वरथं रुराह ॥ छत्वा तान्य तान्या सु धन्यस्य नाम सर्वाणि बिच्छे

॥२६४॥ दीबिन्नेदस्वास्य॥२८॥ममापिबाणैर्नितरांपुनश्चसमस्तुष्टिमुच्यम्यजामामधर्मजा॥तेनीम
भिन्नमर्माणांविवर्माणांनिरायुधौ॥२९॥ग्रासमात्रावशिष्टंवमरणायैककेवलौ॥आत्मानमु
भिगच्छतंदृष्ट्वान्यंरथमास्थितः॥३०॥हंतुकामारणेवीरममोघ्याशक्तिमाददे॥दिव्यास्त्रै
रभिसंयोज्यतांतदाधर्मनंदनः॥३१॥सत्यधर्मरतःशल्यइंद्रस्यातिथितामगात्॥मद्रराजेह
तेवीरेसुशर्मार्ज्जुनमभ्ययात्॥३२॥संशप्तकावशिष्टैस्तमनयन्मृत्यवेर्ज्जुनः॥दुर्योधनस्याव ॥२६४॥
रजानवशिष्टान्वृकोदरः॥सर्वान्निघानसेनांचनिःशेषामकरोद्रणे॥उलूकंसहदेवोथशकु
नींचातिपापिनं॥३४॥जघानद्रौणिहार्दिक्यकृपाञ्जीमान्नुनोततः॥बहुशोविरथीकृत्यपी
डयित्वापुनःपुनः॥३५॥द्राव्यामासतुस्तेतुभीषितांविविशुर्वनं॥शेषानयतगृहीतायसंज
यानंतराहिकिन॥३६॥व्याससंनमाभितार्थैकःपार्थान्दुर्योधनोभ्ययात्॥तेषामन्वनस्यनघो
ररूपंयुद्धेसबाणैर्बहुशोर्ज्जुनेन॥३७॥नकारमुष्टौनिगतंयुधिष्ठिरयमावयत्नादिरयोश्च

ता० कार॥तंभीमसेनोविरथंचकारगदंसमाकृष्यपुरस्समभ्ययात्॥३९॥पुनश्चशैनेयशिखं नि०
डिपार्षतान्॥पंचैयोनृपंच्यदूधान्निरायुधान्॥४०॥गजैन्यभीमेनशरैर्निपातितुसमाके हृ
द्वाजिवरेसुनिर्जयः॥४०॥सतेनत्वप्रासकरारणेरिहास्वार्शेनेयमताडयच्च॥मुमाहतेन॥
निहतःससात्यकिर्यमावपिप्रासनिपीडितौरथे॥४१॥निषादतुधर्मसुतप्रयातसेनाश्चनी
मास्यजघानवाजिनः॥प्रासेनिकृत्तेनुवृकोदरेणनिरायुधःसोपययौसुयोधनः॥४२॥आदायमु
र्वींगदांप्रयातोद्वैपायनस्यारूसनोविवेश॥ह्रवमक्षौहिणीषड्भीमेननिहतारणे॥४३॥पंच
पार्थेननिहताअर्थंकाल्लिंगकानृते॥एकादशाक्षौहिणीन्यःशिष्टमन्वैनिषूदितं॥४४॥अक्षौ
हिणीचतुष्कंचपार्थानांद्रौणिनाहतं॥अन्येरन्यैःसमस्तैश्चद्रोणकर्णमहाव्रतैः॥४५॥दुर्यो
धनोभीमसेनुःप्रायःसेनामहन्नःक्रमात्॥जयंलब्ध्वानदत्सुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु॥४६॥दु
र्योधनोजलस्तंभनकृत्वामंत्रंजजापच॥मंत्राद्दुर्वाससादत्तामृतसंजीवनःप्रदा॥४७॥ज

२६५

लोछित्वा जपन्सम्यो दिनैः सर्वान्भूतानपि ॥ उद्धरे धार्त्तराष्ट्रो यस्युरवुध्या स्वतेपुनः ॥४८॥ इ
ति विद्याबलं तस्य ज्ञात्वा पांडुसुतास्ततः ॥ अन्वेष्यंतः सुसुवुस्तव्याधेभ्यस्तं जले स्थितं ॥४९॥
आगछस्वततस्तेन पुरस्कृत्य जनार्दनं ॥ तदा जलस्य समुन्मेड्याति निद्रोपि पुरःसरैः ॥५०॥
मंत्रयंतस्सदर्दृशुस्तान्दृष्ट्वा तप्रदुद्रुवुः ॥ दुर्योधनो विशालोयं दृष्ट्वा तं केशवाज्ञया ॥५१॥
युधिष्ठिरः सपरुषैर्वाक्यैरनमयाह्वयत् ॥ अमर्षितासौ धृतराष्ट्रपुत्रश्चैवस्तदा देहतोऽय
थाह ॥५२॥ उवाच ज्ञात्वा पसेवनाय यायां नवांछासुतुसर्वपृथ्वी ॥ तमाह धर्मजो राज
यस्त्वं कस्मासमागते ॥५३॥ सूच्यग्रवेधिता पृथ्वी दातुं न इच्छः कथं पुनः ॥ घातयित्वास्प्रति
गृह्णामि टहियुद्धे स्थिरो नव ॥५४॥ नकुरूणां कुले जातः यस्त्रीमा ह्यपोविशः ॥ इत्या
दिरूक्षवचनं श्रुत्वा दुर्योधनो रुषा ॥५६॥ जलस्तेनात्समुत्तस्थौ तो=स्यसन्नासी विषाय
था ॥ उवाच चैकस्त्वारोहमकिरीटो विवर्मकः ॥५७॥ नवतावहवो वर्मशिरस्त्राणयुताश्च

सर्वपृथ्वीं नीष्मद्रोणमुखानपि ॥५४॥ दातुं
मिछसि सर्वां त्वं पृथ्वीं नाद्य वयं पुनः ॥ अहत्वा
२६५

ता० ॥२८॥ नि०

पि ॥ यच्चैवमपि मे युद्धं नवद्धिर्मन्यते समं ॥५८॥ सर्वैरेकेन वा युद्धं कोष्येनन्नमीर्ममु ॥ इत्युक्त्वा
हधर्मात्मावमध्ये वदतामिते ॥५९॥ वृणीष्व प्रीतियोद्धारं पश्चानाथं त्वमिच्छसि ॥ हत्वैकं त्वं तु स्व
राज्यमन्यया मवनवर्या ॥६०॥ हतेवान्यथितेनैवननुर्जामिस्वाश्चित्व्हातुवं ॥ आदत्स्व या युधये
नजेतुमिच्छसि सत्राचवान् ॥६१॥ इत्युक्त्वनुर्वैन हेदुर्बलैरह यात्स्यैव तुर्भिर्भवदर्जुनादिभिः ॥
भीमेन योत्स्ये गदया सदा हि मे प्रिया गदा नान्यदथायुधं स्पृशे ॥६२॥ श्रुत्वास्य वाक्यं रन
सोवृकोदरो गदां तदा धर्मनराधिकामुदा ॥ राज्ञो गदायाः परिगृह्य वीरः समुत्थितो युद्धम
नास्सुवदनं ॥ =१६= ॥६३॥ अथाह नारायण आदिदेवो युधिष्ठिरं कष्टमिदं कृतं त्वया ॥
नृत्येषराजा गदया रणे वरं न शक्यो विजेतुं निखिलैः सुरासुरैः ॥६४॥ स्तुनिस्वियाह्वश्च
वो नि हन्यात्सहार्जुनाभ्यां भीमसेनः कथंचित् ॥६५॥ हतेन माजोनौ हिनोभी मभुत्वा च
लेक्षीव धार्त्तराष्ट्रः कृतीव ॥ कुरूनीमेन नन्नव्यैः प्रतिज्ञा संस्थिता रिपोः ॥ नानेर ध स्ताह

ननंजनाआह गदामृधे ॥६६॥ अधर्मदीतितस्कृष्णोऽपि लोकनिंदा निवृत्तये ॥ आपद्धर्मं
दर्शयितुं किंचिद्व्याजेन संयुतः ॥६७॥ भीमा हन्याधार्त्तराष्ट्रमित्थं सूत्रयद्यपि स्फुटं ॥ अधर्म
जेनापि शक्तोसौ बलं निःसीममाहवे ॥६८॥ आह हि शिक्षामप्यनूनां युक्तं दुर्योधनोऽधि
कं ॥ न हि भीमोप्रयत्नेन कुर्यादिति गुणोह्ययं ॥६९॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मो दृष्टेषु विशे
षतः ॥ इति धर्मरहस्यं तु वित्तः कृष्णा वृकोदरो ॥७०॥ नान्यस्तत्तोल्लोकनिंदाव्यपनेतुमुन
वीपि ॥ अनापद्यापदिवत् दर्शयितां जनस्य तु ॥७१॥ ततो भीमः सर्वलोकस्य धर्मप्रकाशयन्वाक्य
मिदं जगाद ॥ ऊरू तवाहं हियया प्रतिज्ञानेत्स्यामि नेवात्र विचारणीयं ॥७२॥ इति ब्रुवंतं प्रस
सार राजो दुर्योधनस्तत्र ब्रुवन्वयुद्धं ॥ भीमस्तदाऽप्रकीर्तिं विधित्सुर्मंदः समाजो व्यसरज्जनार्थे
॥७३॥ दर्शयतो गदामार्गं विचित्रं तो प्रविरेजतुः ॥ बलभद्रोऽप्यागमात्तदा तौ प्रतिवारितुं ॥७४॥ वारि
तावपि तेनातौ नेव युद्धं व्यमुंचतां ॥ ततो ददर्शतिच्छिद्रं भीमानितः कृष्णपूर्वकैः ॥७५॥ तो शिक्षाब

लसंयुक्तौ मंडलानि विचेरतुः ॥ तत्र भीमं वंचयितुं धार्त्तराष्ट्रः शिरः क्षितौ ॥७६॥ अन्यथाद्दुश्छितस
कथं कृतस्तदा कृष्णस्यानुज्ञया ॥ पृष्ठमूले हनद्गदां भीमो निःसंसमथिस्वसोपततु ॥७७॥ प्रतिज्ञापाल
नार्थायनात्तेनोऽपि पृथिवीस्तदा ॥ गदायुद्धस्य मर्यादां यशस्थाप्यभिरक्षितुं ॥७८॥ नाधस्तान्मध्य
वासो निबध्नतं वृकोदरः ॥ ह्ववै प्रतिज्ञायुग्मार्थं नं भीमसे विधयुगरणे ॥७९॥ इति कृष्णो निधे
हीतियादवादीत्सुयोधनः ॥ तत्प्रतिज्ञानुसारेण भीमो मूर्धानं मक्रमीत् ॥८०॥ कृष्णभूमासमान
नामितुसुक्तं ददर्श ह ॥ तेषां पुण्यानि विद्याश्च समादाय वसर्वशः ॥८१॥ तो श्वकारतमो गाहस्त
स्य मूर्ध्नि पदाक्रमत् ॥ स्मारयामास कर्माणि यानि तस्य कृतानि वै ॥८२॥ कृष्णाबंधे कृतो मंत्र इति मू
र्ध्नि पदाहनत् ॥ पुनः पुनस्तदा स्पृष्टु क्रोधमुसलायुधः ॥८३॥ तु क्रोशनेव धर्मोऽयमित्यासावूर्ध्व
बाहुकः ॥ पुनः क्रोधाभितः प्राप्याऽऽदाय मुसलं हलं ॥८४॥ अभिदुद्राव भीमं तं नवचाल्कैर्
वृकोदरः ॥ अजयं संक्षितन्नीमेरामं जआह केशवः ॥८५॥ आह धर्मेपानि हतो भीमनायेसु

२६९

२८७

योधनः॥ न मल्लेनाभिसारेवानापसारेव नाभितः॥८६॥ अधो हन्याद्वयं तत्र अधो हन्तुं नदुं
ष्यति॥ कृतप्रतिज्ञा च वृकोदरेणानेन्तेन तु वीर॥ इति युक्तिपूर्वकं॥८७॥ संश्रावतानेन त
दे षधुर्मतो च यानदुर्योधनमध्यकर्म॥ वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मच्छलमिति ब्रुवन्॥८८॥
रोहिणेयो जगामासु स्वपुरीमिव सानुगः॥ तस्मिन्गते वासुदेवं समपृच्छद्युधिष्ठिरः॥८९॥
धर्मोयं मयथवाधर्म इति तं प्राह केशवः॥ न सा साद्धर्मतो वध्यायत्र पापतमानराः॥९०॥
देवैर्हि वैरीयत्वे वहताः पूर्वं सुरारयः॥ अतोयमप्यधर्मेण हतो नास्त्यत्र दूषणं॥९१॥ भीष्म
द्रोणौ च कर्णश्चिय दिव्योपाधिना हताः॥ कोनुदुर्योधनेनापि हते दोषः कथं च नः॥९२॥ प्रति
ज्ञापालयापि विज्ञेदोरु वृकोदरः॥ धर्मतस्य प्रति=पे=ज्ञेयं कृता तेनानुरूपतः॥९३॥
लोकतोपि न धर्मस्य हानिरत्र कथंचन॥ येन्नामस्य प्रभावज्ञा आपृच्छर्मं च मन्वते॥९४॥ अ
वध्ये त्वे शिववराद्दृद्धि शिक्षाबलादपि॥ जरासंधोपमो यस्मात्तस्मान्नराधमः सुविस्मृतः॥९५॥ त

२८७

ता०

॥२८८॥

नि०

स्मात्स धर्म एवायं नाभिस्वीर्ण इति ब्रुवन्॥ अपि सन्देहं पुनः चक्रे धर्मराजं जगत्पतिः॥९६॥ अन्त
नारहरजोथ मे मिथ्यास्पर्धा स्मकस्थमः॥ नामुं सेवन्त वत्सं मयि इति बुध्यापुरास्थलुः॥९७॥
स्वनेन च बलभद्राय जनाच पुनः पुनः॥ श्रुत्वाप्यर्जुनेन तद्वाज संशयं धर्मजो युतः॥ ततोप्य संशय
कृष्णोन चकार युधिष्ठिरं॥ मुख्यधर्मां हि भगवान्बलायाहर्जुनायच॥ धर्मेण वहतो राजा धार्त
राष्ट्रः सुयोधनः॥ इति यद्वदसीतपुनर्निश्चयार्थोर्जुनायच॥ पुनः पुनः धर्मत्वा हन्तिमो जघन्यरा
जानमिति ब्रवीते॥ जगाद कृष्णः स्फारिताधरोष्ठः क्रोधात्सुपापो धृतराष्ट्रसूनुः॥ स्वयं च पापे निहि
तो हितार्थः पापाधिकस्त्वं हि सदैव देव॥ इत्थं विवानस वृजमादं कृष्णोन स्वेन्नस मः पापतमः कं
थं भवतु॥९९॥ नीभ्याहत्यादि पतेव चपापं यदन्वयु स्नामतिपापसंस्थयं॥ पापं च पापानुचरं च ह
त्वा कृथं च नप्या त्वि नेव च पापं॥१॥ गुणाधिकाम्निमद्दु पाश्रयात्र कोनामतपश्च तीव्रपापमहं॥ नि
त सर्गतः पापं मत्त्वमन्या च धर्मस्थितान्पापपृथग्निधाये॥२॥ स्वयं च पापनिरतः सदैव पापात्सुपापी
गोतिमवयामि॥ इति ब्रुवे तु पुनरात्मकृष्णो दुर्योधनः पापतमप्रधान॥३॥ स्वयं त्वमानमोऽकृवं
र

॥२६९॥ मत्तः कोनामदोषोस्तिमयाकृतोत्र॥ इष्टंवयज्ञैर्वरितंचपूर्वैःपदाशिरःपूर्णानिहतंवमूर्ध्नि॥४॥मृत्यु ॥२६९॥
श्चसंग्रामशिरस्यवाप्योरणान्मुखेनैवमयाकिमस्मतु॥ इष्टान्नागामयामुक्ताप्राप्याचपरमांग
तिः॥दुखिनोदुःखमाप्स्यंतिपार्थास्त्वकूटयोधिनः॥ चंद्रसूर्यनिर्ग्नेन्भूरेधार्मिकैःसह्लिष्टा॥
कृष्णारत्नहीनेयंपांडवैर्भुज्यतांमही॥ इत्युक्तवत्यथनृपसुरेशःप्रसूनवृष्टिर्विहितापपात॥
नामवबुधिंधृतराष्ट्रसूनोःकृत्वाइदंपातयितुंमत्तमोधे॥सेनावयत्त्मात्मानंवासुदेवंविनिंद
तः॥तस्यराज्यंकथंनस्यान्मोंतेनविशेषतः॥यदेकैकमलेनचदुःखाधिक्यंसमुच्चयात्॥इति
तत्कारियित्वेशःआह्मोचितवारिवले॥नृशंसस्यकृतघ्नस्यगुणवृद्धेषिणःसदा॥यदिधर्मफ
लंध्यातंमृयेवस्यात्ककशरक॥वृदन्नुनःपुनरिदंधर्मतोहतइत्यपि॥रमापयामासचभगवान्
जनेनिजजनेषदः॥प्राप्यपीतवासुदेनधर्मसत्तासर्वेषांहृद्यमासीत्समस्तं॥हतंवधमे
पानृपंव्यजानन्नृपपापायामित्त्यवविनिश्चितार्थः॥युधिष्ठिरःपापदर्शीसदेवसमस्शयान्नृसु

नी० ॥२९॥ नि०

मेनोभिवृटप्॥स्निह्राद्रोणिःसंजयोशोहिणायोदोर्योधनस्यापमित्युक्तवानुः॥ततःपुंकृष्णः
पांडुपोर्वाल्केऽस्तेनृश्रानदाद्गिहृषितसमतः॥१६॥यंयोविशिविंशेशासुरेंद्रमुख्यैःसंपूजितस्ते
३ ततः श्वराणांगणाःसमयन्॥श्रुत्वासंजयाद्दुःखतःसंवोपुंपृष्ट्यान्यितरयुयुत्सुः॥१७॥कृष्णास्थापुत्र
श्वमतनयानयातांजगामनान्वेवजनार्दनस्य॥धर्मयुक्तंस्वतत्त्वार्थंलोकवृत्तानुदर्शनस्यकैः॥
॥१८॥वाक्यैराजानमाश्वास्यप्राप्यार्थंपुनर्हीरः॥कालानुसारतोदेवोस्वोपसंहर्तुमस्यतः॥अथ॥
ययोसपार्थशोनयःकुरूणांशिबिरांनिशि॥तदेवहार्दिक्यकृपान्वितायात्सुयोधनंद्रौणिरमुंश
यानं॥२०॥प्रत्नमसाक्षिथेम्सशृगालनूतैःसनक्षमाणदक्षेशोऽसमेतं॥सदुःखशोकान्निहतो
विनिश्चपार्थान्मयान्नृपक्षिमत्रकार्यं॥२१॥इत्यानिपीडवर्ताकुरुष्वत्यमुंवधात्याखनिषेकि
पानृपः॥२२॥उछिद्यसेततिपांडोःकृत्वास्वक्षेत्रसततिं॥तयान्नूरक्षणहृदासोभिषिक्तस्त
यिहत्यगाव्॥२३॥सकृष्णान्नीमपार्थनीत्यायादेवपुनर्वनं॥कृपसात्वतसंयुक्तोविवेशागह

नेगथी॥२४॥तस्यचिंतयतोद्रोणवधंदुर्योधनस्यच॥नागान्निद्रा निशीथेचाश्वत्थाम्नोधवी न्म
वासिनः॥२५॥हतान्सुबहुसाहस्रानेकेनातिवलेनतु।कौशिकेनानरास्यैवप्राहतोकु
पसात्वतो॥२६॥निदर्शनेननृद्येनेनप्रेरितःपरमात्मना।यामिपांडुसुतान्हंतुमित्युक्त्वा
गुरुहेरयो॥२७॥निवारितोपिताभ्यांसःप्राद्रवच्छिबिरंप्रति।अनुज्ञमवुत्वाचूपित
शिबिरद्वारिवेसत॥२८॥उग्रारूपधरंरुद्रंस्वकीयातनुमेवसः।परीतंवासुदेवेन
बहुकोटिस्वरूपिणा॥२९॥दृष्ट्वैववासुदेवेतमत्रसंभ्रांतमासुतः।वासुदेवाज्ञयेवात्र
स्वात्मनापिसदाशिवः॥३०॥अयुध्यदग्रसत्वासुद्रोणेःसर्वायुधान्यपि।अभिन्न्यहरि
म शक्त्यायदृश्यतेहनोपिहि॥३१॥अतस्त्वयाप्रेरितेनस्वात्मनेनेवारिवल्लेष्वपि।आयुधेषु
निगीर्णेषुद्रोणिर्यष्टुंतुमानसे॥३२॥चक्रेन्नानपशुंकृत्वास्वात्मरुच्चायैवविष्णवे।यज्ञे
वृष्टेनहरिणाप्रेरितःशंकरःस्वयं॥३३॥आत्मनद्रोणपुत्रायदत्वोसर्वायुधानिच॥उवा

चवाहमादिष्टोविष्णुनाप्रभ्नीवष्णुना॥३४॥आरोसोपार्थशिबिरमियंतकालमेववु।तदिच्छयेव
निर्दिष्टोदायमागंतवाघव॥३५॥आयुधानिचसर्वाणिहंतुसर्वानिमाननुजनान्॥इत्युक्त्वादीर्घप्रद
याश्रुसर्वाद्दितिर्वृषध्वजः॥३६॥तेनैवातदर्घसोपिप्रावाचकृपसात्वतो।यनिर्यासीतिशिबिराज्ञो
नैतांश्चसर्वशः।इत्युक्त्वाप्रविवेशांतःधन्वीखड्गीकृतांतवत्॥३७॥परावतास्वसतदाशयानमुप
त्यपद्ध्यासमताडयत्॥वक्षस्यसावदद्दीतनिद्रोजानेनवर्तेहिगुरोस्तनज॥समुत्थितेमांजहि
शस्त्रपाणिंशस्त्रेणवीरोसिसवीरधर्मः॥लोकास्वमसंत्स्यशस्त्रपूताइतिब्रुवाणंसरुषाजगाद॥
नसंतिहिब्रह्महणांसुलोकाविशेषतश्चैवगुरुद्रुहांपुनः।नधर्मयुद्धेनवधार्हकाश्चयेत्वद्विधाः
पापतमाःसुपापः॥अविश्यनाविनमृत्युधृष्टद्युम्नोविभिंत्यतस्तनूर्णाविन्त्रवस्वप्नोपिनित्यपश्य
नितांमृतिं॥द्रोणिंचकालस्य।निंचद्रोणपातादनंतरं॥विशासतकर्षतांवस्वमपश्यतिपार्षतः॥स
मासिपद्वोणसुतोस्यकंठेनिबध्यमौर्वीधनुषोप्युरस्थः॥ममेयकृच्छ्रेणविहायदेहंययोनिज

स्थानमसौ रवर्न्हिः ॥ ततः शिखंडिनं हत्वा युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ जनमेजयं च पांचाल्या सुतान्
नियये ऽन्वलम् ॥ ते रक्षितैरस्यमानः शौरेः खड्गेन जघ्निवान् ॥ सर्वान्सिंहापपसव्येन तथान्यान्
डवात्मजान् ॥ कृतवर्मकृतेमसेनिं काशिराजात्मजात्मजौ ॥ ततदीर्ण्हितः शर्वः कैलासमन
यत्क्षणा ... तु ॥ स शर्वत्रातनामासीद्लस्तत्रैव सोऽवसत् ॥ पुरार्थितः स्वदोहित्रस्यामरत्वा
२७० यशंकरः ॥ काशिराजेन तेनासौ जुगोपेनैकपायुतः ॥ वासुदेवं मतज्ञात्वा सास्त्राज्ञाय परीक्षितः ॥
वारयामास त्वं लोकेनैवयाहित्यमु शिवः ॥ सामुन्यते पांडवा यद्द्रौणिनाप्युन्निसेधिते ॥ तद्रूपेन
वरुद्रेण विनेवयान्निमिर्भितितं ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वनेन घानेव्यतत स्तयोः ॥ विकीतानादिकोश्चव
डचानान्योस्वसवशः ॥ स्त्वे दिपांचाल्कुरुशाकाशीनन्योच स्ववीरान्निनिहत्य वीरः ॥ शिस्त्वि
पृस्त्वेव निहत्वमुग्रः प्रज्वालयन्तं छिबिरं समंततात् ॥ जिज्ञा विपूस्तत्र पलायमानानुद्वारीस्थि
तो गौतमसात्वतस्थ ॥ निजघ्नतुः पार्षतस्य सूतस्त्वकश्चोषितो देवयोगात् खड्गेन प्रहृतेन द्रष्ठाहः
=सर्वतः= ॥

DR BHAU DAJI MEMORIAL २७०

दृष्टेयेन पपात् हा ॥ हा भीमोऽप्येवसंस्पष्टश्रिज्ञातत्तमसामुना ॥ अन्यासेनं समुत्थाय प्राद्रवद्वृत्र पार्षती ॥ तस्य
अकथयत्सर्वं सा भीमाया दुःखिता ॥ प्राद्रवद्रथमारुह्य स धन्वी गौतमीसुतं ॥ तदंतरे द्रौणिरपि प्रययातः कृ
पासुतानां मुदितः शिरांसि ॥ आदाय हा दिक्य कृपानुयातो दुर्योधनं सन्निकृष्टप्रयाणः ॥ दृष्ट्वा तदुक्तं विभि
न्नाम्यपापसकृ प्यत्यजत्ससाधितिदेहमास्थु ॥ भीमार्जुनाभ्याम् अथ केशवाख्यन्तताः पृथग्द्रौणिमुखाः प्रयाताः ॥
तत्रैकलद्रौणासुतं रथेन यांतं रथी मारुतिरन्वधावत् ॥ तमाद्रवंतं प्रसमीक्ष्य भीतः पराङ्मुखः द्रौणिरतिद्र
वः ॥ आद्रवंतं पुनर्दृष्ट्वा भीमं द्रोणात्मजो रुषा ॥ आवृत्य वृध्य नि जितो त्र ब्रह्मशिरस्त्वादरे ॥ हतस्मि
नंतरे कृष्णो धर्मजेनार्जुनेन च ॥ तत्रागतैस्तदस्त्रं च वर्ममिवाप्यर्तानयत् ॥ अवध्यो भीमसेनस्तदस्त्रै
नामाघमुवयत् ॥ विष्णुर्न्नेवानयय =म= स्माल्कतेनीमास्त्रमेवततं ॥ गायत्री तत्स्वमंत्राय ब्रह्मा तथ्यान
देवता ॥ ध्येयो नारायणो देवोऽजगत्प्रसवितास्वयं ॥ उभे च पार्थयोः कृष्णायन्कृतं द्रौणिना पुरा ॥ स्वायु
धानायानन्वाप्यशक्तेनतदुद्धृतौ ॥ पृष्टेनानेन त्वयाहानीकृत्वा दुर्योधनायगां ॥ दातुं त्वदायुधं मे त्र

न्येवमुक्ते न्नमेवोदितं । मेवं काषीः पुनरिति ध्यायत ब्येस्तटेस्वयं ॥ तदस्त्रं प्रज्वलद्दृष्ट्वा पांडवस्त्रवि
धित्सया ॥ धरायां द्रौणिना मुक्तं कृष्णेन प्रेरितोऽर्जुनः ॥ स्वस्त्यस्तु द्रोणपुत्राय न्मृतेभ्यो मह्यमेव च ॥
इति ब्रुस्त्वा देवाः स्वमस्त्रमस्त्रेणैव व्यसर्जयत् ॥ अनस्त्रज्ञेषु मुक्तं तद्धन्यादस्त्रमुत्तेयतः ॥ गुरून्हत्या
२७१ ततो द्रौणेः स्वस्त्यस्त्वित्याह वासविः ॥ तदस्त्रयोः सुसंयोगे न्नतानां सहितन्नवेत् ॥ न्नतानां स्वस्तिर
प्यत्र कांक्षिता करुणात्मना ॥ तथाप्यस्त्रद्वयं युक्तं न्नतानां नाशकं द्रुवं ॥ तस्मान्निवारयन्योगं तयोर्म २७१
ध्ये न वक्ष्यणात् ॥ निःशीमशक्तिः परमः कृष्णः सत्यवतीसुतः ॥ संरक्षाप्यस्त्रद्वयं द्दूरे तावाह पुर
षोत्तमः ॥ संतिह्यस्त्रविदः पूर्वं प्रायश्चैतन्न तैः कृतं ॥ लोकोपद्रवकृत्कर्म सतः कुर्युः कथं त्वितत् ॥
इत्युक्तो फल्गुनः प्राह मया मुक्तं महापदि ॥ शांत्यर्थमेव विज्ञोक्षेतल्यं न वतात्ततः ॥ द्रौणिरप्येवम
वाहतो वदपातरब्रवीत् ॥ निवर्त्यनामस्त्रमिति शक्तः सूनुस्तथाकरोत् ॥ निवर्तिनाप्रभुर्द्रौणिर्वासु
देवान्य भाषितः ॥ सत्वतेजाबलस्त्वारिकोमारादपि पांडवः ॥ निवर्तने ततः शक्तो नायं द्रोणात्मजोपि सन् ॥

तौ० ॥२५॥ नि०

अब्रह्मन्वपादि श्यकृत्स्वासे द्रौणिमभाषत ॥ निवर्तनासमर्थस्त्वं देहिनेसर्गिकं मणिं ॥ जितः प्रागेवृत्ना
मिनन्नीमायेवमहापत्नं ॥ अपि केवल्यावासा पार्थेभ्यो स्त्रं निवर्तय ॥ इत्युक्तो मूर्धजं रत्नं जरामप
नाशनं ॥ सुतूद्भसमापहिदिव्यं महाध्वांतहरं शुनं ॥ उत्तरायणमायद्दो मुक्तोः पंचपांडवाः ॥ अ
स्त्रादितितता वेदनन्नावासविमब्रवीत् ॥ ८० ॥ नानमुक्तं द्रौणिना पित्यमवोस्त्रं निवर्तया ॥ इत्युक्त
स्तं प्रणम्याशु संजहारार्जुनोपितत् ॥ यादवेशोथ गौतम्याः सुमाहेकसंततेः ॥ वाचाभिवर्ततयास्त्र
तोदृश्यकृत्तु द्रौणिरब्रवीत् ॥ पक्षपातोदृश्यसि त्वं नागेनयस्य संततिं ॥ तत्रैव पातयाम्यस्त्रमुत्तरा
गर्भसंततने ॥ वासुदेवः पुनः प्राह यदिहव्यवेवत् ॥ गर्भस्तथापि नेवास्त्रं पातयास्मिन् कथं चन ॥
पातयेगर्भं हत्वा हीमस्यूवेगौतमीसुतः ॥ अथाहवासुदेवं मीषत्क्रुद्ध इव प्रभुः ॥ अभिन्ये मृतस्येव
देहपातयमानदा ॥ देवत्वदस्त्रनिहतं मूर्भगर्भमुरुत्तं जीवयाम्यहं ॥ दुर्मति पश्य मे वीर्यं य
तेशक्यं कुरुष्व तत् ॥ उज्जीवयाम्यहं गर्भं यतनः शोक्तितोपि ते ॥ संततिर्वर्षसहस्त्रं पांडवानां

नेवद्भीवृ।मन्याल्तीनकश्चिन्नातावद्गतुसमःक्षभेत्।जनामितेमतिंदुष्टाजिघांसोपार्थसतीतिं॥
विकीर्षाधार्त्तराष्ट्रस्यतंतुन्नूयःसुदुष्करा।मदाज्ञयासाविफलान्नविंत्रीवांछामुमुक्षोविमुखस्यवि
ष्णोः॥तयेक्तेनेवनराधिरूढेराम्यस्तवस्यान्नस्त्नूमिनागः।दुर्गंधयुक्तव्रणसंभ्रितांगःसदानरस्यः
विपिनेषुमंदः॥यावद्भुविस्याहिपार्थतंवुर्मासोपितप्राहतयेतिदेवः।रूपद्वयेनापिहरेस्तयोक्तो
जगादकौलितनयसकृष्टं।त्वयासहास्यान्ममसंगमोक्तिनायथषेत्तःस्यान्नवमेत्रविघ्नः॥इत्यु
२७२ क्त्रमितिप्राहन्नगवान्बादरायणः।तंप्रणम्ययपौसोपिस्वप्नदृष्टमनुस्मरन्॥स्वप्नेहिद्रौपदेयानां २७१
वधोदृष्टोन्मनोनिशि॥अर्जुनेनृपतिज्ञातद्रौपद्याःस्ववधंप्रति॥निबध्यानयनन्वेवतेनेवशि
बिरंप्रति।मुंचेतिद्रोपदीवाक्यंनेतिन्नीमवचस्तथा॥कृष्णवाक्यान्मपिंडत्वादेशान्नियपपति
या॥इत्यादिस्वप्नदृष्टंतस्याग्रेःसत्यमभूदिति॥चिंतयंन्ब्रययोदेवद्रोणिःशास्त्रमृतीवरः॥
सकृष्टोक्कमपिप्राप्यबादरायणशिष्यतां।प्राप्योन्नरद्वापरेवेवदान्संविनजिष्यति॥ततःस

स्यनृषिर्नूत्वापाराशर्यप्रसादतः॥रुक्मीनावस्वरूपेणायास्यत्यच्युतनिष्ठया॥कृपोश्यपांडवान्प्रा
प्यगोरवान्पूजितस्थितेः॥अन्नूदाराय्यटवासौराज्ञांतत्वेवुनाविनो॥बापारायणशिष्यत्वंपुनःप्रा
प्यनजन्नमु॥२००॥सांकृस्वनागिनीयेनन्नाव्यकोमुनिसत्यके।कृतवर्मादारवतीययौकृष्णानु
मोदितः॥१॥कृष्णायेतंमपिबान्नामस्तापूर्यसांत्वयत्॥विकोपान्नामवाक्येनराजसौवमणिद
दो॥२॥राजार्हसमणोद=द=त्नेमत्व्यन्नमिनलोकिकाः॥स्त्रीपक्षपातराजावशोकेयुमतिरितिरि
ति॥३॥मपिराजेन्ददौकृष्णान्नृप्रियहितेरता।सोप्यावध्यमपिंमूर्ध्निरेजेराजामवामिवा॥
वेदेश्वरेणापियदुत्तमेनकृष्णानयुक्तास्ततत्राशुपार्थाः॥ययुःसन्नार्याजिनराजधानींहत्वे
वसंतानरानृस्वराज्यं॥युधिष्ठिरस्यानुविभवत्ववीर्यसुतस्यपादाविभिवंदमाने॥अथकृष्णो
मपरमस्वरायमयाकृतिधान्युरतानृपस्य॥नमाकृतिंतांसखुपायनेनकारयितामस्यसनेगद
याः॥अश्विष्यकृणंरक्तवानसृत्वमन्हातेनिवादन्यपात॥तमाहकृष्णानहतोस्यमाोमानवत्स

२७३ जान्येरपि शक्यते सो॥ हंतुं स्वबुधिः प्रथिता त्वयाद्य पापान्हितुं बुद्धिरद्यापि राजन्॥ स्वबुद्धि
दोषादतिपापशीलपुत्रारव्यपापानि विवर्धयित्वा। नीतो वशं तैः फलमद्य भुंक्ष्व जन्मैकोधितुं वा
हंसि न भीमसेन॥ इत्युक्त्वा शांति बुद्धेश्वरा ज्ञा हतो वृकोदरः -शी- अन्यवदतत्स्मादावनुजाय
वतस्यते॥ वज्रात्व दृढदेहत्वाद विकारं वृकोदरे। न दोषो विवृतोस्यस्यादिति कृष्णोर्वचिंतितः॥
सर्वान् श्लिष्य स प्रेम्णा युयोज नृपत्राशिषः॥ कुलनाशाकरः पापः शापयाग्यस्त्वं =न= हि दे॥११॥
इत्युक्त्वैव प्रणमतो यौ धौरिसुपदां गली॥ ददर्श धर्मराजस्य पदांते न प्रकोपिता॥ तस्याः क्रोधा
भिसंदग्धभूवः स कुनरेवानवत्॥ वंदमानं पुनर्भीमं महसा क्रोधविह्वलाः॥ अथ मतः कथं
भीमसूतं =न= भक्त्वा निजधिवान्॥ इत्युक्त्वा क्रोधाः शामयितुं क्रोधमग्रे वृकोदरः॥ प्राह न प्राण
संदेहे पापस्यास्यापि नो वधः॥ इत्युक्ता तां पुनः प्राह प्रतिज्ञा हा भिमंतरा॥१५॥ न मे स्त्रि प्राण
संदेह इति जानन्वृकोदरः॥ यथा प्रतिज्ञा भ्रातृणां तथा मम निजघ्नुषः॥१६॥ कथं धर्मः सैन्य २७३

॥२९॥

ना० जातेस्मृतध्यानो जीवनं न हि॥ पापान्स्युद्धधर्मेण हंतव्या इति वक्ष्यतिः॥१८॥ अन्यवत्स्यापहन नि०
नपापायेत्याह हि स्मृतिः॥ अतो सुरान्निःकृतिका निकृत्यापूतिदेवताः॥१९॥ निकृत्या निकृ
तो हन्यां स्निकृत्यानेवधार्मिकान्॥ इति श्रुतिर्हि परमापद्यते पौठिभिः सदा॥ इत्युक्तातं पुनः
प्राह कथं तेन रशोपितं॥ पीतं रणे नैव स तान्न पीतमिति सोब्रवीत्॥२०॥ तीतारंनमेभ्रापशोणि
तं स्मृतस्य तनु॥ प्रतिज्ञापालनायाथ प्रतिकर्तुं वत स्मृतं॥२१॥ नोष्ठेणाय =दं= ष्ट्रौ त्राणापि तवत्व
प्रदर्शितं। विदंतु दुष्टं तस्य धर्माय मितिपापजनप्रति॥२२॥ इत्युक्तो वाचनेनाधद्वयस्यास्य वृकोदरः॥
अतापुत्रशतं यो मामवार्वारितं त्वया॥२३॥ तामाह न भिमः पापिष्टाव धयोम्यापराधिनः॥ स वहत
इति पुनः साह येनाकृतस्त्वव॥२४॥ अपराधः सदृकोपि किं नास्त्यवदत्सता॥ सर्वैः समेतैः कृष्ण
स्य बंधनाय विनिश्चितं॥२५॥ अन्यानि च सुपापानि कृतान्यत्र पुरापि वा॥ वासुदेवस्तनासंस्थ
द्रुवाणं धर्मसंहितं॥२६॥ पुनः पुनः रवज्ञाय यातं दुर्योधनं बहिः॥ सर्वेन्वराच्छनिह्याः दीव्यसि

प्रेक्ष्य वृकोदरः ॥ नैकोऽप्यनपराधी मे स्वयं तावनुशिक्षितुं । असमर्थो मयि क्रोधं किं करोषि निरर्थ
कं ॥ इत्युक्त्वा सान्त्वतूष्णीं क्षमान्ते सर्वैश्च पा–न–डवैः ॥ वीदिता व्यासवाक्याच्च किंचिच्छीता बसान्व
तु ॥ तस्या यास्वस्नुषास वीरस्त्रीभिस्सह पुरस्कृतौ ॥ गांधारी धृतराष्ट्रश्च विदुराद्यैस्सवेशनः ॥ पांडवाश्च
न स्नानसन्नायां पृथया सह ॥ कृष्णाद्याश्च ययुस्तत्र गांधार्यास्तपसो बलं ॥ श्व=जानन्पांडवरक्षा
र्थं चिकीर्षुस्तपसो व्ययं ॥ वेदेश्वरो ददौ चक्षुर्दिव्यं सत्यवतीसुतः ॥ तेन दृष्ट्वा प्रेतदेहान्सर्वांस्त
त्र समे कुलान् ॥ शशापयादवेशानां त्वया स्मकुलनाशनं ॥ यत्कृतं तेन शवकुलं गच्छन्त्वन्यान्यतः
क्षयं ॥ इत्युक्तो भगवान्कृष्णः स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥ अस्त्वेवमित्याह विदुरश्चारोप्यन्य
था कृतौ ॥ तेन तस्यास्तपो नष्टं हानासातो हि मन्युतः ॥ नाशयेद्धि स्वयं विष्णुः स्वयोग्याद धि
कान्गुणान् ॥ ततश्चाश्लिष्य नृपां देहान्प्ररुरुदुः स्त्रियः ॥ ३५ ॥ सर्वा दुर्योधनादीनां दर्शया
मास केशवः ॥ कृष्णायै साव त देवः समस्कवत्सूर्णपङ्कुणी ॥ ३६ ॥ ततो देहानसिध्मानो पार्थाः

समदहन्सती ॥ अन्येषां धृतराष्ट्रादीनपुरस्कृत्यैव कौरवान् ॥ ३७ ॥ सूतैः पर्वरेव स्वैः सरस्व
त्याः प्रतिशिप्युः ॥ भीमहानुपाय मो च सान्नो जोतस्मिन्न्यायो जयन् ॥ ३८ ॥ शवाः प्रायो बहुत्वेन
तत्र तत्रैव संस्थिताः ॥ ततो ददत्सु पानीयं गंगायां स्वजनस्य तु ॥ ३९ ॥ पृथा कर्णाय दत्तेति पार्था
नाह प्रजवते ॥ ततो हा हेति विलपन्नाना परमदुःखिता ॥ ४० ॥ शशाप सर्वनारीणां गुह्यं हृदि
न तिष्ठतु ॥ हा मत्तस्त्वधृत्येव वयं सर्वे नृशंहृताः ॥ ४१ ॥ ज्येष्ठपितृसमं हत्वा प्राप्ता पतत्यामका
गतिं ॥ एवं वदन्तं कौन्तेयं वासुदेवः सनारदः ॥ ४२ ॥ शमयामास सद्वाक्यैर्गुणान्कर्णस्य चाब्रवी
त् ॥ ततस्ते प्रेतकार्याणि चक्रुः सर्वे पि सर्वशः ॥ ४३ ॥ सर्वेषामधिराड्येषु स्थितो नृत्पांडवाग्रजः ॥
॥ इति श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते दुर्योधनव
धादिपांडवस्वपुरप्रवेशो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ छ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
॥ ❀ ॥ १ ॥ ❀ ॥ १ ॥ ❀ ॥ १ ॥ ❀ ॥ १ ॥ ❀ ॥ १ ॥ ❀ ॥ १ ॥०

२७५

॥श्रीरुक्मिणीवल्लभकृष्णायनमः॥ ॥ॐ॥ यदैवकृष्णोसकलाधिराज्येयुधिष्ठिरंयोवराज्ये
त्तीमंस्त॥ विप्रैर्युतावृष्णिभिष्याशिषश्चयुक्त्वादत्वाहर्षयामासतुस्तौ॥१॥तदेकचार्वाकइतिप्रसिद्धो
रक्षःश्रीत्रिदंडीयतिरेवभूत्वा॥युधिष्ठिरंगर्हयामासविप्रास्त्वांगर्हयंतीतिसुपापशीलः॥२॥भ्रा
तृवधदुःखितमास्तुधर्मज्ञदृष्ट्वाविप्राःपुररमुंनृशार्त्ताः॥अगर्हितंनित्यमस्मान्निरेनयतोवो
वागर्हितंमद्यपाप॥३॥तस्मान्निवास्वेवततौस्थितौरितिक्षणादभूत्तापतमःसमस्मसाव॥तस्मिन्
तेस्मिन्यतिवेषधारिणा!युधिष्ठिरदुःखितवृषिरोसिहः॥४॥प्रोवाचनायंयतिरुग्रकर्मासुयोधनस्यै
वसखासुपापः॥सोधर्ममायंनिहतोद्यविप्रैस्त्वन्मास्तुखःकृतकार्योसिराजन्॥५॥इतीरितःशो
तमनाःसविप्रान्संतर्पयामासधनेश्चनत्या॥असौत्वयक्त्ववांधवानुस्वपौररसेत्रयादिकान्॥६॥ध
रदोयथेष्टंतोधनररक्षत्प्रानुपुत्रवत्॥सभीष्मद्रोणकर्णानावृथादुर्योधनस्यच॥७॥पापौर्णा
कीतप्यमानोराज्यत्यागेमनोदधे॥सोनुजोकृष्णायविप्रेरथुक्ता!धर्मज्ञासनं॥८॥त्वीमंसपार्थ

२७५

ना॰

॥२थ॥

नि॰

यितेवनेवृत्तात्याहफल्गुनं॥तस्मिन्कृष्णनृपप्राह्विप्रास्त्वतोपितत्त्ववित्॥९॥शाक्तोर्जुनइतिश्रु
त्वाप्येनद्धर्मससंशायं॥मत्स्नेहादवसर्वेपिधर्मोयमितिवादिनः॥१०॥इत्थंवशोकमानंतांमनुर्विप्र
सादवो॥कृष्णः!धर्मोयमित्येवशास्त्रयुक्त्यापुनःपुनः॥११॥नातितनश्चितबुद्धितंतदापूरुषोत्तमो॥
हतपक्षस्ततस्त्वेनस्त्वच्छकायात्रगोचरः॥१२॥यतोनभीष्मस्त्वतोयाहिनमित्युक्त्वानुरव्ययौ॥सतात्त्या
न्नानृग्निश्चवमुनिभिश्चसमन्वितः॥१३॥भीष्मंययोलक्षितीसंस्तंनाष्मायाहकेशवः॥पृष्टस्त्वभू
सभीष्मेणापप्रच्छाखिलमंजसा॥१४॥तत्रोवाचाखिलान्धर्मान्कृष्णोभीष्मशरास्थिः॥भीष्मोप्याहहरिं
पार्थबोधनायास्त्वयेवहि॥१५॥काशक्तिर्ममदेवेशपार्थान्बोधयितुंप्रभो॥इत्युक्तोभगवानाहत्व
त्स्थिर्स्थैर्यत्वयिसंस्थितः॥१६॥प्रवक्ष्याम्याखिलान्धर्मान्सूक्ष्मत्वमर्पितान्॥राज्ञःप्रथमतोधर्मोभग
वद्धर्मपालनं॥१७॥तदर्थंकुटकोधारोधर्मोनिगवताअपि॥मनोवाक्कर्मभिर्विष्णोरच्छिद्रत्वेनसार्चनं॥
॥१८॥तद्धर्मसर्वमन्यच्चसर्वदेतिविनिश्चयः॥देवताक्रमवि ज्ञानमप्रज्ञान्यस्यवेहरेः॥१९॥पू

पाशेषगुणो विष्णुः सर्वत्रैवेकृष्टवत्॥ पूजा भगवतस्तैर्नै देवादीनां च सर्वशः॥२०॥ वृथा कर्मकृतिः क्वापि
निराशीः स्वेसेदेवहि॥ तं= विष्णोर्भगवतो नां च प्रतीयस्याकृतिसदा॥ परस्परविरोधे तु विशेषस्यानु
कूलता॥ प्रियं विष्णोस्तदीयानामपि सर्वं समाचरेत्॥२२॥ धर्ममप्यप्रियं तेषां नैव किंचित्समाचरे
त्॥ साम्ये विरोधे नत्वबहून् ननुवर्त्तेत वैष्णवान्॥२३॥ एतेसां धारणाधर्मा ज्ञेया भागवता इति॥
तत्र विज्ञापनं धर्मो विप्रस्य तु विशेषतः॥२४॥ शारीरदंडसंन्यासापुत्रनार्यादिकानृते। तत्रापि ना
गाहानिः स्याद्दैन्यादावपि नतु॥२५॥ नराश्च दंडः कर्त्तव्यो विप्रे वैश्यादिभिः क्वचित्॥२६॥ शारी
रदंडविषये वैश्यादीनां च विप्रवत्॥२६॥ यथालब्धे न वर्त्तेत नियमात् द्विजोत्तमः॥ शिष्ययाज्यो
पलब्धे वा त्यत्र धर्मणवापदि॥२७॥ महापदि विशां धर्मः क्षत्रियस्तु रविप्रयोः॥ अन्ये त्रसर्व
वित्तेन वर्त्तेतां स्वं पालयन्॥२८॥ विरोधिनं क्षत्रियश्च प्रसह्यैव हरेद्धनं॥ सामादिक्रमतो धर्मा
न्वर्त्तयेद्दंडतोऽनतः॥२९॥ अपलायी सदा युद्धे सतां कार्यं मृतोऽनवत्॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षकु

सीदं वैश्यवाक्यं॥३०॥ परिचर्यैव शूद्रस्य वृत्तिरन्यस्य पूर्ववत्॥ वर्तेयुर्ब्राह्मिणाद्यास्वकर्मास्पृ
ष्ट्या हरिप्रियाः॥३१॥ हरिभक्तावनुर्वर्णो स्वेनातिपूज्यते॥ विनाप्रमाणे प्रभ्यस्तवर्णाहि
नो हरिप्रियः॥३२॥ आदरस्तत्र कर्त्तव्यो यत्र त्वं किं हरेर्वरा॥ ज्ञापनेऽक्षत्रियाणां च धर्मो विशा
म्यनुज्ञया॥३३॥ तदभावे तु वैश्यानां शूद्रस्य परमापदि॥ वृषभ्विष्णु स्वर्णास्तेन ज्ञानी स्यात्कथं
चन॥३४॥ इतरेतरवर्णस्य ज्ञापनप्राप्तिरेव न॥ ज्ञेयं सर्वत्रिवर्णस्थैः स्त्रीभिर्वेदादिना शि
ल्प॥३५॥ स्वीयपुंभियौतुः स्त्रीणां स्वदारनियुतिर्नृणां॥ धर्मो गुणो न मानं तस्मृत्यैव विधेनमो स्रोतृ॥
गणां सर्वस्वहानिः स्यादुत्तरोत्तरतो त्र॥ अथोधोधिकदोषः स्यात्स्त्रीणामन्यत्र मध्यतः॥ वेदाश्चाप्यु
तमस्त्रीभिः कृष्णाद्या निरिवारिकल्पाः॥ देव्यामुनेस्त्रियश्च वनरादिकुलजा अपि॥३८॥ तत्रमा
इति विज्ञाय सच्छूद्रैरप्य वैदिकं॥ ज्ञेयमन्ये हरेर्नाम निजकर्तव्यमेव च॥३९॥ सर्वथा धर्त
माया नि वरं सदृशमेवच॥ यो विष्णोर्मन्यते किंचिद्गुणैः केचिद् दपि क्वचित्॥४०॥ ब्रह्मेशा

२७७ नादिकमपि जे दयो वानमन्यते॥ जे ददृक्तु गुणादेवा प्रादुर्भावि गतेपियः॥ प्राकृतं देहमथ
वा दुःखाज्ञानश्रमादिकं॥ मन्यतेनारतम्य वातद्वक्षेषन्यथैवयः॥४२॥ मनोवाक्तनु नियेवि
तस्मिंस्तद्वक्तरेव वा॥ विरोधकदिष्टुर्धनादन्यत्किंचिदपिस्मरन्॥४३॥ अन्याधीनत्वविश्वासयस
र्वपूज्य विदेवत॥ नकिंहीनाश्चते सर्वेतिमोर्धयोत्पसंशयं॥४४॥ तत्वसंशययुक्तायसर्वेतिनिर
योपगाः॥ दोषेन्व्ययगणाधिक्ये नैवयोस्य धर्मागतिं॥४५॥ गुणदोषसाम्येमानुष्यंसर्वदैवपुनः
पुनः॥ यावद्दोषक्षयस्वाधागतिः क्रमंग्राहवेत्॥४६॥ सर्वदोषक्षये मुक्तिरात्मयोग्यानुसारतः॥
नकिंज्ञानोन्नतावेव स्वर्गश्चिमस्नकर्मणः॥४७॥ विष्णुवैष्णववाक्येन हानिःपापस्यकर्म
णः॥ इत्यादि धर्मसर्वस्वनीष्मस्तेनेव विष्णुना॥४८॥ पार्थनोगादितस्तत्वशुत्वाधर्मसुतोनु
जान्॥ पप्रच्छविदुरस्तेवासारं धर्मादिपुत्रिषु॥४९॥ आहक्षत्ताधर्ममेवसारमर्थंत्वमध्यमं॥
नीचंकामंनिष्फलत्वाद र्थमेवार्जुनोब्रवीत्॥ सारंसद्विधोज्ञेयो देवामानुषएवच॥ देवो २७७

ना० ॥२९॥ नि०

ह्या हिरण्यादिर्मानुषःपरिकीर्तितः॥५१॥ मध्यमोधर्मएवात्रसाध्यसाधनमेवच॥ विद्यादिर्योपि
धर्मस्य विद्धयेवीविमुच्यते॥५२॥ मानुषेर्योपि बुद्धायायाः कारणासुप्रयोजितः॥ तुष्टर्थेनगुरुर्यस्मात्के
वलंदातुमस्फलं॥५३॥ धर्मर्थतां विनाप्यर्थस्तुष्ययुर्गुरुदेवताः॥ यद्यनुच्चोऽज्ञतोधर्मोप्यर्थमेवानु
संव्रजेत्॥ गुणतार्थगतेवस्यात्कामावस्तोदि निष्फलः॥ यमावत्र विदाश्रेष्टावर्जुनोत्कमनन्तरः॥५४॥
अथाहभी म=मःप्रवरःसुतत्वदृशांसमस्तानभिप्राप्यहर्षयन्॥ स्मयन्नकामादतिरिक्तमस्ति
किंचिद्धुनकावरतोस्ययायात्॥ काम्यंनकामान्निधमाह्यरायःकाम्याःपुमर्थाःसहसाधनेयत्॥
अकाम्यतोयात्यपुमर्थएवपुमर्थितत्वाद्धिपुमर्थतत्क्षः॥५६॥ विज्ञानतस्याधिकमप्यतीवतत्स
धनकामबहिष्कृतंचेत्॥ नसाधनेस्यात्सुरमोहिमोक्षानसाध्यतांयातिविनाहिकामात्॥५७॥
परात्परोप्यादिपुमान्हरिश्चस्वस्यतरेषामपिकाम्यएव॥ अकामितोवागतिमवदद्यात्कामःपुम
र्थोरिवलएवतेन॥५८॥ इच्छेवकामोस्तुतयापिनैतामृतेहिविल्लघरकुर्य्यवत्स्यात्॥ सार

२७८ स्ततः सेवभिदास्त्र्कापि सावेतनामुदतनुसेदेव ॥५९॥ न प्रश्नयेऽभ्याः पृथवेगकामास्तेनै २७८
व तेषामपितारतम्यं ॥ इच्छस्थयंते त्रिविधा हि वेद्यो धर्मार्थयुक्तापरमोमतोत्र ॥६०॥ एका विरो
धीयदि मध्यमोऽसौ द्वयोर्विरोधि तु सदैव नीचः ॥ तस्मात्सुबुद्धिप्रमदाभिरेव कामे रमेथाह्यनुरूप
कामः ॥६१॥ राजन्नकामादपरं सुमनं हि परा हि कामो हरिरेव देव ॥ प्राज्ञः सुहृद्वदनसार लि
ह्यो विचित्रमाल्यां नरपो रुपेतः ॥६२॥ इदं वचो व्याससमासयुक्तं संप्रोच्य नीमो विरराम वीरः ॥
प्रशस्य नीममन्यास्वराजा मोदाम थास्कवत् ॥६३॥ स्वयुक्तैरप्रतीपस्त्वान्ग्रिरावक्रेनमारुतिः ॥६४॥
॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये धर्मनिर्णयोना
॥ मएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ ॥६०॥ ॥२४॥ ॥६४॥ ॥६७॥ ॥६४॥
॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ॐ॥ अथ कृष्णमनुस्मृत्य नाभे स्वीय सुतागते ॥ कृत्वा कार्याणि सर्वाणि
गंगामाश्वास्य दुःखितां ॥१॥ आश्वासितश्च कृष्णाद्यां धर्मजो दुःखितः पुनः ॥ पराशरसुतेनोक्तः
ते

ना० ॥३०॥ नि०

कृष्णेनानंतराधसा ॥२॥ अपापे पापशंकित्वाद स्वमेधे यज्ञाच्युत ॥ कुरुराज्यं स्वधर्मेण पाल
याऽपालकाः प्रजाः ॥३॥ इत्युक्तः सतयान्यैरक्रेत्यक्तानागाश्वकर्त्स्वशः ॥ गोव्रतादिजनैर्यु
क्तैः पाल्यामास मेदिनीं ॥४॥ ददौ देयानि मुख्यानि ययाकामं मुमरवंडितं ॥ नैवार्थविमुखः कश्चि
दभूद्याचुः स—कदाचन ॥५॥ प्रष्टान्दोलास्विलराजन्यायषाम्स धर्मान्भजद्वतत्र ॥ बु
नुवपांडुर्गृहमावसंस्स्वगजाधिराजो वनितानिवृत्तः ॥ धात्रीमरुद्दोर्योधन मेव सत्यं प्र
दिवानुजिनुवार्थलब्धी ॥ कृष्णसहायः सुरराजयोग्यान् भुंक्ते भोगान्युवराज एव ॥७॥ कृष्णा
स्वपार्थः स्वितुरीहायसुव्यक्तसारस्वतश्चुहृन्मावा ॥ रराज राजावरजैर्नित्यमनन्ययोगे
न शिखवर्वैवि—न्हेः ॥८॥ प्रीत्यैव विज्ञानयुजान्यपार्थैः संवादतः परिहृतागतनृविकाले ॥
अपि स्वकीयं पतिमेव नाममवाप्य सा पर्यचरन्मुदैव ॥ रराज राजावरजस्तया स द्विरूपया
सा मकका शिजातया ॥ श्रियानुवाचेवयया ज्जनानो निहत्यसर्वानूदितिजान्ययाब्धौ ॥९॥

२७९ त्रावेर्लुयेनामतः प्राणवायो रंशो निशायां गुरुपुत्रसूदितः ।। मातास्य देवी त्रिवेरो हिपो २७९
यीन्नाम प्रियासीद्वापुरास्ये वराका ॥११॥ अन्यास्थासु वसुदेव्ये दिशोयो आपश्चपूर्वीवं
शातिरम्यरूपाः ॥ तान्नियुक्तो देवतेरप्यलब्धानमुंडू नोगान्विबुधानुगाम्वितिः ॥१२॥
र रस धर्मानि रिखलान्हरेस निधाय युक्तान नुज्ञास्य मुक्तान् ॥ सेद्देष्णावान्विदुषः पंच
पंचसवेतनान्ग्रामम नु स्वकीयान् ॥१३॥ दधार दंडं तद्वनिषु स्वयं तज आहवान्वे रमु
दथितत द्वान् । तद्वत्तमन्येरपि विप्रवर्यैः संशोधयन्सर्वमसौ यथा व्यधात् ॥१४॥ नावे
ष्पावः कश्चिदनुत्कुतश्चिनेवान्यतिष्ठेन्नधर्मं हिता ॥ न विध्यवर्तिन वृद्धः शिक्तो नूनं
पूर्णवित्तस्वतर्दायराष्ट्रे ॥१५॥ वासिष्ठ ऋषिप्रवरो प्रपश्यतां तान्यौचनामिनमुनीश्च
रे वैश्य ॥ स शिक्षितानां प्रथमाच्युमास्वगुणाधिकः कलिरासीत्अज्ञानी ॥१६॥ सुन

महत्स्वल्पफलं कृते हि विपर्ययेणाशु नमेषदोषः ॥ तद्धीनमप्युत्तम पुत्र कृताच्युतगामवकेकं
लिमारु तिरच्युतास्थयात् ॥१७॥ धनंजयः प्रोच्यतदंड्यासीत्सदान्यत्र कृषु निजाभ्रोडेरि
तः ॥ बिन्नाषयित्वा नृपतौ स रत्नान्यदान्नृपस्यामत्तुवान्यपतत्वत् ॥१८॥ स देवकृष्णास्य
मुखारविंदादिनिःसृतं तत्त्व विनिर्णयामृतं ॥ पिबत्सुताच्चाथि मसोक्तमेपाल्यडस्वरमेक्लि
तिन्नोगः ॥१९॥ थाद्दुःशासनस्यावसथं सुनंदाश्चित्रांगदा सहितोध्यावसंस्थ ॥ स चंद्रिकाकीर्ति
रनूनबिंबो न लक्षितश्चंद्र इवान्यराशित् ॥२०॥ स मरतनृत्याश्रितवेतनानां मादेय
आसीत्प्रथमः प्रदाता ॥ सदुर्मुखस्यावसथे वसन्स सुमुद्रराजान्मडयाप्यवर्ती ॥२१॥
संघानमेदानुगतप्रवृत्तिः । त्रिष्वदुर्मर्षणाशुभ्रसद्मनि ॥ नृपेण रक्षःप्रगृहीतरव
ङ्गस्तस्यानुजो मागधकन्ययासीत् ॥२२॥ सेनापतिः कृपश्चासीच्चयुयुत्सुः स सैनयो
विदुरश्चाबिकेयी पार्यरिताः पर्यत्तिरन्स्वयंत्र सर्वयथा दैवतमादरेण ॥२३॥ द्विरूप

२८० कृष्णप्रहितेषु पांडुसुक्षितिं प्रशासत्सु न कश्चनातुरः॥ न वाक्रमान्मृत्युरभून्ननायो विन
नृकानो विधुरा न राष्ट्र॥२४॥ त्राष्ट्रादयश्चासुरतीविहृत्या निकामवर्षी वसुरश्चरोन्नतु॥
प्रजाश्च नास्पृष्टसमस्ततापत्र्यनन्यनन्नयाच्युतमर्चयंति॥२५॥ पृथ्वीस्वगावः ससरस्वतीका
निकामदोहाश्च नृवत्स देव॥ त्र्यष्टाब्धिनद्यो गिरिवृक्षजंगमाः सर्वे परन्नाः प्रसवाः बभूवुः॥२६॥
कृष्णाश्रयात्सर्वमिदं वशे ते विधाय सम्यक्परिपालयंतः॥ दिवा च देवा मुमुदुः सदैव मुनी २८०
द्रगंधर्वनृपादिभिर्युताः॥२७॥ समुज्वला पांडवकीर्तिनारी पदं विधायासुरपक्षमूर्धनि॥
वराननैवैवसतीकराभ्यां कृष्णाप्रसक्ता जगदंडमावृणोतु॥२८॥ पाताल्लपादा पृथ्वीनितंब
माकाशमध्या करपल्लवाशा॥ ग्रहर्क्षतारा चरणाच्युवक्षसि विरिंचलोकारनसन्मुखाबुद्धा॥२९॥
विकुंठनाथाननयहस्तमादरान्मूर्धिं विहर्ती वरभारतारत्यौ॥ निशम्यतामीश्यसमस्तलोकाः
पवित्रतावेदिनवामिवन्यां॥३०॥ प्रपालयत्स्वेव वंधरां सकृष्णाः प्वेड्व पार्थेषु कलिर्बलिष्ठः

॥३०॥

ना० नि०

सुपापदेश्यो कृतराष्ट्रविप्लवं सवकृतुस्तत्छन माप्तुपार्थैः॥३१॥ नृपेण कृष्णेन च साधु चोदितो न्नी
मस्तदातो सत्राणो विजित्य॥ बलिं प्रविद्राव्य कलिं विजित्य समायतुः कृष्णनृपेंद्रयोः पुरः॥३२॥
पप्रच्छतं कृष्णपुरो युधिष्ठिर उदारधीः॥ कले किमिति मे राष्ट्रं विप्लावयसि दुर्मते॥३३॥ इत्युक्तःश्चा
हकालोयं दुर्योधननिपातने॥ आरभ्य मम तत्त्वं बलादाक्रम्य तिष्ठसि॥३४॥ ततो मया कृतो
राष्ट्रविप्लवस्तेनराधिप॥ तमाहराजा राज्ञो हि बलश्राद्धीप्रवर्तते॥३५॥ अपिकालश्च वै राष्ट्रं
दीयमाद्वृशो नृपैः॥ ह्रियते बलवद्भिर्हि राज्या शांतिकुतस्तदा॥३६॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा
कालकारणं॥ इति ते संशयो माभूद्राजा कालस्य कारणं॥३७॥ नमुवाच कलिः कालमदीयेत्वा
दृशः कुतः॥ राजानं पूर्वमाविश्य विप्रो श्वस्यामहे नृप॥३८॥ वासुदेवसहाय्युतेजो युष्मासु मन
हि॥ क्व राजा सा वृत्तयुष्मान्यो मया नाभिभूयते॥३९॥ मदीयकाले नृपला विपुवंदी वरोधिनि॥ मद्द
दिपातकगुणाः क्व वेदाः क्व सुयुत्क्रयः॥४०॥ जगाद नृपतिः सत्यं कलवस्य नृतापि सन्॥ मोक्षयेत्त्व

२८१

त्वविवनाद्यदास्मत्सनतनेःपर॥४१॥विलुप्तसर्वाखिलान्धर्मान्करनत्रापिनोर्पय॥सीमाधिर्ब्रह्मवाक्य
वतुल्यामानेवुकेराः॥४२॥नैवातिक्रममेतेषांकुरुसर्वात्मनाक्वचित्॥तमाहभगवान्कृष्णोयाकव्य
डवसंततिश्चमे॥४३॥तावन्नेतेनवेच्छंतिःप्रवृत्तस्यापिभूतले॥पौंड्रकेभ्यःपरयावतुक्षेमकःक्र
मवर्धित॥४४॥क्षेमकान्मरनःपूर्निशांतिस्तेयास्यतिध्रुवं॥वस्तव्यंभूतलेतेहकुलदेवस्पृशोनुवं ॥४५॥
यावत्राथर्ध्यिहंराज्ञनतोनुविपदंकुरु॥इत्युक्तोवासुदेवेनमोक्षितोधर्मजोनव॥४६॥तान्प्रण
म्यययोपारेसमुद्रस्याश्रयंद्रुतं॥पार्थश्चकृष्णासहितारसंतःस्वामुदंययुः॥४७॥देवपार्थस्त्रि
तिष्ठाप्यशाकप्रस्थेतुसार्जुनः॥क्रीडनुदिव्याःकथाःप्राहपुत्रशोकापनुत्तये॥४८॥मातीतंचविस्मृ
तंवास्मेपुनरविस्तरतोवदत्॥वाणीप्राणौवासुदेवइत्येतेरखिलंतनौ॥४९॥सर्वेत्रिमत्र्यमेतेषां
सर्वमेतद्धरोजगत्॥उत्तरोत्तरमतेपिप्राणोवास्तद्धरोपरे॥५०॥इत्थंहरेर्वशेसर्वंगुणा
पूर्णास्वसःप्रभुः॥एकएवनचान्योस्तिप्राणोवास्मदधोरमा॥५१॥सहितौशइतिप्रोक्तोहुत

२८१

ना०

नि०

मत्यखिलंठयतः॥वाक्प्राणामध्यगोनित्यंधारयत्यखिलंजगत्॥५२॥सईशोब्रह्मरुद्राजावार
वप्रकीर्तिताः॥एवास्थानादिसन्तकामुक्तियोग्याहितेस्मृताः॥५३॥अनादिदृषिणोयेस्मिंस्तमोयो
ग्यासुपापिनः॥मिश्रामध्याइनिज्ञेयाःसंसारपरिवर्तिनः॥५४॥एवंजीवास्त्रिधाप्रोक्तास्तदेवमेतन
नान्यथा॥तारतम्यंचविज्ञेयंलिंगैर्देहिकमानसैः॥५५॥विष्णोर्लिंगानुसारित्वंतारतम्यात्तदीक्ष
णा॥विश्वोस्तदनुमानात्तुप्रीतिकृद्धर्मईरितः॥५६॥अधमोन्यइयंनिष्ठाप्रलापःकिंकरिष्यति॥ए
वमाद्यनुशास्याजःपार्थपार्थैःसुसत्कृतः॥५७॥कथंचिन्नानवस्थाप्यसुद्रानुगतान्प्रभुः॥सुभद्रा
सहितःप्राप्ययाद्वानेनद्वारकांपुरीं॥५८॥समाधिविरयौनोदकपारपृष्ठेपथिप्रभुः॥हंतदुर्यो
धनस्नाहसत्रानसुतेसेनिकं॥५९॥तंशिष्यवधकोपनरान्सुमान्मानमुचत॥केशवोरामयद्व
क्येविश्वरूपंप्रदर्शित॥६०॥मद्भक्तोनितरामेषःमदाराधनतत्परः॥मामवज्ञायनिरयमनुप्रा
नवज्रेदितिं॥६१॥कृपयावासुदेवेनबोधितःशांतमानसः॥पश्चात्तापाभितप्तात्मातमेवशरणं

२८२ ययो॥६२॥तंसेसौदेवोन्नयं दृष्ट्वा प्रेषयिष्ये मृतं तव॥ दातुं कामीति प्रास्कायययौ द्वारवतीं प्रभुः॥६३॥
अथ हि देशादेवेशो वासुदेवो मृतं मुनेः॥ देहीति कंच =शी= यिष्यामि स्याहसोपि क्षमापयन्॥६४॥
अभिन्नस्को भगवता तत्स्नेहात्सत्राशापीतिः॥ सुव्युष्पुसितमातंगवेषोन्त्वा मुनिं ययौ॥६५॥मू
त्रस्रोतसि सोधश्च निधाय कलशं वशी॥ मूत्रयन्नेव तं प्राह वासुदेव सुधामिमां॥६६॥ मह
र्षि प्रेषयामास नवार्यतो पिबेति च॥ सम्मूत्रमिति मत्वा तं यातो हीत्येव हन्न स्पर्शयन्॥६७॥ केवपिहे
वतंशाकोययोप्रीतः स्वमालयं॥ असाधारणमन्नं नं हि देवानाममृतं सदा॥६८॥ अन्यपीति
स्ततस्तस्य देवानां परमा प्रिया॥ आत्मदत्तप्रसादाच्च स्वापराधात्प्रचुलिते॥६९॥ उदंके वासु
देवस्तु युक्तमित्येवमन्यते॥ स्वपुरीं प्राप्य यदुभिः पूजितः शूरसूनवे॥७०॥ वृत्तांतं कथयामा
स केशवो यदुसंसदि॥ वधमेतरितस्नेनाः सात्वतेशेन सात्वती॥७१॥ प्रणाम्य कथयेत्यूचे तत्प्र
हजनार्दनः॥ ततः सुदुःखिताः शूरपुत्राद्या अभिमन्यवे॥७२॥ श्राद्धदानानि बहुशः स्वकुले

२८२ MEMORIAL

ती० ॥३०॥ नि०

शावसंयुताः॥ निवसन्त्यत्र देवेशो धर्मपुत्रः क्रतूत्तमै॥७३॥ अश्वमेधमनुष्ठातुना विंदद्विन
मंडसा॥ हतशेषाश्च तत्संवाश्करैनेच्छद्दयापरः॥७४॥ नवमध्यमकल्मेनयष्टुं तस्य मनोगतं॥
विज्ञाय नित्यविज्ञाननिखिलो बादरायणः॥७५॥ आविर्भूतो हिमवतः शृंगं यत्राभिसंगतो॥ मेरु
शृंगेण यत्रैव विष्णुर्मात्मानमव्ययं॥७६॥ लोकस्य संप्रहाय डोकर्मबंधो ज्झितोपिसन्॥ शंकराद्याः
सुरायत्र मरुतश्च डिरेहरिं॥७७॥ दानवो वृषपर्वाख्यतत्रास्तधनमक्षयं॥ तच्छकरशेरीरस्छजाम
रशोहरिंपर॥७८॥ दृष्ट्वैवानुज्ञयातस्य स्वीकृत्य यजते नव॥ इत्याहव्यासवाक्यानुन्मीमोप्याह नृपोत्त
मं॥७९॥ धनस्य देवता विष्णुर्जामदग्न्योखिलेश्वरः॥ सशंकरशरीरस्थो यज्ञो विष्णुधनाधिपः॥८०॥
तेनैव विष्णुना दत्तमर्जुनायास्त्रमुत्तमं॥ कार्याण्यन्यानि चास्माकं कृतान्यनेन विष्णुना॥८१॥ सब्र
ह्मा ब्रह्माकादिपदर्शोखिलश्वरः॥ स्वतंत्रपरतंत्रीस्तानावर्त्तयति वेच्छया॥८२॥ प्रियोस्माकं प्रियस्तस्य
सर्वदैव वयं नृप॥ =ता= अतस्तदत्यनुज्ञातधनेनैव यजामहे॥८३॥ सोयं पितामहो स्माकं व्यास

स्तन्मः प्रदास्यति॥ इत्युक्त्वा तपुरस्कृत्य कृष्णद्वैपायनं ययुः॥ ८४॥ धनं कृष्णाः समादाय समंताच्छ
तयोजनात्॥ ददौ तेषां ते पिवो दुर्हस्य स्नो ष्प्ररवरादिभिः॥ ८५॥ युधिष्ठिरमृतं सर्वैर्न्नीमसेन पुरोग
माः॥ यज्ञार्थमाहिरे नूरिसर्णमुच्चद्रविप्रभं॥ ८६॥ तदैव वासुदेवोपि समार्यः ससुभद्रया॥ आग
च्छन्हास्तिनपुरं पद्युदकेन पूजितः॥ ८७॥ तत्कालमवषिण्णे मोचातस्य दत्तोदकार्थिनः॥ स फल
स्ववरं कृत्वा जगाम गजसाह्वयं॥ ८८॥ आसन्नेष्वेव पार्थेषु व्यासे च पुरुषोत्तमे॥ प्रविवेश पुरं कृष्णा
२८३॥ स्तदा सूतोत्तरा मृतं॥ ८९॥ द्रोण्यस्त्रसूदितं बालं दृष्ट्वा कुन्त्यादिकाः स्त्रियः॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्वा
सुदेवं जगत्पतिं॥ ९०॥ प्रत्यक्षमात्मना गर्भे रक्षितं प्रसवे हतं॥ पुनरुज्जीवयामास केशवः पार्थ
नंदनं॥ ९१॥ तदैव वीविशुः पार्थाः सकृष्णाः सधनोच्चयाः॥ सर्वे मुमुदिरे दृष्ट्वा पौत्रं केशवरक्षि
तः॥ ९२॥ ददौ दानानि बहुशो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ पौत्रजन्मनि हृष्टात्मा वासुदेवेन नामव॥ ९३॥
कुन्ती कृष्णा सुभद्रा च वैदर्भ्यादिभिरेव च॥ पांडवैः पुरुषैश्चान्यैः संस्कृतः प्रणतो हरिः॥ ९४॥

१॥ ततः कृष्णाभ्यनुज्ञाताः पाराशर्यसदस्यकाः॥ आरेभिरेऽश्वमेधं ते मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥ ९५॥
सर्वयज्ञात्मकं तेषामश्वमेधं जगत्पतिः॥ कारयामास भगवान्कृष्णद्वैपायनः स्वयं॥ ९६॥ साधना
नि तु सर्वाणि शालाश्चैव हिरण्मयी॥ पवमानसुतस्वेके कृष्णद्वैपायनेरितः॥ ९७॥ अथानुमंत्रि
तोऽसृष्टपुरोहितपुरस्कृतं॥ तुरंगं कृष्णसारंगमनुवव्राजवासविः॥ ९८॥ स जित्वा क्रुधतः
सर्वान्नृपतीनस्त्रतेजसा॥ वारयामास सर्वेषु राष्ट्रेषु विजितारिभिः॥ ९९॥ युधिष्ठिराज्ञया
तेनैव कश्चिन्निहतस्तदा॥ आहृताश्च नृपास्तेन यज्ञार्थं प्रियतोऽखिलाः॥ १००॥ मणलूरुकमा
साद्य स्तत्रैव बभ्रुवाहनः॥ अन्यया दर्पपाद्यैस्तमाह विजयः सुतं॥ १॥ यो हुको मा द्य
मादाय त्वया द्या निगतो ह्यहं॥ न प्रियेऽपोरुषधिक्कयन्मध्यास्ते न वारितः॥ २॥ तदा तिपितृ
नेत्येन मयुध्यत्तमुलूपिका॥ पात्त्वयुध्यस्व तत्रास्ये गुरोः कार्यमसंशयं॥ ३॥ प्राणनायेव युं
ध्यस्व पित्रे संदर्शयन्बलं॥ इत्युक्तो युयुधे पित्रा बलं सर्वं प्रदर्शयन्॥ ४॥ अर्जुनस्तु सुतं

हामदयोधयतिस्मयन्॥सतुसर्वायुधक्षेपेष्वविकारोधनञ्जय॥५॥दृष्ट्वाबाल्यात्परीक्षार्थे
मंत्रपूतमहाशरं॥चिक्षेपपित्रेदेवेनतेनेनमोहश्चाविशत्॥६॥मूर्छिततंगुरुंदृष्ट्वातद्भत्याभृ
शदुखितः॥प्रायोपविष्टस्तन्माताविललापतिदुखिरी—ता॥७॥क्वजगर्हतदोलूपीधिक्
गत्रयपूजितं॥अजीघनोमेभर्तारंपुत्रेणावविजानता॥८॥लोकवीरपतिंहत्वानमेका
र्यंसुतेनत्वं॥पतिलोकमहंयास्येत्वान्नवकोलिप्रिये॥९॥इत्युक्त्वामरणायैवतौविनिश्चि
तमानसौ॥धारयीविलुठन्तंवदृष्ट्वानुजगर्नदिनी॥१०॥नागलोकंसमादायविशल्यकरि
णीक्षणात्॥उत्थायमासपवित्रिलोकाधिरथंतया॥११॥प्रहस्योवाचवतदास्कृतंवाक्यंपुरामया॥
सुरलोकेसुरैःप्रोक्तंभीष्माघातातिधर्मतः॥१२॥यन्न्वतास्तेनदोषेणपार्थस्तेनातिवेदनो॥रण
प्रजेदीतिनतत्त्वरतःस्यादितिह्यहं॥१३॥वचनादेवदेवानांयुध्येत्वात्मजमब्रुवं॥देवानामेव
संकल्पान्मूर्छितश्चार्जुनोभवत्॥१४॥भुक्तदोषफलश्चायपुनर्नेश्यितिनान्यथातः॥अन्येनपाति

॥२८४॥

ना०

॥३०॥

नि०

तस्याहंस्ययशोनश्येत्त्रिलोकगं॥१५॥नार्जुनस्ययशोनश्येदितिदेवैरदकत॥इत्युक्तःप्रीतिमा
पेदेपुत्रनार्ययुतोर्जुनः॥१६॥यज्ञार्थंतावथाहृयपूजितःप्रययौततः॥द्वारकायाःसमीपस्थेत्र
द्युम्नाद्याःसुताहरेः॥१७॥प्रसह्याश्वमपाजह्रुराह्वयंतोर्जुनंयुधे॥सुभद्राहरणामर्षुर्जुनातेश्च
तैर्धनंजयः॥१८॥गौरवाद्वासुदेवस्यमातुलस्यचकेवलं॥मातुलायाब्रवीदश्वंहर्तंपौत्रैरबंधु
वत्॥१९॥सभिन्नैर्नृत्त्यकुमारांस्तान्मेध्यमश्वममोचयत्॥मातुलंसप्रणम्याथयज्ञार्थंतान्निमं
त्र्यच॥२०॥गच्छन्नाह्वयदूतमप्रतोयापयन्नृप॥सकृष्णःसहसोदर्यैःभृत्यासौप्रात्यमर्जुनं॥
प्रीताबाष्पाभिपूर्णाक्षोभ्रातृश्चेहादभाषत॥वासुदेवनपश्यामिदुर्लक्षणमयार्जुने॥२२॥केन
दुर्लक्षणनायंबहुदुःखीप्रवासगः॥पृष्टस्तेकेशवःप्राहभ्रातातेदीर्घपिंडिकः॥२३॥तेनायंदुः
खबहुलइत्युक्त्वापुनरेवच॥वदंतमेवपार्थालीकटाक्षेणान्यवारयत्॥२४॥समस्तलक्षण

॥२९॥

निज्ञाः कृष्णासत्यावृकोदरः॥ कृष्णाचपेवमोनास्तिविद्यात्युद्धेयमंजसा॥२५॥ प्रसंगान्त्रास्तुमि
छेत्तोविद्याशालीयुधिष्ठिरः॥ इतिलोकानाहुपीवाल्लीवासुदेवन्यवारयत्॥२६॥ तन्नोरवाद्दासुदे
वानेत्तरप्रत्यनाषत॥ विस्मारयामासचतंप्रद्युवाणःकथांतरं॥२७॥ उदरस्थंकिंचिदाधिक्यंवृ
षणाधिक्यमेवच॥ सव्यबाहोस्तथाधिक्यंदुर्लक्षणमयेर्जुने॥२८॥ नेवोक्तंवासुदेवेनदृश्यमानमपि
पिस्फुटं॥ ज्ञानानंदह्रासकराह्येतेदोषाःसनातनाः॥२९॥ समस्तजीवराशौवुदुर्लक्षणविवर्जितो॥
पूर्णसिन्मुखशात्यादेयोगयोकृष्णाचमारुतिः॥३०॥ अनादिदसहीनत्वेसुसाथिक्नेवलक्षणा॥ रुग्मणी
सत्यनामादिरूपायाःस्त्रि ॥३१॥ मुख्यंतनोपिमुख्यंतुस्वातंत्र्यादिदोषकं॥ गुणाराशेःपरंलिंगंनि
त्यव्यासादिरूपिणः॥३२॥ विष्णोरेवचनान्यस्यसत्वेकःपूर्णसद्गुणः॥ साम्बेर्जुनेयज्ञवाटंप्रविष्टेस्य
सहोदराः॥ पूजिताःपूजयामासुर्मुदिताःसहकेशवाः॥ ततःसयज्ञोयदुवीररक्षितोव्यासोपदिष्टामुनि
भिःप्रवर्तितः॥३४॥ अशेषनतालसकलेनृपेश्वसमागतेविप्रवरैश्चजुष्टः॥ सकृष्णायुग्मेनचनागवे

ती० ॥३०॥ नि०

णत्रियाविनत्केनपरेणपुंसा॥३५॥ अधिष्ठितोस्त्राभूतविश्वमेतद्दिस्वादिरूपेणाय्येयेवतेन॥ यस्याविरस्य
पुरासपक्षेयेयेचशक्रस्यशतक्रतुल्ल॥३६॥ तेयेवसान्द्विधिशर्वशक्रपूर्वैःसुरेराविरलंकृतोधिकं॥
नदेवगंधर्वमुनिस्वधर्ममत्यादिकेष्वाससयोच्चनासे॥३७॥ रत्नालंकृतनाकिजनैःसकौतेररुरुवन्वा
कवदेतदेकः॥ तत्रैवतत्वानिसशायानिनिःसंशयान्यासुरलंविवादे॥३८॥ परस्पराथंहारिणात्रिरू
पिणासस्त्वापितान्यप्रक्तोनिरूचैः॥ प्रगीतगंधर्ववरःप्रनृत्तसदप्सराःसंततवादिविप्रः॥३९॥ वि
वित्रयहेवनृपोघटकोररराजराजाखिलसत्क्रतूनां॥ समस्तदेव्यःसहवासुदेव्यःसलंकृताःफुल्ल
मुखारविंदा॥४०॥ विरेजरत्रैवसहाप्सरोभिर्निषेदुरप्यच्युतसक्तयोरमाः॥ नवेमुमुक्षुर्नवभूनरा
त्रनेवेविविक्सुखकुतोबुभुक्षुः॥४१॥ नामस्यकामोप्यनवन्कुतश्चिन्यदात्तीरप्राज्ञवरेभिलाक्षमज्ञे॥
दिसेविदिननत्रमहान्नपर्वाःसत्रस्यसारारसवंतुर्जिताः॥४२॥ नचाःपयःसर्पिजसंपूर्णाः
समाक्षिकाश्चाम्पिपायरसहृदाः॥ हृदामहान्तत्रिदशादियोग्याःसुयोगयुक्ताहरिचंदनादेः॥ त

॥२८६॥

यांडनाल्लस्ककमुरम्यमंडना द्रम्याश्चवाप्यो मणिकोत्तनोद्भवाः॥४३॥ यत्र येष्यानानानरोत्तमशिष्याः
सहस्रसोमाः तिनापिकाः रिताः॥ गंधारसाद्याश्च समस्तनोगा दिवीवतत्रासुरतीवहृद्याः॥४४॥
नैतादृशः कश्चन नूतनपूर्वो मखो विनारामविशिखवद्धणी॥ मखानितिप्रोचुरशेषलोकादृष्ट्वा
मखवर्तपुरुषान्नमेरिति॥४५॥ सदेवमद्धाहरिदेवतः क्रतुः पंचाश्वमेधात्मकउत्तकल्मः॥ दिने
दिने स्वधगुणो वनूव मदावहो वत्सरपंचकत्रयं॥४६॥ अयज्ञावसाने निखिलाश्चपांडवाः कृष्णा
वपृथ्वीमखिलां सविन्ना॥ मांगल्यमात्रं दयिताशरीरे निधायसर्वानिरणानि चैव॥४७॥ समर्पय
मासुरजवरण्यव्यासे विनागाययथोक्तमृत्विजां॥ प्रियां विनागायदमुष्य विप्रान्ततो विनागाय
मिवार्पयित्वा॥४८॥ हृदासमस्तं हरयेर्पितं तैः सहिद्विजस्तोपि समस्तकर्त्ता॥ देहींद्रियप्राणम
नासिचैतेनेः सहैवनस्माश्च विमृज्यनेमुः॥४९॥ त्वदीयमेतन्निखिलं वयं च न त्वस्मदीयं क
च किंच नेश॥ स्वतंत्र टकोपि न कश्चिदन्यः सर्वत्र पूर्णोसि सदेति हृष्टाः॥५०॥ ततो विरक्तो मुन

॥२८६॥

योवदत्तेष्वन्यपथो मोवयमेषुराज्य॥ पूर्णो हिरण्येन वयं धरायाप्रपालनेयो नयतमा इमे हि॥५१॥
पार्थास्तिनायी द्विजवाक्यमेतन्निशाम्य कृष्णाय पुनः प्रणम्य॥ उचुस्तपोनोस्तु वने पथित्वा राज्य
मखोतेन्व्यिधर्मलिब्धी॥५२॥ इतीरितश्राह स बादरायणो मुनिस्त्वरेरण्यनियाचितः प्रभुः॥ हिरण्य
मेवस्वमिदं मुनीनां मदाज्ञया भुंक्ष्व मशेषराज्यं॥५३॥ समर्पितं मे फलवत्तत्स्याद्धुनर्प्रहीनेव
वदोषकारी॥ पितामहो हे भवतां विशेषतो गुरुः पतिश्चैव ततो मदर्थः॥५४॥ इतीरितास्ते प्रतिप
द्यराज्यं ददुर्हिरण्यं निखिलं वतस्मै॥ विनज्य विप्रान्त्स निजांनुनागामदात्पृथायैव निखिल
प्रसन्नः॥५५॥ स नार्यकाणा वररत्नभूषणान्यशेषतः पुत्रवधूप्रदाय॥ पृथक्पृथग्योग्यवराप्तये
न्यः प्रादाद्धनुस्ते मुदिताः प्रणेमुः॥५६॥ तृचत्वा चकमज्जात्रिगुणा सदन्यस्तद्दक्षिणाः कनुपूर्तिर्नि
खिलामवाप्य॥ चक्रेश्वमेधत्रयमेकमेकतेषां हरिर्बहुसुवर्णकनामधेयं॥५७॥ सकृष्णर्येषुसु
स्नातावनृयेषुलो॥ पर्वेद्रवद्विराजत्सुस्तूयमानेषपार्श्वरैः॥५८॥ स्तूयमानेव तत्र द्विजेनोयो

॥२८१॥

नकुलतोगतः॥कत्नोप्रगर्द्धनयज्ञतांश्चयज्ञकर्त्तारिवलान्॥८९॥गर्हयन्निववानित्थंनार्यपुत्रस्तु

षायुतः॥सकुयप्रस्थमदादिप्रउञ्छवृत्तिःसुनक्तितः॥९०॥धर्मयितिथयेतस्यकालानाहेतिषोडशे॥

यज्ञायमितिहेतुर्वीवेप्रैःपृष्टोन्यनाषतः॥९१॥आतिथेस्तस्यपादोदक्किन्नपार्श्वोहिरण्मयः॥हंको

ममान्नदपरास्सर्वतीर्थेदिकश्यपि॥९२॥मञ्जतोवानृथेष्वादायज्ञानामत्रवादरात्॥नान्नूदितिन

तन्त्ववेदिभिर्मुनिपुंगवैः॥९३॥कृष्णानन्तमोधतंप्रापयद्भिःस्मितेकृते॥अदर्शनंजगामा

श्रुतमप्राप्यकालतः॥९४॥तदर्थमिवहेरण्यपार्श्वस्तस्यान्नकस्युरा॥कृष्णस्यपांडवानांचम

खादेश्चगुणान्बहून्॥९५॥वदतोनत्सर्योवकुलंन्मतज्ञामधुद्विषः॥स्राधार्थेपयःपूर्वजा

मदग्नेरदूषयत्॥९६॥नाकुलेनैवरूपेणक्रोधस्तुपितरोशापन्॥नवलंनकुलस्ताववद्याचधर्मा

दिकान्सुरान्॥९७॥शेप्स्यतेतितमोचारन्नयःपापनयात्मय॥इत्यभिप्रेत्यतेःशान्तस्तयाकृत्वा

नमोन्यगात्॥वायदप्यल्पधनस्यक्तंवित्तंबहुफलंनवेत्॥तथाप्यनंतफलदंकर्तुरेसमहागुणाः॥९९॥

वम

॥२८१॥

ना०

॥३०॥

नि०

स तांप्रीतिस्वनत्राविसद्रोहीरवहि॥पार्थन्योन्यधिकःकृत्नसिमोकोगुणैन्वितः॥१००॥सततांचप्रव

राविष्णुःसद्भिर्मुनिसुरैर्वृतः॥प्रत्यक्षतःकारयितापार्थैःप्रिय=वा=तमेश्वतेः॥१०१॥यमखप्रव

रंतस्यसमींकिंश्रुतसाधनैः॥पततिषैगिनेश्वेतानुमत्रानन्वर्थकानि ह॥१०२॥अवैष्णवकृतंकर्म

सर्वमनवदुच्यते॥अनंतवैष्णवकृतंतत्रवर्णक्रमात्परः॥१०३॥विष्णावेषापिमसैर्यत्कृतंशत

गुणंततः॥गोधर्वकर्मतस्माश्चपितृभिर्मुनिभिस्तत॥१०४॥देवशाकशिवब्रह्मकृतंतस्मात्क्रमेण

च॥ज्ञाततेतान्नरमितिज्ञेयनान्यद्भ्रूह्मकृतोपमः॥१०५॥वैष्णवत्वक्रमाद्दृष्टंब्रह्मांतज्जावराशि

सु॥फलाधिक्यंकर्मणांहिविष्णोप्रीत्यैवनान्यथा॥१०६॥इतितेननपार्थानांकर्मणोन्यस्त

मकृश्चितु॥१०७॥गुणेज्ञानादिभिर्व्यापितस्मात्कोधःसतामस॥१०८॥विनिद्यतानुतत्स्थौ

स्तमोधमुपडागिमवान्॥अथपृष्टोवासुदेवःसुराविप्रादिसंसदि॥१०९॥युधिष्ठिरेणसंहृष्टोडाय

दाशेषतःप्रभुः॥तत्रश्रुत्वाखिलान्धर्मान्नस्यापरमयायतः॥११०॥पुनर्जयतेताजगन्नाथमापु

स्वपरमां मुदं ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादवि
रचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये त्रिंशोऽध्यायः ॥ छ ॥ ॥ ॐ ॥ श्रीमाधवाय नमः ॥
॥ यज्ञेश्वराणां नियुतेषु नन्द्यां महीप्रसासत्सु पथा सुतेषु ॥ ध्यायत्स्वरागान्निशि विप्रवर्यो युधि
ष्ठिरं वित्तमनीप्समानः ॥ १ ॥ प्रातर्ददानीति नृपस्य वाक्यं निशम्य विप्रस्त्वरितोमरवार्ये ॥ नामेय
यावेस नृपोत्तमास्तु निशाम्य वादान्निजहस्तनूपर्णा ॥ २ ॥ अनर्घ्यमग्निप्रतिमं विचित्रं रत्नान्वि
तं विप्रवरस्तदाप्य ॥ ययौ कृतार्थो थ वनं दिघोषमकारयद्वायुसुनुस्तदेव ॥ ३ ॥ अकालजं तं तु निशा
म्य राजा प्रपृच्छ दूतैस्तमुवाच भीमः ॥ यन्मर्त्यदेहीहि पि विनिश्चितायुरन्तर्नृपस्तेन ममास हर्षः ॥
॥ ४ ॥ इतीरितोसौ नृपतिः स्वरेतधर्मार्थमित्युस्य मतं प्रपूजयन् ॥ जगाद साध्वित्यथ नृप त्वध
र्मित्वरावानपि संबभूव ॥ ५ ॥ अथाविवेकं विषयेषु सक्तं दुःसंग दृष्ट्वा कृतभूरिदोषं ॥ समस्तराज

व्ययहेतुभूतं क्वायर्तमासीतिरन्वकंपत् ॥ ६ ॥ अकुर्वतस्तीस्थ्यं तपः कुतश्चिन्नैव सल्लोकाप्तिरमु
ष्य भूयात् ॥ राज्याधिकार्यं न तपः प्रकुर्यादित्यस्य वैराग्यकराणिरुक्ते ॥ ७ ॥ आज्ञाकरेरस्य निहंति
मादैरवधूजनैरप्यभिपूजितेस्मिन् ॥ अनिष्टमत्येव भगवान्नरैः स्वैः संपूजितोऽपि ह्यास तदा वि
रागः ॥ ८ ॥ सर्वेहि पार्थास्त्वमृतं सन्नायविचित्रवीर्यं परमादरेण ॥ पर्यैक्ष्यत्कुरुः सततं सनाथं कृष्णा
वनस्थानन यान्तमानिति ॥ ९ ॥ सप्रीयमाणोनितरां वनेषु नैवाधिकप्रीयत भीमसेने ॥ स्मरन्स्त
स्तेन हतानसमस्तानीपत्रनाव परमस्य जानन् ॥ १० ॥ न स्थापनेतु विषयेषु सक्तिं द्वेषं तथैवात्मनि
नामसेनः ॥ जगाद माद्रीसुतयोः समक्षं मास्पोद्यसं भूषवतः वतस्या ॥ ११ ॥ तो विमीमेनु जावृतापि
नो वदन्नूषितो ॥ ययोरतसमासाच्चजठरस्यसुता हताः ॥ १२ ॥ यमौतदन्वमोदेतांतन्नस्नेहाद्द्रो
रवादीप ॥ नैवतत्कृष्णया ज्ञातं पृथया वसपुत्रया ॥ १३ ॥ तत्छ्रुत्वा सन्नानिर्वेदं सनाड्येपस्य वर्ध
यन् ॥ उवाच जीविताशां तेननुराजन्महीयसी ॥ १४ ॥ अहोमहीयसी जंतोर्जीविताशा यथा भवा

॥२८४॥

नु॥ भीमापवर्जितं पिंडमादत्ते गृहपालवत्॥ न चापराधो भीमस्य ब्रुवतस्तामिदं वचः॥ ऋभिर्नि ॥२८४॥
सृष्टो दत्तश्च गुरोर्दाराश्च दूषिताः॥१६॥ हृते क्षेत्रे धने यस्य किं भीमेन कृतं त्वयि॥ अलमासञ्ज
न्तस्ते च निर्वेदकरमीरितं॥१७॥ उपकाराय भीमेन तवेद्द्वेषं त्यजाचतत्॥ विमुच्य द्वेषकामोत्थं
वनं तीर्य निषेवकः॥१८॥ तपस्याराधय हरिं ततः पूतो भविष्यति॥ इत्युक्तो द्वेषमुत्सृज्य भीमनि
र्विद्मागमत्॥१९॥ अनुज्ञानपसेप्राप्तुमुपवासपरो भवत्॥ अनन्तं तं ततोऽर्थ क्षि धृतराष्ट्रे युधिष्ठि
रः॥२०॥ ज्ञात्वा सप्रार्थयामास भोजनार्थं पुनः पुनः॥ अनुज्ञां वनवासाय त्वत्तः प्राप्स्ये वसर्षि॥२१॥
भोक्ष्येऽन्यथा नेति वन्धृतराष्ट्रः श्रमान्वितः॥ उपवासकृशो नार्या शिश्रियेऽमूर्च्छितः क्षणात्॥२२॥ प्रा
तमेनं करेणाय धर्मजस्तं मृदुस्पृशान्॥ ज्ञानैः संज्ञामगमय यदब्रवीत्सुदुःखितः॥२३॥ पुरस्कृत्य यु
युत्सुं त्वं कुरुराज्यमकंटकं॥ विपरीवदर्ययकुर्मन्सर्वे तपोवने॥२४॥ नेत्याह धृतराष्ट्रस्तं कुलधर्मस्त
पोवने॥ अंते देहपरित्यागात्तन्मानुज्ञातुमर्हसि॥२५॥ न यो विविदतोरेवं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः॥ सर्वज्ञः

नी० ॥३१॥ नि०

सर्वकर्तेत्यज्ञात्वा विश्रांतोऽब्रवीन्नृप॥२६॥ तपसा शेषदोषाणां क्षयकामामिमं नृप॥ अनुजानीहि नैवा
स्य धर्मविघ्नकरो भव॥२७॥ काले निर्वेदमापन्नस्तपसादग्धकिल्बिषः॥ सुनोर्गतमयं यायादन्यथा
न कथंचन॥२८॥ इत्युक्तो धर्मराजस्तमनुज्ञाज्ञोऽस्त्वाशितः॥ शिक्षयामास सद्धर्मान्नीतिं च विदुषेऽप्यले ॥२९
केवलं स हतो राज्ञे शुश्राव विनयान्वितः॥ अनुज्ञाय गृहं प्राप्य धर्मजिद्विदुरं पुनः॥३०॥ आप्राय
वित्तमाकांक्षन्प्रेषयामास तद्वचः॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो भीमः महदात्तमवचनः॥३१॥ पुत्रपौत्रान्
बंधूनां श्राद्धं छांवित्तमंजसा॥ न माहं भीम पापानां विमुखानां मधुद्विषः॥३२॥ पारलौकिकसाह
य्यं न कार्यमितरार्थतः॥ दत्तेनापि हि वित्तेन पुत्रः श्राद्धं करिष्यति॥३३॥ न ज्ञात्वा ददतां दोषो न वे
द मे विविनयन्॥ कष्टात्कष्टतरं यांतु सर्वे दुर्योधनादयः॥३४॥ भीष्मादीनां च ये श्राद्धं कर्तारस्ते
न किं तनः॥ का निनत्वा तु कृपणस्य सहास्माभिः पृथेवहि॥३५॥ श्राद्धकर्मण्यधिकृता किं तस्मै दी
यते धनं॥ इत्युक्तवंतं नृपतिरर्जुनश्चोचतुः पुनः॥३६॥ ययासोर्याचमानस्य निजबाहुबल

॥२९०॥

र्जितं ॥ देहि हि वित्तं परमतः किं त्वामेषोऽभियाचते ॥३७॥ इत्युक्त्वा भीमसेनेत्येवं ब्रुवाणं शुद्धधार्मिकः ॥
अप्रीत्या जोषमास्वेति प्रोच्यो वा त्वं युधिष्ठिरः ॥३८॥ केऽज्ञातोऽयं ददाहि वित्तं दानभोज्यादिकारणे ॥ म
मसन्निहितं सर्वं तत्त्वयि न्यस्तार्पितं मया ॥३९॥ एवमेवार्जुनोऽप्याह विदुरं पुनरुक्ततः ॥ मुख्यधर्म
तरेणीमेन पिताक्तोऽप्युमर्हति ॥४०॥ इत्युक्तो वित्तमादाय गत्वा क्षत्ताग्रजोऽब्रवीत् ॥ युधिष्ठि
रार्जुनौ न त्वेकिं नितरां त्वयि वक्तुः ॥४१॥ नातिहृष्टस्तदा ज्ञायां नीमस्तन्माकथोत्तव ॥ सुधक्षत्रिय
धर्मे हि निरतो यवृकोदरः ॥४२॥ नृपार्जुनौ धर्मरतावपि लोककृपापरौ ॥ अजातकोपतश्चैत
धृतराष्ट्रः प्रशांतधीः ॥४३॥ कृत्वा श्राद्धानि सर्वेषां महादानान्यनारतं ॥ दशरात्रं ददौ शुद्धमन
सा निरुपात्तधीः ॥४४॥ सर्वं समर्प्य गोविंदे पार्थेभ्योऽन्यस्य दत्त्वा ॥ स्वजनेभ्यः समादाय स्ववन्ने
त्रे न्यस्य श्रावधीः ॥४५॥ अनुज्ञानिर्गतः प्राहपौरजनपदान्नृपः ॥ धर्मतो रक्षितायूयं मम स्मत्पूर्वैर्वै म
हात्मभिः ॥४६॥ न चाहं परमं स्नेहं युष्माभिः स्नृपालिभिः ॥ अरक्षिते तिकथितैः प्रमादादि ति

॥२९०॥

ता०

॥३१॥

नि०

सज्जनाः ॥४७॥ इष्टं वयं डौः पूर्वैश्च वीतयुष्मदाश्रयात् ॥ पुत्रस्तु मम पापात्मा सर्वक्षत्रविनाश
कः ॥४८॥ सर्वातिशंकि मूढश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ सोऽत्रात्ययेन सत्यं च्यपांडवेषु महात्मसु
॥४९॥ कृतं विरूपं सुमहत्कुर्याच्चिनापरं क्वचित् ॥ अप्रियाणि च कृष्णायास्य सुबह्न्याचरन्तु धीः ॥५०
प्रायस्तेनापि मदेन युष्मास्वप्यशिवं कृतं ॥ भ्रातरोऽस्य च सर्वे पि तच्छीलमनुवर्तिनः ॥५१॥ हताश्च
स्य नयायेन ससुतायात्स्य बांधवाः ॥ सोऽहं वयोगतश्चैव पुत्रादिभिरभिप्लुतः ॥५२॥ तत्संबंधाकृत
पापस्य कर्तव्याप्यपेशाल्ला ॥ पांडवेषु सकृष्णेषु तपसा मार्ष्टुमुद्यतः ॥५३॥ तन्मामनुजानीध्वं कृ
पया मित्रवत्सलाः ॥ मन्निक्षिप्यार्थमपि स्नेहः पांडवेषु महात्मसु ॥५४॥ क्रियमाणोऽपि कर्तव्यो न्नृप
रवसदा खलः ॥ ते हि मे पुत्रकाः सन्त इहामुत्र च सौख्यदाः ॥५५॥ इत्युक्ते स्वगुणानुक्त्वा कीर्तय
द्भिः सुदुःखितैः ॥ प यस्तिनयनैः कृत्वा स्थानपदे स्थिरात् ॥५६॥ अनुज्ञातो ययौ पार्थैरनुया

तः सुदूरं तः ॥ संजयो विदुरश्चैनं सस्नार्यमनुजग्मतुः ॥ ५७ ॥ अनुवव्राज तं कुंतीननामक
त निश्चया ॥ वार्यमाणापि तनयैः सस्नार्यैर्नृपादुःखितैः ॥ ५८ ॥ संस्थाप्य तान्सुकच्छेणययौ
सान्वितं नृपं ॥ संदर्शितपथो राजा कुंतिविदुरसंजयैः ॥ ५९ ॥ गांधारीसहितः प्रापकुरुक्षेत्रे
जगद्गुरोः ॥ क्रमेणैवाश्रमं व्यासदेवस्य सुरपूजितं ॥ ६० ॥ निवसन्नादस्य निजस्वलोक
स्याश्रियं सस्नार्यस्य जगाद तत्र ॥ ब्रह्मांकुजस्तेन नृपः प्रतीतो व्यासोपदिष्टं व्यचरत्तपोग्र्यं
॥ ६१ ॥ सक्षमनृगांधारीपृथेससंजयैतयाम्निराराधयातिप्रजुहारं ॥ वैचित्रवीर्येत्र सदा
र बंधु नृत्याश्वपार्यादृशाय स्तमाययुः ॥ ६२ ॥ स्तेनेकतामत्र युधिष्टिरेणामात्यो यसना
यसहितं स संजयं ॥ ६ उपासमानेषु विचित्रवीर्यपुत्रे पृथावैवपृथासुतेषु ॥ ६३ ॥ प्रा
दुर्बभूवामितरश्मितेज ज्ञानद्युतैश्वर्यसुखादिरूपः ॥ व्यासो हरिस्तत्र समीक्ष्य स

ता०

नि०

र्विसपूततया महत्सु रुद्रश्च नत्सा ॥ ६४ ॥ ते स्तू जितस्तत्र निषण्ण आह यच्चुद्यीदृष्टं प्रवदंतु
तन्न नु ॥ दासया मितस्या श्रुतदिस्यमुष्मिन्नुन्नत्युच्छय पांडुसुतैः सदारैः ॥ ६५ ॥ वृद्धोत्र
कुंतीरविसूनुजन्म मृत्यच्छेदाषापगामेय यावे ॥ तेषां प्रदर्तेष्वभिवांछितेषु वैचित्रवी
र्यः सह स्नार्यये व ॥ ६६ ॥ समंत्र्यतिः शेषरणे हतानां सदर्शनं प्रार्थितया स्तमीशं ॥
ततस्ततेसत्यवतीसुतस्य सर्वस्वरस्याज्ञया सर्वटव ॥ ६७ ॥ समागता स्वर्गलोका
त्स्वेपानदन्नाविदेव्यादृशामुष्यरान्नः ॥ उषुष्वरान्नैपरमातयेवसर्वस्त्नार्यसहिता
यथापुरा ॥ ६८ ॥ नृत्यः सदारो नृपतिश्च तत्र सर्वेपि दृष्ट्वा महदद्भुतं न नु ॥ अथाज्ञयेवा
स्यपरस्य सर्वा स्त्रियो निजेशैः सहितायुयुःस्वः ॥ ६९ ॥ विनोत्तरांनां तु कथा निशम्य
पारीक्षितायावततात दृष्टि ॥ तं वानयामास न देवकृष्णो ह्यचिंत्यशक्तिः स विकुंठलो

॥२८२॥

कात्॥८०॥दृष्ट्वासपारीक्षितश्चापतुष्टिंस्वातांमैतमक्षोनसमाहृतपुनः॥संपूज्यतंकृष्णा
मपीशावव्यक्षमापयामासपरीक्षतात्मजः॥८१॥वज्रेणविसृष्टेनमतीवसारथेपुनतत्र
स्वजनैःसमेतः॥पार्थःपुनःप्राप्यपुरंधर्मेणपृथ्वींपरिपालयंतः॥८२॥जोगानेरागाद्य
जुषंतयोऽय्यानुयुक्ता[illegible]जगामरिवा=स्वकीय=सुदेवे॥वर्षत्रयांतेत्म=समाहिताभिस्त्यक्त्वा
भिर्निस्तैर्वनमालिहृद्भिः॥८३॥तेषुश्रुत्वाधृतराष्ट्रसन्नार्यःसहैवकुंत्यापीरदग्धदेहा
वीडामुरवध्यानपरंनिशाम्यस्वयंतिमात्मीयपितृव्यमाशु॥समेत्यतत्रापिप्रतिपूज्यमानांकुं
तीवतस्थाविदधुःक्रियाश्च॥तेविष्णुनस्त्यापरिपूतकर्मनिशानिनवातेतमनुस्मरंतः
॥८५॥पार्थैःसुपुत्रैःसुकृतोऽर्थकर्मनिर्वृधिसुरवस्यापुरनव्ययांस्तुना॥गावद्दपिव्यासि
सकाशमेत्यक्षुस्तुषयातस्ययुनिजागति॥८६॥प्रपेदिवांन्पाडुसुताश्चकृष्णांप्रति

॥२८२॥

ता०

॥३१॥

समाणाःपृथिवींशासन्॥व्यष्टादशाब्दाःपृथिवींसमस्तांप्रशासतामेवमगुर्महात्मना॥
श्रीरूक्षधमार्थसुरवोत्तमानामनुज्झितानंतपदस्मृतीना॥८८॥ ॥८॥ ॥३१॥
॥इतीश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितेश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णयेधृतरा
॥ष्ट्रस्वर्गारोहणंनामैकत्रिंशोऽध्यायः॥ ॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥८॥
॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥ॐ॥ततःकुरुक्षेत्रमवाप्यकृष्णोदीक्षांप्रपेदेद्विषडब्दसत्रे॥सु
रवव्यासमृगृह्यमहात्माबकेत्रसादस्यमजोप्रमेयः॥१॥तत्रर्त्विजोदक्षमृगुप्रधानाःपार्थ
यदूनांप्रवरैःसमेताः॥ब्रह्मेशशक्रप्रमुखाःसुराश्चवकुस्तुसाक्षिव्यमनंतदासाः॥२॥सर्वे
जीवावसुधातलस्थायेऽयंतीरक्षद्युमुरवान्तरेषु॥वसंतिनारायणपादसंश्रयास्तेवात्रसर्वे
मुमुक्षुसंनामाः॥३॥सुनिर्णयास्तत्त्वविनिर्णयार्थिनास्तत्त्वस्यवाक्यंदिहवादशाला॥भि

नि०

॥२९३॥ यो विवादस्सुरस्सुराणां वाक्याधरे व्यासन्तृगृहात्मनः ॥४॥ धर्मार्थकामानखिलानवायुस्त
दर्थिनो मुक्तिमपीह कृष्णात् ॥ यथेष्टयानाशनवाससो ऽज नाकिवेरु रत्नामरमानवादयः ॥५॥
सेत्रं तदासीद्धीरलोकसम्मितं यदीयुरत्राखिलसज्जनायुते ॥ नानात्मकामाश्च ततो ऽवक्त्र
वुर्निर्यान्ति दृश्यश्च यतात्र केशवः ॥६॥ द्वादशाब्दमहासत्रमेवमेतादृशं हरिः ॥ समाप्या
वभृतस्नातः पूजयित्वाखिलान् जनान् ॥७॥ अनुजज्ञे क्रमेणैव वत्सरेण समागतान् ॥ स्व ॥२९३॥
कुलं संजिहीर्षुः संनिप्रशापमवाजनत् ॥८॥ उपदिश्य परं ज्ञानमुद्धवायामुमाश्रमी ॥ बदर्या
र्व्य प्रापयित्वा सत्पुमाद्भुतशातान्तरं ॥९॥ प्रत्यक्षिनूपालयामास पार्थैः सह स्नुवं प्रज्ञः ॥ समार
ब्धे कलियुगे यदा दुर्योधनोपतत् ॥१०॥ षड्विंशाब्दे पुनः कृष्टं कृतमेवावार्तयत् ॥ कृतादीपि वि
शेषाय यत्नुप्यस्याधिकं फलं ॥११॥ अल्पमेव च पापाय कालात् कृष्णाज्ञया तया ॥ ८ वं सर्वा

मिं किलोके हरिर्नीतिपरायणो ॥१२॥ नष्टेषु कलिलिंगेषु युगवृत्तिमनीषवः ॥ ब्रह्मरुद्रादयो देवाः
स्तत्वो केशवमव्ययं ॥१३॥ व्यज्ञापयन्नुलोकात्त्रियो मिश्राहस्स्वात्युतः ॥ प्राक्तुर्यसज्जनस्यस्या
न कलेवृद्धिरंजसा ॥१४॥ इति स्वकुलसंहर्ते प्रनासमनतत्प्रभुः ॥ पुण्यक्षेत्रेपि न मृतिः स्वगृहे
ष्वीति कर्मदा ॥१५॥ गत्वेव वात्समीपक्षेत्रस्यान्महत्कुलमित्यजः ॥ प्रकाशयितुमेवैतान् प्रभासाय
कुशस्थलात् ॥१६॥ नीत्वादानानि सद्धर्मास्तिरस्कारयदच्युतः ॥ ततः शापदोषेण कृष्णेने
व विमोहिताः ॥१७॥ मैरेयमत्ताश्चान्योन्यं निपात्य सर्वांतनुं गताः ॥ ८ तं दृष्ट्वा बलदेवोपि
योगेन स्वां तनुं जहौ ॥१८॥ ततः परेशो गणितानुभावः स्वसारथीपांडवानां सकाशं ॥ स्व
लोकयानप्रतिवेदनाय स्वस्यानु वेपोत्वरया न्ययातयत् ॥१९॥ अथासतः पिप्पलमूल
इशिनुरुरस्थितपादतले सुताम्रो ॥ दृष्ट्वा जरा नामस सर्जशल्यं तं कोऽप्यलेरोहितशोक

॥२९४॥

मानः॥२०॥छेद्यच्छेद्यं देहस्य वैष्णवस्य यात्यया नयतु प्रशाल्मेपादमुपस्थिते॥समी
पमागतो व्याधो दृष्ट्वा नीतापत्तं द्विजो॥२१॥विप्रवाक्यं मानयानः कारयिष्यामुना हरिः॥अ
पापक्षेत्रे जहि देवेतियानेत मनया हिवे॥२२॥पादप्रहारदोषेण तेनृगो व्याधतो गतं॥प
श्चात्तापेन नत्वा यावसु प्रीतस्तच्छरीरिणा॥२३॥व्याघ्राप्राप्त्य विमानेन दिवु निन्ये जनार्द
नः॥नीवी यो निनीचनी चकर्माप्यनुत्तकमतः॥२४॥अदुष्टत्वानु मनसो नक्षिलो
पो नवाप्य तुनु॥नृपोरत्वाबुद्धिपूर्वनातिदोषकदृष्पत्नुत॥२५॥ततो विरिंचेन्द्रापुरंद
राद्याः पुनस्तकृवतो भियुयुः प्रणाम्य॥कृष्णा सर्वा स्ववयये स्वलोकं स्वतेजसा विमिदं प्र
काशयन्॥२६॥गोपालमेवं च जनताफलप्रदः स्वेकेन रूपेण समन्वयद्दृश्यः॥तस्यो द्वितीय
नु च सूर्यमंडले तृतीयमासी द्विवपूजितवपुः॥२७॥स पूजितं ब्रह्मलोके चतुर्थके जा
द्रवनाथ परं स्वधाम॥समाप्नुवानं वपुरस्य पंचमं नत्यान्य पुदेववराः स्वशालयाः॥२८॥

तत्तेजसा तेपि विमुष्टदृष्टयः पुरस्तुताव्याघ्रमितो रुदीधितेः॥यानस्त्वगम्यत्वनुगम्यतस्यु
र्निमाता सोविहितोऽध्वरारः॥२९॥वीद्रेन्द्रशेषानुगतः स्वयं नृधर्मिप्रविष्टतेऽमंडप्र
पाम्य॥वीद्राद्रिकेरप्पुयुतस्वपित्रा श्लिष्टोरहस्या कथयत थोस्तोतु॥३०॥स पूर्वकोप
पासमाप्येवेकौ विन्नडयवष्टानुसृतोथरेमे॥हरिः श्रियाब्रह्ममरेवेष्वमुत्तेः स पूज्य
मानो मितसद्गुणात्मा॥३१॥ब्रह्मापिशर्वादियुतः स्वलोके प्राप्यः पुनस्तत्रगतश्च केष्णे॥
रेमे भिपश्यन्प्रतिपूजयंस्तमुराश्च सर्वे विविबसस्थे॥३२॥यतो न दर्शिताङ्गीतिः
प्रादुर्न विष्वपि बभ्रेवुः॥देहत्यागानुकारेण हरिणा तो देहाच्युतः॥३३॥मोहयित्वा
सुरान धतमः प्रापयितुं प्रभुः॥भिदनं देकेदेहोपि त्यक्तदेहमिवापरं॥३४॥सृष्ट्वा स्व
देहोपमितं शायानं तु व्यागादिवं॥दारुको त्यास माया तः पार्थस्तमसदन्न दा॥३५॥यो

॥२९५॥

हिणेयादिकानां वरांगणीप्रधानतः॥ दारुको विष्णुलोकं तु पुनरायुर्यथागतं॥३६॥ तेथैवत्र न
मोहायप्राप्यवन्हावरोदृश्यतां॥ रुक्मिण्यगाधरेःपार्थः स्वसत्याकल्यातपस्तथा॥३७॥ विदान
देकेदेहेपि ह्निपेइ वतेयतः॥ हेकेवात कृष्णवते दुष्टान्मोहयतेस्तथा॥३८॥ अन्यामहाम
हिष्यस्तस्यत्वादेहं हुताशने॥ काश्चित्काश्चित्कृतसात्यक्तदेहाहारियुः॥३९॥ रोहिणेया
दिकानीवन्नार्याव न्हिमुखेतनुं॥ त्यक्त्वा स्वमतृनेवायुः सर्वा देवपतिव्रताः॥४०॥ वसुदेवः
पार्थमुखाच्छ्रुत्वातद्योगमास्थितः॥ त्यक्त्वादेहं कस्यपत्वमापकृष्णानुराजतः॥४१॥ तस्या
र्जुनोश्वमेधाग्नावेत्य कर्मकिरोत्तदा॥ त्यक्तदेहास्तस्यनार्या वन्हौमायुस्तमेवत्र॥४२॥ स्त्रि
योबलीस्तथादायधनं वैवधनंजयः॥ विनिर्ययौ द्वारवत्यास्तांजप्रासवसागरः॥४३॥ स्त्रि
बालसहितेपार्थे कस्मिन्पथिगच्छति॥ शापात्सुपापा आभीराः स्त्रीजनान्जहरुर्द्धृताः॥४४॥ ॥२९५॥

ता०

॥३२॥

नि०

यास्ताशोडशसहस्रं वनिताः ज्ञानसंयुताः॥ कृष्णज्ञान्म्लेच्छवशाययुर्दर्पनिभिन्नतः॥४५॥ हिय
माणेधनेनैव वनितासु खवारवि॥ युयुत्सुर्गांडीवसज्जं कर्तुं नैव चकारह॥४६॥ क्षीणास्तस्यश
रा देवा न्यास्त्राणि स्मृतिमाययुः॥ सतदेवकृतज्ञात्वा सस्मार पुरुषोत्तमं॥४७॥ निघ्नन्शाकेन
गांडीवनशेषारक्षन्कुरुन्गात्॥ तदा कुरुक्षेत्रगतं डागद्गुरुं सुपूर्णविज्ञानबलादिसत्सुरं॥
तं मेववासिष्ठकुले द्ववहारिं निरीक्ष्य दुःखेन पपात पादयोः॥ सतेन पुंसा प्रवरेण हेतुभिः
संबोधितो ज्ञानतमोंशुमालिना॥ सस्थाप्यवेतः पुनरेव तस्मिन् जहोश्रुवः प्रायशाद्व्यधेयान्॥४८॥
स्त्रियाम्लेच्छहृताः कृष्णप्रापितान्तदालयतः पुनः॥ गोविंदेकादशीकृत्वाकृत्वासारस्वतं जले
॥५०॥ निमित्त्यवापार्क्विनात्यक्तदेहादिवंययुः॥ अर्जुनस्त्वकुरुक्षेत्रेहादिक्ययुर्धानयोः॥५१॥
सुतासारस्वतंत्रेवदेशराज्यन्यषेवयत्॥५२॥ अनिरुद्धसुतं वज्रं प्रियेकृष्णास्यसद्गुणं॥ तस्त्र

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

॥२९६॥ रसेंद्रप्रस्थराजानमकरोद्दशी॥५३॥ स्त्रीबालोष्वधनं वैवतस्मिन्नस्थाप्य फल्गुनः॥ ययेत्र ॥२९६॥
=नें=नृनशेषत्रवृत्तं तेषामवर्णयत्॥५४॥ ते वै वियोगसमयस्मरतां मुरवैरिणः॥ अन्य
पि वनू नागवतं महाराज्यपरीक्षितं॥५५॥ स्त्रीहारिणां वमुच्छानावधायेन मयायन॥ कृतव
तिनतत्कर्मवीद्धायेतामहीपुरा॥५६॥ समयपरिरक्षीद्भिर्नपार्थैरवतस्कृतं॥ वासुदेवपदास्पृ
ष्टमूकुटकसमुधृतिः॥५७॥ समयःपांडवानां हितस्येववानुगतिःपरा॥ अनुव्रजद्भिर्विश्वि
शांनास्माभिर्न्नस्वदुःखिता॥५८॥ त्नोक्ष्यारस्यापिवातेषां मित्यवसमयः पुरा॥ तत्रकालेन्न
मन्नायवैष्णवयोगमास्थिता॥५९॥ कृष्णोयेकत्वमापन्नात्यक्त्वादेहंतुमानुषं॥ सुभद्राद्यास्त
यान्नार्यःपार्थानीतुतदाज्ञया॥६०॥ ययुस्सुष्वात्रेशिक्षार्थंपौत्रस्यवावसन्पुरे॥ रस्त्यड्यराज्य
विन्त्वानिवेष्णवंयागमास्थिताः॥६१॥ वीराध्वानययुःसर्वेकृष्णयासहपांडवाः॥ प्राग्गुदीर्चं